
ISTORIJA 20. VEKA, 2009, 1

IZDAVAČ

Institut za savremenu istoriju, Beograd
Institute for Contemporary History, Belgrade
Institut d'histoire contemporaine, Belgrade
Институт по современной истории, Белград

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Dr Bojan B. Dimitrijević

UREĐIVAČKI ODBOR

Dr Kosta Nikolić, zamenik urednika, dr Stanislav Sretenović, sekretar,
dr Nikola Žutić, dr Milan Koljanin, Miladin Milošević, dr Andrej Šenjakin
(Институт Славяноведения, Москва), prof. dr Nobuhiro Šiba (University of
Foreign Studies, Tokio), prof. dr Fransoa Rot (L'Université de Nancy 2, Nansi),
prof. dr Peter Radan (University of Sydney, Sidnej),
dr Konstantin Nikiforov (Институт Славяноведения, Москва),
prof. dr Lili Kerol (University of Kearney Nebraska, Kerni)

LIKOVNO-GRAFIČKI UREDNIK

Mladen Acković

LEKTOR i KOREKTOR

Branka Kosanović

REZIMEA PREVEO

Vladimir Petrović

Izlaze dva broja godišnje

Rukopisi se ne vraćaju

Klasifikacija po UDK urađena
u Narodnoj biblioteci Srbije, Beograd

All articles published in Istorija 20. veka are refereed
Svi članci objavljeni u Istoriji 20. veka recenzirani su

Institut za savremenu istoriju, Beograd, E-mail: office@isi.co.rs

www.isi.co.rs

ISTORIJA 20. VEKA

ČASOPIS INSTITUTA ZA SAVREMENU ISTORIJU

THE HISTORY OF THE 20TH CENTURY

THE JOURNAL OF THE INSTITUTE FOR CONTEMPORARY HISTORY

HISTOIRE DU 20. SIÈCLE

REVUE DE L'INSTITUT POUR L'HISTOIRE CONTEMPORAINE

ИСТОРИЯ 20. ВЕКА

ЖУРНАЛ ИНСТИТУТА СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИИ

Godina XXVII

2009. Beograd

Broj 1

SADRŽAJ
JUBILEJ

Momčilo Pavlović INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU 1958–2008	9
--	---

RASPRAVE I ČLANCI

Radmila Radić IZBOR PATRIJARHA SRPSKE PRAVOSLAVNE CRKVE U 20. VEKU	17
Miomir Gatalović IZMEĐU IDEOLOGIJE I STVARNOSTI	37
Nikola Žutić (KON)FEDERALIZACIJA SUDSTVA U SRBIJI	57
Ivana Dobrivojević ŽIVOT U SOCIJALIZMU	73
Dragan Bogetić UVOĐENJE AMERIČKIH EKONOMSKIH RESTRIKCIJA JUGOSLAVIJI TOKOM 1962 – UKIDANJE STATUSA „NAJPOVLAŠĆENIJE NACIJE“	89
Đoko Tripković JUGOSLOVENSKO-SOVJETSKI ODNOSI I PROMENA NA SOVJETSKOM VRHU 1963–1964	107
Ljubomir Petrović KREIRANJE NUKLEARNE SVESTI	123
Vladimir Ivanović EKSTREMNA EMIGRACIJA U SR NEMAČKOJ I JUGOSLAVIJA	139
Bojan B. Dimitrijević JUGOSLOVENSKI VOJNI VRH I PRIPREME ZA RAT SA NATO	147
Vladimir Petrović WITNESSING A TROUBLED CENTURY: HISTORIANS AS EXPERTS IN FRENCH COURTROOMS 1898–1998	173

PRILOZI

Seth J. Frantzman, Jovan Ćulibrk
 STRANGE BEDFELLOWS: THE BOSNIANS AND YUGOSLAV
 VOLUNTEERS IN THE 1948 WAR IN ISRAEL/PALESTINE 189

Nenad Antonijević
 KIDNAPPED SERBS AND OTHER NON-ALBANIANS
 IN THE TERRITORY OF THE AUTONOMOUS PROVINCE
 OF KOSOVO AND THE METOHIJA 201

PRIKAZI

Dobrica Ćosić, VREME ZMIJA, MALI SVETSKI RAT PROTIV SRBIJE
 (Momčilo Pavlović) 205

Fareed Zakaria, THE POST-AMERICAN WORLD (Postamerički svet)
 (Bojan B. Dimitrijević) 207

ZATIRANJE SRBA U HRVATSKOJ, priredio dr Bogdan Zlatar
 (Nikola Žutić) 209

Dr Nikola Žutić, VATIKAN, SRBIJA I JUGOSLAVIJA
 (Dušan Bajagić) 211

Jure Gašparič, SLS POD KRALJEVOM DIKTATUROM
 (Ivana Dobrivojević) 215

Nick Miller, THE NONCONFORMISTS. CULTURE, POLITICS
 AND NATIONALISM IN A SERBIAN INTELLECTUAL CIRCLE
 (Vladimir Petrović) 216

Boža L. Pavlović, TREĆI SRPSKI USTANAK. USTANAK U TOPLICI
 (Kosta Nikolić) 218

Mira Radojević, NAUČNIK I POLITIKA. POLITIČKA BIOGRAFIJA
 BOŽIDARA V. MARKOVIĆA (Ljubomir Petrović) 220

Momčilo Pavlović, ROTARI KLUB SUBOTICA 1929–2008
 (Miomir Gatalović) 224

CONTENTS**JUBILEE**

Momčilo Pavlović INSTITUTE FOR CONTEMPORARY HISTORY 1958–2008	9
--	---

DEBATES AND ARTICLES

Radmila Radić ELECTIONS OF PATRIARCHS OF THE SERBIAN ORTHODOX CHURCH IN THE 20th CENTURY	17
Miomir Gatalović BETWEEN IDEOLOGY AND REALITY	37
Nikola Žutić (CON)FEDERALIZATION OF THE JUDICIARY IN SERBIA	57
Ivana Dobrivojević LIFE IN SOCIALISM	73
Dragan Bogetić THE IMPOSITION OF AMERICAN ECONOMICAL RESTRICTIONS TO YUGOSLAVIA DURING 1962 – CANCELING „THE MOST FAVoured NATION” CLAUSE	89
Đoko Tripković YUGOSLAV-SOVIET RELATIONS AND THE CHANGE IN THE SOVIET LEADERSHIP 1963–1964	107
Ljubomir Petrović THE CREATION OF NUCLEAR CONSCIOUSNESS	123
Vladimir Ivanović YUGOSLAVIA AND EXTREME EMIGRATION IN THE FRG	139
Bojan B. Dimitrijević YUGOSLAV MILITARY LEADERSHIP AND THE PREPARATIONS FOR WAR WITH NATO	147
Vladimir Petrović WITNESSING A TROUBLED CENTURY: HISTORIANS AS EXPERTS IN FRENCH COURTROOMS 1898–1998	173

SUPPLEMENTS

- Seth J. Frantzman, Jovan Ćulibrk
 STRANGE BEDFELLOWS: THE BOSNIANS AND YUGOSLAV
 VOLUNTEERS IN THE 1948 WAR IN ISRAEL/PALESTINE 189
- Nenad Antonijević
 KIDNAPPED SERBS AND OTHER NON-ALBANIANS IN THE TERRITORY
 OF THE AUTONOMOUS PROVINCE OF KOSOVO AND THE
 METOHIJA FROM 1998/99 TO 2002 AND THEIR FATE – INFORMATION 201

REVIEWS

- Dobrica Ćosić, VREME ZMIJA, MALI SVETSKI RAT PROTIV SRBIJE
 (Momčilo Pavlović) 205
- Fareed Zakaria, THE POST-AMERICAN WORLD (Post-američki svet)
 (Bojan Dimitrijević) 207
- ZATIRANJE SRBA U HRVATSKOJ, priredio dr Bogdan Zlatar
 (Nikola Žutić) 209
- Dr Nikola Žutić, VATIKAN, SRBIJA I JUGOSLAVIJA
 (Dušan Bajagić) 211
- Jure Gašparič, SLS POD KRALJEVOM DIKTATUROM
 (Ivana Dobrivojević) 215
- Nick Miller, THE NONCONFORMISTS. CULTURE, POLITICS
 AND NATIONALISM IN A SERBIAN INTELLECTUAL CIRCLE
 (Vladimir Petrović) 216
- Boža L. Pavlović, TREĆI SRPSKI USTANAK. USTANAK U TOPLICI
 (Kosta Nikolić) 218
- Mira Radojević, NAUČNIK I POLITIKA. POLITIČKA BIOGRAFIJA
 BOŽIDARA V. MARKOVIĆA (Ljubomir Petrović) 220
- Momčilo Pavlović, ROTARI KLUB SUBOTICA 1929–2008
 (Miomir Gatalović) 224

JUBILEJ

MOMČILO PAVLOVIĆ, naučni savetnik
Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

94:005.71(497.11)"1958/2008"

INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU 1958–2008

U Domu Narodne skupštine, 30. januara 2009, u prisustvu članova Upravnog odbora, predstavnika ministra nauke, velikog broja gostiju iz naučnog i kulturnog života zemlje, nekadašnjih saradnika Instituta danas penzionera i prijatelja Instituta obeležena je 50-godišnjica Instituta za savremenu istoriju. Iz opširnog izveštaja o radu Instituta direktora Momčila Pavlovića izdvajamo deo koji se odnosi na istorijat i aktuelni trenutak ISI.

Istorijat

Institut za savremenu istoriju (ISI) je naučna ustanova nastala integracijom Odeljenja za istorijske nauke Instituta društvenih nauka (formiranog 1958) i Prvog odeljenja Instituta za izučavanje radničkog pokreta tokom 1967/68. Kod Okružnog privrednog suda registrovan je 31. januara 1969. Od tog trenutka do danas nije menjao naziv, predmet rada i sedište. Po tome spada u retke naučnoistraživačke institucije dugog trajanja u Srbiji.

Institut za savremenu istoriju delio je sudbinu države, odnosno dileme jugoslovenskog rukovodstva između Jugoslavije kao jedinstvene države i Jugoslavije kao labave federacije. Osnovan je kao savezna jugoslovenska institucija, ali je odlukom Skupštine SR Srbije od 15. decembra 1977. SR Srbija preuzela prava i obaveze osnivača prema Institutu, čime je postao republička naučna ustanova. Predmet rada, koji je ostao jugoslovenski, niko nije sporio.

Istraživači

U novoosnovani Institut za savremenu istoriju ušlo je 59 saradnika i drugog osoblja (17 saradnika iz istorijskog odeljenja IDN i 42 iz Instituta za radnički pokret). Vodeći istraživači u periodu 1959–1984. bili su: prof. dr Dragoslav Janaković, Pero Morača, dr Pero Damjanović, dr Vuk Vinaver, dr Živko Avramovski, dr Dušan Živković, dr Todor Stojkov, dr Bogumil Hrabak, dr Sergije Dimitrijević, dr Slavoljub Cvetković, dr Dušan Lukač, dr Branko Petranović, dr Đuro Stanislavljević, dr Milena Gecić, dr Branislav Gligorijević, dr Toma Milenković, dr Momčilo Zečević, dr Stojan Kesić, dr Miroljub Vasić, dr Milan Vesović, dr Smiljana Đurović, dr Nikola Živković, dr Nikola B. Popović, dr Petar Kačavenda, dr Slobodan D. Milošević, Ubavka Vujošević i drugi.

Početak 1969. u ISI je radilo 13 doktora nauka, kao viši istraživači, jedan je bio samostalni istraživač, jedan magistar, deset istraživača, pet asistent-istraživača, devet dokumentatora, jedan asistent-pripravnik, tri bibliotekara i tri knjižničara. Godine 1970. ISI je imao 52 zaposlena, od kojih 34 naučna i stručna radnika (10 doktora nauka i 4 magistra), a 1979. godine 50 zaposlenih od kojih 35 istraživača (19 doktora nauka i 5 magistara).

Osamdesetih godina u Institut su došli mladi saradnici: dr Jadranka Jovanović, dr Milan Ristović, dr Đoko Tripković, dr Momčilo Pavlović, dr Dragan Bogetić, dr Predrag J. Marković, dr Kosta Nikolić, dr Nebojša Popović, dr Milan Koljanin, a nešto kasnije dr Nikola Žutić, dr Bojan Dimitrijević, dr Ranka Gašić i drugi.

Tokom devedesetih godina broj saradnika Instituta je opadao tako da je sve do 1999. u ISI-ju radilo njih 29, od toga 12 naučnih savetnika, 1 viši naučni saradnik, 8 naučnih saradnika, 1 pripravnik, 1 stručni savetnik i 1 bibliotekar. Od 1999. do današnjih dana broj saradnika se ustalio na 25, uprkos odlascima u penziju ili napuštanju Instituta iz raznih razloga. Institut je uvek imao povoljnu naučnu strukturu saradnika i sopstveno naučno veće.

Ove, 2009. godine ISI ima 25 zaposlenih, od čega 23 u naučnom sektoru: 7 naučnih savetnika, 2 viša naučna saradnika, 4 naučna saradnika, 7 istraživača-saradnika, 3 istraživača-pripravnika i jednog stipendistu MNTR. To su: dr Momčilo Pavlović, naučni savetnik, dr Predrag Marković, naučni savetnik, dr Borislava Lilić, naučni savetnik, dr Đoko Tripković, naučni savetnik, dr Dragan Bogetić, naučni savetnik, dr Nikola Žutić, naučni savetnik, dr Kosta Nikolić, naučni savetnik, dr Bojan Dimitrijević, viši naučni saradnik, dr Ranka Gašić, viši naučni saradnik, dr Nebojša Popović, naučni saradnik, dr Milan Koljanin, naučni saradnik, dr Ljubomir Petrović, naučni saradnik, dr Stanislav Sretenović, naučni saradnik, mr Goran Miloradović, istraživač-saradnik, mr Dragomir Bondžić, istraživač-saradnik, mr Ivana Dobrivojević, istraživač-saradnik, mr Vladimir Ivanović, istraživač-saradnik, mr Vladimir Petrović, istraživač-saradnik, mr Srđan Cvetković, istraživač-saradnik, mr Miomir Gatalović, istraživač-saradnik, Goran Antonić, istraživač-pripravnik, Ratomir Milikić, istraživač-pripravnik, Ivana Pantelić, istraživač-pripravnik. Direktor Instituta je dr Momčilo Pavlović, predsednik Naučnog veća dr Kosta Nikolić, predsednik Upravnog odbora prof. dr Radoš Ljušić.

Naučna istraživanja – projekti

U prvom Statutu Instituta definisane su oblasti naučnog istraživanja: „Predmet rada ISI je izučavanje savremene istorije: istorije 20. veka sa težištem na istoriji Jugoslavije od njenog nastanka do najnovijih dana, tj. nastanak i istorija Jugoslavije od 1918. do 1941; istorija narodnooslobodilačkog rata i revolucije; istorija socijalističke Jugoslavije; istorija KPJ odnosno SKJ; istorija osnovnih tokova u međunarodnim odnosima i međunarodnom radničkom i socijalističkom pokretu i položaj Jugoslavije i SKJ.

ISI izučava metodologiju naučnog i stručnog rada u historiografiji, razvija naučnu i stručnu saradnju u zemlji i inostranstvu sa organizacijama i pojedincima

koji se bave istom ili sličnom delatnošću, organizuje naučne i stručne skupove i diskusije i njegovi saradnici učestvuju na naučnim i stručnim skupovima u zemlji i inostranstvu, objavljuje rezultate naučnog rada svojih radnika i spoljnih saradnika i prati rezultate savremene istorijske nauke“.

Organizacija rada ISI bila je zasnovana na projektima koji su proisticali iz dugoročnih i petogodišnjih naučnoistraživačkih programa. U osnovnom programu bilo je 11 projekata i to: 1) Društveno-istorijske pretpostavke i proces stvaranja Jugoslavije tokom i na završetku Prvog svetskog rata; 2) Ekonomski razvoj, klasna diferencijacija i promene u socijalnim strukturama u Jugoslaviji do 1918; 3) Društveno-politički i kulturni razvitak u Jugoslaviji između dva svetska rata 1918–1941; 4) Komunistička partija Jugoslavije i radnički pokret 1918–1941; 5) Međunarodni položaj i spoljna politika Jugoslavije 1918–1975; 6) KPJ (SKJ) i međunarodni komunistički i drugi radnički i progresivni pokreti i organizacije u svetu od 1919. do 10. kongresa SKJ 1974. godine; 7) Jugoslavija u Drugom svetskom ratu – NOR i socijalistička revolucija 1941–1945; 8) Društveno-politički i kulturni razvitak SFRJ; 9) Nemačka agresija na Jugoslaviju i okupacija zemlje u toku Drugog svetskog rata; 10) Objavljivanje građe iz istorije Jugoslavije; 11) Bibliografija istorije radničkog pokreta i KPJ (SKJ).

Od osnivanja do danas Institut je realizovao više od 100 projekata iz opšte i nacionalne savremene istorije, najviše iz istorije Jugoslavije, samostalno ili u saradnji sa domaćim i stranim naučnoistraživačkim i drugim organizacijama. Pored navedenih projekata ISI je radio na nizu naučnih i stručnih projekata za potrebe društveno-političkih organizacija, državnih organa, opština i preduzeća (priređivanje i objavljivanje *Sabranih dela* Josipa Broza Tita, *Istorije Saveza komunističke Jugoslavije*, *Istorije Užica*, *Kalendar godišnjica značajnih događaja i ličnosti iz naše političke i kulturne istorije 1976–1985.* i drugih). Tokom 1973. godine ISI je uradio projekat za izdavanje *Stenografskih beležaka predstavničkih tela Jugoslavije 1919–1973*, a 1975. za potrebe Saveznog odbora SUBNOR-a Jugoslavije sačinio je *Elaborat o prezentaciji narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Jugoslaviji 1941–1945. u inostranstvu*. Od 1967. do 1972. ISI je radio na projektu *Prikupljanje i sistematizacija arhivskih izvora okupatorske i kvislinške provenijencije u toku Drugog svetskog rata*. Projekat je sadržao pet tomova: 1) Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu; 2) Saradnici okupatora u Jugoslaviji 1941–1945; 3) Jugoslovenski građani nemačke nacionalnosti 1941–1945; 4) Nemački ratni zarobljenici u Jugoslaviji; 5) Dosijea o zločincima i zločincima u Drugom svetskom ratu na tlu Jugoslavije (375).

Godine 1995. Institut za savremenu istoriju sačinio je makro projekat *Istorija Jugoslavije 20. veka* na kome su saradnici radili u periodu 1996–2000. Projekat su realizovali saradnici Instituta: 11 naučnih savetnika, 1 viši naučni saradnik, 6 naučnih saradnika, 5 magistara, 1 istraživač-saradnik i 1 asistent-pripravnik. Projekat *Istorija Jugoslavije 20. veka* podeljen je u četiri potprojekta: 1) Jugoslavija 1918–1941; 2) Jugoslavija u Drugom svetskom ratu 1941–1945; 3) Jugoslavija 1945–1992; 4) Istorijske sinteze. Rezultati projekta predstavljaju kontinuitet sa prethodnim rezultatima historiografske škole savremene istorije nastale u Institutu, upravo na izučavanju istorije Jugoslavije u 20. veku.

U periodu 2001–2005. saradnici Instituta realizovali su pet projekata koje je finansiralo Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj. To su: *Istorija srpskih (jugoslovenskih) državnih institucija i znamenitih ličnosti u 20. veku*; *Srpska i jugoslovenska istoriografija u vreme krize i raspada Jugoslavije 1980–2000*; *Srpski narod u Drugom svetskom ratu – evropski okviri ideoloških podela i represije*; *Srbija i Jugoslavija i velike sile u 20. veku*; *Srpsko društvo između tradicionalnog i modernog u 20. veku*.

Aktuelni projekti do 2010. na kojima sada rade saradnici Instituta su: *(Ne)uspešna integracija – (ne)dovršena modernizacija: međunarodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije i Jugoslavije 1921–1991* i *Kosovo i Metohija u jugoslovenskom i globalnom kontekstu u 20. veku*.

Rezultati

Najbolji pokazatelj rada Instituta za savremenu istoriju jeste impresivna bibliografija njegovih saradnika. U do sada četiri objavljene bibliografije sabrani su rezultati rada na svim projektima.

U periodu 1959–1979. ISI je objavio 28 periodičnih publikacija, 46 monografija, 17 pregleda i tematskih zbornika, 23 zbornika (toma) dokumenata, 13 bibliografija, 2 hronologije itd. U razdoblju 1979–1984. objavljene su 4 periodične publikacije, 7 monografija, 7 tematskih zbornika, 89 zbornika dokumenata (arhivske građe), 2 bibliografije, 9 hronologija i drugo. U periodu 1984–1994. objavljeno je 16 periodičnih publikacija, 51 monografija (posebna izdanja), 14 tomova dokumenata, 2 tematska zbornika (nisu ubrojani članci, prilozi i ostali rezultati).

Istoričari koji su od 1958. godine radili u Odeljenju istorijskih nauka Instituta društvenih nauka i istoričari koji su od 1956. radili u Institutu za izučavanje radničkog pokreta, a svi od 1. februara 1969. u Institutu za savremenu istoriju – do 1994. godine objavili su ukupno 48 periodičnih publikacija, 104 monografije, 26 pregleda, tematskih zbornika, 126 zbornika dokumenata, 15 bibliografija, 11 hronologija itd. Izdavač svih navedenih dela bio je Institut.

Kao rezultat rada na fundamentalnim istraživanjima i istorijskoj sintezi, saradnici Instituta su u razdoblju 1996–1999. objavili 33 monografije, studije i knjige, dok su članci razasuti po svim časopisima i zbornicima radova u Jugoslaviji. U periodu 1999–2004. saradnici ISI objavili su 10 brojeva časopisa, 13 monografija, 24 posebna izdanja i 191 članak. U periodu 2005–2007. objavljeno je: 29 monografija, 152 članka (na srpskom 127, engleskom 13, nemačkom 10, ruskom 1, bugarskom 1), 15 poglavlja u knjigama, 45 prikaza i drugo. Saradnici ISI učestvovali su na 51 naučnom skupu (21 domaći i 30 međunarodnih skupova; 38 održanih u zemlji i 13 u inostranstvu); održali su 31 predavanje itd. Samo u 2008. objavljeno je 9 monografija i 2 broja časopisa *Istorija 20. veka*, od kojih je broj 2 tematski, posvećen 90-godišnjici stvaranja zajedničke države Jugoslovena.

Prema jednoj statistici, u periodu 1958–2008. Institut je u biblioteci *Periodične publikacije* objavio 30 naslova, biblioteci *Studije i monografije* 113 naslova, biblioteci *Pregledi i zbornici radova* 23 naslova, biblioteci *Građa* 116 tomo-

va, biblioteci *Bibliografije* 10 naslova, biblioteci *Stradanja i otpori* 11 naslova, biblioteci *Srbija u ratu i revoluciji* 8 naslova, biblioteci *Posebna izdanja* 31 naslov, 43 toma *Istorije 20. veka*, 11 hronologija i drugo. Ovde nisu uračunati radovi saradnika Instituta kod drugih izdavača. Ovaj impresivni opus obeležio je jugoslovensku i srpsku historiografiju.

Posebno mesto u naučnom životu Instituta ima polugodišnji časopis *Istorija 20. veka*. I pored poznatih teškoća opšteg i posebnog karaktera, to je jedan od retkih naučnih časopisa koji redovno izlazi od 1983. godine i održava visok nivo kvaliteta. Časopis *Istorija 20. veka* ima poseban značaj za jugoslovensku historiografiju.

Od kvantiteta su važniji kvalitet i uticaj naučnih rezultata saradnika ISI na naučnu i kulturnu javnost ne samo u Srbiji nego i u bivšim jugoslovenskim republikama i u inostranstvu.

Misija

Institut za savremenu istoriju ima razvijenu saradnju sa raznim institucijama u zemlji i inostranstvu, od Tokija, Jekaterinburga do Novog Meksika. Protokoli i ugovori o saradnji potpisani su sa Državnim univerzitetom u Jekaterinburgu, Institutom slavjanovedenija iz Moskve, Meidi univerzitetom iz Tokija, Univerzitetom u Stirlingu (Škotska), Srpskom samoupravom u Budimpešti i mnogim drugim naučnim i nastavnim institucijama u svetu. Posebne ugovore o saradnji i značajne rezultate u saizdavaštvu ISI ima sa Filozofskom fakultetom u Kosovskoj Mitrovici, Fakultetom za bezbednost Univerziteta u Beogradu, Zavodom za udžbenike i nastavna sredstava, Društvom istoričara Srbije i Službenim glasnikom. Institut je razvio saradnju sa velikim brojem arhiva i muzeja u Srbiji, kao i sa većim brojem biblioteka.

Saradnici Instituta bili su angažovani u drugim naučnim i nastavnim institucijama i organizacijama, kao profesori, mentori, posebno kao članovi naučnih veća, upravnih odbora, redakcija časopisa, akademija i dr. Iz redova članova Instituta birani su urednici vodećih jugoslovenskih časopisa iz oblasti istorije: *Istorije 20. veka* i *Jugoslovenskog istorijskog časopisa*. Članovi Instituta obavljali su ili obavljaju poslove sekretara i druge važne poslove vodećih nacionalnih institucija i njihovih projekata, kao što su *Enciklopedija srpskog naroda* (SANU i Matica srpska), *Bibliografski leksikon* (Matica srpska), *Enciklopedija srpske istoriografije*, *Enciklopedija srpskog naroda*, *Enciklopedija Republike Srpske* i dr.

Saradnici ISI su recenzenti brojnih naučnih publikacija i članaka. Održali su veliki broj naučnih i javnih predavanja u zemlji i inostranstvu. Učestvovali su na mnogim naučnim skupovima i okruglim stolovima, međunarodnog i nacionalnog značaja (Francuska, Rusija, Slovenija, Makedonija, Mađarska, Švedska, Austrija, Nemačka...). Bili su mentori i učestvovali su u komisijama za odbranu magistrskih i doktorskih disertacija na fakultetima u Beogradu, Novom Sadu, Prištini i Banjaluci. Veći broj saradnika učestvuje u radu komisija i drugih tela Ministarstva za nauku i tehnološki razvoj, Zajednice instituta Srbije, u savetima fakulteta, gde daju konstruktivan doprinos. Pojedini saradnici su obavljali značajne državne

i visoke diplomatske dužnosti. ISI je dobitnik velikog broja nagrada i pohvala od institucija u zemlji i inostranstvu, među kojima i nagrade AVNOJ-a.

Sistematski rad, temeljna istraživanja, kvantitet i kvalitet naučnih radova svrstavaju ISI u vodeće naučne institute u oblasti humanističkih nauka. Ove rezultate na pravi način prepoznaje ne samo naučna zajednica već i šira javnost. Broj objavljenih monografija, zbornika dokumenata, članaka u naučnim publikacijama, učešće na naučnim skupovima i prisutnost u naučnom životu na prostoru nekadašnje Jugoslavije i u inostranstvu impresivni su i vredni svake pažnje. Veliki broj naučnih radova saradnika ISI, koji do danas nisu osporeni u svojim naučnim sudovima, bitno je uticao na razvoj jugoslovenske istoriografije. Saradnici Instituta su učinili hrabar iskorak prema temama koje su bile potisnute ili su izazivale velike kontroverze. Institut je još kasnih sedamdesetih i početkom osamdesetih godina progovorio o temi jugoslovenstva i stvaranja zajedničke države, prvi objavio tekst o opozicionim partijama, delovanju i likvidaciji parlamentarnih stranaka posle Drugog svetskog rata, dao značajan doprinos izučavanju društvene i privredne istorije, spoljne politike Kraljevine Jugoslavije i socijalističke Jugoslavije, uz stalne metodološke inovacije.

U novije vreme, u posebnim državnim i društvenim okolnostima, doprinos saradnika Instituta ukupnoj istoriografiji u Srbiji je gotovo dominantan. Rezultati koji su krajem 1990-ih postignuti u istraživanjima savezničkih bombardovanja gradova na prostoru Jugoslavije, ravnogorskog pokreta, terora na selu, spoljne politike i drugih tema ni danas nisu prevaziđeni. Dosadašnji rezultati istraživanja zločina na kraju Drugog svetskog rata sistematizovani su u nekoliko radova, a istraživanja se nastavljaju uprkos brojnim birokratskim preprekama. Saradnici Instituta relativizovali su i tzv. istorijsku distancu istraživanjima i radovima iz poslednje decenije 20. veka.

Institut podržava Društvo istoričara Srbije i njegovi saradnici aktivno učestvuju u edukaciji profesora osnovnih i srednjih škola i u drugim aktivnostima Društva. Institut posebno radi na promociji i popularizaciji istorijske nauke. Ova aktivnost obuhvata zapažene medijske nastupe njegovih saradnika i objavljivanje novinskih članaka i feljtona. Institut se naročito angažuje u promociji i popularizaciji istorijske nauke u lokalnim sredinama održavanjem predavanja u unutrašnjosti Srbije i darivanjem svojih izdanja istorijskim arhivima, muzejima i bibliotekama. Do sada je poklonjeno oko 3.000 naslova. Institut ostvaruje uspešnu saradnju sa Srpskom pravoslavnom crkvom i pravosudnim organima oko problema sa rehabilitacijom i restitucijom imovine.

ISI učestvuje u kreiranju i potpomaganju istoriografskih istraživanja u lokalnim sredinama, a podržava i kreira lokalne časopise i posebna izdanja u uverenju da samo skup dobrih i ozbiljnih lokalnih istorija može rezultirati velikom istorijom Srbije. U ISI su kreirani časopisi kao što su *Vlasotinački zbornik* i *Župski zbornik*, a Institut je podržao jednog srednjoškolca kome je pomogao da objavi prvu knjigu.

Naučni dometi brojnih saradnika koji su radili u Institutu obavezuju nas da nastavimo razvoj posebne istoriografske škole Instituta. Kao naučnici nastojimo da pomeramo granice saznanja, a kao istoričari da služimo istini.

Momčilo Pavlović

INSTITUTE FOR CONTEMPORARY HISTORY
1958–2008

On the 30th January 2009 in the National Assembly of the Republic of Serbia, in the presence of the members of the Board of the Institute, representatives of Ministry of Science, and greater number of guests from scholarly an cultural life, as well as former and current fellows and friends, Institute for Contemporary History has celebrated half a century of its founding. Following are the highlights from the report of the director of the Institute, related to its past and present activity.

Institute for Contemporary History was founded on the 31st January 1969 through the fusion of the Department of Historical Sciences of the Institute for Social Sciences (formed in 1958) and the Department for History of the Yugoslav Workers' Movement of the Institute of the Workers Movement. This fusion was expressing a need to establish a scholarly research center which would bridge the gap between the studies of the "history of bourgeoisie" and the "history the workers movement" through the institutionalization of interests for contemporary history. Institute was placed on the fourth floor of the former building of the Privileged Agrarian Bank, where it is still situated today. From its beginnings until today it changed neither the name nor the quarters, which makes it a rare expectation in the fluid scholarly landscape of Serbia.

Newly founded Institute had about 50 employees researching on 11 projects: (1) Social and historical preconditions of the process of creation of Yugoslavia in the course of the First World War, (2) Economical development, class differentiation and the change of Yugoslav social structures, (3) Social, political and cultural development in the interwar Yugoslavia, (4) Communist Party and the Yugoslav workers' movement, (5) International position and foreign policy of Yugoslavia 1918–1975, (6) Communist Party and international movements 1919–1974, (7) Yugoslavia in the Second World War, (8) Social, political and cultural development of SFR Yugoslavia, (9) German aggression and the occupation of Yugoslavia, (10) Publishing historical sources for the history of Yugoslavia and (11) Bibliography of the history of the workers' movement and CPY. In accordance with this conception, the Institute was working on history of the workers movement and the Communist party, but it has in the same time laid foundations for the institutionalized research of the recent past. From 1969 until 1994, fellows of the Institute have published 104 monographs, 48 periodical publications, 28 edited volumes, 114 collections of documents, 15 bibliographies and 11 chronologies. Leading researchers at that period were dr Dragoslav Janković, Pero Morača, dr Pero Damjanović, dr Vuk Vinaver, dr Živko Avramovski, dr Dušan Živković, dr Todor Stojkov, dr Bogumil Hrabak, dr Sergije Dimitrijević, dr Sla-

voljub Cvetković, dr Dušan Lukač, dr Branko Petranović, dr Đuro Stanisavljević, dr Milena Gecić, dr Branislav Gligorijević, dr Toma Milenković, dr Momčilo Zečević, dr Stojan Kesić, dr Miroljub Vasić, dr Milan Vesović, dr Smiljana Đurović, dr Nikola Živković, dr Nikola B. Popović, dr Petar Kačavenda, dr Slobodan D. Milošević, Ubavka Vujošević and others. During 1980s, they were joined by scholars of younger generation: dr Jadranka Jovanović, dr Milan Ristović, dr Đoko Tripković, dr Momčilo Pavlović, dr Dragan Bogetić, dr Predrag J. Marković, dr Kosta Nikolić, dr Nebojša Popović, dr Milan Koljanin, dr Nikola Žutić, dr Bojan Dimitrijević, dr Ranka Gašić and others.

Institute for Contemporary History today employs 25 people, including 7 principle research fellows (dr Momčilo Pavlović, dr Predrag Marković, dr Borislava Lilić, dr Đoko Tripković, dr Dragan Bogetić, dr Nikola Žutić, dr Kosta Nikolić) 2 senior research associates (dr Bojan Dimitrijević, dr Ranka Gašić), 4 research associates (dr Nebojša Popović, dr Milan Koljanin, dr Ljubomir Petrović, dr Stanislav Sretenović), 7 research assistants (mr Goran Miloradović, mr Dragomir Bondžić, mr Ivana Dobrivojević, mr Vladimir Ivanović, mr Vladimir Petrović, mr Srđan Cvetković, mr Miomir Gatalović) and 3 research trainees (Goran Antonić, Ratomir Milikić, Ivana Pantelić). The Director of the Institute is dr Momčilo Pavlović, the President of its Scholarly Council is dr Kosta Nikolić, and the President of the Board of the Institute is Professor Radoš Ljušić. Spearheading the basic research, the fellows of the Institute published 33 monographic studies from 1996 until 1999, and their articles were scattered across all the journals and edited volumes in Yugoslavia. From 1999 until 2004, 10 issues of journal were published, as well as 13 monographs, 21 special editions and 191 articles. From 2005 until 2007 further 29 monographs, 152 articles in different languages and 15 book chapters were created, and solely in 2008 nine monographic studies were published, as well as two issues of journal *History of the 20th century*, its second volume thematically dedicated to 90 years from creation of the Yugoslav state.

However, the quality of this work is far more important than its quantitative aspect. In this regard, Institute for Contemporary History has far-reaching impact on the scholarly activity, in the country and its immediate neighborhood, as well as abroad. Its fellows are active in other scholarly and educational institutions as members of managerial and editorial boards. Their research keeps the Institute at the top of the scholarship in the field of humanities, and they maintain institutional visibility through wide participation in projects as well as national and international conferences. Their work has significant impact upon the development of (post)Yugoslav historiography, particularly in the fields which were kept as blank spots for a long period of time, such as Yugoslavism and creation of the state, oppositional parties and their suppression after the Second World War, foreign policy of Kingdom and socialist Yugoslavia, social and cultural aspects of life in the 20th century. Those achievements of numerous fellows who worked in the Institute oblige us to continue the cultivation of its historiographical school. As researchers, we aim to shift the frontiers of knowledge, and as historians we aspire to serve to the truth.

RASPRAVE I ČLANCI

RADMILA RADIĆ, naučni savetnik
Institut za noviju istoriju Srbije
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

271.222(497.11)-726:929"19"

IZBOR PATRIJARHA SRPSKE PRAVOSLAVNE CRKVE U 20. VEKU*

APSTRAKT: Srpska pravoslavna crkva je u 20. veku šest puta birala patrijarha. Tema rada su pitanja crkvenog zakonodavstva koja se odnose na izbor patrijarha, pravila i procedure koje su važile prilikom izbora i izmene izbornog procesa donete u skladu sa vremenom u kome su izbori održavani.

Kanonski propisi u ranom hrišćanstvu određivali su da izbor patrijarha vrši oblasni, to jest okružni sabor. Kasnije je to pravo prešlo na državnu vlast, na vladara kao zaštitnika crkve. Kada bi umro patrijarh, vizantijski car je sazivao sabor na kome su se birala tri lica i imena izabranih podnosila su se caru koji bi odabirao jednog. Sledila je intronizacija tako što bi car slao patrijaršijsku mantiju i panagiju koju je čuvao posle smrti prethodnog patrijarha. Car je u carskom dvoru lično predavao novoizabranom patrijarhu žezlo uz svečanu izjavu da ga priznaje za patrijarha. Turska vlast je uglavnom priznala postojeći način biranja patrijarha s tim što je sultan potvrđivao izbor. Od 1860. godine carigradskog patrijarha je birala izborna skupština sastavljena od sveštenih i svetovnih lica. Svi članovi izborne skupštine predlagali su tri ličnosti, za koje je sultanska vlada prethodno službeno izjavila da nema nikakve primedbe. Potom se tajnim glasanjem birao jedan arhijerej koji bi postajao patrijarh i kome je vladar izdavao službeno priznanje.¹

Na sličan način birani su patrijarsi i u ostalim pravoslavnim crkvama. Mitropolit – primas Rumunije birao se po zakonu iz 1872. godine i tom prilikom je primenjivana kocka u slučaju da kandidati imaju isti broj glasova. Karlovački mitropolit je biran na crkveno-narodnom saboru prema saborskom ustrojstvu iz 1875. Sabor se sastojao od 75 poslanika sveštenog i svetovnog reda. Mitropolit je biran slobodnim glasanjem i izabrano lice je predlagano vladaru na potvrdu.²

Zakonom iz 1890. u Srbiji je mitropolit biran na Izbornom saboru. Članovi tog Sabora su bili svi članovi arhijerejskog Sabora (sve vladike); svi arhi-

---

* Rad je deo projekta Instituta za noviju istoriju Srbije *Srbi i Jugoslavija – država, društvo, politika* (brj 147043), koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

¹ Др Никодим Милаш, *Православно црквено право*, Београд 1926, 360–365.

² Исто.

mandriti; svi okružni protoprezviteri i protoprezviter beogradski; predsednik Ministarskog saveta; ministar prosvete; predsednik i potpredsednik Narodne skupštine, a ako Narodna skupština nije bila na okupu, onda predsednik i potpredsednik iz poslednjeg saziva; predsednik Državnog saveta; predsednik Kasacionog suda; predsednik Glavne kontrole; rektor Velike škole; rektor bogoslovije. Predsednik Izbornog sabora je bio najstariji episkop po osvećenju. Svetovna lica koja su učestvovala u izboru morala su biti pravoslavne vere. Sabor se sastajao na poziv ministra prosvete i crkvenih dela najkasnije tri meseca od upražnjenja mitropoljske katedre. Kada se konstituisao Sabor, svi članovi su polagali zakletvu i potom se pristupalo izboru, tajnim glasanjem. Mitropolit je postajao onaj kandidat koji bi dobio najmanje 2/3 glasova. Ako nijedan kandidat ne bi dobio 2/3 glasova, izbor bi se odlagao na četiri dana, kada bi izabrani trebalo da dobije jedan glas više od polovine. Kada bi se završio izbor sastavljao bi se protokol koji se podnosio kralju na odobrenje i potom bi se mitropolit postavljao ukazom na predlog ministra prosvete. U slučaju da ni u drugom krugu nijedan kandidat ne dobije više od polovine glasova, izbor se odlagao najdalje za pola godine.³ Na ovaj način su bili izabrani mitropoliti Inokentije (1898) i Dimitrije (1905). U to vreme pravoslavlje je bilo priznato kao državna religija, a hijerarhija i sveštenstvo bili su državni činovnici u Kraljevini Srbiji.

Izbor patrijarha između dva svetska rata

Izbor patrijarha 1920. godine

Vidovdanskim ustavom iz 1921. godine SPC je izgubila status državne crkve, ali je poput drugih priznatih crkava postala, a po donošenju Oktroisanog ustava iz 1931. i ostala, javna ustanova sa specijalnim položajem. Izbor prvog patrijarha SPC posle Prvog svetskog rata izvršen je na sednici Svetog arhijerejskog sabora 15/28. septembra 1920. u Beogradu. Na to mesto izabran je arhiepiskop beogradski i mitropolit Srbije, Dimitrije (Pavlović). Vlada nije prihvatila ovaj način izbora patrijarha nego je 23. oktobra 1920. izdala Uredbu o izboru prvog srpskog patrijarha obnovljene SPC. Uredba o izboru prvog srpskog patrijarha imala je 24 paragrafa i poslužila je kasnije kao osnov Zakona o izboru patrijarha SPC od 6. aprila 1930.

Prema toj Uredbi, patrijarha je birao Izborni sabor između trojice kandidata koje je predlagao Sabor SPC. Izborni sabor su činili svi arhijereji; administratori srpskih pravoslavnih eparhija; arhimandriti – starešine manastira, najstariji po proizvodstvu aktivni okružni protojereji iz svih eparhija; gradski protojereji beogradski i niški i protojereji pri Ministarstvu vojnom i mornarice; predsednik Ministarskog saveta i aktivni ministri; bivši predsednici Ministarskog saveta; predsednik i potpredsednici Narodne skupštine i svi narodni poslanici koji su pra-

---

³ *Начин бирања Митрополита у Србији*, Источник, 31. март 1898, бр. 6; Н. Милаш, н. д., 366.

voslavni sveštenici ili svešteno-monasi; vojvode; predsednik Državnog saveta; predsednik Kasacionog suda; predsednik Glavne kontrole; predsednici opština Beograd, Skoplje, Karlovci i Peć; rektori Univerziteta; dekani i redovni profesori bogoslovskih fakulteta; rektori bogoslovija; predsednik Akademije nauka; po jedan izaslanik bratstava manastira Hilandara i Patrijaršije u Peći; nastojatelji Dečana, Studenice, Žiče, Manasije, Ostroga, Krušedola, Osogovskog i Sv. Nauma; predsednici Svešteničkog i Monaškog udruženja. Pomenuta lica mogla su biti u Izbornom saboru samo ako su bila pravoslavne vere.

Po Uredbi o izboru patrijarha, ministar vera držao je u svojim rukama sve ključne poslove: predlagao vladaru saziv Izbornog sabora (čl. 5), sastavljao spisak lica koja će učestvovati u izboru i sam ih pozivao (čl. 6. i 7), učestvovao u verifikaciji mandata (čl. 10), predlagao kralju potvrđivanje izabranog kandidata itd.⁴

Izbor je vršen posle prizivanja Sv. Duha i polaganja zakletve (čl. 12). Svaki član Izbornog sabora je na listiću (dobijenom od predsedništva, jednakog oblika i boje i overenim pečatom Sabora), tajnim glasanjem, upisivao ime kandidata (čl. 14). Sekretar Izbornog sabora je pozivao članove Sabora po spisku i svaki član je predavao svoj listić u kutiju na predsedničkom stolu. Glasove su prebrojavali predsednik i članovi koje je Izborni sabor izabrao između sebe. Smatrao se izabranim kandidat koji je imao bar jedan glas više od polovine glasova prisutnih članova. Ako nijedan od članova nije dobio pri glasanju većinu, odmah se pristupalo užem izboru između dvojice kandidata koji su dobili najveći broj glasova. To se ponavljalo sve do konačnog izbora. Posle glasanja listići su odmah uništavani. Kada bi kralj potvrdio izbor, izabrani kandidat se potvrđivao Ukazom za srpskog patrijarha. Potom bi sledilo ustoličenje (čl. 21).⁵

Izborni sabor sastao se 12. novembra /30. oktobra i ponovo u Sabornoj crkvi u Beogradu, izabrao za patrijarha Dimitrija (Pavlovića),⁶ arhiepiskopa beogradskog i mitropolita srpskog.

⁴ *Службене новине*, бр. 238, 27. октобар 1920; *Уредба о избору Првог српског Патријарха Успостављене Патријаршије од 23. октобра 1920*, Црквено законодавство Српске православне цркве, I, св. 77, Београд 1926, 9–16.

⁵ *Исто*.

⁶ Dimitrije Pavlović je rođen 1846. u Požarevcu. Osnovnu školu je učio u Požarevcu, Velikom Selu i Beogradu. Posle završenih pet razreda gimnazije upisao se u bogosloviju u Beogradu i završio je 1868. Posle završene bogoslovije bio je učitelj u selima Ratkoviću i Brzanu, a 1870. rukopoložen je u čin đakona i prezvitera i postavljen za kapelana u Lapovu. Upisao se 1873. upisao na Veliku školu u Beogradu, filološki odsek, i 1878. je postavljen za suplenta, a 1882. za profesora bogoslovije u Beogradu. Za vreme mitropolita Srbije Teodosija izabran je 1884. za episkopa niškog. Po povratku mitropolita Mihaila u zemlju, episkop Dimitrije je odstupio sa svog položaja zajedno sa celom jerarhijom mitropolita Teodosija i nastanio se u Francuskoj. U Monpeljeu je tri godine slušao književnost i filozofiju, a dve godine je studirao na poljoprivrednoj akademiji. Posle smrti mitropolita Mihaila 1898. postao je državni savetnik, a krajem godine episkop šabački. Za mitropolita je izabran 1905. U toku Prvog svetskog rata, protiv volje srpske vlade koja je želela da on sa narodom ostane u Srbiji, prešao je na Krf. Pošto su ostali eparhijski arhijereji odvedeni u zarobljeništvo, u Srbiji za vreme rata nije bilo nijednog arhijereja. Za njegovo vreme obnovljena je braničevska eparhija i stvorene tri nove: češko-moravska, američko-kanadska, bihaćska i izabrano 16 novih arhijereja. Zameralo mu se što je napustio Srbiju i 1927. na osnovu nekih njegovih reči bilo je protumačeno da će se povući i otići na Svetu Goru. Bio je star i smatralo se da ne može više da odgovori obavezama. Nikoli Pašiću se zameralo što na vreme nije potpisao ukaz o njegovom penzi-

Izbor patrijarha 1930. godine

Posle smrti patrijarha Dimitrija donet je novi Zakon o izboru patrijarha SPC, 6. aprila 1930, koji je imao 16 članova.⁷ Po ovom zakonu, Izborni sabor birao je tri kandidata između eparhijskih arhijereja. Izborni Sabor činili su: svi eparhijski i vikarni episkopi SPC; najstariji protojereji grada Beograda, Peći i Karlovca i dvorski protojereji; načelnik Pravoslavnog odseka Ministarstva pravde i referent za pravoslavnu veroispovest Ministarstva vojske i mornarice; rektori pravoslavnih bogoslovija; predsednici svešteničkog i monaškog udruženja; sedam po rangu najstarijih članova Velikog upravnog Saveta SPC; predsednik Ministarskog saveta i aktivni ministri koji su pravoslavne vere; predsednici Državnog saveta, Kasacionog suda, Glavne kontrole i rektori Univerziteta. Ova lica mogla su učestvovati u izboru ako su bila pravoslavne vere. Izborni sabor sazivao se kraljevim ukazom na predlog ministra pravde u Beogradu. Izbornom saboru je predsedavao potpredsednik Sinoda SPC. Odsutni članovi Sabora mogli su da ovlaste nekoga od prisutnih da glasa u njihovo ime. Izbor trojice kandidata vršen je tajnim glasanjem – listićima. Za kandidate su bila izabrana ona trojica koja bi dobila većinu glasova. Ako bi više kandidata dobilo isti broj glasova, onda bi smatrani izabranim bili oni koji su činom stariji a ako su bili i činom jednaki, oni koji su ranije rukopoloženi. Izbor ovih kandidata saopštavan je ministru pravde pismenim aktom, a jednog od predloženih kralj je na predlog ministra pravde imenovao ukazom za patrijarha SPC (čl. 2).

Kada se patrijaršijski presto uprazni, dužnosti patrijarha obavljao je Sinod, a predsedničke dužnosti patrijarhove u Saboru i Sinodu vršio je najstariji po proizvodstvu član Sinoda, mitropolit, odnosno najstariji po osvećenju episkop (čl. 57 Ustava SPC i čl. 9 Uredbe).⁸

Arhijereji iz Svetog sinoda želeli su da se izbor novog patrijarha obavi na isti način i po istom zakonu po kome je biran i prethodni. Predsednik vlade Petar Živković smatrao je, međutim, da mu taj zakon ne pruža garanciju da će biti izabran čovek po ukusu režima, pa je pripremio nov zakon, prema kome su u Izbornom saboru većinu sačinjavala svetovna lica. Pošto zahtevi episkopa nisu prihvaćeni već je novi patrijarh izabran na osnovu Zakona iz aprila 1930, mitropolit crnogorsko-primorski Gavriilo (Dožić) smatrao je izbor nepravilnim i nije mu prisustvovao.⁹ Izborni sabor je izabrao tri kandidata od kojih je najviše glasova dobio

onisanju. Umro je 1930. i sahranjen je u manastiru Rakovici. – Сава епископ шумадијски, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд–Подгорица–Крагујевац 1996, 163.

⁷ *Службене новине*, бр. 79, 6. април 1930; *Закон о избору патријарха Српске православне цркве*, Законодавство СПЦ, св. 40, Београд 1939, 233–238.

⁸ *Устав Српске православне цркве од 3. септембра 1930*, *Службене новине*, бр. 275, 24. новембар 1931; *Гласник Српске православне патријаршије*, бр. 16–17, 1. јул 1936; *Уредба о патријарху и архијерејима и њиховим припадностима из 1936. године*, Законодавство СПЦ, св. 40, Београд 1939, 239–255.

⁹ *Мемоари патријарха српског Гаврила*, Београд 1992, 31–39. Милош Мишовић, *Затамњена историја. Тајна тестамената краља Александра и смрт патријарха Варнаве*, Београд 1994, 14–15; Радмила Радић, *Држава и верске заједнице 1945–1970*, I, Београд 2005, 23.

mitropolit skopski Varnava (Rosić).¹⁰ Njega je kralj Aleksandar I Karađorđević istog dana ukazom imenovao za novog poglavara SPC.

Izbor patrijarha 1938. godine

Usled konkordatske borbe, iznenadne smrti patrijarha Varnave i sukoba Srpske pravoslavne crkve sa državnim organima, izbor patrijarha usledio je tek posle pola godine. Izborni sabor je počeo rad 21. februara 1938. Dan pre toga na saborskoj sednici, kojoj su prisustvovali svi episkopi, a predsedavao mitropolit Dositej, predloženo je šest kandidata Sabora, koji su trebali da budu predloženi Izbornom saboru kao kandidati za novog patrijarha. Obrazovan je kandidacioni odbor na čelu kojeg je bio mitropolit banjalučki Vasilije. Kandidacioni odbor je predložio da se kandidacija izvrši po oblastima kako bi bilo obuhvaćeno celokupno područje Patrijaršije SPC. Odbor je predložio da kao kandidati na listu uđu četiri mitropolita: Dositej, Gavriilo, Petar i Josif i dva episkopa, Nikolaj žički i Georgije budimski. Sabor je primio ovu listu, ali je episkop Nikolaj zamolio da njeega ne uzimaju u obzir. Ovu molbu Sabor je jednoglasno odbio i privoleo i ovog kandidata da se primi kandidature.¹¹ Izborni sabor SPC-a, koji se sastojao od 60 članova, od čega najviše svetovnih lica, birao je od šest kandidata trojicu, tajnim glasanjem listićima. Kraljevsko namesništvo je u ime Nj. V. kralja između trojice kandidata biralo jednog za patrijarha, a ministar pravde saopštavao je ukaz o njegovom imenovanju Saboru SPC-a. Izboru nisu prisustvovali episkopi Irinej Đorđević, Georgije Zubković, Tihon Radovanović i Miron Nikolić.¹² Episkop Niko-

¹⁰ Varnava Rosić – Petar, Pljevlja 29. avgust 1880–Beograd 23. jul 1937. Osnovnu školu je učio u Pljevljima, a bogoslovsko-učiteljsku školu u Prizrenu. Svršio je Duhovnu akademiju u Petrogradu i iste 1905. godine se zamonasio. Po povratku iz Rusije postavljen je za sveštenika kod poslanstva Kraljevine Srbije u Carigradu, gde je ujedno bio i upravitelj srpske škole sve do 1910. Saradivao je u *Carigradskom Glasniku*, jedinom srpskom listu. Pratio je kralja Petra I prilikom njegove posete Carigradu. Sveti sinod Carigradske patrijaršije, pod predsedništvom vaseljenskog patrijarha Joakima III, izabrao je vikarnog episkopa Varnavu za debarsko-velešku eparhiju 1910, a iste godine hirototonisan je za episkopa sa titulom episkopa glavaničkog. Bio je veleško-debarski episkop 1910–1920. Posle oslobođenja Makedonije 1912. poverena mu je administracija svih eparhija u južnoj Makedoniji. Za vreme Prvog svetskog rata odlazi na Krf, a zatim sa vojskom na Solunski front. Odatle ga srpska vlada šalje u Rusiju, gde vrši misionarsku ulogu. Posle Oktobarske revolucije vraća se na Solunski front, a potom sa vojskom u Skoplje. Kako je tokom rata skopljanski mitropolit Vićentije bio ubijen i spaljen od strane Bugara, episkop Varnava prima opet upravu svih eparhija. Od 1920. do 1930. obavljao je dužnost mitropolita skopskog, a od 1930. patrijarha SPC. Za njegovo vreme donet je Ustav SPC sa Sprovedbenim naredbama i preko 40 pravila, uredbi i sl. Započeto je zidanje hrama Svetog Save. Njegovim nastojanjem izgrađena je 1935. zgrada Patrijaršije u Beogradu. Sklopio je sporazum sa Rumunskom pravoslavnom crkvom o crkveno-školskom životu Srba u Rumuniji. Umro je 23. jula 1937. u Beogradu. Sahranjen je privremeno u malom hramu Sv. Save. Njegova nasilna smrt dovođena je u vezu sa konkordatom. – *Гласник ССПП*, 15. (28). април 1930, бр. 8; Сава епископ шумадијски, *н. д.*, 50–52.

¹¹ *Politika* je 21. februara 1938. objavila fotografije i biografije kandidata, ali biografije mitropolita Gavriila, Dositeja i episkopa Nikolaja bile su duže od biografija ostalih kandidata. Радмила Радић, *Живот у временима: Гаврило Дожић 1881–1950*, Beograd 2006, 186–190.

¹² *MPSG*, 124 i 138; Đ. Slijepčević, *н. д.*, III, 31; M. Mišović, *Zatamnjena istorija*, 112; Arhiv SANU, Milan Antić, 14387/9545; Mihailo Konstantinović, *Politika sporazuma – dnevničke*

laj Velimirović takođe nije prisustvovao izboru za patrijarha jer je, po rečima patrijarha Gavriila, odbijao da se sastane sa predstavnicima vlade koja je predlagala konkordat.¹³

U Sabornoj crkvi je na dan izbora u prvom delu crkve bio postavljen sto prekriven zelenom čojom na kome su stajali krst, Jevanđelje i upaljena sveća. Sa leve strane stola bile su u tri reda poređane fotelje. U deset sati glavni ulaz Patrijaršije je otvoren i na njemu su se pojavili arhijereji, članovi vlade i ostali članovi Izbornog sabora. Pred njima je išao monah koji je nosio krst. Pošto su ušli u Sabornu crkvu zatvorena su sva vrata i Sabor je počeo rad. Glasanje je bilo tajno, na listićima. Mitropolit Gavriilo je dobio 50 glasova, episkop budimski Georgije 27, episkop Petar dabrobosanski 23, mitropolit zagrebački Dositej 23, skopski mitropolit Josif 22, episkop žički Nikolaj 12. Pošto je mitropolit dabrobosanski Petar bio stariji po rukopoloženju od mitropolita Dositeja, koji je imao isti broj glasova, to je prvi ušao u kandidaturu za Krunu. Svi članovi Kraljevske vlade nisu učestvovali u izboru. Nedostajala su četvorica, na čelu sa Dragišom Cvetkovićem. Odmah posle glasanja ministar pravde Milan Simonović odvezao se u Dvor da saopšti rezultat glasanja, a potom se vratio sa potpisanim ukazom kraljevskih namesnika i članovima Sabora saopštio da se za novog patrijarha proglašava mitropolit crnogorsko-primorski Gavriilo.¹⁴ Novoizabrani patrijarh je otišao pred oltar i pomolio se Bogu. Potom je održao govor u kome se zahvalio na izboru i primio čestitanja.

---

beleške 1939–1941: londonske beleške 1944–1945, prir. Radomir Konstantinović, Novi Sad 1998, 195–199.

¹³ Dragoljub Jovanović će kasnije zapisati da bi Nikolaj prihvatio da bude i patrijarh pod uslovom da dobije ovlašćenja koja nije imao niko posle Svetog Save. Ako je tome težio, kaže Jovanović, težio je da bi stvorio srpsko pravoslavni i svetosavski klerikalizam isto toliko koliko i da se be oslobodi tesnog nadzora polupismenih kaluđera. „Nije uspeo da postane patrijarh. Varnava i Gavriilo su bili manji veštaci od njega ali su bili veći hajduci. Njih su se, osim toga, političari manje bojali, a vladike su ih manje mrzele.“ – Др Драгољуб Јовановић, *Људи, људи ... Медаљони 56 умрлих савременика*, Београд 1973, 167.

¹⁴ *Novi Istočnik*, br. 3, Sarajevo 1938, 105; *MPSG*, 124. U izveštaju Ministarstvu inostranih poslova Nemačke iz Beograda, od 23. februara 1938, ocenjeno je da je na patrijaršijski tron došla ličnost bliska vladi koja je imala pomirljivo držanje tokom konkordata. Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, R 103363, Jugoslawien, 16. – Gavriilo Dožić je rođen 17. maja 1881. u Donjoj Morači. Osnovno obrazovanje dobio je u mestu rođenja. Školovao se u Beogradu i Prizrenu. Godine 1905. upisao se na Teološki fakultet u Atini gde je u decembru 1909. promovisan za doktora bogoslovlja. Potom je postavljen za glavnog sekretara Sabora hilandarskog, a 1910. za arhimandrita u Vaseljenskoj patrijaršiji. Zamonašio se 1900, za sindela je proizveden 1907, a 1908. odlikovan naprsnim krstom. Za arhimandrita je proizveden 1910. Sa 30 godina (1911) izabran je za mitropolita raško-prizrenskog. Posle Prvog balkanskog rata obnovljena je episkopska katedra u Peći gde je 1913. postavljen za mitropolita. Tokom Prvog svetskog rata proveo je tri godine u zatočeništvu. Velika narodna skupština Srpskog naroda u Crnoj Gori izabrala je Izvršni narodni odbor koji je zajedno sa Skupštinom odredio 18 poslanika, na čelu sa mitropolitom Gavrilom. Oni su odneli u Beograd, vladi i kralju, odluku o ujedinjenju Crne Gore sa Srbijom, odluku o zbacivanju dinastije Petrović-Njegoš i odluku o konfiskaciji imovine. Za patrijarha SPC izabran je 1938. Drugi svetski rat proveo je u internaciji a krajem rata prebačen je u logor Dahau, gde je proveo dva i po meseca. Do povratka u zemlju krajem 1946. boravio je jedno vreme u Italiji. – Р. Радић, *Живот у временима: Гаврило Дожић 1881–1950*, Београд 2006.

Prema kasnijoj izjavi bivšeg ministra vera Voje Janjića, glavni propusti prilikom izbora patrijarha 1938. odnosili su se na učešća predsednika Ministarskog saveta i aktivnih ministara pravoslavne vere. U vreme borbi oko konkordata predsednik Ministarskog saveta i svi aktivni ministri koji su bili za donošenje konkordata isključeni su iz SPC-a i tako nisu mogli da glasaju za izbor patrijarha. Umesto predstavnika monaškog reda glasao je predstavnik manastira Sv. Trojica kod Pljevalja, a umesto prote grada Peći glasao je jedan sveštenik. Takođe, umesto sedam najstarijih po rangu članova Patrijaršijskog upravnog odbora glasalo je sedam članova PUO. Janjić je rekao da je izbor izvršen pod pritiskom vlasti i da su crkva i okolne ulice bile opkoljene policijom.¹⁵

Izbori patrijarha posle Drugog svetskog rata

Početak 1946. godine promovisan je prvi Ustav nove Jugoslavije, koji je svim građanima garantovao slobodu savesti i slobodu veroispovesti. Crkva je odvojena od države, a škola od crkve. Vremenom će se ispostaviti da to nije automatski značilo da će se država kloniti mešanja u unutrašnje poslove crkve.

Ustavom Srpske pravoslavne crkve iz maja 1947, čl. 42, propisano je da se izbor patrijarha vrši na zasedanju Sabora, proširenom i aktivnim vikarnim episkopima, najdalje u roku od tri meseca od dana kada se patrijaršijski presto upražni. Patrijarh je mogao da se bira između aktivnih arhijereja koji su upravljali eparhijom najmanje pet godina (čl. 42). Patrijarh se birao na zasedanju Sabora na kome je prisutno najmanje dve trećine članova pod predsedništvom najstarijeg arhijereja po posvećenju i to žrebom između trojice izabranih kandidata tajnim glasanjem i apsolutnom većinom (čl. 43). Izborni sabor su sačinjavali: svi aktivni eparhijski i vikarni arhijereji; dekan Pravoslavnog bogoslovskeg fakulteta; rektori bogoslovija; predsednik Glavnog saveza eparhijskih svešteničkih udruženja; arhijerejski namesnici gradova: Beograda, Skoplja, Cetinja, Zagreba, Sarajeva, Peći i Sremskih Karlovaca; nastojatelji manastira Žiče, Studenice, Dečana, Pečke patrijaršije, Sv. Nauma, Mileševa, Ostroga, Krušedola i Krke; upravnik monaške škole; svi članovi Patrijaršijskog upravnog odbora i svi predsednici eparhijskih saveta (čl. 44).

Izborni sabor se sastajao u Beogradu tri meseca po upražnjenju patrijaršijskog prestola, a sazivao ga je Sinod SPC (čl. 45). Izbornom saboru predsedavao je najstariji član Sabora, mitropolit ili ako ovoga nema najstariji po osveće-

---

¹⁵ Nemački okupacioni aparat je tokom rata pravio razne kombinacije za smenu patrijarha Gavrila sa patrijaršijskog prestola. U jednoj od kombinacija saradivao je i dr Voja Janjić. Prema izveštaju od 3. jula 1942. Nemačka tajna policija je posebno proučila ono što je Janjić govorio o nepravilnostima prilikom izbora patrijarha 1938. godine. Na osnovu Janjićeve izjave, Odsek III F Nemačke tajne policije sastavio je 24. juna 1942. izveštaj upućen Vandeselbenu o tome da je patrijarh nezakonito izabran, da je neomiljen kao Crnogorac kod Srba, da se spremao da zadrži državni novac pronađen u Ostrogu (što je objavila nemačka propaganda) i sl. Voja Janjić je tokom rata bio bolestan i umro je pre oslobođenja. Dragoljub Jovanović, međutim, piše da se on nije kompromitovao za vreme okupacije i da nije mogao da se pomiri sa Hitlerovom pobedom, to jest da nije saradivao sa okupacionim aparatom. – D. Jovanović, *n. d.*, 418; Радмила Радић, *Живот у временима: Гаврило Дожић 1881–1950*, 266.

nju episkop. Kada se utvrdi prisustvo najmanje 2/3 članova Sabora, prizove Sv. Duh i polože zakletve, predsednik Izbornog sabora čita akt Sinoda kojim se saopštavaju imena trojice kandidata predloženih od strane Sabora za izbor novog patrijarha (čl. 47). Izbor jednog od trojice kandidata vršio se tajnim glasanjem listićima (čl. 49). Za patrijarha je bio izabran kandidat koji je dobio apsolutnu većinu glasova. Ako od predloženih kandidata niko ne dobije apsolutnu većinu glasova, pristupa se užem izboru između dvojice kandidata sa najvećim brojem glasova. U slučaju da i prilikom užeg izbora oba kandidata dobiju isti broj glasova, izbor između dvojice vršio se žrebom (čl. 50). Patrijarh je ustoličavan narednog dana.¹⁶

U članu 48 se naglašavalo da izboru patrijarha mogu prisustvovati i učestvovati samo članovi predviđeni ovim Ustavom. U Ustavu SPC iz 1947. godine izmenjene su odredbe koje su se ticale izbora patrijarha u odnosu na Ustav SPC iz 1930, utoliko što su bili izbačeni oni članovi koji su utvrđivali učešće tela koje postavlja država ili učešće državnih funkcionera, potvrda ministarstva i vladara, a uvedena je kao novina odredba o uslovu koji episkop mora da ispunjava da bi ušao u izbor za kandidata.

Izbor patrijarha 1950. godine

Izbor naslednika patrijarha Gavrila bio je teško iskušenje koje je trajalo nekoliko meseci. Na dan smrti patrijarha izašao je *Glasnik SPC*. Tu je objavljena odluka Sinoda da je smrću patrijarha Gavrila nastupio slučaj iz člana 62 Ustava SPC prema kome vlast prelazi na Sinod. Predsedničke dužnosti vršio je mitropolit Arsenije Bradvarević, kao najstariji član Sinoda. On je takođe vršio administraciju arhiepiskopije beogradsko-karlovačke i banatske eparhije.¹⁷

Predsednik Državne komisije za verske poslove posetio je 8. maja Patrijaršiju i tom prilikom vodio razgovore sa mitropolitom Arsenijem i episkopima Vikentijem, Valerijanom i Vladimirom. Episkopima je stavljeno do znanja da arhijereji kao što su Dionisije Milivojević, Nikolaj Velimirović, Irinej Đorđević i Venijamin Taušanović ne bi smeli da dođu u obzir prilikom izbora novog patrijarha.¹⁸ Glavni odbor Saveza udruženja održao je 10. maja komemorativnu sednicu povodom smrti patrijarha i tom prilikom je doneta odluka da se zatraži da dva predstavnika Saveza udruženja pravoslavnog sveštenstva FNRJ služe na opelu i liturgiji 11. maja. Predstavnici Saveza su istog dana primljeni u Sinodu i predsednik Udruženja pravoslavnih sveštenika NR Srbije Alimpije Popović pokrenuo je pitanje učešća predstavnika Saveza na sahrani patrijarha. Članovi Sinoda su pokušali da odbiju ovaj predlog i došlo je do sukoba. Sutradan su ipak obavješteni da su za službu određeni prota Alimpije Popović i prota Petar Kapičić. Članovi

---

¹⁶ *Ustav Srpske pravoslavne crkve*, 6/19. maj 1947, Dr Димшо Перић, *Законодавство Српске православне цркве од стварања Југославије до новијег времена*, Торонто 1995, 92–194.

¹⁷ *Гласник СПЦ*, бр. 4, 7. мај (24. април) 1950, 3.

¹⁸ Р. Радић, *Држава и верске заједнице 1945–1970*, I, 314–320.

Saveza smatrali su da je njihovo angažovanje u sahrani patrijarha dobar način da se popularizuju udruženje i Savez.¹⁹ Na sastanku Izvršnog odbora Saveza 12. maja, Ratko Jelić je naglasio da članovi udruženja moraju tražiti da se izbor patrijarha vrši u dogovoru sa narodnim vlastima. Članovi Izvršnog odbora dobili su zadatak da što više kontaktiraju sa vladikama i pri tom im skreću pažnju na potrebu dogovora sa državnim organima.²⁰

Prema odluci Sinoda od 12. maja, Izborni sabor za izbor patrijarha sazvan je za 10. jun. Istom odlukom sazvan je i Sabor u zasedanje, za 7. jun 1950. Novi patrijarh je trebalo da bude biran prema Ustavu SPC iz 1947. godine. Međutim u toku priprema Izbornog sabora vođeni su intenzivni pregovori između Saveza i Sinoda, koji su rezultirali dogovorom da predsednik Saveza udruženja i predstavnici sveštenstva iz Makedonije učestvuju u izboru patrijarha, što nije bilo predviđeno Ustavom SPC.²¹ Predstavnici Saveza su Državnoj komisiji za verske poslove redovno dostavljali izveštaje o svim razgovorima i kontaktima koje su imali u Patrijaršiji. Njihova aktivnost bila je pojačana u drugoj polovini maja. Tako su 20. maja prota Milan Smiljanić i Ratko Jelić predali u Patrijaršiji izjavu u ime sveštenika iz NR Makedonije. Primili su ih mitropoliti Josif i Arsenije i episkopi Venjamin, Vladimir, Nikanor, Nektarije, Makarije, Vikentije i Irinej. Mitropolit Josif je negativno govorio o Udruženju sveštenika i odbio da prizna postojanje bilo kakve crkve u Makedoniji. Smiljanić je na to odgovorio da je Sinod tražio od predstavnika Saveza da makedonski sveštenici podnesu izjavu i predlože ljude koji bi mogli doći u obzir za članove Izbornog sabora. U izjavi se priznala jurisdikcija SPC i izražavala želja da se sva sporna pitanja rešavaju u sporazumu sa Sinodom, po izboru patrijarha. Mitropolit Josif je odbio da se primi predlog kandidata za učešće u Izbornom saboru i tražio da se predlože bar dva sveštenika koja nisu u Inicijativnom odboru. On je zahtevao da ti sveštenici prethodno dobiju dozvole od svojih episkopa za učešće na Saboru.

Ratko Jelić, jedan od funkcionera Saveza udruženja pravoslavnog sveštenstva FNRJ, ponovo je 29. maja posetio Patrijaršiju i razgovarao sa episkopima Nikanorom i Visarionom. Rekao im je da ne bi bilo u interesu crkve da za patrijarha bude izabran mitropolit Josif, kao ni episkopi Jovan ili Emilijan. Istog dana Jelić je u društvu sa sveštenikom Ilijom Ćukom posetio mitropolita Arsenija. Mitropolit im je tom prilikom rekao da su dobili uputstvo od Sabora o tome da nađu način da se u Izborni sabor pozove prota Vidaković, ali da se Savez ne prizna. Govorilo se i o kandidaturi mitropolita Arsenija za patrijarha, pri čemu je mitropolit sam sebe preporučivao kod predstavnika udruženja, predstavljajući se kao stari saradnik narodnih vlasti.²²

Savez je 6. juna održao sednicu Glavnog odbora. Sekretari republičkih udruženja bili su prethodno instruisani da sami telegramima traže njeno sazivanje, iako je datum održavanja već bio utvrđen. Glavni odbor Saveza dao je predlog da se kandiduju mitropoliti Arsenije i Damaskin i episkop Vikentije, što su

---

¹⁹ *Исмо.*

²⁰ *Исмо.*

²¹ *Исмо.*

²² *Исмо.*

članovi Plenuma jednoglasno usvojili.²³ Povodom izbora novog patrijarha u *Vesniku* se 7. juna na prvoj strani pojavio članak pod naslovom „Kakav treba da bude lik budućeg patrijarha Srpske pravoslavne crkve“. Kao jedan od glavnih uslova postavljalo se da bude izabran episkop koji će moći da reguliše odnose između crkve i države. Data je lista imena svih episkopa koji su imali pet i više godina službe (njih 12) i nastavljalno da sledeći patrijarh ne sme biti izabran po starešinstvu, već da mora biti dokazani patriota koji može da nastavi rad na očuvanju jedinstva crkve. Po autoru članka, episkopi Valerijan, Vasilije, Visarion, Emilijan, Nikanor, Makarije, Hrizostom, Dionisije, Nikolaj i Irinej Đorđević iz različitih razloga nisu imali pravo na izbor. Na kraju članka navedeni su brojevi *Novog vremena*, lista koji je izlazio za vreme okupacije u Srbiji, u kome su čitaoci mogli pronaći svedočanstva o saradnji pojedinih episkopa sa okupatorom.²⁴ Sve ovo bilo je direktno upereno protiv mitropolita Josifa, koga ni vlada, ni udruženo sveštenstvo, ni makedonski sveštenici, nisu bili spremni da prihvate za sledećeg patrijarha.

Članovi Izbornog sabora počeli su da dolaze u Beograd 9. juna, pa su predstavnici Saveza udruženja pojedince sačekivali već na stanici. Sabor je zasedao i trebalo je da donese odluku o tri kandidata. Na prve nepovoljne informacije o imenima kandidata, R. Jelić je naredio „pouzdanim članovima Plenuma“ da pripremaju ljude za apstinenciju. Narednog dana, 10. juna, sakupili su se u prostorijama Saveza „civilni“ članovi Izbornog sabora. Članovi Saveza dobili su nalog da razgovaraju i „dokazuju pravilnost našeg stava i potrebu da se postigne saglasnost Vlade i Arhijerejskog Sabora“. Potom je otvorena konferencija, na kojoj je Jelić obavestio prisutne da je Vlada imala pregovore sa Saborom i da bi bilo poželjno da se pozove ministar Ljubodrag Đurić da prenese tok razgovora i stav Vlade FNRJ. Posle dolaska ministra Đurića više niko nije otišao na izbor, izuzev igumana manastira Studenice Platona, koji je stigao sa zakašnjenjem.²⁵ Deset članova Plenuma je otišlo u Patrijaršiju i saznalo da je u crkvu ušlo 27 od 73 člana Izbornog sabora, što je značilo da nemaju kvorum. Pošto su članovi Izbornog sabora izašli iz crkve, posetila ih je delegacija Saveza koja im je skrenula pažnju da su sveštenici ti koji se pitaju ko će biti izabran za patrijarha. Upućena je i predstavka o izboru patrijarha, koju su članovi Saveza potpisali, ali su sa nekim „civilima“ imali problema, pa su ih morali „obrađivati“. Imena tri kandidata izabrana od episkopa prilikom prvog kruga nisu nikada javno objavljena, ali po nekim izvorima to su bili mitropolit Arsenije, budimski Georgije i episkop Nektarije, a po drugim u kombinaciji je bio i episkop niški Jovan.²⁶ Prema pisanju *Vesnika* mi-

²³ Исто.

²⁴ Весник, бр. 28, 7. јун 1950.

²⁵ Arhiv Jugoslavije, Savezna komisija za verske poslove, 144–3–56. Prema svedočenju Slobodana Krstića Uče, pripreme za izbor patrijarha izvedene su temeljno ali je Sinod u poslednjem času, na predlog mitropolita Josifa, s liste kandidata izbrisao episkopa Vikentija Prodanova, koji je imao podršku najvišeg državnog i partijskog rukovodstva. Dostavljač je javio to UDB-i i potom je održan hitan sastanak užeg kolegijuma, na kome je odlučeno da se u toku noći pronađu svi oni koji su bili za Prodanova i dovedu u sveštениčko udruženje kako Sinod ne bi imao kvorum. – Duga, 6–19. februar 1988.

²⁶ Р. Радић, *Држава и верске заједнице*, I, 314–320.

tropolit Josif i njegova „klika“ uključili su poznatog kolaboratera, sa rezultatom da je većina Izbornog sabora odbila da uzme učešće u izboru i ostala po strani, tj. stavila se na stranu Saveza i zajednički donela rezoluciju protiv ovakvog izbora.²⁷ Mitropolit Josif je u istom članku otvoreno optužen za saradnju sa okupatorom za vreme rata i za uzurpaciju vlasti. Neposredno potom on je bio interniran.²⁸ Pojedini članovi Izbornog sabora prisutni na plenumu primili su putne troškove, a to je po mišljenju Ratka Jelića svedočilo da su prisustvovali konferenciji sa Savezom „i sa njim se solidarisali“.

Vlasti nisu želele da se za patrijarha izabere neko koga su smatrali nepoželjnim i činili su sve da se to spreči. General Mitar Bakić proveo je dan pre glasanja nekoliko sati u Patrijaršiji u ubeđivanju episkopa. Posle propalog prvog kruga u Savezu je razrađena taktika izbora koji je trebalo da se ponovi. Civile koji su učestvovali u izboru obilazili su na terenu i ubeđivali za koga da glasaju. Kod onih koji su bili uporniji u protivljenju, išli su ili partijski rukovodioci ili organi iz sreskih odbora i Ministarstva unutrašnjih poslova. Negde su pretili, a negde ubeđivali ili činili ustupke. Skrenuta im je pažnja da se po dolasku u Beograd jave Savezu, koji je bio zadužen za obezbeđivanje hrane i smeštaja. Zgrada Saveza bila je ispražnjena do 25. juna kako bi Savez nesmetano obavljao posao. Plenum je bio sazvan za 28. jun 1950. Savezu su bili na usluzi i automobili za prevoz članova Izbornog sabora. Jelić je kasnije pisao: „Verujem da će vladike pokušavati opet da izmanevrišu sa kandidatima, pa zato treba biti beskompromisan i dati im do znanja da će opet ostati u manjini i to većoj nego prošli put, ako pokušaju da ne izaberu predložene im kandidate“.²⁹

Izabran je tehnički odbor u koji su ušli: Đordžije Kalezić, Ratko Jelić, Ljubisav Jovanović, Milutin Petrović, Krstan Bijeljac i Boris Stankovski. Većina ovih sveštenika bili su članovi Komunističke partije. Tehnički odbor je od 27. juna brinuo o organizaciji, prijemu i smeštaju članova Izbornog sabora. Pored toga, oni su imali zadatak da sve podatke o držanju pojedinaca beleže i dostavljaju. Svi članovi Glavnog odbora Saveza udruženja morali su da prisustvuju svečanim službama u Sabornoj crkvi i crkvi Sv. Lazara. Celom organizacijom izbora rukovodili su Slobodan Penezić Krcun i Ministarstvo unutrašnjih poslova Srbije.³⁰ Pred-

²⁷ *Вестник*, бр. 29, 25. јун 1950.

²⁸ Mitropolit Josif je bio pozvan na saslušanje pa pušten i potom uhapšen ispred Patrijaršije. Naređeno mu je da ode u manastir Žiču odakle je kasnije premešten u Ljubostinju. Tokom boravka u Žiči posetio ga je Slobodan Penezić Krcun, pokušavajući da ga ubedi da zatraži penziju. Sinod je više puta tražio oslobađanje mitropolita Josifa, ali bez uspeha. Kao osnov za hapšenje, po Dragoljubu G. Vurdelji, iskorišćeno je pismo koje je kralj Petar II uputio Sinodu 1949. i koje je prenela grupa ilegalno ubačenih četnika (Bošković–Damjanović). – P. Радич, *Држава и верске заједнице*, I, 314–320.

²⁹ *Исто*.

³⁰ AJ, SKVP, 144-3-63. Anka Dimšić, bivša igumanija Paraskeva, tvrdila je u razgovoru sa autorom 1989. u Novom Sadu, da je ona predložila jednom od pripadnika UDB-e, Vladanu Bojaniću, da kandidati za patrijarha budu ili episkop Vikentije ili episkop Hrizostom. Episkop Hrizostom je odbio kandidaturu. O učešću UDB-e svedoče i izjave Petra Stambolića, Milovana Đilasa, Dušana Dožića, kao i episkopa Save Vukovića. Udbaši su činili razne usluge za povoljno glasanje. Pojedinci su dobijali telefon za jedan dan. Bušile su se rupe na automobilskim gumama da članovi

stavnicima Saveza posetili su 29. juna pojedine vladike i dali im uputstva kako da se drže na Saboru i pri izboru kandidata. Nekima se i otvoreno pretilo. Istog dana organizovan je i prijem kod generala Ljubodraga Đurića.³¹

Sinod se sastao 12. juna i zakazao drugi saziv Izbornog sabora za izbor patrijarha za 1. juli 1950. Istom odlukom Sinod je sazvaio Sabor u drugo vanredno izbornu zasedanje za 29/16. jun 1950. godine.³² Povodom toga Savez je uputio pismo svim članovima Izbornog sabora u kome je apelovao da se učini sve da crkva dobije „dostojno lice“ za patrijarha. „Zato se obraćamo Vama, koji ste i prošlog puta pomogli Savezu da se ne dogodi skandal u našoj Svetoj i svijetloj crkvi sa predloženim kandidatima, koje je mitropolit Josif sa svojom grupom uspeo da naturi članovima Svetog Arhijerejskog Sabora, a što je ovaj Savez uz punu Vašu pomoć osujetio i sa tim spasao čast i ugled naše Svete Srpske pravoslavne crkve i slobodarski duh, koji je održavao naše pravoslavlje. Mi molimo i apelujemo na Vas da i ovom prilikom budete solidarni sa Savezom udruženja pravoslavnog sveštenstva i da zajednički i jedinstveno pođemo na izbor Srpskog Patrijarha“. Sabor je konačno prihvatio da u izboru učestvuju predsednik Saveza udruženja prota Vitomir Vidaković i pet delegata iz Makedonije.³³

Svi članovi Saveza udruženja pozvani su na sastanak u Beograd 27. juna 1950. i tu su ostali sve do drugog izbora za patrijarha. Sabor se sastao 30. juna i tajnim glasanjem izabrao tri kandidata: mitropolita Damaskina, mitropolita Arsenija i episkopa zletovsko-strumičkog Vikentija. U subotu 1. jula (19. juna 1950) obavljen je izbor. Bilo je prisutno 59 članova Izbornog sabora, a odsutni episkopi poslali su punomoćje mitropolitu Arseniju. Episkop Vikentije dobio je 33 glasa, mitropolit Arsenije 25, a mitropolit Damaskin dva.³⁴ Svečano ustoličenje novog patrijarha obavljeno je 2. jula (20. juna 1950) u Sabornoj crkvi. Liturgiji su prisustvovali predstavnici državnih vlasti: ministar i generalni sekretar Vlade Ljubodrag Đurić i ministri Todor Vujasinović i Vlada Zečević. Vladu NR Srbije predstavljali su Miloš Minić i Dragoslav Mutapović.³⁵

Izbornog sabora ne stignu na glasanje. Razgovor vođen sa episkopom Savom Vukovićem 13. septembra 1989. u Kragujevcu.

³¹ Р. Радић, *Држава и верске заједнице*, I, 314–320.

³² Исто.

³³ Od 73 člana Izbornog sabora, bilo je 22 episkopa od kojih jedan deo nije bio u zemlji, 7 arhijerejskih namesnika, 9 nastojatelja manastira, 9 članova Patrijaršijskog upravnog odbora i 23 potpredsednika eparhijskih saveta. Iz Makedonije su prisustvovali arhijerejski namesnik Nestor Popovski, predsednik Inicijativnog odbora, Boris Stankovski, kao nastojatelj manastira Sv. Naum, Cvetko Krstevski, predsednik Udruženja sveštenika NR Makedonije, Klime Maleski sekretar Inicijativnog odbora i Đorđe Anđelovski, sveštenik iz Skoplja. – Р. Радић, *Држава и верске заједнице*, I, 314–320.

³⁴ Гласник СПЦ, бр. 6. јули 1950, 86; *Весник*, бр. 30, 15. јул 1950, 1.

³⁵ Гласник СПЦ, бр. 8, октобар 1950. Patrijarh Vikentije je rođen 1890. u Bačkom Petrovom Selu. Završio je Srpsku pravoslavnu veliku gimnaziju u Novom Sadu, a potom Bogosloviju u Sremskim Karlovcima. Monaški postrig primio je 1917. u manastiru Bezdinu. Završio je Filozofski fakultet u Beogradu. Za glavnog sekretara Sabora i Sinoda izabran je 1932, a 1936. za vikarnog episkopa marčanskog. Tokom 1938–39. bio je vikarni episkop u Sremskim Karlovcima, a potom je izabran za episkopa zletovsko-strumičkog. Umro je 1958. u Beogradu. – *Весник*, бр. 30, 15. јул 1950, 2; *Борба*, 3. јул 1950; Сава епископ шумадијски, *н. д.*, 77–79.

Izbor patrijarha 1958. godine

Pripreme za izbor novog patrijarha počele su odmah posle smrti patrijarha Vikentija, ali su ubrzanje dobile polovinom avgusta 1958. Izbor novog patrijarha vršen je po Ustavu Srpske pravoslavne crkve iz 1947. godine, to jest pod istim uslovima kao i izbor njegovog prethodnika.³⁶ Patrijarh Vikentije je ostavio nasledniku nezavidan zadatak. Pitanje Makedonske crkve nije više moglo da se odlaže. Predstavnici Savezne komisije za verske poslove su intenzivirali kontakte sa episkopatom, a ključnu ulogu odigrali su Dobrivoje Radosavljević i Miloje Dilparić. Dilparić je 20. avgusta vodio razgovor sa Đorđem Smiljanićem, potpredsednikom Eparhijskog saveta beogradsko-karlovačke arhiepiskopije u hotelu „Balkan“. Smiljanić je tokom razgovora izjavio da je on za Srbijanca, da je dobio poziv za Izborni sabor i da u njemu ima dosta Užičana.³⁷

Episkop Longin je 22. avgusta posetio SKVP i rekao kako se uvek pred početak saborskog zasedanja o svemu sporazumevao, pa će to učiniti i sada. Spreman je bio da se založi za onog kandidata za koga mu se kaže. Napomenuo je da bi mogao da se sastane sa M. Dilparićem van kancelarije da to ne bi palo u oči. Bio je ubeđen, kako je rekao, da će se ići na izbor episkopa Hrizostoma, koji je bio đak Justina Popovića. Justin Popović je boravio u Beogradu i sastao se sa vladikama Vasilijem i Hrizostomom. Episkop Longin je predlagao episkopa Visariona, ali nije iz njegovih reči bilo sasvim jasno da li hvali episkopa Visariona ili sebe.

Istog dana Dilparić je vodio episkopa Dositeja na večeru u Košutnjak. Tokom razgovora Dositej nije imao lepe reči ni za jednog vladiku, a mnogo „prljavog veša“ izneo je o patrijarhu Vikentiju i episkopu Germanu. Za Germana je ipak ocenio da bi on možda bio najbolji izbor jer je, i pored mnogih loših osobina, oštroman, agiln, rečit, upućen u crkvene stvari i „znao je šta hoće.“ Na kraju je rekao da država treba dobro da se osigura i da uzme garancije od kandidata, a da će on glasati za državnog kandidata bez obzira ko to bio.³⁸

Sa episkopom Nektarijem razgovarao je u Sarajevu, 28. avgusta, sekretar Komisije za vjerska pitanja NR Bosne i Hercegovine. Episkop je otvoreno pitao ko su kandidati Partije – države, jer je to, po njemu, bilo isto. Izjavio je da neće glasati za Longina ili Germana, a smatrao je da su najpogodniji Hrizostom ili Visarion. Predstavnik državnih organa odgovorio je da razgovor mora ostati u tajnosti, da ih je episkop Nektarije izneverio u pogledu Makedonske pravoslavne crkve, ali ako ih izneveri i u pogledu izbora patrijarha u tom slučaju doći će do rata. Slični razgovori su vođeni sa većinom drugih vladika. Konsultacije su obavljene i sa drugim ličnostima koje su bile u nekoj vrsti veze (prijateljske, porodične) sa kandidatima koje je država preferirala. Jednu od takvih konsultacija obavio je Slobodan Penezić sa Dobricom Ćosićem koji je poticao iz istog sela iz

³⁶ *Устав Српске православне цркве*, Београд 1957.

³⁷ Р. Радић, *Држава и верске заједнице*, II, 54–59.

³⁸ *Исто*.

koga i episkop German, i čak bio u daljim rodbinskim vezama sa budućim patrijarhom.³⁹

Dobrivoje Radosavljević je prema ranijem dogovoru sa Sinodom SPC došao 8. septembra u Patrijaršiju na razgovore o izboru patrijarha. On je predložio da Sabor na konferenciji u toku dana neobavezno naznači episkope koji bi bili kandidati za patrijarha, a da će država potom dati svoju ocenu. Episkop Hrizostom je napomenuo da u Patrijaršiji kruže šale o pojedinim episkopima i njihovim pretenzijama na patrijaršijski presto. Žalio se da se protiv njega proturaju priče kako je državni neprijatelj i pitao Radosavljevića ko to radi. On mu je odgovorio da su u SKVP uočili kako Hrizostom odobrava sve ali nikad ništa ne izvrši, posle čega je episkop rekao da se više plaši saborske većine nego nekoliko država. Dogovoreno je da se u toku dana održi konferencija i da potom Sinod dođe u SKVP i saopšti imena episkopa koji dolaze u obzir za izbor.

Istog dana oko 19 časova, članovi Sinoda su došli u Komisiju. Episkop Hrizostom je saopštio odluku po kojoj su voljni da se patrijarh izabere sporazumno sa državom, ali da episkopat ne može dati imena kandidata pošto po Ustavu SPC na izbor ima pravo više od 15 episkopa. Episkopat je stoga molio državne organe da povodom spiska ličnosti iznesu šta imaju protiv kog kandidata. Posle ove izjave D. Radosavljević je odgovorio: „Država zahteva da jedan od trojice kandidata bude episkop žički German, a druga dvojica koga god hoće Episkopat“. Poseta je trajala petnaestak minuta.⁴⁰

Sutradan, 9. septembra, održana je konferencija episkopa SPC sa predstavnicima SKVP u „crvenoj sali“ Patrijaršije. Atmosfera je bila hladna i mučna. Radosavljević im je između ostalog rekao da njihova odluka od istog dana, da odlože izbor kandidata za patrijarha, pokazuje da grupa episkopa radi protiv interesa zemlje: „Vi ste hteli konflikt, evo vam ga. Prihvatamo pa ćemo videti ko će se pokajati“. Predsednik SKVP je potom govorio o izjavi koju je Đorđe Kostić iz Zvornika dao u istrazi, a po kojoj je episkop Vasilije Kostić primio pismo iz inostranstva u kome je dobio instrukcije oko izbora. Vladika nije nikome pokazao to pismo, a instrukcije je sprovodio. „Vasilije Kostić je, posmatrajući plod saradnje za zadnjih pet godina, došao do nekakvog zaključka da država ne može i ne sme, pa da zato mora da popušta i da saraduje sa crkvom. Današnja odluka to najbolje pokazuje – e nećeš ga majčin sine kako misliš, danas ti se to saopštava. Ne radi se tu samo da li će German biti Patrijarh ili ne, nego nešto drugo je po sredi. Treba državi naškoditi, treba potrebe stvoriti, treba konflikte napraviti, treba crkvu u nečije političke ciljeve uvući i koristiti... Zahtev vlade je da se Arh. Sabor ponovo danas sastane i da u svetlu ovih činjenica razmotri svoju današnju odluku, da sprovede izbor kandidata, kako je to objavljeno već i kako je trebalo uraditi, pa da se ide dalje. Naterali ste nas da izađemo sa ovim, jer zbog saradnje zadnjih godina nismo mislili ovo da koristimo. Molim, gospodo episkopi, ukoliko shvatate da je naš stav

---

³⁹ Dobrica Ćosić je u razgovoru sa autorom, u Beogradu 20. septembra 1999, rekao da je Slobodanu Peneziću preporučio episkopa Germana jer je smatrao da je on državotvoran, iako je lično bio u sukobu sa njim zbog pogibije njegovog sina i nije ga vidao godinama. – P. Radić, *Država i verske zajednice*, II, 54–59.

⁴⁰ P. Radić, *Država i verske zajednice*, II, 54–59.

pravilan, izvolite u toku današnjeg dana postupiti po prednjem i obavestiti nas. Čekaću Sv. Sinod u Saveznoj komisiji za verska pitanja danas u 19 časova“.⁴¹

Svi članovi Sinoda pojavili su se u naznačeno vreme i saopštili da je Sabor kandidovao episkopa Hrizostoma (13 glasova), episkopa Germana (8 glasova) i episkopa Visariona (5 glasova).⁴² Mitropolit Damaskin koji je u prvom glasanju dobio šest glasova odrekao se kandidature, kao i episkop Valerijan. Više episkopa je imalo po jedan ili dva glasa, pa je čak u jednom glasanju i episkop američko-kanadski dobio jedan glas. Izbori su trebali da se obave 13. septembra 1958, u subotu, u Sabornoj crkvi. Bilo je predviđeno da prisustvuju samo članovi Izbornog sabora, njih 57, a instalacija je trebalo da se obavi 14. septembra. Episkopi Visarion i Hrizostom su pokušali da izglađe stvar sa D. Radosavljevićem, ali je ovaj ostao zvaničan.

U toku sledeće noći UDB-a je ponovo došla u Patrijaršiju, pretresla prostoriju u kojoj je bio episkop Vasilije i naredila mu da prvim vozom otputuje u Banja Luku i da se javi sudu. Episkopi su zapretili da će prekinuti zasedanje ako se on ne oslobodi, a patrijarh German je rekao D. Radosavljeviću da se neće kandidovati ukoliko se episkop Vasilije ne vrati. Tri dana kasnije, episkop Vasilije je vraćen u Patrijaršiju i uzeo je učešće u izboru i posvećenju novog patrijarha. Ubrzo posle toga on je ponovo uhapšen i ispitivan.⁴³

⁴¹ U brošuri koja je 1965. objavljena u Čikagu pod naslovom *Crveni patrijarh German po milosti Titovoj i volji Udbinoj*, a pod imenom Jablan Jelić, razgovor D. Radosavljevića sa episkopatom tekao je na sledeći način: „Na nekoliko dana pre izbora, koji je trebalo obaviti po kanonima Pravoslavne crkve, kada su bile skoro sve vladike na okupu, osmog septembra 1958. godine, u deset časova pre podne, neočekivano je banuo u Patrijaršiju Dobrivoje Radosavljević, predsednik Verske komisije – Savezni ministar, u pratnji agenata Udbe. Sazvao je sve prisutne episkope i otpočeo sa njima prividno prijateljski razgovor o izboru patrijarha, rekavši im odmah u početku, bez ikakvog okolišavanja, da bi Vlada želela vladiku Germana i da ne bi trebalo oko toga da se svadaju završavajući svoj govor rečima: 'Došao sam da to pitanje rešimo kao prijatelji'. U dvorani, u kojoj se zasedalo, nastao je tajac i kada je tu neprijatnu tišinu prekinuo episkop Vasilije, napomenuvši smerno da je pravo crkvenih predstavnika da izaberu kandidate, a izbornu telo da od njih izabere jednoga, onda je nastala prava eksplozija, koja je potresla celu patrijaršiju. Potres je bio teži i strašniji, nego da je udarila avionska bomba od hiljadu kilograma. Odjednom 'ljubazno i prijateljsko lice' predsednika Verske komisije, izobličilo se i dobilo svoj pravi lik. Mesto izveštačene ljubaznosti, kojom komunisti vrlo često operišu, naročito sada kako su postali 'mirotvorci', pojavila se divlja zver, koja u sebi nije više imala ničeg što podseća na čoveka. Zaboravljajući da se nalazi u patrijaršiji Srpske pravoslavne crkve i pred njenim velikodostojnicima, počeo je da praska, da viče i da najružnije grdi crkvu, veru i sve episkope, nazivajući ih najpogrdnijim imenima. Psovao ih je uličnim psovkama, kojih se svaki korektan čovek stidi, pretio im je otvoreno da će ih sve razjuriti i pohapsiti, a crkve zatvoriti. Nije više govorio, nego je urlao koliko ga je grlo donosilo, dobaćujući im u lice, da dobro paze šta rade, da oni ne predstavljaju nikoga i da se vlada njih ne plaši: 'Šta ste se tu prepodobili, lažete i Boga i Ljude? Mislite da se ne poznajemo? Poskidaćemo vam mantije i kamilavke, obrijaćemo vam ne samo brade nego i glave, pa ćemo vas poslati u Sremsku Mitrovicu, da vadite pesak iz Save. Dobro ste se užirili!'. Posebno se ustremio na vladiku Vasilija, nazivajući ga glavnim podstrekačem, starim i nepomirljivim neprijateljem komunističkog poretka“. U brošuri se dalje tvrdi da je Radosavljević tražio da se za patrijarha izabere German, a da je za vreme dok je on sa episkopima bio u sali UDB-a vršila pretres u Patrijaršiji.

⁴² *Весник*, 15. септембар 1958; *Гласник СПЦ*, 9. септембар 1958.

⁴³ Episkop Vasilije Kostić je u Saboru izneo prigovor da German nema kanonsko ni ustavno pravo da bude kandidat za patrijarha jer nije imao pet godina efektivne službe eparhijskog arhijereja, kako je to propisivaо čl. 42 Ustava SPC. – P. Радић, *Држава и верске заједнице*, II, 54–59.

Za novog patrijarha izabran je 13. septembra 1958. episkop žički German, u zaključanoj crkvi na dvočasovnom zasedanju, tajnim glasanjem. Od 56 prisutnih članova Izbornog sabora za Germana je glasalo 37, za Hrizostoma 17, a Visarion nije dobio nijedan glas. Prema informacijama SKVP, većina članova izbornog tela sa teritorije Srbije glasala je protiv Germana (od 37 članova njih 24).⁴⁴ Dva prazna listića su bila predata. German je ustoličen sledećeg dana, kao 43. patrijarh u istoriji Pravoslavne crkve kod Srba i peti od kada je obnovljena SPC.⁴⁵ Novi patrijarh posedovao je potrebno iskustvo za zadatke koji su bili pred njim. German Đorić je mnogo godina proveo kao parohijski sveštenik i kao administrativac. Rođen je 1899. u Jošaničkoj banji i obučavan je kao sveštenik na Bogoslovskom fakultetu u Beogradu. Posle toga je studirao pravo na Sorboni. Proveo je jedanaest godina kao parohijski sveštenik i u isto vreme je uređivao eparhijski glasnik žičke episkopije. Premešten je 1938. u kancelariju Sinoda, a 1951. postao je glavni sekretar Sinoda i Sabora i urednik *Glasnika*, službenog organa Patrijaršije. Kada je ostao udovac, zamonašio se i bio izabran za pomoćnog episkopa. Jedno vreme je bio episkop budimski i administrator žičke eparhije. Kada je episkop Nikolaj Velimirović umro u SAD 1956, German je bio izabran da ga nasledi na žičkoj eparhiji.

German je mnogo putovao i pre nego što je postao patrijarh. Bio je u delegaciji koja je 1951. putovala u SAD i Zapadnu Evropu, pratio je patrijarha Vikentija u Grčku i SSSR. Radio je dugo sa patrijarhom Vikentijem, razumeo je potrebu saradnje sa državnim organima i od Vikentija je mnogo naučio o značaju takvog rada. Državni organi su ga smatrali najpodesnijim kandidatom, dok je episkop Hrizostom bio manje po njihovoj volji jer su mislili da je bio pod uticajem Nikolaja Velimirovića i Justina Popovića. Nekoliko godina kasnije, u vreme sukoba sa episkopom američko-kanadskim Dionisijem, objavljeno je *Saopštenje Srpske pravoslavne crkvene opštine u Trstu hristoljubivom srpstvu povodom odluka Sv. Arh. Sabora i Sv. Arh. Sinoda u Beogradu*. Potpisnici ove brošure bili su sveštenici hrama Sv. Spiridona, proto. stavr. dr Miloje Aranicki, paroh, jerej o. Dušan Vavić, zamenik paroha i članovi uprave: Dragoljub Vurdelja, Dušan Relić i Đorđe Perović-Perini. Oni su o izboru patrijarha Germana pisali sledeće: „U Patrijaršiji i Beogradu i poslednji crkvenjak zna, da je Patrijarh izabran protiv volje apsolutne većine Arhijereja, uz nečuveni teror i korupciju UDB-e. Ko ne zna da su agitacija za račun režima, a za izbor tadanjeg episkopa Germana za Patrijarha, išli članovi Sveštenečkog udruženja sa majorom UDB-e Milanom Vilićem i davali članovima Izbornog Sabora po 50–100 hiljada dinara? Ko ne zna o pritvaranju

⁴⁴ AJ, SKVP, 144–27–281 i 30–322. D. Vurdelja navodi da je German dobio 35 glasova, episkop Hrizostom 23, a episkop Visarion nijedan glas. Za episkopa Germana su glasali episkopi Longin i Visarion. – Vurdelja Dragoljub, *Obezglavljena Srpska crkva*, Trst 1986, 129.

⁴⁵ *Glasnik*, septembar 1958. Novi patrijarh se nije u septembru uselio u vilu u Užičkoj 46 koja je služila za stanovanje patrijarsima kao poglavarima SPC. Vila je za tu svrhu kupljena 1939. i u njoj je stanovao patrijarh Gavriilo Dožić, a potom i patrijarh Vikentije. Patrijarh German je ostao da stanuje u Patrijaršiji, a objasnio je svoj postupak navikom da bude pored kapele i sa episkopima u stalnom kontaktu. Nešto kasnije u vilu se uselila kćerka patrijarha Germana koja se upravo bila udala. – P. Радић, *Држава и верске заједнице*, II, 54–59.

prot. Lazara Jakšića iz Zagreba, dr Save Ljubibratića iz Sarajeva i drugih, jer se nisu dali slomiti; o internaciji izvesnih članova Izbornog Sabora u hotelu „Prag” u Beogradu gde su ih eksperti UDB-e raznim pretnjama zastrašivali? Ko ne zna da je 19 Arhijereja glasalo protiv izbora tadanjeg episkopa Germana za Srpskog Patrijarha...“⁴⁶

Posle izbora usledili su prijemi kod predstavnika državnih organa i čestitanja. Od izbora pa do početka novembra 1958. patrijarh German je primljen kod Dobrivoja Radosavljevića, predsednika SKVP, Petra Stambolića, predsednika Savezne narodne skupštine, Jovana Veselinova, predsednika Narodne skupštine Srbije, Miloša Minića, predsednika Izvršnog veća Srbije, Aleksandra Rankovića i Josipa Broza Tita.⁴⁷ Imao je ozbiljnu primedbu pred SKVP što mu Josip Broz nije uzvratilo posetu u Patrijaršiji, kao što je to učinio 1950. godine. Bilo mu je odgovoreno da je 1950. to učinio kao predsednik vlade, a da je ovoga puta tu obavezu ispunio Aleksandar Ranković.

Na vanrednom zasedanju Sabora SPC 1967. godine doneta je odluka da se odredbe navedene u poglavlju Ustava Srpske pravoslavne crkve koje govore o izboru patrijarha izmene (čl. 42, 43), odnosno da se stave van snage (čl. 44–50 i prvi stav čl. 52). Prema ovoj odluci izbor patrijarha se vršio na zasedanju Sabora, proširenom i aktivnim vikarnim episkopima, najdalje u roku od tri meseca od dana kada se patrijaršijski presto uprazni. Patrijarh se birao između aktivnih episkopa koji upravljaju eparhijom najmanje pet godina (čl. 42). Na Saboru je moralo biti prisutno najmanje 2/3 članova pod predsedništvom najstarijeg arhijereja po osvećenju (hirotoniji) i to žrebom između trojice kandidata izabranih tajnim glasanjem i apsolutnom većinom (čl. 43). Odsutni arhijereji mogu ovlastiti druge eparhijske arhijereje da umesto njih glasaju, s tim da jedan arhijerej može biti opunomoćen samo za jedan glas. Imena trojice izabranih kandidata, kao i ime izabranog patrijarha objavljuje predsedavajući, najstariji po osvećenju arhijerej, koji posle toga i zaključuje sednicu Sabora. Svečano ustoličenje novoizabranog patrijarha obavlja se sutradan po izboru u Sabornom beogradskom hramu. Nakanadno se vrši ustoličenje u Pečkoj patrijaršiji.⁴⁸ To je u suštini značilo da Izborni sabor ubuduće sačinjavaju samo arhijereji.⁴⁹

Izbor patrijarha 1990. godine

Pošto patrijarh German, usled dugotrajne teške bolesti i od lekara dokazane nemoći, više nije bio u prilici da obavlja svoju dužnost (umro je u avgustu

⁴⁶ Саопштење Српске православне црквене општине у Трсту христољубивом српству поводом одлука Св. Арх. Сабора и Св. Арх. Синода у Београду, Трст 1963, 37–38.

⁴⁷ Борба, 16. септембар, 20. септембар, 11. октобар, 19. октобар, 21. октобар, 24. октобар 1958; Политика, 11. октобар, 29. октобар, 2. новембар 1958.

⁴⁸ Ристо Грђић, *Општа обнова црквеног живота и устројства*, Српска православна црква 1920–1950, Београд 1970, 239–252; *Енциклопедија православља*, 3, Београд 2002, 1439; Д. Перић, *н. д.*, 105–111 и 137.

⁴⁹ Р. Грђић, *н. д.*, 239–252. Измене и допуне Устава Српске православне цркве од 1957. до 1970, односно 1985. године сређене према одлуци Светог архијерејског сабора АС бр. 31/зап. 51 од 19. маја 1970, као и одлуци Син. бр. 2645/зап. 1010 од 26. новембра 1985, *Устав Српске православне цркве*, Београд, б. г., 126–133.

1991), decembra 1990. pristupilo se izboru novog srpskog patrijarha. To je bio prvi put tokom 20. veka da se patrijarh bira za života prethodnika. Ustavom SPC takav slučaj nije bio posebno predviđen. Izorno zasedanje Svetog arhijerejskog Sabora SPC održano je 1. decembra 1990. Predsedavao mu je najstariji arhijereji po osvećenju, mitropolit dabrobosanski Vladislav, a prisustvovali su svi arhijereji, osim episkopa zapadnoameričkog Firmilijana, koji je ovlašćenje da glasa umesto njega dao jednom od vladika. Na taj način je u glasanju učestvovalo svih 25 arhijereja. Na izornoj listi za novog patrijarha bilo je 17 arhijereja.⁵⁰

Shodno Ustavu SPC, svaki od članova Sabora (svaki vladika) trebalo je da zaokruži po tri kandidata koji ispunjavaju uslove. U trojnu kandidaturu mogli su da uđu samo oni koji dobiju više od polovine glasova članova Izbornog sabora, a to je značilo da se za njih izjasnilo najmanje 13 vladika. U prvom krugu glasanja rezultat je bio sledeći: episkop šumadijski Sava dobio je 16 glasova, episkop žički Stefan 13, episkop raško-prizrenski Pavle 11, mitropolit zagrebačko-ljubljanski Jovan i episkop banatski Amfilohije po 8 glasova. U prvom krugu dobijena su samo dva kandidata: episkopi Sava i Stefan.⁵¹ Treći kandidat je dobijen tek u devetom krugu glasanja. Bio je to episkop raško-prizrenski Pavle, koji je sada dobio 20 glasova.

Usledio je izbor patrijarha, na apostolski način, žrebom, među trojicom kandidata. Između tri izabrana kandidata tražilo se kockom koji će duhovnik, od tri cedulje koje nose njihova imena, izabrati ime onoga koji će biti patrijarh. Za taj čin je izabran i pozvan arhimandrit tronoški Antonije (Đurđević),⁵² nekadašnji sabrat episkopa Pavla iz Blagoveštenja i Rače. Posle odsluženih molitvi, on je uz tri poklona sa Časne Trpeze u beogradskom sabornom hramu pred episkopima uzeo tri zapečaćene koverta sa imenima trojice kandidata za patrijarha srpskog, prevrnuo ih više puta, a onda uzeo jednu od njih i predao je predsedavajućem, najstarijem arhijereju SPC, mitropolitu dabrobosanskom Vladislavu. Mitropolit Vladislav je stao na svete dveri, pokazao zapečaćeni koverat, otvorio ga i saopštio: „Arhiepiscope pečki, mitropolit beogradsko-karlovački i patrijarh srpski je episkop raško-prizrenski Pavle“.

Episkop Pavle je izabran za 44. patrijarha SPC u poodmaklim godinama. Monah i asketa koji je stajao iznad frakcija, predstavljao je simbol „pravoslavnog Kosova“, potrebu duhovne obnove i pomirenja u samoj crkvi i van nje, ali položaj patrijarha značio je i snalaženje u svetu politike i diplomatije.⁵³ Mnoge je iznenadilo kad je upravo vladika Pavle izabran za patrijarha. Do tada on nije važio (u prvi mah ni među samim vladikama) za glavnog kandidata koji će stupiti na tron prvojerarha. Kasnije je o tome rekao: „Kad je izbor za Srpskog Patrijarha (1990) pao na mene, u svojoj sedamdeset i šestoj godini, osećao sam se slično. Pribrao sam se, kad sam shvatio da primiti najviši čin znači prednjačiti u službi i

---

⁵⁰ Патријарх српски Павле, *Молитве и молбе: беседе, разговори, проповеди, писма, изјаве*, (пр. Радослав Братић), Београд 1997, 573.

⁵¹ *Гласник СПЦ*, децембар 1990.

⁵² Архимандрит Јован Радосављевић, *Монашки начин живота: кратак преглед исихазма у цркви: ликови монаха Срба у XX веку*, Врање 2002, 376–381.

⁵³ Stevan K. Pavlowitch, *Serbia: the History behind the Name*, London 2002, 205.

staranju, a ne u starešinstvu. Smatrao sam da prava koja bi mogao imati Predsednik Svetog Arhijerejskog Sabora i Sinoda ne treba da koristi nego da, koliko može, utiče na odluke naših crkvenih tela ili na postupke predstavnika Crkve.“⁵⁴

Posle službe blagodarenja episkop žički Stefan obratio se Saboru rečima: „Mi smo prvi put u istoriji Srpske pravoslavne crkve primenili apostolski metod u izboru patrijarha. To se, kao što vidite, pokazalo veoma korisnim. Zaplakao sam se od radosti, jer je najsvetiji, najbolji, najmolitveniji među nama došao na tron Svetog Save. Njegov dolazak ne čelo Srpske pravoslavne crkve u ovo vreme kada su molitve retke, a najpotrebnije, izraz je volje Svetoga Duha da se Svetosavska crkva još više duhovno osnaži.“⁵⁵ Mitropolit Amfilohije napisao je povodom 15-godišnjice tog izbora da „jedini koji istinski nije želeo da bude patrijarh“ jeste upravo današnji patrijarh Pavle. Patrijaršijska dužnost pripala mu je u jednom od najtežih perioda savremene srpske istorije. Izbor patrijarha Pavla koincidirao je sa usponom srpskog nacionalizma pod Slobodanom Miloševićem i sam patrijarh i SPC trpeli su brojne kritike zbog svog ponašanja i delovanja tokom ratnih sukoba na prostoru nekadašnje jugoslovenske države.⁵⁶

*

Izbori za poglavara Srpske pravoslavne crkve u 20. veku mogu se podeliti u dve faze (Kraljevina SHS/Jugoslavija i FNRJ/SFRJ) tokom kojih su izabrana po tri patrijarha. U prvoj fazi, po važećim ustavima Kraljevine crkva nije bila odvojena od države i uloga državnih organa i potvrda vladara prilikom izbora patrijarha bila je presudna, a učešće svetovnih lica u izboru znatno. U drugoj fazi okolnosti su znatno promenjene. Crkva je po Ustavu iz 1946. odvojena od države i ona je nastojala da svojim zakonskim rešenjima ograniči uticaj državnih organa i upliv svetovnih lica na izbor patrijarha (promenjeni su članovi Ustava SPC u pogledu učesnika u proceduri izbora i u vezi sa vladarskom potvrdom). U isto vreme, pritisak državnih organa je rastao i postao odlučujući, pri čemu sredstva nisu birana. Za sada je nemoguće reći koliki i kakav je bio uticaj vlasti na izbor patrijarha 1990. godine, ali iskustva prethodnih izbora mogu biti naznaka da državni organi ni ovoga puta nisu ostali po strani. Karakteristika gotovo svih izbora bili su oštri sukobi na relaciji država – SPC iz kojih crkva nikada nije izlazila kao pobednik. Široj javnosti je uglavnom ostajalo nepoznato da su u pozadini izbornih sabora tinjali a često i ozbiljno eskalirali sporovi i među samim arhijerejima.

⁵⁴ Патријарх српски Павле, *Сведочим само*, Приштина 1996, 31.

⁵⁵ Патријарх српски Павле, *Молитве и молбе...*, 574.

⁵⁶ *Православље*, бр. 570, 15. децембар 1990; *Гласник*, јануар 1991.

Radmila Radić

ELECTIONS OF PATRIARCHS OF THE SERBIAN ORTODOX CHURCH
IN THE 20th CENTURY

Summary

Elections for the leader of the Serbian Orthodox Church in the 20th century could be divided in two stages (Kingdom of SCS/Yugoslavia and FPRY/SFRY). According to the constitutions of the Kingdom, the Church was not divided from the state and the role of state administration, including the ruler's confirmation was visible and decisive, with the considerable participation of laypersons in the elections process. In the second phase the circumstances changed significantly. According to the 1946 Constitution, the Church was separated from the state, and was striving to limit the role of the state and laypersons in the election of the Patriarch. The articles of the Constitution of the Church were changed in regards to the electors and to the ruler's confirmation. At the same time, the pressure from the state grew decisive, with all the means at hand employed. At this point, it is not possible to say much about the extent of the influence exerted on the patriarchal elections of 1990, but previous experiences could indicate that the state was hardly a bystander. Almost all the elections were characterized with sharp conflicts between the state and the Orthodox Church, in which the latter was never triumphant. Conflicts between the clerics which were in the background of the elections remained mostly unknown to the wider public.

MIOMIR GATALOVIĆ, istraživač-saradnik
Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

316.75:008(497.1)"1945/1960" ;
316.72:329.15(497.1)"1945/1960"

IZMEĐU IDEOLOGIJE I STVARNOSTI

Socijalistički koncept kulturne politike Komunističke partije Jugoslavije (Saveza komunista Jugoslavije) 1945–1960*

APSTRAKT: Članak pokazuje kako je Komunistička partija Jugoslavije (Savez komunista Jugoslavije), oprezno balansirajući između svojih ideoloških postavki i društvene stvarnosti, izgrađivala i uobličavala koncept socijalističke kulturne politike u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji, u periodu 1945–1960. godine.

Pod sovjetskim kulturno-ideološkim uticajem 1945–1949

Usvajanje deklaracije o proglašenju Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ) 29. novembra 1945. kao i donošenje prvog posleratnog Ustava 31. januara 1946. označilo je i na formalan način definitivnu pobjedu i početak višedecenijske vladavine Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) na prostoru nekadašnje Kraljevine Jugoslavije. Suzbivši svaku opoziciju i samostalno otpočevši da upravlja zakonodavnim i izvršnim organima, sudstvom, vojskom i policijom, Partija je ubrzo postala kohezioni faktor nove države kojem niko nije ime snage, niti sredstava da se suprotstavi. U takvim okolnostima, KPJ je posle osvajanja vlasti utvrdila vodeću poziciju u državi sa ciljem izgrađivanja komunističkog društva koje bi počivalo na idejama K. Marksa, F. Engelsa, V. I. Lenjina, te praksi po modelu Staljinovog Sovjetskog Saveza. Na udaru novog režima u prvom posleratnom periodu našlo se sve što je imalo veze sa ideologijom i praksom „stare kraljevske“ vlasti – monarhističko uređenje zamenjeno je republikanskim, ukinut je višestranački politički sistem, likvidiran gotovo svaki oblik privatnog vlasništva, ograničena sloboda mišljenja, izražavanja i verskog delovanja, dok su na rukovodeća mesta postavljani u ratnim prilikama stasali ka-

---

* Rad je deo projekta Instituta za savremenu istoriju *(Ne)uspešna integracija – (ne)dovršena modernizacija: međunarodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije i Jugoslavije 1921–1991*, (broj 147039), koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

drovi, najčešće nekompetentni za obavljanje dužnosti na kojima su se našli, ali slepo odani Partiji.¹

Ideje i stanovišta koja je zastupao Josip Broz Tito, kao lider KPJ, bili su postulati na kojima su građene zvanična politika i ideologija FNRJ. Tako je „nova Jugoslavija“ izgrađivana kao centralizovana i partijska država kojom se upravljalo iz jednog centra – Politbiroa Centralnog komiteta KPJ, na čijim zasedanjima su razmatrane različite ideje, formulisali zadaci, davane smernice za otpočinjanje različitih projekata i zakazivani partijski plenumi i kongresi. No, sve navedeno moralo je poteći kao inicijativa od J. B. Tita ili od njegovih najbližih saradnika koji su u to vreme bili Aleksandar Ranković, Edvard Kardelj i Milovan Đilas – izrazito moćni članovi Politbiroa CK KPJ koji su forsirali partijski monolitizam oličen u jednopartijskoj diktaturi, odnosno rešavanju svih pitanja u apsolutnom interesu premoći KPJ. Shodno tome, FNRJ je u periodu 1945–1950. godine bila izgrađivana po sistemu „partijske države“ u kojoj je veoma izraženo došlo do srastanja državnog i partijskog aparata, odnosno do prakse da državni organi postaju puki izvršioци partijskih direktiva. Sve je to postepeno jačalo proces raslojavanja stanovništva kroz formiranje birokratskog sloja, kao i tendenciju pojačane partijske kontrole u domenu svih oblasti društvenog delovanja.²

U prilog navedenom išle su i činjenice da je pre Drugog svetskog rata na selu od poljoprivrede živelo 76,6% stanovništva u Jugoslaviji i da je stopa pismenosti bila veoma niska, odnosno da je bila primetna kulturna zaostalost najširih slojeva jugoslovenskih naroda. No, i pored problema koje su donosili obnova zemlje, ambiciozni planovi industrijalizacije, jačanja ekonomskih i odbrambenih snaga države, pokušaja agrarne reforme i drugog, Partija je uspevala da posveti izvesnu pažnju kulturnoj politici, ponajviše stoga što je oblast kulture u praksi pružala mnogostruke mogućnosti ideološkog delovanja čime je ona postajala moćno propagandno oružje. Prvi korak nove vlasti bio je proširivanje kruga korisnika kulturnih i prosvetnih ustanova, sa posebnim osvrtom na radničku klasu i prodor kulture na selo, kao i stvaranje „podobnih“ sadržaja u procesu vaspitavanja omladine. Borba protiv nepismenosti energično je započeta u širokim razmerama polovinom 1945. godine, a glavni njeni organizatori i sprovodnici bili su narodni odbori i organi prosvetne uprave, masovne organizacije i učiteljsko-nastavnički kadar. Krajem 1946. godine otpočelo je osnivanje zemaljskih odbora za suzbijanje nepismenosti koji su radili preko okružnih i sreskih odbora. Pored komisija za likvidaciju nepismenosti, od mesnih do zemaljskih, tom poslu su se pri-

---

¹ Više o tome: D. Bilandžić, *Historija SFRJ. Glavni procesi 1918–1985*, Zagreb 1985; Lj. Dimić, *Istorija srpske državnosti*, III, Novi Sad 2001; A. R. Johnson, *The Transformation of Communist Ideology. The Yugoslav Case 1945–1953*, London 1978; V. Laker, *Istorija Evrope 1945–1992*, Beograd 1999; B. Petranović, *Izgradnja socijalizma u Jugoslaviji 1945–1964*, Beograd 1964; B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, III, Beograd 1988; B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd 1992; Đ. Stanković, Lj. Dimić, *Istoriografija pod nadzorom. Prilozi istoriji istoriografije*, I, Beograd 1996; B. Fowkes, *Eastern Europe 1945–1969. From Stalinism to Stagnation*, London 2000.

² Lj. Dimić, *Istorija srpske državnosti*, III, 333–353; B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, III, 69, 75.

družili Narodni front, agitprop odeljenja i komisije, AFŽ, sindikat i omladina. Otvarane su biblioteke, škole, narodni univerziteti, organizovani večernji kursevi, diletantske grupe, pevački horovi, čitalačke grupe i tečajevi za stručno uzdizanje masa. Najčešća forma opismenjavanja bili su kursevi, dok su akcije nosile izrazito kampanjski karakter, a čitav proces finansiran je iz državnog budžeta. U isto vreme na selu rapidno raste broj domova kulture, pojavljuju se pokretni bioskopi, pozorišta, radio emisije posvećene selu, domovi kulture snabdevaju radio-aparati-ma, stvaraju kulturno-prosvetni saveti (odbori) čija je primarna funkcija bila save-todavna. Ovi saveti (odbori) činili su vezu između narodne vlasti i raznih masovnih organizacija i društava čiji su predstavnici bili zastupljeni u njima, odnosno starali se o kulturno-prosvetnim akcijama, razvoju kulturnih ustanova i unapređivanju ra-da kulturnih društava. S druge strane, Partija je kroz savete (odbore) pažljivo motri-la da kulturni rad i priredbe uvek budu „idejno čisti“ i „sa dobrim sadržajem“.³

Osudivši postojanje „umetnosti radi umetnosti“ kao dekadentnu ideju, KPJ je kritikovala svako odsustvo političke obojenosti i agitacione funkcionalno-sti kulturno-prosvetnog rada, što je u stvari nipodaštavalo slobodno umetničko iz-ražavanje i stvaralački domet. Izvore inspiracije nije trebalo tražiti u intimnoj po-eziji i prozi, duhovnom nasleđu ili istorijskim narodnim uzorima, već u motivima iz „narodnooslobodilačke borbe“ i obnove zemlje, te marksističkoj teoriji i rad-ničkoj solidarnosti. Težeći da „prave kulturne tekovine“ približi radnicima i se-ljacima, odnosno omasovi ih, Partija je počela da organizuje besplatne pozorišne, folklorne, muzičke, filmske i druge predstave, kulturna takmičenja između radnih „šihiti“, upućuje umetničke grupe na selo, primorava narodne mase da posećuju pozorišta i bioskope, deljenjem besplatnih karata za kulturne priredbe udarnicima kao vid naročite nagrade.

Sa druge strane, analize budžeta resornih ministarstva pokazuju da je pr-vih posleratnih godina najveći deo finansijskih sredstava ipak ostajao u Beogra-du, Zagrebu, Ljubljani i drugim većim kulturnim centrima, odnosno da su obim-niju pomoć dobijali krajevi u kojima je već postojala kulturna tradicija i viši obrazovni nivo. Kako su, dakle, materijalna ulaganja u selo i zaostale krajeve bila nedovoljna u neposrednom poratnom periodu, odnosno veoma malo poboljšana od 1947. godine i početka industrijalizacije, potrebno je istaći da je tadašnji na-predak učinjen na kulturno-prosvetnom polju u mnogome počivao na dobrovolj-nom radu i velikom elanu radnih masa, koje su nastojale da stvore bolje uslove života. Pa ipak, to nije sprečilo Partiju da, slično aktuelnim tendencijama u So-vjetskom Savezu, iz različitih razloga i pobuda, najčešće ideološke prirode, za-brani povratak u zemlju brojnim predratnim kulturnim radnicima, umetnicima i profesorima univerziteta, da mnogima koji su ostali da žive u Jugoslaviji ograniči

---

³ I pored budne prismotre Partije nad celokupnim procesom borbe sa nepismenošću, bilo je negativnih pojava koje su usporavale navedene aktivnosti: slaba materijalna opremljenost tečajeva, nerealna planiranja, premor i povremena ravnodušnost rukovodilaca kurseva, napuštanje tečajeva pre završetka obuke, povremeno zanemarivanje ovog rada u korist drugih akcija. Prevrneno napuštanje tečajeva posebno je bilo izraženo na selu, gde su ljudi bili opterećeni domaćim poslovima i nenaviknuti na učenje. Videti: Lj. Dimić, *Agitprop kultura ...*, 30; B. Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*, Beograd 1969, 380.

javno delovanje ili ih osudi na višegodišnje kazne gubitka nacionalne časti, te da kroz cenzuru i povlačenje iz javne upotrebe potisne njihovo stvaralaštvo. Kritike nije bilo lišeno ni nacionalno srednjovekovno kulturno i književno nasleđe, kao i dela koja spadaju u svetsko književno blago poput ostvarenja Sofokla, Aristofana, Šilera i Šekspira. Formirajući materijalnu bazu za sprovođenje kulturne politike, Partija je nacionalizovala 200 štamparija i litografija, a putem kampanja i ekonomskih pritiska primorala privatne štampare na prestanak rada. Na taj način se čitav mehanizam odlučivanja – šta će biti štampano, u kom momentu i u kolikom tiražu – monopolistički našao u rukama KPJ. U vezi sa tim je i nacionalizacija 100 kinematografa, zatvaranje privatnih pozorišta, biblioteka i čitaonica, ukiđanje mnogih kulturnih društava i verskih škola, pri čemu se nije vodilo mnogo računa da li su te ustanove, institucije i udruženja bili deo kulturne tradicije sa ogromnom vrednošću za jugoslovenske narode. Njihova imovina je postajala vlasništvo države, odnosno Ministarstva prosvete koje je vršilo prenamenu objekata ili uništavalo stvari za koje nije bilo mesta u novom sistemu vrednosti.⁴

Dok je u doba neposredno posle rata, u periodu obnove, Partija nastojala da sa što manjim finansijskim sredstvima postigne što veće efekte, da popravi samo ono što je bilo nužno kako bi život teкао neometano i da zadovolji najpreče potrebe naroda, u periodu industrijalizacije, od 1947. godine, ona je kroz promenu socijalne strukture počela da traži politički svesnog i stručno sposobnog radnika. Pored toga, u navedeno vreme država i društvo su bili ozbiljno zahvaćeni procesima etatizacije i birokratizacije koji su već tada pokazivali svoje mane i nedoslednosti. Prikrivajući ih, Partija je pokušavala da ostane verna idealima komunizma i sovjetskoj matrici razvoja, pri čemu je, da bi se održao, takav sistem bio prinuđen da pojača administrativno-birokratsku disciplinu i razvije različite oblike moralno-političkih pritisaka.⁵ U neposrednoj vezi s time je osnivanje aparata agitacije i propagande, koji je organizacione temelje dobio izdavanjem direktive CK KPJ marta 1945. Budući da je narodni, politički, kulturni, prosvetni i naučni život bio skoncentrisan u rukama partijskih ustanova, osnovni zadaci agitpropa bili su da se partijske parole učine jasnijim masama i sprovedu u život, da se izgradi ozbiljan plan za ideološko podizanje partijskog članstva, da se izvrši pravilno ideološko i političko vaspitanje širokih narodnih masa, kao i da se suprotstavi različitim neprijateljskim uticajima na političkom, teorijskom, kulturnom i naučnom polju. Pored potpune kontrole štampe i vaspitavanja masa u duhu učenja Marksa, Engelsa, Lenjina i Staljina, agitprop aparat je preko kulturnog sektora

---

⁴ Partija je nestručnim i nesavesnim delovanjem svojih kadrova dovela do uništenja mnogih vrednih predmeta crkvenog porekla, spomenika kulture, arhivske građe, filmskih fondova i drugog, od kojih su najeklatantniji primeri odnošenje dokumentacije u vezi sa procesom optuženima za učešće u „Crvenom barjaku“ iz Kragujevačkog arhiva na otpad za preradu hartije, kao i topljenje filmskih traka sa unikatnim ostvarenjima srpske kinematografije da bi se u Borovu napravio lepak za patike koje su trebale da posluže za prvu fiskulturnu paradu. Videti: Lj. Dimić, *Agitprop kultura* ..., 26–68; M. Mitrović, *Izgubljene iluzije. Prilozi za društvenu istoriju Srbije 1944–1952*, Beograd 1997, 72; Lj. Trgovčević, *Istorija Srpske književne zadruge*, Beograd 1992, 101.

⁵ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, III, 67, 72; D. Bilandžić, *Historija SFRJ* ..., 127.

davao inicijativu za organizovanje i razvijanje čitavog kulturnog života. On je određivao rad pozorišta, diletantskih grupa, orkestara, pevačkih društava, izložbi, filmskih predstava, književnih i kulturnih priredbi, sistem izdavanja književnih i drugih časopisa, birao dela koja će se prikazati ili objaviti, kontrolisao škole, udžbenike, nastavne programe i pedagošku publicistiku.

Obezbeđujući jedinstvenu agitaciju i propagandu u ime KPJ, odnosno stavljajući se u direktnu službu Politbiroa CK KPJ, agitprop aparat je imao poverljiv i veoma delikatan zadatak da razrađuje odluke najvažnijih državnih ustanova i najaktuelnija politička pitanja, te da ih preko predavanja, izložbi, štampe, plakata i drugih sredstava informisanja populariše pre svega kod članova Partije, a potom i kod ostalog naroda. Prema utvrđenom planu, ideološki obrađene informacije morale da stignu i do najzabačenijih sela, pri čemu se koristila asistencija komunističke ustanove, ministarstva prosvete i škola, izdavačkih zavoda, radio-stanica i novina od kojih je prednjačio dnevni partijski organ *Borba*. Iz agitprop aparata su poticale i različite kulturne inicijative – obeležavanje godišnjica „progresivnih“ mislilaca, pisaca, revolucionara i „značajnih“ istorijskih događaja, ili kvalifikovanje knjiga štampanih kod privatnih izdavača kao „neprijateljskih“. Po nalogu agitpropa vršene su svakodnevne kritičke analize novina kao vid ideološkog usmeravanja i dirigovanja. Redakcije su upozoravane na „propuste“ i davana su im objašnjenja kojim idejno-političkim temama treba pridavati naročitu važnost, što je, takođe, bilo praćeno cenzurom nepodobnih članaka. O kvalitativno sadržajnijem radu agitpropa može se govoriti tek od 1947. godine i donošenja Prvog petogodišnjeg plana, čemu je posebno doprinelo delovanje šefa agitpropa Milovana Đilasa, kome su pomagali Stefan Mitrović kao sekretar agitpropa, Radovan Zogović odgovoran za kulturu, Vladimir Dedijer za štampu, Boris Zihelr (po povratku iz SSSR-a) za štampu i Saša Božović za arhitekturu.⁶

U navedenom periodu Partija je podstakla osnivanje brojnih kulturno-umetničkih udruženja, kako na opštejugoslovenskom tako i na republičkim nivoima, sa ciljem da kroz njihovo delovanje privuče umetnike na svoju stranu, idejno utiče na njih i potom ih angažuje da u svojim delima veličaju i šire socijalističku misao. Kako je umetnost postajala svojina naroda, „visoko idejnim“ su smatrana samo dela koja su bila „odraz, objašnjenje i dokument stvarnosti“, odnosno lako pristupačna i razumljiva širokim narodnim masama. Takve tendencije se najbolje mogu uočiti u književnosti gde su forsirani likovi iz radničkih, boračkih i udarničkih krugova, kao i teme koje su veličale hrabrost, samopregor i žrtvovanje za bolju budućnost. Stil izražavanja je morao biti jasan i uprošćen, a opisivanje zasnovano na principima socijalističkog realizma. Pa ipak, čak se i onim književnicima koji su primenjivali novi kulturni koncept događalo da budu kritikovani zbog nedostatka „žara“ u stvaralaštvu, slabog prihvatanja i oduševljavanja sovjetskim uzorima, mlakih napada na književnost građanskog društva, nekritičkog odnosa prema tradiciji i kulturnom nasleđu, zapadanja u dekadenciju, formalizam ili

---

⁶ Kako je većina članova agitprop aparata, na čelu sa Đilasom, bila crnogorskog, hercegovačkog ili uopšteno rečeno dinarskog porekla, indikativno je primetiti da se agitprop kasnije često nazivao „centrom ijekavizovane ideologije“. Videti: Lj. Dimić, *Agitprop kultura ...*, 123, 138.

mračnjaštvo. Osim toga, književni, ali i drugi kritičari iz različitih sfera umetnosti su mnogo češće komentarisali „neuspela“ nego „uspela“ umetnička ostvarenja.⁷

Navedeni oblici ponašanja, ophođenja i razračunavanja sa umetnicima i kulturnim delatnicima koji nisu podržavali novu ideologiju ili su joj se javno suprotstavljali, bili su direktno uvezani iz Sovjetskog Saveza, prema modelu koji je razvio tamošnji sekretar CK Svesavezne komunističke partije (boljševika) (SKP (b)) – Andrej Aleksandrovič Ždanov. Partija je veoma brzo posegla i za filmskom umetnošću kao najsugestivnijim sredstvom propagande i narodnog prosvetavanja. Već maja 1947. prikazan je prvi posleratni jugoslovenski film – „Slavica“, srpskog filmskog preduzeća „Avala-film“, koji je za temu imao jugoslovensku partizansku borbu iz Drugog svetskog rata. Usledio je niz ekranizacija dela iz književne klasike i opisa borbi iz tek završenog rata, pri čemu je neophodno istaći da se tih godina nisu snimali filmovi sa tematikom iz svakodnevnog života. U skladu sa kulturnom politikom, za prikazivanje su prvenstveno birani sovjetski filmovi i žurnali, dok su se filmska ostvarenja koja su stizala sa Zapada potiskivala sa težnjom da se u potpunosti eliminišu, čak i po cenu da „bioskopi rade samo povremeno“.⁸ U oblasti prosvetne politike, KPJ je forsirala povećanje broja srednjih i nižih stručnih škola, posebno poljoprivrednih i tehničkih, da bez naro-

⁷ Književnici kojima je Partija u navedenom periodu „dozvolila“ objavljivanje dela bili su u prvom redu: Čedomir Minderović, Jovan Popović, Boško Plakovljević Pinki, Oto Bihalji Merin, Eli Finci, Janko Đonović, Branko Ćopić, Erih Koš, Rodoljub Čolaković, Mihajlo Lalić, Tanasije Mladenović, Marko Ristić, Aleksandar Vučo, Milan Dedinac, Oskar Davičo, Dušan Matić, Milan Bogdanović, Veljko Petrović, Desanka Maksimović, Miroslav Krleža, Ivo Andrić, Isidora Sekulić i Vladimir Dedijer. Među književnim kritičarima naročito treba izdvojiti delovanje Radovana Zogovića koji je sa „uživanjem“ inkriminisao književnike koji su Drugi svetski rat proveli, kako je isticao, „u jami pored svoje kuće“, odnosno „etiketirao“ pojedine pisce da su „reakcionarni“, da su se „kompromitovali“ tokom rata, da su „ostaci starog i nazadnog u društvu i kulturi“. U pozorištu je postojala kontrola repertoara koja se sastojala u odabiru predstava sa „pozitivnim“ uticajem na publiku. Predstave su često zadirale u najaktuelnija dnevna politička pitanja i sugestivno delovale na gledaoce, dok su među dramskim tekstovima prednjačile jednočinke, humoreske i aktovke. U oblasti likovne umetnosti izlagane su slike sa tematikom iz Drugog svetskog rata ili perioda obnove, pri čemu je ogromno platno srpskog slikara Bože Ilića „Sondiranje terena na Novom Beogradu“ zvučna kritika označila uzorom tadašnjeg slikarstva. Od ostalih slikara koji su stvarali u duhu socijalističkog realizma treba izdvojiti: Đorđa Andrejevića Kuna, Branka Šotru, Ismeta Mujezinovića i Božidara Jakca, a od značaja je istaći da je još 1946. godine kritičar Z. Mišić umetnost stripa nazvao „falsifikovanim životom u slikama“. – Videti: Lj. Dimić, *Agitprop kultura ...*, 200–219; B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, III, 127; L. Merenik, *Ideološki modeli: srpsko slikarstvo 1945–1968*, Beograd 2001, 29; J. Denegri, *Pedesete: teme srpske umetnosti (1950–1960)*, Novi Sad, 1993, 31.

⁸ U to vreme nije se moglo pristupiti realizaciji nijednog filmskog ostvarenja bez dobijanja dozvole od CK KPJ koji je bio u obavezi da pregleda i odobri scenario. Državno filmsko preduzeće Jugoslavije je imalo isključivo pravo zakupljivanja filmova iz inostranstva, kao i pravo cenzure inostranih i domaćih filmskih ostvarenja. Delovala je i Cenzurna komisija pri Filmskom preduzeću DFJ (FNRJ), koja je 1949. preimenovana u Komitet za kinematografiju Vlade FNRJ, čiji sastav je za javnost bio stroga tajna, kao i kriterijumi kojima su se njeni članovi rukovodili. Glavni akcent je stavljan na prikazivanje filmova koji su obrađivali politički aktuelne teme, ali imali i kulturno-prosvetni značaj, dok je umetnički domet bio od sekundarnog interesa. U svim krajevima Jugoslavije redovno je prikazivan nedeljni filmski žurnal o aktuelnim političkim, privrednim, kulturnim i društvenim događajima iz čitave zemlje.

čite zakonske oštine podstiče prelazak na sedmogodišnje obavezno školovanje, odnosno promovise masovnu kulturu razvijanjem centara kulturno-masovnog rada po selima i otvaranjem novih škola i domova kulture.

Klica razdora koja se javila početkom 1948. godine na relaciji Beograd–Moskva, to jest u odnosu Tito–Staljin, te potonji otpor koji je Broz pružio Staljinovim političkim pritiscima odbijanjem da jugoslovenski predstavnici učestvuju na zasedanju Informbiroa u Bukureštu, od 20. do 22. juna 1948, predstavljali su prekretnicu u razvoju političke prakse u FNRJ, pri čemu nije bila pošteđena ni socijalistička koncepcija kulturne politike KPJ. Uprkos tome što je tada započeo višegodišnji prekid odnosa između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza, prožet izrazitim neprijateljstvom koje je, uz stalnu antijugoslovensku propagandu, u jednom trenutku pretilo da se izrodi u direktnu vojnu intervenciju Moskve, jugoslovensko partijsko rukovodstvo još izvesno vreme nije bilo spremno da direktno prekine sa podražavanjem sovjetskih modela kulturne politike.⁹ To potvrđuju pre svega stavovi Đilasa i Zogovića iskazani na Petom kongresu KPJ, održanom od 21. do 28. jula 1948, na kojem su oni kritikovali uticaj „buržoaske reakcije na jugoslovensku stvarnost“ i svaki izraz „dekadentne umetnosti“, zalažući se za forsiranje „borbe za socijalističku idejnost“ domaće kulture.¹⁰ Shodno tome, upravo je tokom druge polovine 1948. godine i većeg dela 1949. godine KPJ zapala u specifični istorijski vakuum, period u kome je s jedne strane nastojala da istraje u sprovođenju politike prema sovjetskim uzorima i praksi, kako bi demonstrirala J. V. Staljinu da je ostala na pozicijama „pravovernog“ sprovednika ideologije marksizma-lenjinizma, a s druge strane počela da uviđa da je bez idejne i materijalne podrške Sovjetskog Saveza potrebno izvršiti određene promene, odnosno pronaći novi, samosvojni put u socijalizam.

Budući da tokom leta i jeseni 1949. godine nije došlo do sovjetskog vojnog napada na Jugoslaviju, rukovodstvo KPJ je počelo da prihvata činjenicu da joj je prosperitetna budućnost zagarantovana samo sa alternativnim programom, a ne slepim povlađivanjem stavovima proklamovanim u Kremlju. Shodno tome, Partija je otpočela da postepeno razvija planove preobražaja domaćeg socijalizma u demokratskom pravcu i oslobađa misli jugoslovenskog stanovništva od naslaga staljinističkih dogmi, a sve u interesu nacionalnog jedinstva i sazrevanja novih idejnih koncepcija kojima bi se prevazišla složena situacija u kojoj se država nalazila. Polovinom 1949. godine, isprva na neformalnim sastancima najužeg par-

---

⁹ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, III, 195; D. Bilandžić, *Historija SFRJ...*, 151; *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd 1963, 456; Č. Štrbac, *Jugoslavija i odnosi između socijalističkih zemalja. Sukob KPJ i Informbiroa*, Beograd 1975, 71.

¹⁰ Na kongresu je potvrđen socijalistički realizam u svojstvu jedine zvanične doktrine, odnosno princip partijnosti u ovim sferama društvenog života. U oblasti kulturne propagande formulisani su sledeći stavovi: sistematska borba protiv neprijateljskih uticaja u kulturnom životu, protiv bezidejnosti i apolitičnosti, podizanje kulturnog života na viši idejni i politički nivo, razvijanje nauke, svestrana idejna pomoć razvitku književnosti i svih grana umetnosti, borba protiv dekadentnih i formalističkih shvatanja i tendencija, više planiranja i čvršća kontrola u radu. Doneta je odluka o spajanju SKOJ-a i Narodne omladine Jugoslavije u masovnu organizaciju jugoslovenske omladine, pri čemu su istaknuti zadaci vaspitanja omladine u duhu socijalizma i mobilizacije omladine u izgradnji socijalističkih odnosa.

tijskog rukovodstva, počela je da sazreva ideja o uvođenju samoupravnih državnih i privrednih koncepcija, što je rezultirao uvođenjem samoupravljanja, kao alternative sovjetskom modelu privrednog sistema. Mera prelaska iz državnog socijalizma u samoupravni socijalizam ubrzo je, kako je i bilo planirano, postala jedan od glavnih stubova odbrane marksističko-lenjinističkih koncepcija izgradnje socijalizma i očuvanja tekovina „jugoslovenske revolucije“.¹¹ Koliki je značaj imao taj proces može se zaključiti iz činjenice da je njegov nosilac bila KPJ koja je u njemu videla jedinu mogućnost svog opstanka na vlasti. Iako anatemisana i ugrožena od Sovjetskog Saveza i njegovih lojalnih „zemalja satelita“, KPJ nije želela da se odrekne svog ratno-revolucionarnog nasleđa, marksističko-lenjinističkih postavki i komunističkog ideala. Vođstvo Partije nije nameravalo da menja partijsku suštinu, već da pronade nove, prilagođene puteve delovanja i metode izražavanja, žrtvujući deo jedinstvenog jezgra KPJ koje se nije prilagodilo kritici Informbiroa i sovjetske prakse.¹²

Traganje za sopstvenim konceptom kulturne politike 1950–1953

Podstaknut opštim društvenim promenama krajem 1949. godine započet je radikaln proces demokratizacije u oblastima kulture, nauke i školstva, i to nizom povezanih događaja: govorom E. Kardelja na svečanom zasedanju Slovenačke akademije znanosti i umetnosti 12. decembra 1949,¹³ stavovima Drugog kongresa Saveza književnika Jugoslavije, održanog 25–28. decembra 1949. u Zagrebu, te naročito referatom M. Đilasa „Problem školstva u borbi za socijalizam u našoj zemlji“ podnetom na Trećem plenumu CK KPJ, kao i zaključcima ovog plenuma održanog 29–30. decembra 1949. u Beogradu. Na Trećem plenumu CK KPJ referat M. Đilasa prevazišao je domen obrazovanja i formalno označio novi državni kurs u sprovođenju kulturne i ideološke politike KPJ. U Rezoluciji Trećeg plenuma CK KPJ jugoslovensko školstvo je dobilo zadatak da ubuduće vaspitava „novog, slobodnog i odvažnog socijalističkog čoveka, čija su shvatanja široka i raznovrsna, kome su tuđi birokratizam i ukalupljenost misli“, odnosno „svestrano razvijenog čoveka – graditelja i branioca socijalizma“.¹⁴ Promene promovisane na ovom plenumu iskazale su nužnost otpočinjanja procesa neutralizacije sovjetskih dogmi kroz razobličavanje i odbacivanje zablude da se ljudska

¹¹ Proces koji je od kraja 1949. i početka 1950. u Jugoslaviji počeo da stvara sve izrazitije društvene razlike u odnosu na period sovjetske dominacije prvih godina posle Drugog svetskog rata popularno je nazvan „programom 4 D“ – deetatizacija, debirokratizacija, decentralizacija i demokratizacija državne uprave. Videti: S. Gredelj, *S omu stranu ogledala*, Beograd 1986, 60.

¹² Videti: *Goli otok, Zbornik radova (1949–1956)*, Podgorica 1998; M. Đilas, *Vlast i pobuna*, Beograd 1991, 200.

¹³ Govor E. Kardelja predstavljao je prvu eksplicitnu kritiku prakse „partijnosti“ kulture u SSSR-u i poziv jugoslovenskim naučnicima da „smelo i bez strahopoštovanja pred skamenjenim dogmama zadiru u naučnu problematiku“. Videti: Govor druga Edvarda Kardelja na svečanom zasedanju Slovenačke akademije znanosti i umetnosti na dan 12. XII 1949, *Nauka i priroda*, br. 1, 1950, 2.

¹⁴ Stenografske beleške Treće plenarne sednice CK KPJ, 29. i 30. decembar 1949, AJ, CK SKJ, II/7.

svest i mišljenje mogu izmeniti primenom administrativnih mera u tačno određanim i isplaniranim rokovima, promenu stava proizašlog iz centralističkog uređenja da administrativni aparat može i treba da prisvoji monopol u ideološkim pitanjima, kao i prihvatanje činjenice da je razvoj kulturne i prosvetne politike moguć samo ako je praćen opštom demokratizacijom društva. Partija je zatražila da se u kulturnoj politici smanji uloga birokratije i poveća inicijativa narodnih masa, idejno nasleđe prošlosti okrene „izvornoj narodnoj revoluciji“, prevaziđu „buržoasku tekovinu“ društva uz preispitivanje bliže istorije, poveća uloga nižih organa vlasti, prosvetnih i kulturnih ustanova, kao i prosvetno-kulturnih radnika.¹⁵ Delimična decentralizacija koja je započeta 1949. godine nastavljena je, i pored velikih otpora dela članova Partije, tokom 1950, 1951. i 1952. godine, što je u mnogome bilo podstaknuto okretanjem KPJ saradnji sa Zapadom, u prvom redu sa Sjedinjenim Američkim Državama, u čemu je ona videla jedinu mogućnost da razbije ekonomsku blokadu kojom je Jugoslaviju pritiskao Istok, te zaustavi stagnaciju u privredi i pad industrijske proizvodnje.¹⁶

Već tokom 1950. godine obrazovani su saveti pri Ministarstvu za prosvetu: za film, pozorište, književnost, likovnu umetnost, muziku i umetničko školstvo, narodno prosvetćivanje, kao i pedagoški saveta, koji su imali zadatak da daju predloge i konsultantske usluge. Shodno obustavi slanja jugoslovenskih građana na studije u SSSR i druge IB zemlje, povećan je broj studenata i stručnjaka koji su upućivani na usavršavanje u zapadne države.¹⁷ Partijski aparat agitacije i propagande pretrpeo je krupne izmene, posebno donošenjem Direktivnog pisma CK KPJ od 22. juna 1950. i Uputstva CK KPJ o reorganizaciji agitprop komisija i agitprop uprava od 14. oktobra 1950. Dok je Direktivno pismo predstavljalo samo indiciju napuštanja birokratskog rukovođenja agitprop aparatom, Uputstvo o reorganizaciji agitprop komisija i agitprop uprava je označilo prvu suštinsku izmenu partijske prakse, jer su njime bile umanjene kompetencije moćnih agitprop komisija i propisano da se, umesto pojedinaca, agitacijom i propagandom terba da bavi osnovna partijska organizacija kao celina.

Problemi kulturne politike počeli su da se rešavaju kolektivno na sastancima kojima je prisustvovao i na kojima je svoje mišljenje iskazivao „izvestan broj jačih i odgovornijih drugova“, što je za posledicu imalo da tokom 1951. godine počnu da slabe i prestaju sa radom komisije za agitaciju i propagandu u

¹⁵ Lj. Dimić, *Agitprop kultura...*, 241.

¹⁶ D. Bekić, *Jugoslavija u ...*, 127. i 160; D. Bilandžić, *Historija SFRJ ...*, 167; B. Petronović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, III, 237, 317.

¹⁷ Godine 1950. u Jugoslaviju nije uvezen nijedan sovjetski film, za razliku od perioda 1945–1949. kada su distribuirana 192 filmska ostvarenja iz SSSR-a. Tokom 1951. uvezeno je 69 filmova, od čega čak 29 američkih, dok je film „Bal na vodi“ bio apsolutni rekorder po broju posetilaca bioskopa u kojima se prikazivao. Indikativan je i podatak da je u periodu 1950–1952. Jugoslaviju ušlo više od 50.000 knjiga, časopisa i različitih publikacija sa Zapada. Sve to ukazuje da su promene ideološke politike dovele do značajnih novina u domenu kulturne politike, što je za rezultat imalo pojačano partijsko okretanje ka proučavanju klasika marksizma-lenjinizma, a u književnosti izmenu odnosa KPJ prema literarnom nasleđu, ublažavanje ranijih stavova prema izboru tema, uz potenciranje humanističkog sadržaja književnih ostvarenja.

oblastima i srezovima.¹⁸ Iste godine održan je sastanak na visokom partijskom nivou na kojem je Uprava za agitaciju i propagandu preimenovana u Komisiju za agitaciju i propagandu.¹⁹ U ovom periodu država je počela da menja odnos prema umetnicima. Prestala je da ih tretira kao puke činovnike koji rade za određenu platu i počela da od njih pravi slobodne kulturne radnike, a umetničkoj delatnosti omogućava status slobodne profesije koju bi štitila sistemom ugovora o zaposlenju, socijalnom osiguranju i penzionom fondu. Takvim delovanjem KPJ je, u ograničenom smislu, podsticala razvoj idejne borbe, porast značaja javnog mnjenja i slobode u izražavanju ličnih shvatanja, oživljavanje kulturnog i umetničkog života, te razbijanje jednoličnosti i stega ranijeg perioda. Osim toga, radilo se na uvećanju školske mreže, poboljšanju brojnosti i kvaliteta radio-stanica, razvijanju kapaciteta izdavačkih preduzeća, stvaranju materijalne baze za jačanje filmske industrije i uvećanja bioskopske mreže, izgradnji novih javnih biblioteka i umnožavanju postojećeg knjiškog fonda, otvaranju mnogobrojnih galerija, muzeja, institucija i drugih centara kulture.²⁰

Shodno opštim društveno-političkim promenama, KPJ je u periodu 1950–1952. godine otpočela veliki propagandni zaokret u sferi predstavljanja Jugoslavije svetu kao države koja više nije bila deo sovjetskog lagera socijalističkih zemalja. Partija je u to doba nastojala da izgradi jugoslovenski imidž na principima koji bi Zapadu bili prihvatljivi, odnosno počela je da prikazuje FNRJ kao zemlju koja zastupa humanistički socijalizam i demokratske vrednosti. Navedeni proces proisticao je iz prinuđenosti jugoslovenskog rukovodstva da tih godina saraduje sa Zapadom kako bi opstalo na vlasti, pri čemu treba naglasiti da to nije značilo da je Partija bila spremna niti da je uopšte nameravala da se odrekne svog političkog sistema zasnovanog na marksističko-lenjinističkoj ideologiji, već samo da je dobro procenila kako bi preko kulture, kao pogodnog sredstva za propagandu, mogla da započne spoljnopolitičku afirmaciju koja bi kasnije dovela do saradnje sa zapadnim državama i u mnogim drugim oblastima. U vezi sa navedenim, KPJ je otpočela da istražuje jugoslovensku tradiciju i kulturno-istorijsko nasleđe, kao i da u većoj meri priznaje kulturne specifičnosti svojih republika i naroda.

Sve navedeno je bilo praćeno napuštanjem obrasca socijalističkog realizma u umetnosti, javljanjem različitih umetničkih pravaca, pokušajima plasiranja jugoslovenske kulture u svet, povećanom prevodilačkom aktivnošću, kao i posećivanjem inostranih intelektualca Jugoslaviji. Od ostalih značajnih događaja treba izdvojiti: otvaranje izložbi slika Miće Popovića (1950) i Petra Lubarde (1951) koje su na ilustrativan način pokazale raskid sa dotadašnjim ideološki forsiranim slikarstvom, stvaranje Beogradske filharmonije (1952) čime je u mnogome poboljšan kvalitet muzičke umetnosti u prestonici Jugoslavije, otpočinjanje rada na prevođenju i objavljivanju dela jugoslovenske književnosti na Zapadu (1950–1952),

¹⁸ Lj. Dimić, *Agitprop kultura...*, 248.

¹⁹ Zapisnik sastanka sa organizacionim sekretarima CK republika, 26. oktobar 1951, AJ, CK SKJ, VIII, V-(1–13), (k-35).

²⁰ Analiza o kulturno-prosvetnom radu 1949–1953. godine, 1953, AJ, CK SKS, Agitprop komisija, k-12.

pojava novih domaćih časopisa, poput *Nedeljnih informativnih novina* (NIN, 1951), za koje pišu kritičari poput B. Mihailovića Mihiza i M. B. Protića, i *Političkog zabavnika* (1952), početak rada na *Enciklopediji Jugoslavije* u izdanju Leksikografskog zavoda FNRJ (1952), iskorišćavanja stranih stipendija kao i domaćih stipendija za školovanje jugoslovenskih studenata i usavršavanje stručnjaka na Zapadu, otvaranje brojnih muzeja širom zemlje, ali i u Beogradu, poput Narodnog muzeja, Muzeja jugoslovenske kinoteke, Paviljona fresaka i Vojnog muzeja.

Pokrenute su prve književne polemike u časopisima poput *Mladost*, *NIN*, *Književne novine* i *Svedočanstva*, koje su, i pored težnje Partije da preko njih demonstira pred Zapadom svoju dobru volju usmerenu u pravcu razvijanja kulturnih sloboda, obustavljene krajem 1952. godine u vreme održavanja Trećeg kongresa Saveza književnika Jugoslavije i Šestog kongresa KPJ (SKJ). U ovom periodu došlo je do negativnih pojava u sferi kulture i umetnosti, kao što su bili „slučaj Čopić“ (1950) u vezi sa njegovim satiričnim delom *Jeretička priča* čija se eksplicitna kritičnost prema jugoslovenskim prilikama nije svidela Partiji, uništenje dela fonda Vojnog muzeja u Beogradu (1951), kritički napad M. Đilasa na književnicu Isidoru Sekulić povodom njenog dela „Legenda o Njegošu“ (1952), povlačenje sa repertoara Beogradskog dramskog pozorišta predstave „Bal lopova“ Ž. Anuja (1952).²¹

I dok je KPJ s jedne strane svesno dopuštala polet kulture i umetnosti, s druge strane je bila prinuđena da novonastalo stanje uklopi u ideološke okvire kako bi se partijskom kadru i širokim narodnim masama dalo objašnjenje i nedvosmisleno demonstriralo šta se želi postići promenama kursa kulturne politike. Shodno tome, KPJ je kao prvu značajnu okosnicu za promovisanje nove kulturne politike iskoristila Treći kongres Saveza književnika Jugoslavije (SKJ), održan u Ljubljani od 5. do 7. oktobra 1952, na kojem je književnik Miroslav Krleža podneo referat „O slobodi umjetničkog stvaranja“. Glavni stavovi Krležinog govora inkorporirani su u Kongresnu rezoluciju i mogu se svesti na misao da je KPJ književnicima, a time i svim drugim umetnicima, dozvolila slobodu stvaranja, ali tako da ona uvek bude prožeta „socijalističkim poimanjem slobode koje se ne može pretvoriti u anarhiju, jer je kontrolisano socijalističkom svešću našeg umetnika – stvaraoca“.²² No, nedugo pošto je Treći kongres Saveza književnika Jugoslavije proklamovao da apsolutne slobode stvaralaštva ne može biti ukoliko nije u skladu sa vladajućom ideologijom socijalističke kulture i u službi specifičnog jugoslovenskog društvenog sadržaja, počele su da se ubrzavaju pripreme za jedan neuporedivo značajniji kongres.

U pitanju je bio Šesti kongres KPJ (SKJ), koji je održan u Zagrebu od 2. do 7. novembra 1952, gotovo dve nedelje po okončanju 19. kongresa SKP(b)

²¹ R. Peković, *Ni rat ...*, 81, 86; R. Peković, *Sudanije Branku Čopiću (1950–1960)*, Banja Luka 2000, 11; B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, III, 329; D. Bekić, *Jugoslavija u ...*, 191, 226; P. Marković, *Beograd između ...*, 178; M. Egerić, *Antologija savremene srpske satire*, Novi Sad 2001, 43; P. Lažetić, *Vojni muzej 1917–1961. Istorija jedne institucije*, magistarski rad, Beograd 2007, 318; „Legenda o Njegošu“ Milovana Đilasa, *Borba*, 30. mart 1952, 7.

²² Materijali sa Trećeg kongresa Saveza književnika Jugoslavije, 5–7. oktobar 1952, AJ, fond Saveza književnika Jugoslavije, Kongresi SKJ, f-1.

(KPSS) u Moskvi (5–15. oktobra 1952). Tom prilikom naziv Komunistička partija Jugoslavije promenjen je u Savez komunista Jugoslavije (SKJ) kako bi se ona simbolički približila Marksovom „savezu komunista“, odnosno kako bi se istaklo da će postepeno smanjivati rukovodeću ulogu s ciljem prerastanja u „avangardu celokupnog društva“. Osim toga, kongres je u Rezoluciji zaključio da „SKJ smatra nenaučnim i nazadnim svaku tendenciju koja bi ma čim i ma u čemu išla za time da ističe prioritet jedne nacije ili jedne kulture nad drugom“, „da bi ometanje borbe mišljenja moglo samo da oteža razvitak nauke i kulture“, te da „svakom mišljenju koje ima za polaznu borbu za socijalizam i socijalističku demokratiju, za bratstvo i jedinstvo naroda Jugoslavije, za njihovu nezavisnost i nesmetani unutrašnji razvitak, treba osigurati pravo da se ispolji i izrazi“.²³ Ovakvim stavovima, kao i načelno utopističkim koncepcijama proklamovanim na Šestom kongresu KPJ (SKJ), Partija je stvorila paradoksalnu situaciju u kojoj su s jedne strane bila dozvoljena različita mišljenja, dok je s druge strane činjeno sve kako bi se suzbili stavovi suprotni partijskim i na taj način očuvao sistem neprikosnovene partijske vlasti. Kongres se veoma malo bavio pitanjima kulturne politike, ali i u segmentima u kojima je to činio ostao je prilično nedorečen ili je proklamovao idealistički zasnovane koncepcije, neodržive u praksi, čime su stvoreni preduslovi za njihovo tumačenje shodno trenutnim partijskim interesima.

Idejna nedorečenost Šestog kongresa KPJ (SKJ) nije predugo čekala da dobije praktičnu potvrdu, jer je 5. marta 1953. preminuo „prvi čovek“ Sovjetskog Saveza i tadašnji najveći neprijatelj jugoslovenskog režima – J. V. Staljin. Takav razvoj prilika doveo je vođe SKJ u veoma delikatnu situaciju, jer nisu bili sigurni da li je nastupio pravi čas za otvaranje procesa međudržavnog i međupartijskog pomirenja sa Sovjetskim Savezom, a što je moglo da poremeti ionako krhke i s teškom mukom izgrađivane odnose s Zapadom.²⁴ Političko taktiziranje u odnosima sa svetom izazvalo je kolebanja unutar Partije u pogledu nastavka kursa započete društvene liberalizacije i okretanja Zapadu, što je počelo da se direktno očituje na polju kulturne politike primetnim zamiranjem kulturno-umetničkog poleta tokom 1953. godine. U sferi kulture to je bilo praćeno i specifičnim partijskim „ispadima“, poput onog na Drugom kongresu Saveza muzičkih umetnika Jugoslavije kada je 12. maja 1953. J. B. Tito u razgovoru sa kongresnim delegatima kritikovao aktuelni muzički trend koji je stigao sa Zapada – džez muziku.²⁵ S tim u vezi je i pojava relativizacije izvesnih zaključaka Šestog kongresa KPJ (SKJ) koja se u to vreme mogla primetiti u Brozovim govorima, a koja je vodila eliminaciji atmosfere liberalizma u mnogim društvenim strukturama.

Indikativno je i održavanje Drugog plenuma CK SKJ od 16. do 17. juna 1953. na Brionima, na kojem je partijski vrh najviše kritikovao shvatanja dela komunista koji su „pomislili da se sada oslobađaju odgovornosti za dalji razvitak socijalizma u svojim sredinama, i drugde“. Na ovom plenumu su ponovljene kri-

²³ Stenografske beleške sa sednica Šestog kongresa KPJ, 2–7. novembar 1952, AJ, CK SKJ, I/VI-K.1/1–12, (k-1).

²⁴ D. Bekić, *Jugoslavija u ...*, 467; D. Bogetić, *Jugoslavija i ...*, 55, 104.

²⁵ Stenografski materijal Drugog kongresa Saveza muzičkih umetnika Jugoslavije, 11–12. maj 1953, AJ, Savez udruženja muzičkih umetnika Jugoslavije, f-2.

tike na račun: sve većeg prodora zapadne kulture na područje Jugoslavije, pojave tzv. šund literature, kao i bujanja džez muzike, slabe borbe komunista protiv „američke i engleske propagande“.²⁶ Iako Drugi plenum CK SKJ nije direktno zahtevao povratak na pozicije kulturne politike koje su već uveliko bile napuštene, on nije dozvolio ni da se nastavi dotadašnji tempo kulturnog napretka, čime je postao izvesna „stajna tačka“ za ubrzavanje kulturno-umetničkog progresa. To ne znači da se do kraja 1953. nije odigralo nekoliko pozitivnih kulturnih pomaka, kao što su bili osnivanje Komisije za kulturne veze sa inostranstvom 12. marta i ponovno izdavanje do tada proskribovane *Antologije novije srpske lirike* Bogdana Popovića u izdanju SKZ-a,²⁷ ali i pojavljivanje za to vreme idejno veoma naprednog časopisa *Nova misao* čiji je glavni urednik bio S. Kulenović, dok su redakcioni odbor sačinjavali: M. Đilas, M. Bogdanović, D. Ćosić, O. Davičo, B. Drenovac, D. Kostić, M. Lalić i kasnije M. Krleža.²⁸

Pa ipak, 1. novembra 1953. Đilas je isprva u *Borbi*, zatim i u *Novoj misli* počeo da objavljuje seriju od 18 članaka u kojima je pokrenuo ličnu borbu sa partijskim ideološko-političkim načelima za koja je smatrao da su u svojim pojavnim oblicima, naročito od smrti J. V. Staljina i Drugog plenuma CK SKJ, postala puna nedoslednosti i pretila da dovedu u pitanje započeti proces demokratizacije u Jugoslaviji. Čini se da je najviše nezadovoljstva u partijskim krugovima izazvao članak „Anatomija jednog morala“, objavljen u poslednjem broju *Nove misli*, 6. januara 1954, jer je javnosti otkrio delić „lažnog morala“ članova SKJ i na taj način postavio pitanje jesu li tadašnji jugoslovenski rukovodioci dovoljno častni da upravljaju državom i zaista spremni da u njoj izgrađuju sistem socijalističke demokratije. Posle objavljivanja poslednjeg članka, 7. januara 1954. u *Borbi*, pod naslovom „Revolucija“, usledila je partijska hajka na jednog od najistaknutijih članova SKJ. Na Trećem (vanrednom) plenumu CK SKJ, 16. i 17. januara 1954, bliski prijatelji i partijske kolege su se na surov način obračunali sa Đilasom, nakon čega je on do kraja života praktično ostao „politički mrtav“.²⁹ Iako se ovaj kongres nije direktno bavio kulturnom politikom, ostaje činjenica da je on, i pored toga što Zapad nije previše dramatično prihvatio razvoj situacije, pokazao domaćoj javnosti da prave političke kulture u Jugoslaviji od 1945. godine nije bilo i da su sve pretpostavke o demokratiji i velikim promenama koje su u sferi kulturnih i umetničkih sloboda nastupile od 1949/50. godine bile samo plod partijske propagande. Realnost je bila sasvim drugačija, jer je SKJ dozirano, prema sopstvenim potrebama, stvarao iluziju sloboda i mogućnosti da se ostvare sva demokratska prava. Posle okončanja „afere Đilas“ u drugoj polovini januara 1954. kulturnim radnicima je, čini se, moralo postati jasno da su sve „darovane slobode

²⁶ Stenografske beleške Drugog plenuma CK SKJ, 16–17. jun 1953, AJ, CK SKJ, II/10.

²⁷ Budući da *Antologija* sadrži tri pesme Svetislava Stefanovića, koga je Partija anatemišala, književni osek Srpske književne zadruge je ipak, posle dugog razmatranja, doneo odluku da se *Antologija* štampa u celosti. Videti: Lj. Trgovčević, *Istorija Srpske ...*, 110.

²⁸ Osim ovog časopisa, napredni polemički i kritički spisi objavljivani su u zagrebačkom glasilu *Pogledi*. Videti: R. Peković, *Ni rat ...*, 174; S. Ostojić, *Javni dnevnik 1950–1980*, Zagreb 1981, 27.

²⁹ Videti: Stenografske beleške III (vanrednog) plenuma CK SKJ, 16–17. januar 1954, AJ, CK SKJ, II/11.

de“ mogle biti ukinute isto tako jednostavno kao što su pre nekoliko godina bile proklamovane. Nastupilo je vreme neizvesnosti, privremenog usporavanja društvenih i kulturnih reformi, stagnacije kao prirodnog rezultata partijskog obračuna sa liberalističkim tendencijama koje su pretile da se izrode u kontrarevoluciju i rezultiraju rušenjem političkog poretka.

*Dosezanje partijskih limita kulturne politike
u Jugoslaviji 1954–1960*

U periodu 29–30. marta 1954. održan je Četvrti plenum CK SKJ, na kojem je prvi put eksplicitno potvrđeno ukidanje agitprop aparata, koji je praktično počeo da zamire već tokom 1952. godine, odnosno koji gotovo da nije imao aktivnosti na planu kulturne politike tokom 1953. godine. Počelo je stvaranje izvesnih „ideoloških komisija“ koje su, između ostalog, imale zadatak da motre i na čitav kulturno-umetnički život u Jugoslaviji.³⁰ Plenum nije razrešio nedefinisane kulturnu politiku, tako da je stanje na ovom planu u Beogradu, kao prestonici FNRJ, počelo da se komplikuje do te mere da je Partija odlučila da ovaj problem razreši na Trećem kongresu Saveza komunista Srbije (SKS) održanom od 26. do 29. aprila 1954. godine.³¹ Na ovom kongresu je došlo do sukoba između pristalica „tvrde linije“ koja je zagovarala da kulturna politika mora stajati pod strogom partijskom kontrolom i „liberalnije struje“ koja se zalagala za to da Partija ne sme sprečavati kulturni progres.³² Iznenadna pojava novog partijskog ideologa – Edvarda Kardelja razrešila je napetu situaciju na kongresu na taj način što je on pozdravio ukidanje „starog metoda agitpropovskog rada“, istakavši da bi bilo „rđavo ako bismo pokušali da se vraćamo na staro“. U nastavku izlaganja Kardelj je naglasio da se ni džez-muzika niti „avanturistički romani“ ne mogu zabraniti, ali da su komunisti ti koji moraju „dati podstrek socijalističkom stvaranju“, čime je partijski kurs u oblasti kulturne politike vratio na idejne pozicije Šestog kongresa (KPJ) SKJ i razvejavao nade dogmatski orijentisanih komunista da će se stanje u ovom domenu vratiti na ono od pre 1950. godine.³³ Partija je na taj način demonstrirala visok nivo političke pragmatičnosti, jer je izabrala „srednje rešenje“ koje joj je omogućilo da donekle izađe u susret kulturnim potrebama naroda, a da pri tome zadrži neprikosnovenu poziciju vrhovnog kontrolora svih kulturnih pojava. Značaj partijskih stavova izrečenih na Trećem kongresu SKS počeo je u praksi da se snažno manifestuje već od kraja 1954. odnosno od 1955. kada je u Jugoslaviji došlo do ponovnog bujanja kulturno-umetničkih događaja, što je ne-

³⁰ Stenografske beleške Četvrtog plenuma CK SKJ, 29–30. mart 1954, AJ, CK SKJ, II/12.

³¹ Usled i do danas u potpunosti nerazjašnjenih okolnosti, 10. aprila 1954. bila je povučena sa repertoara Beogradskog dramskog pozorišta avangardna predstava „Čekajući Godoa“ S. Beketa. Videti: F. Pašić, *Kako smo čekali Godoa i kada su cvetale tikve*, Beograd 1992, 20.

³² Glavni protagonist „liberalne“ struje bio je književnik Dobrica Ćosić, kojeg su tokom rada Kongresa idejno napali predstavnici „tvrde“ linije na čelu sa Veljkom Vlahovićem. Videti: Stenografske beleške Trećeg kongresa SKS, 26–29. april 1954, AS, CK SKS, Kongresi SKS, k-2.

³³ Isto.

dvosmisleno pokazalo da je Partija pružila umetnicima i kulturnim radnicima ohrabrujuće podsticaje da smelije analiziraju i stvaraju dela, ali ih je istovremeno sputavala da u svojim stvaralačkim slobodama počnu da razvijaju pluralizam mišljenja ili odriču J. B. Titu i SKJ neprikosnovenu poziciju vrhovnog državnog i društvenog arbitra. Tako je SKJ pod darovanom slobodom mišljenja u stvari podrazumevala pravo pojedinca da misli sve dokle njegovi stavovi i dela ne počnu da dolaze u sukob sa političkim pogledima same Partije, što će praktično ostati načelo koje će SKJ negovati do kraja šeste decenije 20. veka.³⁴

Iako je krajem 1954. godine usledio novi „napad“ Partije na književnika Branka Ćopića, zbog njegovih previše liberalnih stavova, ostaje činjenica da je tokom 1955. godine u Jugoslaviji iznova došlo do porasta kulturnih dešavanja i pojave novih kulturno-umetničkih trendova, od kojih treba izdvojiti: obnavljanje književnih polemika u dva nova glasila – *Delu* (modernisti) i *Savremeniku* (realisti) koja su bila pokrenuta nakon što je Partija dozvolila polarizaciju umetnika na pristalice realističkog i modernističkog izraza u književnosti kako bi propagirala širinu idejnih i kulturnih sloboda u Jugoslaviji,³⁵ izložbu vajara Henrija Mura i njegovo gostovanje u Beogradu, izlazak iz štampe prvog toma *Enciklopedije Jugoslavije* u izdanju Leksikografskog zavoda iz Zagreba,³⁶ zaključivanje Novosadskog književnog sporazuma – povodom ankete *Letopisa Matice srpske* o ideji stvaranja zajedničkog srpsko-hrvatskog jezika kao zvaničnog jezika FNRJ.³⁷ Osim toga, u vreme potpisivanja Beogradske deklaracije kojom je 2. juna 1955. došlo do međudržavnog pomirenja između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza,³⁸ može se uočiti pojačana aktivnost organa CK SKJ u obradi pitanja iz oblasti kulturne i ideološke politike. Posebno je bio značajan sastanak Komisije za ideološko-politički rad pri CK SKJ, održan 30. maja 1955, na kojem je P. Stambolić saopštio da je polovinom maja 1955. Izvršni komitet CK SKJ osnovao Komisiju za ideološko-politički rad pri CK SKJ sa ciljem da se bolje definišu, analiziraju i obrade sva pitanja koja Komisija za ideološki rad pri SSRNJ „nije mogla da zahvati ili im se posveti“.

³⁴ Predstava „Čekajući Godoa“ S. Beketa bila je ipak 31. maja 1954. polutajno održana u ateljeu slikara Miče Popovića, čime su, s obzirom da se na premijeri okupila društvena elita Beograda, nedvosmisleno bili potvrđeni stavovi iskazani na Trećem kongresu SKS. Videti: F. Pašić, *Kako smo ...*, 27.

³⁵ Ova polarizacija je otvoreno inicirana na tzv. novembarskom plenumu CK SKJ održanom od 10. do 13. novembra 1954. Videti: Stenografski materijal Izvanrednog plenuma Saveza književnika Jugoslavije, 10–13. novembar 1954, AJ, fond Saveza književnika Jugoslavije, Plenumi, f-13.

³⁶ *Jedinstven kulturni poduhvat*, Borba, 28. jun 1955, 6.

³⁷ Usvojeni zaključci su istakli da je narodni jezik Srba, Hrvata i Crnogoraca jedan jezik, da je, stoga, i književni jezik koji se razvio na njegovoj osnovi oko dva glavna središta, Beograda i Zagreba, jedinstven, sa dva izgovora, ekavskim i ijekavskim, te da u nazivu jezika nužno uvek u službenoj upotrebi istaći oba njegova sastavna dela. Proglašena je ravnopravnost ćirilice i latinice, data preporuka da Srbi i Hrvati kroz školski sistem podjednako nauče oba pisma, dok je, takođe, ustanovljena ravnopravnost i oba izgovora – ekavskog i ijekavskog. Više o tome u: *Letopis Matice srpske*, sv. 1, 1955, 1–126.

³⁸ D. Bogetić, *Jugoslavija i ...*, 201; D. Bekić, *Jugoslavija u ...*, 726.

Komisija za ideološko-politički rad bila je zamišljena više kao organizaciono-obaveštajni nego kao izvršni organ, jer je njen rad kroz povezivanje sa republičkim organima bio prevashodno usmeren na efikasnije organizovanje komunističkih organizacija u ideološkom radu, prikupljanje informacija o ideološko-političkim aktivnostima na prostoru Jugoslavije, te zauzimanje stavova o tim pitanjima kako bi se obavestili viši partijski organi, koji su potom imali obavezu da odluče o najboljem načinu za suzbijanje uočenih negativnih pojava. Komisija je trebalo da se u mnogome razlikuje od nekadašnjeg aparata agitpropa, koji je bio strogo centralizovan i imao široke operativne i izvršne kompetencije. Ipak, u svom delovanju ona je trebalo da ideološki kontroliše iste domene kao i nekadašnji agitprop, pre svega kulturu, prosvetu, medije i nauku – na osnovu čega se može izvesti zaključak da je Partija njenim osnivanjem praktično priznala neuspeh politike proklamovane na Šestom kongresu (KPJ) SKJ 1952. godine. Ideja o ukidanju jedne centralne organizacije koja bi brinula o svim pitanjima političko-ideološko-kulturnog rada, odnosno njena zamena idejom opšteg angažovanja svih komunističkih organizacija u tom poslu, za nepune tri godine nije dala željene rezultate. Sa pozicije partijskih interesa, reafirmacija centralnog nadzornog organa za ideološka pitanja polovinom 1955. godine delovala je sasvim logično, jer je suzbijala strepnje da bi s jedne strane moglo doći do ideološke i kulturne anarhije koja bi dovela do negiranja postavki izgradnje socijalističkog društva, a s druge sprečilo da nedovoljno kompetentni pojedinci ili organi prema ličnim merilima odlučuju ili reaguju po navedenim pitanjima.

Tokom 1956. i 1957. godine može se uočiti nastavak uzlazne putanje širenja kulturnih sadržaja i razvoja umetničke scene u Jugoslaviji, čemu je u prilog išlo dalje normalizovanje političkih i međudržavnih odnosa sa Istokom, ali i novi prodori jugoslovenske kulture na međunarodnu scenu, odlazak na školovanje i usavršavanje jugoslovenskih studenata i stručnjaka u razvijene svetske centre, brojna gostovanja istaknutih umetnika i umetničkih trupa u Jugoslaviji, kao i organizovanje brojnih domaćih kulturno-umetničkih projekata. Od krupnih kulturnih događaja u ovom periodu posebno treba izdvojiti: prvo javno predstavljanje televizije u Beogradu (1956), otvaranje avangardnog pozorišta – kamernog scene „Atelje 212“ u Beogradu (1956), otvaranje Prvog jugoslovenskog sajma knjiga u Zagrebu (1956), gostovanje „Šekspirovog memorijskog teatra“ iz Stratforda na Ejvonu – predvođenog rediteljem P. Brukom i dramskim umetnicima Vivijen Li, ser L. Olivijem i E. Kvinom (1957), definitivno osnivanje likovne grupe „Mediala“ (1957), obrazovanje Kulturno-prosvetnog veća Jugoslavije (1957), prvo interesovanje domaće štampe za pojavu novog muzičkog pravca – rokenrola koji u početku nije naišao na pozitivne kritike u domaćoj štampi. Ideološka komisija CK SKJ se u to vreme bavila pitanjima izdavačke delatnosti, razvoja kulturno-prosvetnih zajednica po republikama, idejnim sukobima umetnika okupljenih oko glasila *Delo* i *Savremenik* za koje je procenila da ne podrivaju jugoslovenski poredak „socijalističke demokratije“, pretkongresnim prikupljanjem materijala o razvoju kulture i umetnosti u razdoblju od Šestog kongresa KPJ (SKJ) i dr.³⁹ Po-

³⁹ Zapisnik sa sastanka Ideološke komisije CK SKJ, 3. februar 1956, AJ, CK SKJ, VIII, II/2-v-(85–98), (k-5); Zapisnik sa sastanka Ideološko-političke komisije CK SKJ, 3. maj 1956, AJ,

novno pogoršanje odnosa između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza krajem 1957. godine, u vezi sa odbijanjem jugoslovenske delegacije da u Moskvi potpiše Deklaraciju 12 partija kojom se praktično priznavala nadmoćnost KPSS nad ostalim komunističkim partijama, pokrenulo je početkom 1958. novu antijugoslovensku kampanju koja je stvorila negativan ambijent pred održavanje jednog za Partiju veoma važnog događaja.⁴⁰ U pitanju je bilo održavanje Sedmog kongresa SKJ u Ljubljani, od 22. do 26. aprila 1958, na kojem je o kulturnoj politici i slobodama umetničkog stvaranja detaljno raspravljano, nakon čega su usvojeni zaključci objedinjeni u kongresnoj Rezoluciji. No, čini se da je za definisanje partijskog koncepta socijalističke kulturne politike daleko bio važniji sadržaj tada usvojenog novog Programa SKJ u čijoj devetoj i desetoj glavi su podrobno razmatrana pitanja i stavovi iz ove oblasti.

Zasnovan na afirmaciji socijalističke demokratije i marksističkog shvatanja o „radnom čoveku i radničkoj klasi kao osnovnim činiocima u istorijskom procesu izgradnje novog socijalističkog društva“, novi Program SKJ, treći po redu od osnivanja KPJ (SKJ), na sledeći način je definisao politiku SKJ u oblasti kulture, umetnosti i nauke: „Savez komunista Jugoslavije se zalaže za stvarnu slobodu stvaralaštva u nauci i umetnosti... On ujedno odbacuje svako pragmatično izopačavanje marksističkih pogleda na ulogu nauke i umetnosti u društvu i svako pretvaranje nauke i umetnosti u sredstvo dnevnopolitičkih interesa. Savez komunista Jugoslavije u isto vreme ustaje protiv „teorija“ koje, u ime apstraktnih koncepcija slobode, ustvari ukidaju istinsku slobodu naučnog i umetničkog stvaranja, potčinjavajući ga praktično reakcionarnim političkim tendencijama. Razviktak doslednih socijalističkih odnosa i socijalističke demokratije u našoj zemlji zahteva da idejna uloga Saveza komunista Jugoslavije ne bude uloga dogmatskog sudije u pogledu naučnih i umetničkih pravaca, škola i stilova“.

U nastavku Programa SKJ slobode kulturnog delovanja i umetničkog stvaranja se ipak praktično negiraju zahtevima da se politika SKJ u ovim oblastima sprovodi po načelima „sve šireg obrazovanja naroda u duhu marksističkog pogleda na svet“, „usmeravanja borbe mišljenja i kulturno-umetničkog takmičenja ka progresivnom razvijanju socijalističke idejnosti“ i „daljeg razvijanja naučne socijalističke misli u interesu samog novog čoveka i same slobode stvaralaštva“. Indikativna je i završna rečenica novog Programa SKJ, koja glasi: „Ništa što je stvoreno ne sme za nas biti toliko sveto da ne bi moglo biti prevaziđeno i da ne bi ustupilo mesto onome što je još naprednije, još slobodnije, još ljudskije!“⁴¹ Nivo kulturne politike proklamovane u novom Programu SKJ predstavljao je verovatno maksimum koji je Partija u to vreme mogla da ponudi svom građanstvu, a da pri tome ne dođe u sukob sa sopstvenim ideološkim postavkama. Na-

---

CK SKJ, VIII, II/2-v-(85–98), (k-5); Izveštaj o radu sekretarijata Ideološke komisije od maja do novembra 1956, 1956, AJ, CK SKJ, VIII, II/2-c-(1–85), (k-19); Zapisnik sa sastanka Ideološke komisije CK SKJ, 3. februar 1956, AJ, CK SKJ, VIII, II/2-v-(85–98), (k-5); Zapisnik sa sastanka grupe za nauku, kulturu i umetnost, 5. mart 1957, AJ, CK SKJ, VIII, II/4-a-(1–48), (k-21).

⁴⁰ D. Bogetić, *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956–1961*, Beograd 2006, 78.

⁴¹ Stenografske beleške Sedmog kongresa Saveza komunista Jugoslavije, 22–26. april 1958, AJ, CK SKJ, I/VII-k. 10/1–8, k-10.

vedenim programom ona je potvrdila slobodu umetničkih formi, ali je donekle izašla u susret kulturnim delatnicima nuđenjem izvesne slobode sadržaja na osnovu postavki o rasterećivanju kulture od dnevopolitičkih interesa i insistiranjem na socijalističkom humanizmu kao idejnoj osnovi stvaralaštva.⁴² Novi Program SKJ je na Istoku izazvao oštre političke i ideološke reakcije, koje nisu mimoišle ni oblast kulture, dok Zapad u njemu nije video ništa novo već samo potvrdu postignutog nivoa kulturno-umetničkih sloboda.⁴³

S druge strane, do kraja 1958. i tokom 1959. godine Partija je preko Izvršnog komiteta CK SKJ nastavila proces učvršćivanja novog aparata koji je trebalo da bdi nad kulturom, prosvetom i naukom, kroz reorganizovanje organa CK SKJ na taj način što se Organizaciono-politički sekretarijat CK SKJ našao na čelu svih organa CK. Time je i zvanično formirana Komisija za ideološki rad u CK na čijem čelu se našao u funkciji predsednika P. Stambolić, za sekretara je određen V. Mićunović, a ostali članovi su bili: M. Popović, H. Brkić, M. Marković, V. Begović, K. Crvenkovski, M. Pavićević, K. Bulajić, B. Osolnik, B. Šoškić i D. Popović. Koliko je Partija zaista nameravala da u navedenom periodu kulturnim radnicima i umetnicima nameće svoje političke i idejne stavove, veoma dobro ilustruju primeri: održavanja Petog kongresa Saveza književnika Jugoslavije (SKJ), od 25. do 28. novembra 1958. i ponovnog pokretanja „slučaja Čopić“ krajem iste godine. Na tom kongresu J. Vidmar je pročitao uvodno izlaganje „O značaju Programa SKJ za književnike i književnost“, u kojem su izražene reči hvale na račun novog partijskog Programa i praktično zatraženo od jugoslovenskih književnika da Program svesrdno podrže, što je sve trebalo da posluži kao demonstracija političkog odgovora na kritike ovog dokumenta koje su stizale iz Sovjetskog Saveza i zemalja njegovog socijalističkog lagersa.⁴⁴ Ponovno otvaranje „slučaja Čopić“ krajem 1958. godine dovodi se u vezu sa objavljivanjem Čopićevog romana „Gluvi barut“, koji se bavio tematikom tzv. „levih skretanja“ i „crvenog terora“ u KPJ tokom Drugog svetskog rata. S obzirom na to da je Čopić praktično bio prvi pisac koji je progovorio o ovoj „tamnoj strani“ istorije SKJ (KPJ), navedeno delo je naišlo na veliko interesovanje na Zapadu. Ne želeći da preko ovog slučaja olako pređe, a s druge strane nastojeći da svetu prikaže visok stepen stvaralačkih sloboda i prava izražavanja u Jugoslaviji, Partija je početkom decembra 1958. uputila „slučaj Čopić“ na razmatranje posebnoj partijskoj komisiji u Gradskom komitetu SK Beograda, koja je radila u saglasnosti sa Centralnim komitetom SKJ. Zadatak komisije je bio da „u naredna dva meseca razgovara i prikupi građu o aktivnostima nekolicine jugoslovenskih pisaca“ kako bi se: „ispitale izvesne negativne pojave u shvatanjima i postupcima nekih književnika, nedopustive za komuniste, koji su naročito u poslednje vreme doveli do štetnih političkih posledica“, „ispitali i pozvali na odgovornost komunisti koji nisu poš-

⁴² J. Imširović, *Od staljinizma do samoupravnog nacionalizma*, Beograd 1991, 122.

⁴³ D. Bogetić, *Nova strategija ...*, 194, 238.

⁴⁴ Videti: Stenografske beleške Petog kongresa Saveza književnika Jugoslavije, 25–28. novembar 1958, AJ, fond Saveza književnika Jugoslavije, Kongresni materijali, f-1; Zapisnik sa sastanka Komisije za ideološki rad CK SKJ, 12. decembar 1958, AJ, CK SKJ, VIII, II/2-v-(99–113), (k-6).

tovali stavove CK u vezi sa poslednjim Kongresom književnika Jugoslavije“, „izvesnim književnicima, članovima SK, skrenula pažnja na objektivnu političku štetnost idejne i političke slabosti pojedinih stavova u njihovim delima“, „pojedinih književnicima, koji se nalaze u redakcijama književnih časopisa, u prvom redu u „Delu“ i „Savremeniku“ skrenula pažnja na određene idejne slabosti i političke propuste“, te „ispitali izvesni grubi izgredi u odnosima među književnicima“.⁴⁵

Posle razgovora sa nekolicinom jugoslovenskih književnika komisija je 24. aprila 1959. sastavila izveštaj u kojem je uglavnom kritikovala saradnike tada najaktuelnijih jugoslovenskih književno-umetničkih časopisa *Dela*, *Savremenika* i *Književnosti* u vezi sa njihovim slabim isticanjem značaja novog Programa SKJ i davanjem odgovora na antijugoslovenske kampanje koje su dolazile sa Istoka.⁴⁶ Ovi primeri pokazuju da je krajem pedesetih godina 20. veka u koncipiranju kulturne politike za SKJ primarni cilj ostao politička poslušnost kako umetnika – komunistu, tako i kulturnih radnika koji nisu bili članovi SKJ, ali za razliku od ranijih vremena Partija sada nije bila spremna da umetnike i kulturne radnike odmah hapsi i kažnjava već je nastojala da ih, shodno humanističkim principima socijalizma na koje se često pozivala, prvo opomene ukazujući im na taj način da se njihov rad neprestano budno prati i kontroliše. U vezi s tim, delovanje navedene partijske komisije bilo je organizovano u funkciji „prijateljske“ opomene umetnicima i kulturnim radnicima da ubuduće dobro promisle o sadržini i političkoj poruci svojih dela, pre nego što ona budu iznesena u javnost. Na taj način Partija je pokazala određen napredak u odnosu na raniji period vlasti, ali s druge strane, u težnji da očuva neprikosnovene pozicije glavnog organa koji upravlja državom, ona nije odstupila od pragmatičnog koncepta odnosa prema kulturnoj politici kao poligonu za sprovođenje dnevopolitičkih potreba i propagiranja samosvojne socijalističke ideologije. Uz veliki kulturni napredak u navedenom periodu, vođe Partije su praktično dozvolili kulturnim radnicima i umetnicima da odnesu pobjedu na planu slobode postojanja pluralizma umetničkih pravaca i izraza, ali u strahu za svoje samoodržanje oni nisu ni želeli, niti su mogli da odstupe od zadržavanja kontrole nad idejnom i ideološkom suštinom kulturnih projekata i umetničkog stvaralaštva.

---

⁴⁵ Rezultati razgovora Partijske komisije sa književnicima, 24. april 1959, AJBT, KPR, II-6-c.

⁴⁶ Iz istog izveštaja se može zaključiti da je Komisija obavila i razgovor sa B. Čopićem tokom kojeg su mu bila postavljana degradirajuća pitanja, premda je na kraju pozitivno ocenila njegovo držanje – čime je ceo slučaj bio zaključen bez većih posledica po ovog umetnika. Videti: Rezultati razgovora Partijske komisije sa književnicima, 24. april 1959, AJBT, KPR, II-6-c.

Miomir Gatalović

BETWEEN IDEOLOGY AND REALITY

Socialist Concept of Cultural Policy of the Communist Party of Yugoslavia (League of Communists of Yugoslavia) 1945–1960

Summary

Between 1945 and 1949, Communist Party of Yugoslavia followed concepts of cultural policy which were directly influenced by ideological models proclaimed by the USSR leadership and spearheaded by Stalin. Soviet ideological and cultural influence was reflected in propagation of socialist realism in art, removal of some cultural institutions of significant historical tradition and importance, destruction and sidetracking of elements of national heritage of Yugoslav peoples which were not in line with the system of values of new ideology. It was also implemented through the forceful removal of undesired artists and cultural figures from public life and creation of Agitprop apparatus as the mean of Party control over the cultural, artistic, educational and scholarly development. Due to the political conflict which emerged in 1948 between Yugoslavia and the Eastern Block, leadership of the CPY, headed by Tito was forced to counter the growing influence of Moscow, remaining at the same time on the ideological positions of Marxism-Leninism. Spiting complete isolation from the East, operating under the shadow of the planned invasion, CPY was implementing the concept of self-governing socialism through deetatisation, decentralisation, debureaucratisation and democratisation of state management, which brought about visible changes in the realm of art and culture, reflected in rejection of socialist realism and gradual acceptance of pluralism of artistic movements, as well as the emergence of the cultural debates followed with the export of Yugoslav art and culture westwards. This trend was institutionalized at the Sixth Congress of the CPY (LCY), which proclaimed the concept of granted cultural liberties – a sort of a conditional freedom of thinking and acting in culture, presuming that all the artistic works and cultural projects are still in the function of building a socialist democracy, hence undoubtedly serving the interests of the state and Party leadership. In spite of Stalin's death in 1953, and some twists and turns in the liberalization of cultural policies, this trend was visible until the end of the 1950s. At the Seventh Congress of LCY in 1958, a certain plateau of Party cultural policy was achieved - the Party remained adherent to the goal of political and ideological obedience of artists and cultural workers, but was less inclined to arrest or punish them if they would not obey. The guiding principle was rather one of surveillance, coupled with warnings and threats. Although this was an obvious advancement compared to the period of Soviet domination, induced by the need for self-preservation, Party leadership was not intending to abdicate from keeping a control over the ideological essence of cultural projects and artistic creation, which remained a tendency in the following decades of the rule of the LCY.

NIKOLA ŽUTIĆ, naučni savetnik
Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

342.25(497.11)"1944/1992" ;
342.565(497.113+497.115)"1944/1992";
347.97/.99(497.11)"1944/1992"

(KON)FEDERALIZACIJA SUDSTVA U SRBIJI

Sudstvo Kosova i Metohije i Vojvodine 1944–1992*

APSTRAKT: U radu se analizira pravno-politički razvoj sudskog (kon)federalizma u Srbiji od 1944. do 1992. godine, s posebnim akcentom na stvaranje odvojenog sudstva na Kosovu i Metohiji i u Vojvodini. Proces (kon)federalizacije dostigao je kulminaciju u periodu donošenja ustavnih amandmana 1967–1971. Ustava iz 1974, kada su u vrhovnom sudstvu Srbije uspostavljeni odvojeni vrhovni sudovi Vojvodine i „Kosova“. Stvaranje jedinstvenog sudskog sistema u Republici Srbiji, koji je postojao u drugim socijalističkim republikama, počelo je u periodu ustavnih reformi u Srbiji 1989–1991.

Sudsko rasparčavanje Srbije započelo još u vreme intenzivnih borbi za oslobođenje zemlje. „Revolucionarna“ komunistička vlast intenzivno je, i pre okončanja rata, radila na federalizaciji države, odnosno državne uprave, kako bi se što pre sprovele nelegitimne odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a iz novembra 1943. i potom Trećeg zasedanja u Beogradu iz novembra 1945. Pravosuđe i sudstvo su se morali izgraditi na federativnom principu njihovog daljeg razgrađivanja, naročito u Srbiji. Zbog toga je Povereništvo za sudstvo (buduće Ministarstvo pravosuđa) NKOJ-a trebalo da bude formirano kao vrhovni organ pravosudne uprave, koja je od komunističkog vrha dobila zadatak da se „pravosuđe uredi u duhu zaštite i čuvanja tekovina, interesa i načela Narodnooslobodilačke borbe i pokreta, naročito da se čuva „odluka naroda Jugoslavije“ da njihova narodna zajednica, „kao tekovina oslobodilačke borbe“, bude uređena na federativnom temelju.¹

Novim federalnim teritorijalnim jedinicama Jugoslavije NKOJ je naložio da u što kraćem roku uspostave „narodne sudove“. Sve federalne jedinice (republike i već projektovana pokrajina Vojvodina) bile su upozorene na sledeće:

---

* Rad je deo projekta Instituta za savremenu istoriju *Kosovsko pitanje u jugoslovenskom i globalnom kontekstu u 20. veku* (broj 147038), koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

¹ AJ, 49-1-1, NKOJ – Povereništvo za sudstvo, Nacrt o ustrojstvu Povereništva za sudstvo, 21. septembar 1944.

„DFJ se izgrađuje i učvršćuje kroz slobodnu izgradnju njenih federalnih jedinica. Federacija znači onaj oblik kojim se dolazi do jedinstva, odnosno, kojim će se najbolje očuvati tekovine naše oslobodilačke borbe. Kao što postoji borbena jedinstvo naroda, tako treba da postoji jedinstvo u izgradnji i obnovi. Osnovna, dakle, načela u izgradnji sudstva treba da budu jedinstvena“. Federativno sudstvo u komunističkoj viziji trebalo je, što je apsurd, da izgrađuje jedinstvo državne uprave.

Povereništvo pravosuđa NKOJ-a projektovalo je sudski sistem „nove demokratske Jugoslavije“, koji je trebalo da se bitno razlikuje od sudskog sistema „stare“ Jugoslavije. Zadatak narodnog sudstva „nove“ Jugoslavije trebalo je da bude zaštita društvenog i državnog uređenja čiji su osnov „tekovine, interesi i načela NOB-a, a tek potom lična i imovinska prava građana Jugoslavije“. U prvom planu „narodnog sudstva“ nije bila zaštita „privatnog poretka“, odnosno zaštita subjektivnih privatno-pravnih interesa, već zaštita „revolucionarnog poretka“ koji je „narod izvojevao kroz borbu.“ Prema tim „načelima“, trebalo je organizovati sudove i omogućiti njihovo „pravilno funkcionisanje“.²

Princip federalizma, kao novi komunistički „državnopravni izraz ravnopravnosti naših naroda“, došao je do izražaja u sudstvu činjenicom da su vrhovni sudovi narodnih republika postali najviši organi pravosuđa u republikama, pa su oni po pravilu konačno rešavali sve građanske sporove i krivične predmete povodom redovnih žalbi i zahteva za zaštitu zakonitosti, dok su u pogledu primene republičkih zakona sudili konačno i isključivo.³ Dakle, na „revolucionarnim temeljima“ nove komunističke vlasti trebalo je 1945. godine izgraditi pravosuđe u DF Jugoslaviji i to, što je bilo naročito pogubno po Srbe, na federativnoj osnovi. U okviru Srbije sudstvo je trebalo federalizovati osnivanjem samostalnih vrhovnih sudova Vojvodine, Kosova i Metohije, pa čak i Sandžaka.

Izvršni odbor Zemaljskog antifašističkog veća narodnog oslobođenja Sandžaka, na sednici održanoj 10. septembra 1944, doneo je Pravilnik o osnivanju i ustrojstvu Privremenog sudskog saveta pri izvršnom odboru ZAVNO Sandžaka. Privremenom sudskom savetu data je najviša sudska vlast na teritoriji Sandžaka, „do konačnog ustrojstva narodnog sudstva“. U tom svojstvu Privremeni sudski savet „potvrđuje ili ukida presude ili rješenja narodnooslobodilačkih vlasti donete od ovih kao sudske vlasti; rešava sve sporove o mjesnoj i stvarnoj nadležnosti NOO kao sudskih vlasti; u vidu obaveznih načelnih odluka daje uputstva kako će se na teritoriji ostvarivati pravni poredak do konačnog ustrojstva nezavisnog narodnog sudstva; stara se da se sudska vlast vrši jednoobrazno i u smislu opšte linije narodnooslobodilačke borbe“. Privremeni sudski savet bio je sudski organ sa zadatkom da pripremi i sprovede organizaciju samostalnog narodnog sudstva na teritoriji Sandžaka.⁴

Sudsko rasparčavanje Srbije počelo je već u vreme intenzivnih borbi za oslobođenje zemlje. Privremenom sudskom savetu data je uloga državnog vrhov-

² AJ, 49-1-1, NKOJ, Referat poverenika pravosuđa „Kratko obrazloženje potrebe da se što prije donesu privremene odluke kojima se uređuje naš sudski sistem“, 27. decembar 1944.

³ *Nova Jugoslavija, pregled državnopravnog razvitka* (povodom desetogodišnjice Drugog zasjedanja AVNOJ-a), Zagreb 1954, 103.

⁴ AJ, 49-1-1.

nog suda za buduću projektovanu pokrajinu („sovjetsku republiku“) Sandžak, „koji će odmah početi da vrši funkciju kasacionog suda za sve stvari koje su sada na rešavanju kod narodno-oslobodilačkih odbora kao sudskih vlasti“. Savet je, osim toga, trebalo da tumači kako će se ostvarivati pravni poredak na teritoriji Sandžaka i izgrađivati „originalna revolucionarna“ sudska praksa na tom području. U Izvršnom odboru ZAVNO Sandžaka zahtevali su da Privremeni sudski savet „u izvesnim važnijim slučajevima“ formira sudove po hitnom postupku (ad hoc) za izvesne sporove ili za izvesnu vrstu spora izuzimajući ih na taj način iz nadležnosti NOO.

Pored uloge „kasacionog suda“, Privremeni sudski savet trebalo je da na plenarnim sednicama, uz učešće kako stalnih (uglavnom pravnika), tako i pomoćnih članova („ljudi iz naroda“ sa poznavanjem „narodnog pravnog shvatanja i narodnih običaja“), izrađuju nacрте uredbi o organizaciji narodnog sudstva, kao i nacрте osnovnih principa koji su trebali da služe narodnom sudstvu kao materijalni zakon. Funkcija „revolucionarnog kasacionog suda“ i funkcija zakonodavne komisije objedinjene su u jednom telu – Privremenom sudskom savetu. U Izvršnom odboru ZAVNO Sandžaka imali su pretenzije da Privremeni sudski savet dobije vladine prerogative iz oblasti sudske zakonodavne vlasti.⁵

Vrhovno sudstvo i osnivanje Vrhovnog suda Srbije

Na predlog NKOJ-a, a na osnovu člana 4 Odluke o vrhovnom zakonodavnom i izvršnom narodnom predstavničkom telu Jugoslavije i NKOJ-u, kao privremenim organima vrhovne narodne vlasti u Jugoslaviji, Predsedništvo AVNOJ-a donelo je 3. februara 1945. odluku o osnivanju Vrhovnog suda Demokratske Federativne Jugoslavije, sa sedištem u Beogradu. U nadležnost prvog „saveznog“ suda „nove“ Jugoslavije spadalo je: 1) rešavanje nadzornih žalbi javnog tužioca DFJ, uložениh protiv odluka vrhovnih sudova pojedinih federalnih jedinica i protiv odluka veća Vrhovnog suda DFJ; 2) rešavanje sukoba o nadležnosti između sudova raznih federalnih jedinica, sukoba o nadležnosti između vojnih i građanskih sudova i sukoba o nadležnosti između veća Vrhovnog suda DFJ i vrhovnih sudova pojedinih federalnih jedinica; 3) davanje obaveznih uputstava po pitanjima sudske prakse iz područja zajedničkog zakonodavstva; 4) suđenje u krivičnim i građanskim stvarima za koje je po zakonu nadležan (čl. 1).

Vrhovni sud DFJ je donosio odluke u veću od tri člana i u opštoj sednici, u kojoj je odlučivao: „kada rešava o nadzornoj žalbi protiv odluke veća Vrhovnog suda DFJ, kada rešava o sukobu nadležnosti između veća Vrhovnog suda DFJ i vrhovnih sudova pojedinih federalnih jedinica (bez pominjanja pokrajina – N. Ž.) i kada daje obavezna uputstva po pitanjima sudske prakse, dok u svim ostalim slučajevima donosi odluke u veću od tri člana“ (čl. 2).⁶

Sve republike nove Jugoslavije morale su, radi poštovanja federalističkog principa, oformiti republičke vrhovne sudove. Sud „federalne Srbije“ nazi-

⁵ Isto, Izvršni odbor ZAVNO Sandžaka NKOJ-u, 12. septembar 1944.

⁶ AJ, 49-2-1.

van je „Sud ASNOS-a“, „Kasacioni sud“, „Zemaljski sud Srbije“ ili „Vrhovni narodni sud“. *Uputstvom o privremenom ustrojstvu narodnih sudova za federalnu Srbiju*, u članu 7, predviđeno je donošenje posebne odluke o organizaciji Vrhovnog suda federalne Srbije. Odluku o osnivanju novog najvišeg suda Srbije, umesto „antinarodnog“ monarhističkog Kasacionog suda, donelo je Predsedništvo Narodne skupštine Srbije 20. aprila 1945. u vidu *Zakona o ustanovljenju i uređenju Vrhovnog suda Srbije*. Ovaj sud je proglašen najvišim sudskim organom u Srbiji, sa sedištem u Beogradu, ali samo na teritoriji tzv. uže Srbije s Kosmetom. U nadležnost Vrhovnog suda Srbije spadalo je: „1) suđenje u prvom stepenu u građanskim i krivičnim predmetima za koje je po zakonu nadležan; 2) razmatranje i odlučivanje u poslednjem stepenu po žalbama protiv odluka okružnih i drugih sudova u građanskim i krivičnim predmetima gde je to zakonom predviđeno; 3) razmatranje i odlučivanje u poslednjem stepenu po nadzornoj žalbi javnog tužioca Srbije uložениh protiv pravnosnažnih sudskih odluka okružnih i drugih sudova; 4) rešavanje sukoba o nadležnosti između narodnih sudova, s jedne i ostalih narodnih vlasti Srbije, s druge strane, ukoliko nije što drugo naređeno posebnim zakonskim propisima; 5) rešavanje sukoba o nadležnosti između narodnih sreskih sudova u području raznih narodnih okružnih sudova, kao međusobnih sukoba o nadležnosti narodnih okružnih sudova koji su njemu podređeni“ itd.⁷

Vrhovni sud Srbije je na opštoj sednici, 13. avgusta 1945, doneo Rešenje o svojoj nadležnosti po nerešenim predmetima bivših Apelacionog i Kasacionog suda i načinu nastavljanja postupka po njima. Prema ovom rešenju, „Vrhovni sud Srbije jeste stvarno nadležan da odlučuje po nerešenim predmetima – po prizivima i revizijama bivšeg Apelacionog i bivšeg Kasacionog suda, ukoliko ovi predmeti potiču sa teritorije federalne Srbije.“ Vrhovni sud je smatrao da je „u ovim nerešenim predmetima bivšeg Apelacionog i Kasacionog suda postupak prekinut usled ratnih događaja i usled činjenice da su prestali da postoje sudovi kod kojih je taj vođen“.⁸

Ministarstvo pravosuđa NR Srbije, a time i Vrhovni sud Srbije, imalo je suženu teritorijalnu nadležnost već od stvaranja FNRJ, jer je teritorija Vojvodine tada izdvojena iz nadležnosti „srbijanskog“ pravosuđa. Ministar pravosuđa NR Srbije nije mogao da vodi nikakvu kadrovsku politiku prilikom planiranja i izbora sudija na toj teritoriji. Ministarstvo pravosuđa NR Srbije je još uvek moglo donositi odluke o sudovima (broj sudova, organizacija, rada i dr.) za Kosovo i Metohiju.

Redovni sudovi opšte nadležnosti formirani su na osnovu Zakona o uređenju sudova od 26. avgusta 1945, koji je činio okosnicu novog jugoslovenskog pravosudnog sistema. Zakonom su formirani sreski (kotarski) i okružni sudovi, vrhovni sudovi narodnih republika, Vrhovni sud AP Vojvodine i Vrhovni sud FNRJ, kao najviši organ pravosuđa u državi. Vrhovni sudovi federalnih jedinica i

⁷ *Službeni glasnik Srbije*, br. 10, 21. april 1945.

⁸ Rešenje Vrhovnog suda Srbije doneto je na osnovu člana 7 tačke 3 Zakona o ustanovljenju i uređenju Vrhovnog suda Srbije. Rešenje je potpisao predsednik Vrhovnog suda Srbije (*Službeni glasnik Srbije*, br. 33, 13. oktobar 1945).

Vrhovni sud Vojvodine vršili su nadzor nad radom svih okružnih i sreskih sudova koji su se nalazili na području odnosno federalne jedinice, odnosno pokrajine (čl. 34). Tom odredbom Vrhovni sud Srbije izgubio je nadležnost nad okružnim i sreskim sudovima Vojvodine (okružni sudovi u Novom Sadu, Somboru, Subotici, Petrovgradu, Pančevu i Sremskoj Mitrovici). Po čl. 60 zakona ukinuti su *oblasni sudovi* i opštinski sudovi gde su do tada postojali, izuzev oblasnog suda Kosova i Metohije koji je privremeno sudio s nadležnošću okružnog suda.⁹ U autonomnoj kosovsko-metohijskoj oblasti postojali su okružni sudovi u Prizrenu (sa sreskim sudovima u Prizrenu, Dragašu, Suvoj Reci i Orahovcu), Peći (sa sreskim sudovima u Peći, Đakovici, Istoku i Srbici), u Prištini (sa sreskim sudovima u Prištini, Kosovskoj Mitrovici, Podujevu i Vučitrnu) i okružni sud u Uroševcu (sa sreskim sudovima u Uroševcu, Gnjilanu i Kačaniku).¹⁰

Principi na kojima je bilo izgrađeno novo sudstvo kasnije su formulisani i potvrđeni u novom ustavu FNRJ donetom januara 1946. Od tog vremena (pa do 1955) organizaciona struktura narodnih sudova nije se bitno menjala. Njihova struktura je ostajala uglavnom ista, a menjala se njihova nadležnost, sadržaj i način rada. Novi socijalistički državni principi jedinstva vlasti, federalizma i demokratskog centralizma, dobili su najvišu potvrdu u Ustavu od 31. januara 1946, a razrađeni su u Zakonu o uređenju narodnih sudova od 21. juna 1946. Podela sudova na redovne, vojne i posebne (specijalne), potvrđena je u saveznom ustavu (čl. 115) i ustavima narodnih republika.¹¹

Dodatna federalizacija sudstva u NR Srbiji predviđena je Zakonom o uređenju sudova od 21. juna 1946. Zakonom je, osim vrhovnih sudova federacije i republika, bilo predviđeno formiranje *vrhovnih sudova autonomnih pokrajina* (čl. 1). Određeno je da se sudski postupak vodi na jezicima narodnih republika, autonomnih pokrajina i autonomnih oblasti gde se sud nalazi (čl. 7). Prema formulaciji ovog člana može se pretpostaviti da je nova vlast razmišljala o uspostavljanju novih autonomnih pokrajina i oblasti. Odredbe ovog člana nisu realizovane u administrativnoj i sudskoj praksi, tako da je ostao samo jedan vrhovni pokrajinski sud (Vojvodine). U imovinsko-pravnim odnosima pred sudovima autonomnu pokrajinu je, mimo narodne republike koju je zastupao resorni član vlade, zastupao poverenik glavnog izvršnog odbora autonomne pokrajine pod čiji delokrug rada je spadao imovinsko-pravni odnos po svojoj prirodi. Autonomnu oblast zastupao je predsednik oblasnog izvršnog odbora.¹²

Ministarstvo pravosuđa NR Srbije, a time i Vrhovni sud Srbije, imali su suženu teritorijalnu nadležnost već od stvaranja FNRJ, jer je tada teritorija Banata, Bačke i Baranje izdvojena iz nadležnosti „srbijanskog“ pravosuđa. Ministar pravosuđa NR Srbije nije mogao da vodi kadrovsku politiku prilikom planiranja i izbora sudija na toj teritoriji. Ministarstvo pravosuđa NR Srbije još uvek je moglo donositi odluke o sudovima na Kosovu i Metohiji.

⁹ Službeni list DFJ, br. 67, 4. septembar 1945.

¹⁰ AJ, 49-27-38, Spisak svih narodnih sudova obrazovanih na teritoriji NR Srbije, 1945.

¹¹ Nova Jugoslavija, Beograd 1955, 79.

¹² Zakon o zastupanju države i javnih organizacija u imovinsko-pravnim odnosima pred sudovima i upravnim organima od 30. oktobra 1946, Službeni list FNRJ, br. 88, 1. novembar 1946.

Samoupravljanje i pravosudni sistem u Srbiji 1950–1967

Uvođenjem tzv. samoupravljanja od proleća 1950, decentralizacija i „samoupravno razdržavljenje“ federalizirane savezne države su nastavljeni. U poređenju sa 1946. godinom, od 1950. znatno je smanjen broj neposrednih organa vlade. Dok se do 1951. (period tzv. administrativnog socijalizma) broj neposrednih organa savezne vlade stalno povećavao, od 1950. razvoj strukture savezne vlade krenuo je u suprotnom pravcu. Posle reorganizacije vlade u aprilu 1950, uprava je decentralizovana prenošenjem niza nadležnosti sa saveznih na republičke organe, kao i prenošenjem pojedinih funkcija državnih organa u upravljanju privredom na privredne organizacije i radničke organe upravljanja (podružvljanje države).

Decentralizacija i federalizacija sudstva takođe je bila evidentna. O prednacrtu novog Zakona o narodnim sudovima raspravljano je u septembru 1951. U Ministarstvu pravosuđa pojedinci su kao ozbiljan nedostatak prednacrta isticali da funkcija Vrhovnog suda FNRJ nije na nivou republičkih vrhovnih sudova, a to je da rešava po žalbama protiv pravomoćnih odluka republičkih vrhovnih sudova, kada su tim odlukama povređeni propisi saveznog Ustava ili Zakona i posebno propisi koji su predstavljali međunarodne obaveze FNRJ, ili u primeni međunarodnog prava. Postavljali su pitanje: „Ko će rešavati sukob nadležnosti između sudova različitih narodnih republika, a eventualno i sukobe između organa uprave različitih narodnih republika, s obzirom na proširenje kompetencije sudova u administrativnim sporovima?“ Po njihovom mišljenju, to bi trebalo staviti u nadležnost Vrhovnog suda FNRJ.¹³

Nova faza u razvoju sudskog sistema počela je decentralizacijom državne uprave, „ostvarivanjem prava društvenog samoupravljanja proizvođača u privredi“ i „samoupravljanja radnog naroda“ u opštini, srezu i gradu, prenošenjem poslova prosvete, kulture, zdravstvene zaštite, socijalnog osiguranja i drugog na „društvene organe upravljanja“.

Ustavni zakon iz 1953. nije se u većoj meri bavio sudstvom i javnim tužilaštvom, ali to ne znači da u njemu nije bilo novina. Najviši sud u zemlji preimenovan je u Savezni vrhovni sud; utvrđena je nadležnost Savezne narodne skupštine u biranju i razrešenju sudija ovoga suda, a takođe i nadležnost ove skupštine za zakonodavstvo o sudskom i upravnom postupku, o upravnim sporovima, o izvršenju kazni i mera bezbednosti, o uređenju sudova i arbitraže i sl.¹⁴ Ustavni zakon od 13. januara 1953. i promene koje su od 1951. nastale u pravosuđu zahtevali su izmenu ustavnih odredbi o narodnim sudovima, što je rezultiralo donošenjem novih organizacionih sudskih zakona. Tokom 1954. doneti su Zakon o sudovima (od 5. jula), Zakon o privrednim sudovima i Zakon o vojnim sudovima. Prva glava Zakona o sudovima sadržavala je ustavna načela koja su bila zajednička za sve vrste sudova u Jugoslaviji. Redovni sudovi su bili sreski, okru-

¹³ AJ, 49-3.

¹⁴ M. Perović, *Razvoj sudskog (pravosudnog) sistema*, Arhiv za pravne i društvene nauke, 1–2, 1986, 56.

žni, republički vrhovni sudovi i Vrhovni sud AP Vojvodine i Savezni vrhovni sud. U odnosu na ranije zakone posebno su navedene nadležnosti Vrhovnog suda AP Vojvodine koji „na teritoriji ove pokrajine vrši prava i dužnosti koja su ovim zakonom data republičkom vrhovnom sudu“. Vrhovni sud Vojvodine rešavao je sukobe nadležnosti „između sudova i pokrajinskih organa uprave i između sudova i narodnih odbora na teritoriji AP Vojvodine“ (čl. 22). U slučaju spora ili „nesaglasnosti u shvatanjima“ o izvesnom pravnom pitanju iz sudske prakse između Vrhovnog suda Srbije i Vrhovnog suda Vojvodine, predsednik Vrhovnog suda NR Srbije u sporazumu sa predsednikom Vrhovnog suda AP Vojvodine sazivao bi zajedničku sednicu sudskih odeljenja oba vrhovna suda (čl. 34).¹⁵ Organizacija i nadležnost redovnih sudova opšte nadležnosti ostala je onakva kakva je bila do donošenja novog Zakona o sudovima, dok je objedinjavajuća uloga Saveznog vrhovnog suda pojačana.

Pravosuđe u vremenu Povelje samoupravljanja 1963–1967

Ustav od 7. aprila 1963, poznat kao „Povelja samoupravljanja“, proklamovao je jedinstven društveno-ekonomski položaj „svih radnih ljudi“. Ustav je polazio od čoveka – građanina i proizvođača, od slobodno udruženog rada, društvene svojine i raspodele prema radu. Rad je proglašen za jedino merilo čovekovog materijalnog i društvenog položaja. Ustav je potvrdio da u opštini građani neposredno i preko organa „društvenog samoupravljanja ostvaruju osnovne funkcije društvene zajednice“. Ustav, koji je i dalje počivao na federativnom državnom uređenju, ojačao je jedinstvo Jugoslavije u odnosu na prethodne ustave. Njegove odredbe su u određenoj meri umanjile značaj republika kao nacionalnih država, jer Ustav polazio od suverenosti republika (nacija), već od suverenih „prava radnih ljudi“ i naroda Jugoslavije koji su ta prava trebali da ostvaruju prvenstveno u privrednoj sferi. Republika je definisana kao „državna socijalistička demokratska zajednica zasnovana na vlasti radnog naroda i na samoupravljanju“.¹⁶

Ustav iz 1963, posvetio je pravosuđu više pažnje za razliku od ranijih ustava, ali nije doneo krupnije promene u oblasti osnovnih načela sudskog rada, organizacije i nadležnosti sudova i drugih pravosudnih organa. Međutim, Ustav je zadržao oblik pravosuđa koji je odgovarao dotadašnjem „etatističkom“ federativnom državnom modelu. Specifičnost tog ustava je što je kao ustavnu funkciju uveo kontrolu ustavnosti i zakonitosti i poverio je ustavnom sudstvu. U društveno-političkom sistemu konstituisanom ovim ustavom, sudska funkcija se obavljala u jedinstvenom sudskom sistemu. Savezni vrhovni sud je ponovo preimenovan u Vrhovni sud Jugoslavije. U okviru svojih prava i dužnosti predstavljao je organski i funkcionalno najviši sud zemlje, budući da je obezbeđivao jedinstvenu primenu saveznog zakona i jedinstvenu kaznenu politiku u oblasti pravosuđa.

¹⁵ *Službeni list FNRJ*, br. 30, 21. jul 1950.

¹⁶ B. Petranović, *Jugoslavija 1918–1988*, Beograd 1988, 351.

Osnivanje odeljenja Vrhovnog suda Srbije u Novom Sadu i Prištini

Posle usvajanja saveznog Ustava, 9. aprila 1963. izglasan je Ustav SR Srbije, a 10. i 13. aprila 1963. doneti su statuti autonomnih pokrajina. Republički ustav definisao je Srbiju kao složenu republiku, jer je potvrdio da u njoj, kao „društveno-političke zajednice“, postoje dve pokrajine – Vojvodina i Kosovo i Metohija. Jedinstvo Srbije ipak je ojačano u odnosu na pokrajine preko srpskog vrhovnog sudstva. Na osnovu člana 197, stav 2 Ustava SR Srbije, proglašen je Zakon o organizaciji i početku rada odeljenja Vrhovnog suda Srbije u Novom Sadu i Prištini, koji je usvojila Skupština SR Srbije na sednici Republičkog veća od 24. decembra 1963. Tim Zakonom ukinut je Vrhovni sud Vojvodine, dok je sudsko područje Kosova i Metohije dobilo status odeljenja Vrhovnog suda Srbije.¹⁷

Zakonom je određeno da na teritoriji autonomne pokrajine odeljenja vrše poslove iz nadležnosti Vrhovnog suda Srbije iz tačke 2–5 člana 226 Ustava SR Srbije (čl. 2 Zakona). Do donošenja novog Zakona o Vrhovnom sudu Srbije, poslove sudske uprave u odeljenjima trebalo je da vrši predsednik odeljenja, u okviru prava i dužnosti predsednika Vrhovnog suda Srbije (čl. 3). Poslove iz člana 2 ovog Zakona odeljenja vrše u većima, koja se obrazuju za rešavanje krivičnih, građanskih i upravnih predmeta (čl. 4). Sudije veća u odeljenjima ulaze u sastav odgovarajućih sudskih odeljenja Vrhovnog suda i ravnopravno učestvuju u njihovom radu. Sve sudije odeljenja ulaze u sastav opšte sednice Vrhovnog suda Srbije i ravnopravno učestvuju u radu ove sednice (čl. 5). Izbor sudija odeljenja vrši nadležna skupština autonomne pokrajine. Dužnost predsednika odeljenja vrši jedan od sudija odeljenja, koga bira pokrajinska skupština (čl. 6). Sudije u odeljenjima pre stupanja na dužnost daju izjavu pred predsednikom pokrajinske skupštine (čl. 7). Sredstva za rad odeljenja obezbeđuju se u budžetu AP Vojvodine, odnosno AP Kosova i Metohije (čl. 8). Danom početka rada odeljenja VSS u Novom Sadu *presta* je da radi Vrhovni sud AP Vojvodine. Službenici VS Vojvodine, zatečeni na poslu 25. decembra 1963, postali su službenici Odeljenja Vrhovnog suda Srbije u Novom Sadu. Vrhovni sud AP Vojvodine trebalo je da preda sve svršene i nesvršene predmete odeljenju VSS u Novom Sadu (čl. 9). VSS je trebalo da „svrši“ sve predmete koji su poticali sa Kosova i Metohije „koje bude primio do 24. decembra 1963. godine“ (čl. 10).

Ukazom predsednika Republike Josipa Broza, od 6. februara 1965, proglašen je novi Osnovni zakon o sudovima opšte nadležnosti, u koje su spadali opštinski, okružni sudovi, republički vrhovni sudovi i Vrhovni sud Jugoslavije, koji je kao najviši sud u sudskom sistemu obezbeđivao jedinstvenu primenu saveznih zakona od strane sudova opšte nadležnosti i specijalizovanih sudova (čl. 10). Po ovom Zakonu Vrhovni sud Srbije je počeo jedinstveno da deluje, pošto je donet na osnovu Ustava iz 1963. godine koji je, s druge strane, imao integrativne jugoslovenske intencije. U odnosu na prethodne zakone o sudovima, Vrhovni sud Jugoslavije je dobio povećanu nadležnost u pravno-sudskom odnosu sa republičkim vrhovnim sudovima. VSJ je predlagao Ustavnom sudu Jugoslavije pokreta-

¹⁷ *Službeni glasnik SR Srbije*, br. 53, 25. decembar 1963.

nje postupka za ocenjivanje ustavnosti ili zakonitosti propisa u slučajevima kada se pitanje zakonitosti ili ustavnosti postavljalo prilikom rešavanja pojedinog predmeta u postupku pred Vrhovnim sudom Jugoslavije.¹⁸

Zakon o organizaciji i teritorijalnoj nadležnosti sudova opšte nadležnosti proglašen je ukazom predsednika Skupštine SR Srbije Dušana Petrovića Šaneta, 11. juna 1966. U zajedničkim odredbama, članom prvim, određeno je da u Srbiji postoje opštinski, okružni sudovi i Vrhovni sud Srbije. Opštinski sudovi su osnivani za teritoriju jedne opštine i bilo ih je ukupno 148, dok je okružnih sudova bilo 26. U navedeni broj sudova uvrštene su i opštine iz autonomnih pokrajina Vojvodine i Kosova i Metohije.

Vrhovni sud Srbije, prema ovom Zakonu, bio je najviši sud opšte nadležnosti u SR Srbiji sa sedištem u Beogradu, i sa *odeljenjima u Novom Sadu i u Prištini* (čl. 19). Njegove nadležnosti regulisane su članom 20: 1) utvrđuje načelne stavove i načelna pravna shvatanja o pitanjima koja su od značaja za jedinstvo u primeni republički zakona od strane sudova opšte nadležnosti; 2) odlučuje, u skladu sa zakonom, o redovnim pravnim sredstvima protiv odluka okružnih sudova; 3) odlučuje o vanrednim pravnim sredstvima protiv pravnosnažnih odluka sudova kojima je povređen zakon u slučajevima predviđenim zakonom; odlučuje u skladu sa zakonom o upravnim sporovima; 4) odlučuje u skladu sa zakonom o upravnim sporovima; 5) rešava sukobe nadležnosti između sudova na teritoriji Republike; 6) pokreće pred Ustavnim sudom Srbije postupak za ocenjivanje ustavnosti i zakonitosti, ako pitanje ustavnosti i zakonitosti nastane u postupku pred sudovima; 7) vrši druge poslove određene zakonom. Članom 20 određene su i nadležnosti odeljenja Vrhovnog suda u Novom Sadu i Prištini, koja „vrše za teritoriju autonomnih pokrajina poslove iz nadležnosti Vrhovnog suda Srbije, osim poslova iz tačke 1 i 6 ovog Zakona“.

Osim predsednika Vrhovnog suda Srbije, u radu sednice sudskog odeljenja mogli su učestvovati predsednici odeljenja Vrhovnog suda Srbije u Novom Sadu i Prištini sa pravom glasa. Predsednik sudskog odeljenja Vrhovnog suda Srbije određivao se godišnjim rasporedom sudija. U sastav opšte sednice Vrhovnog suda Srbije ulazili su, osim predsednika Vrhovnog suda Srbije, predsednici odeljenja Vrhovnog suda Srbije u Novom Sadu i Prištini i sve sudije Vrhovnog suda Srbije (čl. 21). Poslove sudske uprave u Vrhovnom sudu Srbije, u okviru ovlašćenja datih propisima, vršio je predsednik Vrhovnog suda, a u odeljenjima Vrhovnog suda u Novom Sadu i Prištini vršenje pojedinih poslova sudske uprave iz svog delokruga mogli su poveriti sudijama istog suda, odnosno odeljenja (čl. 23). Predsednika, sudije i sudije porotnike Vrhovnog suda Srbije birala je i razrešavala Republička skupština na predlog Komisije za izbor i imenovanja Republičke skupštine. Predsednike, sudije i sudije – porotnike odeljenja Vrhovnog suda Srbije u Novom Sadu i Prištini birala je i razrešavala odgovarajuća pokrajinska skupština, na predlog organa određenog propisima pokrajinske skupštine (čl. 24). Danom stupanja na snagu ovog Zakona prestali su da važe Zakon o organizaciji i početku rada Odeljenja Vrhovnog suda Srbije u Novom Sadu i Odeljenja Vrhov-

¹⁸ *Službeni list SFRJ*, br. 7, 17. februar 1965.

nog suda Srbije u Prištini,¹⁹ Odluka o osnivanju i teritorijalnoj nadležnosti okružnih i sreskih sudova,²⁰ kao i svi propisi koji su bili u suprotnosti sa ovim zakonom.²¹

Analiza statističkih izveštaja Vrhovnog suda Jugoslavije o kretanju predmeta po tužbama u upravnim sporovima, o kretanju parničnih, izvršnih i vanparničnih predmeta u drugostepenim sudovima, o kretanju krivičnih predmeta u drugostepenim sudovima za 1964 – pokazuje da su u prvom tromesečju 1964. izveštaji Vrhovnog suda Srbije navođeni zasebno od sudova Vojvodine i Kosmeta. Tek u izveštajima za četvrto tromesečje 1964. uz Vrhovni sud Srbije davani su i izveštaji odeljenja tog suda u Novom Sadu i Prištini.²²

Dezintegracija države – dezintegracija sudstva 1967–1974

U vreme priprema i donošenja amandmana na Ustav pravni teoretičari iz Hrvatske i Slovenije „preporučivali“ su smanjenje nadležnosti i kompetencija Vrhovnog suda Jugoslavije u odnosu na republičke vrhovne sudove. Zalagali su se da se osnovna funkcija VSJ sastoji u objedinjavanju sprovođenja saveznih propisa sa što manjim uplivom u rad republičkih vrhovnih sudova, za znatno smanjenje broja sudija VSJ i drugo. Ustavnim promenama, preko amandmana IV, XVI i XVIII, odnosi unutar pravosuđa menjani su u korist „samoupravnosti“ i državnosti republika i „autonomnosti“ (bolje rečeno podržavljenja) pokrajina.²³ U „amandmanskom“ periodu (1967–71), u istom pravcu kretala se i reforma pravosuđa kroz reviziju i kodifikaciju saveznog zakonodavstva.

Kretanja u ustavnom „amandmanskom“ regulisanju pravosudnih odnosa u federaciji neminovno su vodila jačanju ovlašćenja republika i autonomnih pokrajina u Srbiji. *Ustavnim amandmanom XVI, tačka 3 iz 1968. uspostavljeni su vrhovni sudovi u autonomnim pokrajinama (ponovo uspostavljen Vrhovni sud Vojvodine i prvi put Vrhovni sud Kosova – naziv Metohija prepušten je prošlosti odlukom Skupštine Kosova i Metohije na čelu sa Fadiljom Hodžom iz 1968). Amandmanom XXX od 30. jula 1971. federaciji je oduzeto pravo da uređuje organizaciju i nadležnost sudova, osim za pravosudne državne organe federacije. U autonomnim pokrajinama su konstituisani vrhovni sudovi sa ovlašćenjima republičkih vrhovnih sudova. Takvom amandmanskom odredbom republike (sem Srbije) i autonomne pokrajine mogle su, svojim zakonima i drugim pravnim akti-*

¹⁹ *Službeni glasnik SR Srbije*, br. 53, 1963.

²⁰ *Službeni glasnici NR Srbije*, br. 3/60, 28/1960 i 6/1963.

²¹ *Službeni glasnik SR Srbije*, br. 25, 25. jun 1966.

²² AJ, Vrhovni sud SFRJ, dokumentarna grupa 10-1-9.

²³ Ovo prenošenje je imalo dosta obeležja „mehaničkog prenošenja“ federalnog centralizma i „etatizma“ na republički centralizam i etatizam. Zato su ideolozi samoupravnog socijalizma propagirali „jačanje samoupravne pozicije radnog čoveka, njegove organizacije udruženog rada i samoupravni položaj komune, kao mesta stvarnog i neposrednog odlučivanja i regulisanja pitanja od neposrednog društvenog interesa“. Pravosuđe i pravosudni sistem trebalo je uskladiti sa „samoupravnim kretanjima“, čija je osnova data „na novim postavkama u amandmanima od XX do XLII“. Amandmanom XX, na primer, socijalističke republike su definisane kao države i kao „socijalističke samoupravne demokratske zajednice“.

ma, samostalno da urede organizaciju sudova. Amandmanom XVI omogućeno je dalje jačanje republičkih i pokrajinskih kompetencija u oblasti zakonodavstva, što se odražavalo na poziciju saveznog jugoslovenskog sudstva.

Amandmanima iz 1967–71. uveden je „republičko-pokrajinski karakter pravosuđa“. U novoj preraspodeli zakonodavnih kompetencija između federacije, s jedne strane, i republika i pokrajina s druge, izvršena je dalja decentralizacija nadležnosti u zakonodavnoj oblasti, ali i u organizaciji pravosuđa. Federacija je preko svojih pravosudnih organa neposredno obezbeđivala samo izvršenje saveznih zakona u određenim oblastima, i to se ograničavalo samo na zajedničke interese, dok su pravosuđe u principu uređivale republike i pokrajine svojim propisima.

Donošenje i sprovođenje ustavnih amandmana pratio je izražen politički pritisak republičkih komunističkih rukovodstava na jugoslovensko jedinstvo. U Sloveniji tzv. cestna afera, u Hrvatskoj „maspok“ 1971, na Kosmetu neprekinute iredentističke aktivnosti za ostvarenje „Kosova–Republike“ – sve je to ugrožavalo opstanak jugoslovenske federacije, koja je sve više poprimala konfederalni državni oblik. Srpsku javnost su zavaravale „političke akcije“ SKJ krajem 1971. i tokom 1972, koje su lažno predstavljane kao zaštita jugoslovenske celovitosti, a u stvari su najviše bile uperene protiv jugoslovenskih unitarista i „velikosrpskog hegemonizma“. Komunistička demagogija je dostigla verbalno savršenstvo. Politički ideolozi i apologete Brozovog sistema isticali su da političke akcije SKJ, a naročito „čuveno“ Pismo i govori „druga Tita“, „predstavljaju neposredan i snažan podsticaj svim progresivnim snagama društva u pravcu sagledavanja i otkrivanja mnogih deformacija koje su kočile društveni napredak i dalji razvoj socijalističkih samoupravnih odnosa“. Socrealistički pravni demagozi su naglašavali da su i organi pravosuđa „prišli temeljitom samokritičkom preispitivanju svoje dosadašnje delatnosti, posebno s obzirom na potrebu usklađivanja svoje aktivnosti sa društvenim interesima i doslednije i oštrije borbe protiv klasnog neprijatelja“. Sudovi su ocenili kao opravdanu društvenu kritiku koja se odnosila na neadekvatnost kaznene politike za pojedine kategorije krivičnih dela i na dugo trajanje postupka. Partija i „društveno-političke organizacije“ usmeravale su rad sudova koji su preko „komunističke samokritike“ morali konstatovati nedostatke i utvrđivati neposredne i dugoročne zadatke.²⁴

Prema ocenama republičkih i pokrajinskih vrhovnih sudova, u toku 1972, a posebno u poslednjem kvartalu, to jest „posle Titovog Pisma“, došlo je „do značajnog napretka u radu pravosudnih organa, i to prvenstveno u pogledu onih krivičnih dela koja su zbog svoje pojačane društvene opasnosti u središtu pažnje čitave naše javnosti“. Ta krivična dela su bila suzbijanje „neprijateljske delatnosti“ u Hrvatskoj. Na veliki porast ovih predmeta ukazivao je podatak da je Vrhovni sud Hrvatske u 1971. primio po žalbama samo 28 predmeta, a u 1972. čak 211 predmeta sa 259 optuženih. Najveći broj „najznačajnijih predmeta trebalo je tek da stigne u Vrhovni sud Hrvatske“.

U oblasti političkog kriminala i u Srbiji je 1972. zabeležen nagli porast krivičnih dela iz člana 174 i 292-a Krivičnog zakonika. Procesuirani su i hapšeni

²⁴ AJ, fond 49, f. III, dokumentarna grupa 9-10, Stanje sudova u 1972. godini.

„srpski liberali“ i šiptarski iredentisti. Na Kosmetu, tokom 1972. godine, broj predmeta za „politički kriminal“ bio je veći nego prethodnih godina. Opštinski i okružni sudovi su 1971. u radu imali 10, a 1972. godine 35 predmeta iz oblasti „političkog kriminala“. U većini slučajeva u pitanju su bila krivična dela povrede ugleda države i njenih predstavnika i izazivanje nacionalne i verske netrpeljivosti (čl. 174 i 119, st. 3 Kaznenog zakona).²⁵ Postupci su dugo trajali, jer su sudovi radili u „izuzetno teškim kadrovskim uslovima“. Kazne su često izostajale ili kasno stizale, zato što je Vrhovni sud Kosova radio potpuno autonomno u odnosu na Vrhovni sud Srbije.

Ustav iz 1974 – konfederalizacija sudstva

Na temeljima amandmanske razgradnje države donet je novi Ustav SFRJ iz 1974. godine kojim je, osim nadležnosti republika i autonomnih pokrajina u uređivanju sudova, na republike i pokrajine prenet nadležnost „za značajno uređivanje posebnog dela materijalnog krivičnog zakonodavstva“. Time je u SFRJ nastupio period postojanja devet krivičnih zakona i istog broja zakona o uređivanju i nadležnosti pravosudnih organa. Federacija je u svojoj nadležnosti zadržala samo opšti deo Krivičnog zakonika i u njemu taksativno nabrojena savezna krivična dela i krivični postupak u celini. U nadležnosti federacije ostalo je uređenje saveznog pravosudnog sistema koji su osim Saveznog suda sačinjavali sudovi iz okvira vojnog sudstva, Savezno i vojno tužilaštvo JNA i Savezno javno pravobranilaštvo. Formirana je i ustanova Saveznog društvenog pravobranioaca samoupravljanja.

Amandmanske izmene u pravosuđu sankcionisane su i konsekventno razrađene u Ustavu iz 1974. godine, po kojem se i sama pravosudna funkcija sve više podruštvljavala organizovanjem i razvijanjem sistema samoupravnih sudova, a potom i „podruštvljenjem“ i sudova opšte nadležnosti kao organa državne vlasti. Jedinstven pravosudni sistem je time u potpunosti nestao, jer su sudsku funkciju počeli da vrše jedni i drugi sudovi. Organizaciona mreža sudova i njihovi međusobni odnosi postavljeni su u novom ustavnom poretku na „nove osnove“: svi sudski postupci su se po pravilu završavali na nivou pravosuđa u republikama i pokrajinama, dok je federacija svojim propisima regulisala samo pravosuđe na svom nivou i sudske postupke i savezno kazneno-pravno zakonodavstvo (čl. 281, stav 1, t. 12 Ustava SFRJ). U Srbiji su se svi sudski postupci uglavnom rešavali na nivou pravosuđa pokrajina. Predsednici vrhovnih sudova Vojvodine i Kosmeta bili su mahom nesrbi ili režimski Srbi.

Ustav iz 1974. preneo je sva ključna pitanja iz sudske oblasti u nadležnost republika (sem Srbije) i pokrajina. Republike i pokrajine su uređivale osnivanje redovnih sudova i njihovu nadležnost, organizaciju, vrste i sastav, izbor sudija i trajanje mandata, odnose prema drugim organima i druga pitanja. Na sličan način regulisana su pitanja drugih pravosudnih organa (tužilaštvo, pravobranilaštvo). Svi postupci po redovnim sudovima i vanrednim pravnim sredstvima zavr-

---

²⁵ Isto.

šavali su se pred sudovima u republikama i pokrajinama. To je samo izuzetno činjeno pred Saveznim sudom, čija je nadležnost Ustavom iz 1974. bila ograničena u skladu sa „pravima i dužnostima federacije“.²⁶

Već u toku priprema, a zatim i posle donošenja Ustava iz 1974, prilikom sprovođenja ustavnih načela postavilo se pitanje postojanja „jedinstvenog sudskog sistema“. Na temelju republičkih odredbi o „podijeljenoj nadležnosti“ u oblasti pravosuđa, vezano sa odnosima federacije i federalnih jedinica (republika), negirano je postojanje „jedinstvenog sudskog sistema“. Republički separatisti iz zapadne Jugoslavije su preko „stručno-pravne publicistike“ isticali tezu o „republičkom karakteru pravosuđa“, pa time i sudskog sistema.²⁷

Ustavni položaj, delokrug rada i nadležnosti Saveznog suda regulisani su tako da je on, po ovlašćenjima koja su imala neposredni osnov u Ustavu SFRJ (čl. 369), vršio sudsku funkciju u obimu i okvirima za koje je postojao „zajednički interes svih republika i pokrajina“ da se odlučivanje o tim pitanjima, imajući u vidu „njihov društveno-politički značaj“, poveri sudu federacije. Iako ne kao vrhovni sud, mada je u određenom obimu zadržao redovne instancione nadležnosti, Savezni sud je ustanovljen kao najviši sud u okviru prava i dužnosti federacije. Njegov delokrug rada i nadležnosti bili su pretežnim delom vezani za primenjivanje saveznih zakona.²⁸

(Kon)federalno zakonodavstvo u Jugoslaviji stvarano je na osnovu saveznog, republičkih i pokrajinskih ustava iz 1974. U državnompravnom smislu, Srbija je ostala bez svojih pokrajina pošto su one dobile potpunu izvršnu, sudsku i zakonodavnu vlast. Zakon o redovnim sudovima „uže Srbije“ od 30. decembra 1974. predvideo je osnivanje opštinskih i okružnih sudova, kao sudova opšte nadležnosti, okružnih privrednih i viših privrednih sudova i Vrhovnog suda Srbije. Sudovi u pokrajinama zasebno su organizovani donošenjem pokrajinskih zakona, koji su objavljivani u *Službenom listu Kosova* i *Službenom listu Vojvodine*. U Vrhovnom sudu „uže“ Srbije ovim zakonom je obezbeđivana samo jedinstvena primena republičkih zakona od strane vrhovnih i viših sudova u „užoj“ republici, kao i rešavanje sukoba nadležnosti između sudova sa područja vrhovnog suda autonomne pokrajine i Vrhovnog suda Srbije (čl. 25). Prema ovom zakonu, „uža Srbija“ bez pokrajina imala je 94 opštinska i 19 okružnih sudova.²⁹

Zakon o redovnim sudovima, sa „prečišćenim tekstem“, donet je 3. novembra 1977. U odnosu na Zakon od 30. decembra 1974, izmenjen je član 16 Zakona o upotrebi jezika u postupku pred sudom. Prema odredbi člana Zakona iz 1974, pripadnici „drugih naroda i narodnosti“ imali su pravo da u postupku pred sudom upotrebljavaju svoj jezik i da se upoznaju sa činjenicama na svom jeziku. Uočivši da je preterao, čak i u odnosu na evropsko sudsko zakonodavstvo, „zakonopisac“ je u „prečišćenom tekstu“ zakona iz 1977. decidirano odredio da se „postupak pred sudom vodi na srpskohrvatskom jeziku“, a da u postupku pred su-

²⁶ M. Perović, *Razvoj sudskog (pravosudnog) sistema*, Arhiv za pravne i društvene nauke, 1–2, 1986, 61.

²⁷ *Isto*, 493.

²⁸ *Isto*.

²⁹ *Službeni glasnik SR Srbije*, br. 52, 30. decembar 1974.

dom pripadnici drugih naroda i narodnosti imaju u skladu sa zakonom pravo da upotrebljavaju svoj jezik i da se informišu o činjenicama na svom jeziku.³⁰

Izbor sudije Vrhovnog suda Vojvodine može da ilustruje način izbora sudija u federaliziranom sudstvu Republike Srbije. „Na osnovu člana 45. stav 2. Zakona o redovnim sudovima, Skupština Socijalističke autonomne Pokrajine Vojvodine na sednicama Veća opština i Društveno-političkog veća od 28. decembra 1983. donela je Odluku o izboru trojice sudija Vrhovnog suda Vojvodine: Inić Vaso, predsednik Višeg suda u Zrenjaninu; Kujundžić Andrija, predsednik Višeg suda u Subotici, Zlatoje Popović, sudija Višeg suda u Sremskoj Mitrovici, biraju se za sudije Vrhovnog suda Vojvodine. Ovu odluku objaviti u Službenom listu Socijalističke Autonomne pokrajine Vojvodine. Predsednik Skupštine SAP Vojvodine Ištvan Rajčan“.

Na istovetan način birane su sudije Vrhovnog suda Kosova: „Na osnovu člana 301. i 317. Ustava SAP Kosova i člana 65. stav 2. i člana 78. stava 1 tačke 2 Zakona o redovnim sudovima (Službeni list SAP Kosova, br. 21–78, 49–79), Skupština SAP Kosova, na sednici Veća opština i Društveno-političkog veća, od 19. jula 1989, donela je Odluku o razrešenju i izboru jednog sudije Vrhovnog suda Kosova: Razrešava se dužnosti sudije VSK Ismet Emra, zbog odlaska na drugu dužnost; bira se za sudiju VSK Kaplan Baruti, dotadašnji predsednik Okružnog suda u Titovoj Mitrovici. Ovu odluku objaviti u Službenom listu SAP Kosova“.³¹

Uspostavljanje jedinstvenog sudskog sistema u Srbiji 1991

Raspadom SFRJ i stvaranjem Savezne Republike Jugoslavije 1992, raspao se ustavni galimatijas (kon)federalne samoupravne Jugoslavije. Za potpuno shvatanje odnosa u pravosuđu SR Jugoslavije značajna je ustavna reforma u Republici Srbiji 1989/91, koja je omogućila stvaranje jedinstvenog sudskog sistema Srbije (kao i u drugim republikama SFRJ) sa Vrhovnim sudom Srbije kao najvišom sudskom instancom redovnog sudstva.

Zakon o sudovima, proglašen ukazom predsednika Republike Srbije od 30. juna 1991, regulisao je da se sudovi obrazuju kao sudovi opšte nadležnosti (opštinski, okružni i Vrhovni sud Srbije) i privredni sudovi (čl. 8). Po ovom Zakonu, VSS je bio nadležan da odlučuje o redovnim pravnim lekovima protiv pravno-snažnih odluka sudova, ukoliko zakonom nije drugačije određeno; pod uslovima određenim zakonom, o vanrednim pravnim lekovima protiv drugostepenog rešenja o prekršaju, ako zakonom nije drugačije određeno; o žalbama u trećem stepenu protiv drugostepenih odluka sudova u Republici itd. U sudski jedinstvenoj Srbiji po ovom Zakonu bilo je 138 opštinskih i 30 okružnih sudova. Na području Kosova i Metohije organizovano je 16 opštinskih i 5 okružnih sudova u Prištini, Peći, Kosovskoj Mitrovici, Prizrenu, Gnjilanu. Danom početka primene ovog zakona prestali su sa radom Vrhovni sud Vojvodine, Vrhovni sud Kosova, „samoupravni sudovi“ udruženog rada Srbije, Vojvodine i Kosova i osnovni sudovi udruženog

³⁰ *Službeni glasnik SR Srbije*, br. 46, 19. novembar 1977.

³¹ *Službeni glasnik SAP Kosova*, br. 25, 20. jul 1989.

rada; okružni privredni sud u Đakovici, opštinski sud u Srbici; opštinski sudovi u Blacu, Beloj Palanci, Ražnju, Podujevu, Baču, Bačkom Petrovcu, Beočinu, Planđištu, Žablju, Irigu, Novoj Crnji, Pećincima, Sečnju, Srbobranu i Zubinom Potoku i nastavili su rad kao odeljenja odgovarajućih opštinskih sudova.³²

Danom početka primene Zakona o sudovima prestali su da važe Zakon o redovnim sudovima iz 1989, Zakon o redovnim sudovima SAP Kosova, Zakon o redovnim sudovima SAP Vojvodine, Zakon o sudovima udruženog rada iz 1975–86, Zakon o sudovima udruženog rada SAP Vojvodine, Zakon o sudovima udruženog rada SAP Kosova, Zakon o samoupravnim sudovima, Zakon o mirovnim većima iz 1979/80, Zakon o mirovnim većima Vojvodine (*Službeni list SAP Vojvodine*, br. 1–76), Zakon o mirovnim većima SAP Kosova (*Službeni list SAP Kosova*, br. 28–80).

Zbog ukidanja sudova, određenom broju sudija prestala je sudska funkcija. Odlukom Narodne skupštine Republike Srbije od 5. marta 1992. prestala je sudijska funkcija sudijama sudova „koji su prestali s radom“, i to s 31. decembrom 1991. Iz VS Vojvodine sudijska funkcija je prestala predsedniku mr Tomislavu Đurđeviću i još 31-om sudiji tog vrhovnog suda, od kojih je većina raspoređena u VS Srbije ili u druge republičke sudove. Iz Vrhovnog suda Kosova sudijska funkcija je prestala predsedniku suda Ukaj Selmanu i dvadeset dvojici sudija: Tadeju Rodićiju, Kočinaj Durmišu, Milašević Desanki, Zulfiu N. Vjosi, Bitići Ševćetu, Tigani Ganiju, Elezi Zaviti, Cvetković Dušanu, Mirković Todoru, Jasići Miftaru, Ljoci Rizi, Niševci Isaku, Baruti Kaplanu, Bulatović Mirku, Đikoli Redžepu, Crnovrašanin Suadu, Dimić Veroslavi, Mrđenović Dragici, Kulezić Mladenu i Vučković Ljubomiru. Sudska funkcija je prestala predsedniku suda udruženog rada Vojvodine Labudu Kostiću i desetorici sudija, kao i predsedniku Suda udruženog rada Kosova Zoranu Tabakoviću i sedmorici sudija. Funkcije su prestale i brojnim opštinskim sudijama udruženog rada u Srbiji s Vojvodinom, kao i Kendusi Đavdetu, predsedniku osnovnog suda Udruženog rada u Đakovici.³³

Posle stvaranja jedinstvenog sudskog sistema Republike Srbije birane su nove sudije, ali je vršen i izbor starih sudija sa područja Kosova i Metohije i Vojvodine koji su birani za sudije Vrhovnog suda Srbije. Odlukom od 29. maja 1992, pored ponovnog izbora 28 sudija Vrhovnog suda Srbije na čelu sa predsednikom mr Časlavom Ignjatovićem, iz bivšeg Vrhovnog suda Vojvodine birano je 12 sudija na čelu sa bivšim predsednikom VSV mr Tomislavom Đurđevićem, dvojica sudija bivšeg Ustavnog suda Vojvodine i pokrajinski sekretar za pravosuđe i upravu Vojvodine Dobo Ileš. Iz ukinutog Vrhovnog suda Kosova izabrana su trojica sudija i pokrajinski sekretar za pravosuđe i upravu Kosova i Metohije. Ovom odlukom ukupno je izabran 61 sudija Vrhovnog suda Srbije.³⁴

Stvaranjem SR Jugoslavije donet je njen Ustav, 27. aprila 1992. Po tom ustavu vrhovni sudovi su bili Vrhovni sud Srbije, Vrhovni sud Crne Gore, Savezni sud i Vrhovni vojni sud, a u određenoj meri i Viši privredni sud Srbije. Vrhovni sudovi pokrajina su ukinuti.

³² *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 46, 30. jul 1991.

³³ *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 11, 9. mart 1992.

³⁴ *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 35, 29. maj 1992.

Nikola Žutić

(CON)FEDERALIZATION OF THE JUDICIARY IN SERBIA

The Judiciary of Kosovo and Metohija and Vojvodina 1944–1992

Summary

Starting with 1944, the judiciary of the Democratic Federal Yugoslavia was created on the „revolutionary foundations“ of the new communist government, which was a highly unfavorable development for the Serbs, due to the federal policy of disintegration. Serbian judiciary was supposed to be federalized with the creation of independent Supreme Courts of Vojvodina, Kosovo and Metohija and even Sandžak. The principle of federalism, as „lawful expression of the equality of our nations“ was legally reflected in the fact that the Supreme Courts became highest instances of the judiciary in the republics, settling therefore both civil and criminal cases on appeal and having a final say in regard to the issues of the laws of the republics. From the times of the creation of the FPRY, Ministry of Law of Serbia, as well as the Supreme Court of Serbia, had a limited territorial jurisdiction, as territory of Vojvodina was out of reach of the Serbian judiciary. Federalized character of the judiciary was finalized with the constitutional amendments of 1971. In the new settlement of legal competencies between the federation and its republics and provinces, further decentralization was pursued in the area of lawmaking, as well as of the organization of judiciary. Federal judiciary was only able to monitor the execution of federal laws in some areas of common interests, whereas the judiciary as a whole was regulated by the republics and provinces. On the basis of these amendments, new Constitution of SFRY was promulgated in 1974, transferring permanently not only the competencies in organizing the judiciary, but also the competencies of „substantive regulation of special parts of the material criminal law“ to the level of republics. Hence SFRY entered a period of coexistence of nine criminal codes and nine laws on organization and jurisdiction of the judiciary.

IVANA DOBRIVOJEVIĆ, istraživač-saradnik
Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

30.59(497.1)"1945/1955"(093.2) ;
316.728(497.1)"1945/1955"(093.2)

ŽIVOT U SOCIJALIZMU – PRILOG PROUČAVANJU ŽIVOTNOG STANDARDA GRAĐANA U FNRJ 1945–1955*

APSTRAKT: U prvoj posleratnoj deceniji, vremenu u kome se izgrađivalo „pravednije“ društvo i gradio „novi socijalistički čovek“, Komunistička partija je pokušala da izvrši sveopštu modernizaciju države i društva, u skladu sa komunističkom ideologijom i po ugledu na sovjetsku praksu. Prioritetan zadatak petogodišnjeg plana – izgradnja teške industrije – direktno je i veoma nepovoljno uticao na standard. U tekstu autor pokušava da kroz prikaz životnog standarda osvetli kvalitet i uslove svakodnevnog života ljudi. Korišćeni su izvori iz Arhiva Jugoslavije, Arhiva Josipa Broza Tita, Arhiva Srbije i Istorijskog arhiva grada Beograda.

Nerazvijenost poljoprivrede i industrije, nepostojanje dobre putne i železničke mreže, potpuna nepovezanost pojedinih krajeva Jugoslavije, relativna agrarna prenaseljenost, ogroman procenat nepismenih, loše zdravstvene i higijenske prilike, loši uslovi života i oskudna ishrana praćena gladnim godinama u pasivnim krajevima – bili su samo neki aspekti u kojima se ogledala zaostalost zemlje nasleđena iz Kraljevine Jugoslavije. Teške privredne, ekonomske i društvene prilike još više su pogoršane i zaoštrene u Drugom svetskom ratu u kome je Jugoslavija, podeljena na nekoliko okupacionih zona, pretrpela ogromne ljudske i materijalne gubitke. Prema zvaničnim, ali i nedovoljno pouzdanim podacima koji su podneti Međunarodnoj reparacionoj komisiji u Parizu 1945. godine, jugoslovenski režim je direktnu materijalnu štetu zemlje u Drugom svetskom ratu procenio na čak 9,1 milijardu dolara, što je bilo 1,4 puta više od gubitka Velike Britanije i 7,2 puta više od gubitka Sjedinjenih Američkih Država.¹

Revolucionarnim dolaskom na vlast Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) postavila je krupan zadatak – iskorenjivanje sveopšte zaostalosti, potpun raskid sa „starim“ i formiranje „novog“ društva i „novog“ čoveka u duhu novog, komunističkog učenja. Pokušaj rapidne modernizacije nosio je obeležje svojevi-

---

* Rad je deo projekta Instituta za savremenu istoriju *(Ne)uspešna integracija – (ne)dovršena modernizacija: međunarodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije i Jugoslavije 1921–1991*, (broj 147039), koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

¹ Arhiv Josipa Broza Tita (A JBT), Kabinet predsednika Republike (KPR), III-A-2-a.

snog dogmatskog eksperimenta, posebno vidljivog do 1950. godine, odnosno do potpuno otvorenog i nepovratnog sukoba sa Informbiroom. Tiho propadanje i nestajanje starog društva i starog sistema, patrijarhalnih vrednosti i „buržoaskog“ duha, uništavanje sela i masovno zapošljavanje potpuno nekvalifikovane radne snage u industriji, pratile su zapaljive partijske parole i govori, masovne radne akcije, veliki polet i entuzijazam stanovništva, vera u bolji život i bolju budućnost. Na društvenu i političku scenu stupala je ratna generacija opijena novom komunističkom ideologijom, spremna da na prečac stvori novo društvo i novi svet.

Po ugledu na sovjetsko iskustvo i praksu, jugoslovenski režim je prvim petogodišnjim planom definisao razvoj teške industrije kao alfu i omegu svakog privrednog razvitka i napretka.² Planom su pred oskudni budžet osiromašene zemlje postavljeni impozantni zadaci – za samo pet godina trebalo je povećati predratni nacionalni dohodak za gotovo 2,5 puta! Planom je bilo predviđeno proširivanje industrije otvaranjem fabrika u novim industrijskim granama, što veće korišćenje domaćih sirovina u proizvodnji, razvijanje crne metalurgije i mašingradnje, otvaranje novih rudnika, ubrzana elektrifikacija i gradnja hidrocentrala i termoelektrana, kao i razvijanje saobraćajne infrastrukture.³ Predviđeni tempo industrijalizacije morao se odraziti na standard građana, budući da je država gotovo sva postojeća sredstva upotrebljavala za gradnju industrijskih i drugih privrednih postrojenja. Do koje mere se ubrzana industrijska izgradnja održavala na kvalitet života, najbolje svedoči Titova izjava u Kraljevu kada je okupljenim građanima rekao „da treba izdržati još samo malo“ jer se petogodišnji plan, „najteža etapa u razvoju već bliži kraju“.⁴ Ipak, i pored ogromnog investiranja ni kod jednog artikla industrijske proizvodnje obuhvaćenog petogodišnjim planom taj plan nije izvršen. Štaviše, iako je zacrtani tempo izgradnje novih postrojenja u Jugoslaviji bio znatno sporiji od predviđenog, zvanični podaci govore da su u pojedinim industrijskim granama i postojeći kapaciteti slabo korišćeni. Tokom 1952. tekstilna i kožna industrija su koristile svoje kapacitete sa 61%, industrija drveta 62%, a grafička industrija svega 40%,⁵ dok je u godinama pre 1952. procenat iskorišćenosti bio još niži.⁶ Neiskustvo u projektovanju i izgradnji objekata i manjak stručne radne snage uzimali su danak, pa se za građenje novih postrojenja trošilo čak do trećine sredstava više nego što je bilo nužno.⁷ Grubim preslikavanje sovjetskog privrednog modela, industrijalizacija, a posebno razvitak teške industrije, faktički su postali sami sebi cilj. Mehaničkim prelivanjem seoske radne snage u industriju nisu se mogli dobiti kvalifikovani radnici. Pojedine fabrike su započi-

---

² „Osnovu planskog razvijanja narodne privrede čini planska industrijalizacija i elektrifikacija na savremenoj tehničkoj bazi, a naročito izgradnja teške industrije kao glavnog uslova za razvitak svih privrednih grana“; *Zakon o Petogodišnjem planu razvitka narodne privrede Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, Službeni list FNRJ, 30. april 1947.

³ *Zakon o Petogodišnjem planu razvitka narodne privrede Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, Službeni list FNRJ, 30. april 1947.

⁴ P. Marković, *Ideologija standarda jugoslovenskog režima*, Tokovi istorije, 1–2, 1996, 13.

⁵ Industrija, A JBT, KPR III-A-4-a.

⁶ Deset godina privrednog razvitka FNRJ, A JBT, KPR III-A-1-a.

⁷ Investicije, A JBT, KPR III-A-1-c.

njale proizvodnju novih artikala, za koju nisu imale nikakvog iskustva. Sisačka željezara je započela proizvodnju čeličnih cevi, a na raspolaganju joj je bilo svega nekoliko tehničara sa valjaoničkim iskustvom od kojih nijedan nije imao praksu u valjanju cevi!⁸ Izgradnju fabrika nije pratila izgradnja saobraćajne infrastrukture, pa je Jugoslavija polovinom 1950-ih godina bila zemlja loših puteva, malog i zaostalog voznog parka, dotrajale železničke i drumske mreže. Iako je najviše sredstava odlazilo na elektrifikaciju, u mnogim mestima, naročito u Beogradu i rudarskim i industrijskim centrima, vladala je dramatična nestašica struje.⁹ Vlasti su naređivale strogu štednju struje i kažnjavale prekršioce ali su, i pored zavedene štednje, veliki delovi grada gotovo svako veće ostajali u mraku. Štaviše, industrijska postrojenja su često prekidalala rad zbog nedostatka električne energije.¹⁰

Velike investicije u tešku industriju ne samo da su presudno uticale na kvalitet života, već su upropaštavale i ostale privredne grane – pre svega proizvodnju robe široke potrošnje i zanatstvo budući da država nije imala sredstva da ulaže u razvitak ovih delatnosti. Partijska politika prema selu oličena u obaveznom otkupu, agrarnoj reformi i zemljišnom maksimumu, osnivanju seljačkih radnih zadruga i u početku prisilnoj mobilizaciji seljaka za odlazak na rad u industriju, dovela da je velikog pada poljoprivredne proizvodnje i nestašice hrane, naročito izražene u velikim gradovima. Razloge za dramatično opadanje poljoprivrede, ali i sela, treba tražiti i u relativnoj agrarnoj prenaseljenost,¹¹ patuljastim posedima, slaboj primeni agrotehničkih mera i skromnim ulaganjima u poljoprivredu. Rezultat partijske politike prema selu bio je poražavajući – država je zbog oskudice hrane bila primorana da stalno uvozi žitarice, jedan od glavnih izvoznih artikala Kraljevine, trošeći oskudna devizna sredstva. I u izrazito rodnim godinama, kakve su bile 1951. i 1953, proizvodnja pšenice je jedva premašivala predratni desetogodišnji prosek, dok je proizvodnja kukuruza bila i manja.¹²

U opštoj oskudici koja je vladala po završetku Drugog svetskog rata, uveden je distributivni sistem snabdevanja. U septembru 1946. stanovništvo je podeljeno na nekoliko potrošačkih kategorija kojima je garantovano snabdevanje određenim proizvodima.¹³ U februaru 1948. doneta je nova Uredba kojom su pojedini proizvodi u određenim količinama izdavani potrošačima po nižim, subvencioniranim cenama, dok je viškove tih proizvoda bilo moguće prodati po višim,

⁸ Problematika industrijskog preduzeća, A JBT, KPR III-A-4-a.

⁹ Dosadašnji razvoj, stanje i problematika privrede, A JBT, KPR III-A-2-a.

¹⁰ *Зашто у Београду нема довољно воде и електричне енергије*, НИП, 16. септембар 1951. О овоме више: С. Илић, *Штедња електричне енергије. Неки проблеми односа државе и поједница у несташици струје 1949–1950. године*, Годишњак за друштвену историју, 3, 1996, 243–259.

¹¹ На јединицу пољопривредне површине у ФНРЈ долазило је два и по пута више пољопривредног становништва него у Француској, а три пута више него у Данској; *Dosadašnji razvoj, sadašnje stanje i osnovni problemi*; A JBT, KPR III-A-2-a.

¹² Deset godina privrednog razvitka FNRJ, A JBT, KPR III-A-1-a.

¹³ *Naredba o razvrstavanju stanovništva u potrošačke kategorije*, Službeni list FNRJ, 20. septembar 1946.

komercijalnim cenama.¹⁴ Osim radnika, pravo na potrošačke karte dobile su žene – majke, deca do 14 godina čiji roditelji ili staratelji nisu stekli pravo na obezbeđeno snabdevanje, školska omladina, sveštenici verskih zajednica i lica u tzv. slobodnim profesijama – lekari, zubari, advokati, vlasnici trgovačkih i ugostiteljskih radnji. Ipak, savezne vlasti su predvidele minimalan broj proizvoda za obezbeđeno snabdevanje po povlašćenim cenama. Na listi su se našli samo hleb, pšenični i kukuruzni griz, meso, masnoće, kakao, kafa i suva slanina, tekstilna roba i obuća. Ostale nužne poljoprivredne i industrijske proizvode (krompir, jaja, mleko, sir, drva, ugalj i dr.) trebalo je da raspodeli vlada svake republike, u dogovoru sa saveznom vladom i u granicama mogućnosti sopstvenih robnih fondova.¹⁵ Rukovodeći se maksimumom „ko daje više zajednici treba od nje više i da primi“¹⁶ u najpovoljnijem položaju, sudeći po količinama namirnica koje su im bile određene, našli su se rudarski i šumski radnici koji su dobijali po kilogram hleba dnevno.¹⁷ Država je takvom politikom favorizovala nekvalifikovane manuelne radnike, pa nisu bili retki slučajevi da „nekvalifikovani rad, ne samo relativno, nego i apsolutno, bude bolje plaćen od najkvalifikovanijeg posla“.¹⁸

Potrošačke karte su izdavane na mesec dana, a gradski stanovnici su prehrambene proizvode koji su im garantovani obezbeđenim snabdevanjem mogli kupovati isključivo u prodavnici u kojoj im je izdata karta! Zemljoradnici nisu imali pravo na potrošačke karte, već je za njih osmišljen sistem snabdevanja po vezanim cenama. Vlasti su ovakvu odluku pravdale činjenicom da je seljacima „omogućeno da svoje proizvode prodaju po slobodnim tržišnim cenama“. Suština sistema po vezanim cenama je bila trampa. Zemljoradnici su dobili „mogućnost“ da kupuju industrijsku robu po nižim cenama „ako i oni sa svoje strane svoje proizvode prodaju državi po pravičnim cenama“.¹⁹ Uredba o trgovini po vezanim cenama bila je još jedna u nizu odluka koja se veoma nepovoljno odražavala na prilike u poljoprivredi i selu uopšte. U doba organizovanog otkupa i prisilne kolektivizacije, viškovi na selu su bili minimalni.²⁰ Nekada imućniji seljaci, označeni kao „kulaci“ i razvrstani u kategorije od V do VII, često su bili prinuđeni da posle predatih otkupnih količina kupuju hranu za sopstvene potrebe.²¹ Bilo je sluča-

¹⁴ *Uredba o snabdevanju stanovništva*, Službeni list FNRJ, 11. februar 1948. Tokom 1951. ukidani su ostaci distributivnog sistema, da bi se 1952. prešlo na slobodno formiranje cena industrijske robe i svih prehrambenih artikala uz jaku intervenciju države u prometu osnovnih životnih namirnica (žitarice, masnoće, šećer); *Životni standard*, A JBT, KPR III-A-1-b.

¹⁵ Šta je obavezno snabdevanje i njegov značaj, Arhiv Jugoslavije (AJ), 163 (Ministarstvo trgovine i snabdevanja) – 19 (bez jedinice opisa).

¹⁶ Isto.

¹⁷ Sa druge strane, vlasnici G karte su imali pravo na sledovanje od 250 grama hleba. O ovome više: С. Селинић, *Време „тачкица“ у исхрани Београђана (1945–1950)*, *Годишњак за друштвену историју*, 1–3, 2003, 186–187.

¹⁸ *Životni standard*, A JBT, KPR III-A-1-b.

¹⁹ Šta je obavezno snabdevanje i njegov značaj, AJ, 163–19 (bez jedinice opisa).

²⁰ V. Snabdevanje Beograda voćem, povrćem i mlekom, AJ, 163–19 (bez jedinice opisa).

²¹ Godišnji izveštaj o stanju i radu sreza beličkog za 1949. godinu; AS – Đ5 (Oblasni komitet KPS za kragujevačku oblast) – 13.

jeva da razrezani otkup bude veći nego prinos,²² kao i da se domaćinstvima oduzima sva stoka, a ostavlja samo po jedna krava.²³ Osim toga, u interesu seljaka je bilo da nešto od svojih proizvoda prodaju na pijaci umesto da ih trampe za „tačkice“, za koje je bilo gotovo nemoguće kupiti industrijsku robu pristojnog kvaliteta.

Vlasti su pravdale sistem obezbeđenog snabdevanja brigom države za životni standard ljudi, što je jugoslovenski režim, prema zvaničnim dogmatskim postavkama, razlikovalo od zapadnih zemalja u kojima su stanovnici „bili prepušteni na milost i nemilost tzv. zakonu ponude i potražnje“.²⁴ Slobodna prodaja je trebalo da predstavlja samo dopunski izvor snabdevanja, budući da država u prvim posleratnim godinama nije imala dovoljno sredstva da svu robu ponudi po komercijalnim cenama. Utopijski se, štaviše, verovalo da je trgovina po komercijalnim cenama „prolazna pojava“ koja će iščezavati „kako budu rasli fondovi robe široke potrošnje“!²⁵ Iako su novinske stupce punili tekstovi o jugoslovenskom privrednom čudu, vrtoglavom porastu proizvodnje i životnog standarda „radnog naroda“,²⁶ stvarnost je bila drugačija. Čak i zvanične statistike Ministarstva trgovine i snabdevanja pokazuju da država nije bila u stanju da potrošačima na obezbeđenom snabdevanju obezbedi minimalne količine prehrambenih proizvoda. Snabdevanje je bilo neuredno i neblagovremeno²⁷ i variralo je od grada do grada. U periodu od aprila do novembra 1948, na potrošačke karte je od predviđenih količina izdato 88,2% hleba, 71,8% ulja, 56,7% mesa i 68,8% suve slanine. Iako je Uredba predviđala da se hleb mesi od 80% pšeničnog brašna, do avgusta 1948. potrošačima je deljen hleb znatno slabijeg kvaliteta u kome je preovladavalo kukuruzno brašno. I pored toga, zaključeno je da je snabdevanje potrošača bilo urednije nego 1947. godine! Ni na slobodnom tržištu nije bilo robe, pa su se pred prodavnicama formirali „dugi redovi“.²⁸ Dešavalo se da radnici ne mogu da potroše ni ono malo što su zaradili jer za novac nisu imali šta da kupe.²⁹ Usled nestašice osnovnih životnih namirnica, u periodu 1946–1949. cene pojedinih proizvoda skočile su za neverovatnih 400%.³⁰ Loš kvalitet života nije mogao biti prikriven ni u partijskim izveštajima o standardu, pa je otvoreno priznavano da je potrošnja prehrambenih proizvoda, ali i tekstila, obuće, ogreva i sapuna bila i 1953. godine ispod nivoa zabeleženog u 1939. Statistike korišćene u ovim dokumentima pokazivale su da je standard Jugoslovena bio gotovo najniži u Evropi, budući da su za njima „kaskali“ jedino Bugari i Rumuni.³¹

²² Arhiv Srbije (AS), Đ 4 (Oblasni komitet za Beogradsku oblast) – 1.

²³ Zapisnik sa savetovanja predsednika SNS i poverenika za poljoprivredu SNO-a, 27. maj 1950, AS, Đ 4-3. V. i dokumenta u fascikli 1.

²⁴ Šta je obavezno snabdevanje i njegov značaj, AJ, 163–19 (bez jedinice opisa).

²⁵ Životni standard, A JBT, KPR III-A-1-b.

²⁶ Više o tome: P. Marković, *n. d.*, 8–9.

²⁷ Snabdevanje stanovništva Beograda, AJ, 163–19 (bez jedinice opisa).

²⁸ Godišnji izveštaj Ministarstva trgovine i snabdevanja NR Srbije za 1948. godinu, AJ, 163–6 (bez jedinice opisa).

²⁹ Privredne informacije od 3. marta 1949; AS, Đ 2 (Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije) – 10 (Odeljenje za informacije) – 7.

³⁰ Aktuelna problematika trgovine, AJ, 163–6 (bez jedinice opisa).

³¹ Problemi životnog standarda, A JBT, KPR III-A-1-b.

Nedostatak osnovnih prehrambenih artikala i velika skupoća uticali su i na kvalitet ishrane. Čak 69% unetih kalorija davale su žitarice, dok su meso, mleko i jaja u kalorijskom bilansu bili zastupljeni sa svega 13%. Zbog ekstenzivnosti poljoprivrede kvalitet ishrane je dosta zavisio od meteoroloških prilika. To se naročito ogledalo u potrošnji voća i povrća koje nije uvoženo, pa se stoga na trpezama građana nalazilo u značajnim količinama jedino u rodnim godinama.³² Država je pokušavala da prodaju namirnica van „socijalističkog sektora“ svede na minimum, ali su građani voće i povrće radije kupovali kod privatnih proizvođača. Poljoprivredni proizvodi koji su na pijace iznošeni preko državne otkupne mreže „često su prodavani nesortirani, uvenuli i neočišćeni“, a sa „zdravom robom je redovno prodavana i kvarna“. Socijalistička preduzeća su se prema namirnicama odnosila krajnje nemarno, pa je samo u preduzeću „Kosmaj“ tokom 1949. godine, usled kvara, u odnosu na celokupni promet bacano i više od 50% povrća.³³ Stoka koja je prikupljena otkupom masovno je umirala pre klanja zbog neuredne ishrane i lošeg transporta.³⁴

Na tržištu industrijskih proizvoda situacija je bila još teža. Potrošačke karte na koje se mogla kupovati odeća, obuća, pokućstvo i ostala roba široke potrošnje deljene su na 4 tromesečja, pa su potrošači mogli da odluče da li će iskoristiti sve tačkice iz jednog tromesečja da bi kupili neki jevtiniji proizvod, ili će nepotrošene kupone preneti u drugo tromesečje i iskoristiti ih za kupovinu skuplje robe.³⁵ Građani su na potrošačke karte mogli dobiti minimum tekstilne robe. Za jedno odelo je bilo potrebno 48 tačkica, dok su određene kategorije stanovništva po tromesečju mogle potrošiti svega 40.³⁶ Zbog oskudice obuće, snabdevanjem favorizovani rudari su u Senjskim rudnicima silazili bosu u jame.³⁷ Ipak, štampa je bila prepuna tekstova o dobrom asortimanu, odličnom kvalitetu i dovoljnoj količini robe raspoređene u „ukusno uređenim izlozima“. I u slobodnoj prodaji građanima se uglavnom nudila beskorisna i nekvalitetna, a skupa roba. Zbog potpunog odsustva stručne radne snage ili stahanovskog ispunjavanja petogodišnjeg plana, fabrike su isporučivale proizvode koji nisu mogli zadovoljiti ni minimum zahteva potrošača. Beogradska fabrika tekstila „Staljingrad“ isporučila je pamučnu tkaninu za žensku haljinu „koja je više ličila na sargiju“ krupnih dezena i ružnih boja, „koja se pre mogla upotrebiti kao ponjava za pod“ nego kao materijal za žensku haljinu. U muške štofove su ubacivani komadići belog pamuka, a opanci koje je izrađivala industrija obuće bili su „na više mesta neukovani, nejednake debljine i veličine“. Maramice proizvedene u fabrici tekstila u Titovom Užicu pre su se mogle koristiti „kao cedila nego kao maramice“. Metalna industrija

³² Životni standard, A JBT, KPR III-A-1- b.

³³ Aktuelna problematika trgovine, AJ, 163–6.

³⁴ Godišnji izveštaj Ministarstva trgovine i snabdevanja NR Srbije za 1948. godinu, AJ, 163–6.

³⁵ Šta je obavezno snabdevanje i njegov značaj, AJ, 163–19 (bez jedinice opisa).

³⁶ *Данас у Београду почиње обезбеђено снабдевање индустријском робом*, Борба, 3. март 1948.

³⁷ Nedeljne privredne informacije, 9–15. maj 1949; AS, Đ 2–10–3.

³⁸ *У Загребу почела продаја индустријске робе; Луче у Београду почела продаја текстила и обуће по новом начину снабдевања*, Борба, 4. март 1948.

je isporučivala sekire teške 3 kilograma, jer je njih bilo mnogo lakše napraviti. U *NIN-u* se moglo pročitati da je u Beogradu gotovo nemoguće pronaći muške cipele u manjim brojevima, pristojne košulje ili lepo dezenirane haljine. Krojevi su ličili na one sa početka dvadesetih, a čak su i haljinice za sasvim male devojčice pravljene u crnoj boji!³⁹ Proizvođači tekstila i obuće nisu vodili računa ni o godišnjim dobima, pa su u oktobru isporučivane sokne, a čizme i kaljače u martu i aprilu.⁴⁰ Prodavnice su bile slabo snabdevene, a roba loše sortirana. Stihijska i kampanjska prodaja dovodila je čas po preopterećenja trgovaca, a čas do potpunog zastoja u prometu. Sve to je stvaralo nervozu kod građana i dovodilo do „enormnog gubljenja vremena usled dugog stajanja potrošača u redovima pred prodavnicama“.⁴¹ Roba lošeg kvaliteta je teško nalazila kupca, pa je samo u Hrvatskoj na zalihama bilo preko 300.000 pari ženskih čarapa od veštačke svile, budući da su se žene, ako su bile u prilici, na crnoj berzi kupovale najlon čarape „koje vrlo dugo traju i ljepšeg su izgleda“.⁴² O sveopštoj oskudici i nemaštini rečito su svedočili oglasi objavljeni u *Slovenskom poročevalecu* februara 1948. U listu se, pored ostalog, moglo pročitati: „Zamenjujem ženski štof za životne namirnice“; „Zamenjujem jaja za kukuruzno brašno“; „Dajem jedan kilogram kafe u zamenu za zavesu“; „Nudim šunku u zamenu za porcelansku šolju i umivaonik“, „Tražim šivaću mašinu, a u zamenu dajem kravu“ i slično.⁴³

Velika oskudica namirnica i industrijskih proizvoda još se drastičnije osetila posle sukoba sa Informbiroom i ekonomske blokade koja je usledila. Branko Petranović navodi da je zbog neočekivanog sukoba sa Sovjetima „došlo do smanjivanja obima investicionih radova; smanjeni su krediti u ionako zapostavljenoj poljoprivredi. Svuda su tražene uštede, pa čak i u melioracijama“. Rastao je samo vojni budžet. Petogodišnji plan je produžen za godinu dana i modifikovan u skladu sa novonastalim prilikama, pa su u jeku „kapitalne izgradnje“ objekti građeni u područjima udaljenim od granica sa istočnim susedima.⁴⁴ Teške suše koje su pogodile zemlju 1950. i 1952. godine izazvale su dramatični nedostatak hrane, pa je naredbom (1950. godine) zavedena štednja u svim društvenim sektorima, a posebno prilikom raspodele osnovnih životnih namirnica. Otkupom opterećeni seljaci su, prema razrezu iz 1950, morali predavati još više svojih proizvoda. U pasivnim krajevima se osetila velika nestašica hleba i brašna, a dešavalo se da zalihe hrane u pojedinim delovima zemlje ne budu veće od 15-dnevnih.⁴⁵ Da bi ublažila posledice strahovite suše, jugoslovenska vlada se 20. oktobra

³⁹ *O цемперу мога дeдe и још неким стварима у вези са робом без прође*, НИИ, 3. јун 1951.

⁴⁰ Aktuelna problematika trgovine, AJ, 163–6 (bez jedinice opisa); Izlaganje Milana Karić i Grga Jankeza na konferenciji Gradskog odbora Narodnog fronta održanoj 23. septembra 1948; AS, Đ 75 (Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije) – 47.

⁴¹ AJ, 163–36 (bez jedinice opisa).

⁴² Pov. br. 375 Ko / Bl, AJ, 163–31.

⁴³ AJ, A CK SKJ (Arhiv Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije), VIII (Ideološka komisija), VI / 1-b-31.

⁴⁴ B. Petranović, *Politička strana pomoći SAD Jugoslaviji krajem 1950. godine*, Tokovi revolucije, 1, 1989, 1.

⁴⁵ Ishrana stanovništva, A JBT, KPR III-A-1-b.

1950. obratila Stejt departmentu i zatražila pomoć. Iako je u sličnim slučajevima bilo nužno čekati odobrenje Kongresa, američka vlada je izvesne količine pšenice, ječma, kukuruza, mleka u prahu, sušenih jaja i masnoća uputila pre zime. I pored izvesnih otpora, Kongres je krajem decembra izglasao vanrednu pomoć Jugoslaviji u iznosu od 69 miliona dolara. Pomoć je isporučivana direktno iz Amerike, ali i iz vojnih magacina u Nemačkoj i Italiji, a jugoslovenska vlada je dobila mogućnost da iz vojnog fonda povuče 16 miliona dolara radi nabavke naoružanja i izgradnje vojnih objekata.⁴⁶

Posledice raskida sa SSSR-om osetile su se i u privrednoj politici. Čvrsta stega države u raspodeli robe je popuštala, pa je roba, koliko je bilo, puštana na slobodno tržište. Početkom 1950. ukinute su komercijalne cene koje je određivala država, a proizvođači su dobili priliku da samostalno formiraju cene. U januaru 1951. ukinuto je obezbeđeno snabdevanje industrijskom robom, a u oktobru iste godine obezbeđeno snabdevanje prehrambenim artiklima. Politika obaveznog otkupa je napuštena 1952, a godinu dana kasnije pristupilo se ukidanju seljačkih radnih zadruga.⁴⁷ Ipak, svojevrsna uravnilovka u platama zaposlenih ostala je karakteristika prve posleratne decenije. Plate službenika su bile neznatno veće od plata radnika (15%), dok je odnos plata između nekvalifikovanih i visokokvalifikovanih radnika bio 1 : 2. Ovo je dovelo do svojevrsnog ujednačavanja (ne)kvaliteta života svih zaposlenih.⁴⁸ Brisanju razlika u standardu bitno su doprinosili dečiji dodaci na koje su imali pravo svi zaposleni roditelji, pa su se u najtežem položaju nalazila samačka domaćinstva.⁴⁹ Ipak, od 1952–53. godine i partijski funkcioneri su postali svesni anomalija platnog „sistema“, pa je u brojnim izveštajima priznavao da je kvalitet života službenika i visokokvalifikovanih radnika drastično opao u odnosu na prilike pre rata. Takva utopijska politika loše se odražavala i na industriju, budući da je najveći deo zarada odlazio na ishranu.⁵⁰ Ova praksa, međutim, pravdana je činjenicom da bi plate stručnjacima bilo moguće podići samo na račun plata nekvalifikovanih radnika, koje ionako „ne pokrivaju troškove životnog minimuma“.⁵¹

Država je industrijalizaciji pristupila na prečac, mehanički preseljavajući seosko stanovništvo u gradove. Zbog tradicionalne vezanosti za zemlju i shvatanja da je najprostiji rad u industriji za sirotinju, seljaci su u početku pružali velike otpore. Na rad u industriji su gledali kao na kuluk i obavezu prema državi, a ne kao na rešenje svojih egzistencijalnih problema.⁵² Čak su i poslušni partijski kadrovi sa sela odbijali da odlaze na rad u industrijska preduzeća, pa su za kaznu isključivani iz KPJ.⁵³ Iz preduzeća i rudnika se bežalo, tako da je Centralni komitet

⁴⁶ B. Petranović, *n. d.*, 9–18.

⁴⁷ Tržište i životni standard, A JBT, KPR III-A-1-b.

⁴⁸ Problemi životnog standarda, A JBT, KPR III-A-1-b.

⁴⁹ Pregled životnog standarda, A JBT, KPR III-A-1-b.

⁵⁰ Problemi životnog standarda, A JBT, KPR III-A-1-b.

⁵¹ Pregled životnog standarda, A JBT, KPR III-A-1-b.

⁵² Izveštaj ekipe CK KPS o obilasku šest srezova i dva grada Beogradske oblasti (1950); AS – Đ4–30.

⁵³ Godišnji izveštaj sreskog komiteta KPS za Radevinu; AS–Đ4–1.

avgusta 1950. naložio mesnim vlastima da u rudnike šalju „najbolje komuniste za koje se zna da neće bežati“.⁵⁴ Nije se prezalo ni od hapšenja neposlušnih seljaka,⁵⁵ a zemljoradnici uključeni u privredu su neretko odgovarali svoje zemljake od odlaska na rad u industriju.⁵⁶ Iako su partijski agitatori potencijalnim radnicima obećavali sveopšte blagostanje u gradu, jugoslovenska posleratna stvarnost bila je potpuno drugačija. Uslovi u fabrikama su bili teški – proces proizvodnje primitivan, a nesreće česte. Livci su radili bez zaštitnih naočara, radnici koji su dolazili u dodir sa kiselinom nisu nosili rukavice i gumene čizme, a fabričke hale su često bile prašnjave, bez dovoljno ventilacije i svetla. Preduzeća su otvarana na prečac, u nenamenskim prostorima, pa je postrojenje „Tesla“ u Zemunu bilo smešteno u prostoru koji je nekad bio delom kafana, a delom magacin za skladištenje ječma.⁵⁷ Stambene prilike nekvalifikovanih radnika su bile možda i teže od radnih. Anketa Centralnog odbora sindikata građevinskih radnika pokazala je da je 80% građevinaca na radilištima stanovalo u sobama u kojima je bilo više od 5 ljudi. Radnici su često živeli po neuslovnim barakama, a čak i po objektima koje je sanitarna inspekcija proglasila „nepodobnim i zabranila stanovanje u njima“.⁵⁸ Teški uslovi rada, veliki fizički naponi, nehigijenski uslovi stanovanja i loša ishrana, doveli su do čestog oboljevanja stanovništva od tuberkuloze, tifusa, dizenterije, anemije i reumatizma.⁵⁹

Iako je popis iz 1953. godine pokazao da nepoljoprivredno stanovništvo u dobrom delu i dalje živi na selu,⁶⁰ pritisak na gradove je bio ogroman. Usled naglog priliva stanovništva koji nije praćen adekvatnim razvojem infrastrukture, u gradovima se teško živelo. Nedostatak struje i vode, loša kanalizaciona mreža, nedostatak prodavnica, malo vozila gradskog prevoza, zapuštenost i prljavština na svakom ćošku bili su samo neki od problema sa kojima se svakodnevno suočavali stanovnici gradova.⁶¹ Najteži problem, koji se direktno odražavao na standard ljudi, bila je dramatična oskudica stanova. Stambeni fond, nedovoljan i u predratnim prilikama, teško je stradao za vreme rata. Kako je najveći deo investicija odlazio na gradnju postrojenja teške industrije, za podizanje novih stanova nije bilo dovoljno sredstava. Loša stambena politika koja se pre svega ogledala u niskim kirijama, ali i u stavu da je svako privatno vlasništvo izraz „sitnoburžoaskih stremljenja“, uslovlila je da u prvoj posleratnoj deceniji gotovo jedini gradi-

⁵⁴ AS, Đ5–43.

⁵⁵ Godišnji izveštaj SK KPS za 1949 za Varvarin, AS, Đ5–13.

⁵⁶ Informacija o uključivanju radne snage za mesec septembar (29. septembar 1950), AS – Đ4–4.

⁵⁷ V. izveštaje inspekcije Ministarstva rada NR Srbije; AS, G232 (Ministarstvo rada NR Srbije) – 101.

⁵⁸ Stanovi, A JBT, KPR III-A-1-b.

⁵⁹ R. Radić, *Prilog pitanju socijalno-zdravstvene situacije u FNRJ 1948–1952*, Tokovi revolucije, 1, 1989, 222.

⁶⁰ Po popisu je bilo ukupno 6.797.000 ili 40,1% nepoljoprivrednog stanovništva, dok je u gradovima živelo 3.446.000 ili 20,4%; Problemi životnog standarda, A JBT, KPR III-A-1-b.

⁶¹ V. Izveštaj o stanju u 17 gradova u Srbiji (29. mart 1949); AS, G125 (Ministarstvo komunalnih poslova NR Srbije) – 61. V. i I. Dobrovojević, *Kultura življenja u Jugoslaviji (1945–1955)*, Tokovi istorije, 1–2 / 2008, 238–241.

telj novih stanova bude država.⁶² Kako je najamnina stanova učestvovala sa svega 4–5% u ukupnim troškovima života, stanodavci nisu imali ni mogućnosti ni interesa da održavaju i popravljaju stambene zgrade, pa je ionako oskudan stambeni fond dodatno upropaštavan. Da bi platio mesečnu zakupninu jednosobnog stana radnik je, prema zvaničnim statističkim podacima koje u razmatranom periodu treba uzimati sa rezervom, morao da radi samo 12 sati, koliko vremena mu je trebalo da bi zaradio za 2 kilograma svinjskog mesa!⁶³

Novine su gotovo svakodnevno objavljivale napise o podizanju novih stanova, ali je izgradnja, čak i po zvaničnoj statistici, dosegala tek 70% predratne.⁶⁴ Na rubovima gradova su nicala nova naselja, obično bez struje, vode i najnužnije infrastrukture. Izveštaji o gradnji Tošinog bunara, prvog stambenog naselja na Novom Beogradu, pokazuju da je, zbog nedostatka novca, odlučeno da se prvo izgrade i usele stambeni objekti, a kada se obezbede sredstva da se pristupi gradnji ulica, trotoara, vodovoda, kanalizacije i električnih instalacija.⁶⁵ Slično je bilo i na Karaburmi,⁶⁶ u Železniku,⁶⁷ Rakovici i ostalim novopodignutim naseljima. Usled naglog porasta stanovništva, sporog tempa gradnje i lošeg održavanja stambenih zgrada, stambena površina po stanovniku u gradovima i gradskim naseljima bila je u stalnom opadanju, pa se u periodu 1949 / 50–1954. smanjila za 22%, to jest sa 11,6 na 8,7 m² što je bilo daleko ispod svakog minimuma. Na (ne)kvalitet života nije uticao samo nedostatak osnovnog životnog prostora, već i opremljenost stanova. Podaci iz 1954. godine pokazuju da je 30,2% svih stanova bilo bez kuhinje, 83% bez kupatila, a 71,2% bez vodovoda.⁶⁸

Jedino „rešenje“ za izlaz iz stambene krize bilo je deljenje stanova. Vlasti su procenjivale da preko 30% svih stanova ima dva ili više domaćinstava.⁶⁹ U opštoj stambenoj oskudici, denuncijacije i „referisanje“ o slobodnim stanovima u koje bi se moglo useliti razvijeni su do maksimuma.⁷⁰ Vlasti su često naređivale iseljavanja iz stanova koji su bili „racionalno iskorišćeni“, pa su se oštećeni obraćali Javnom tužilaštvu tražeći zaštitu svojih prava. Iako je zakon o raspolaganju stanovima propisivao da se od stana mogu uzimati samo sobe, a ne i pomoćne prostorije, ljudi su se često useljavali u tuđa predsoblja, vešernice, ostave i biblioteke.⁷¹ U trosobnim stanovima u Beogradu neretko je stanovalo po 7–8 lica.⁷²

⁶² Ekonomski problemi stambene izgradnje, A JBT, KPR III-A-4-x.

⁶³ Problemi životnog standarda, A JBT, KPR III-A-1-b.

⁶⁴ Stanovi, A JBT, KPR III-A-1-b.

⁶⁵ Izveštaj o stanju i problemima građenja Novog Beograda, A JBT, KPR III-A-4-x.

⁶⁶ *Нове зграде над кућерцима*, Борба, 3. maj 1951.

⁶⁷ Radmila Radić navodi da je deo novopodignutih zgrada u Železniku bio ostavljen bez slavina, pa se voda u stanovima točila direktno iz cevi; R. Radić, *n. d.*, 221.

⁶⁸ Pregled životnog standarda – nacrt, A JBT, KPR III-A-1-b.

⁶⁹ Isto.

⁷⁰ Izveštaj Slobodana Stanojevića o izvršenom službenom putovanju do Kragujevca, Vrnjačke Banje, Trstenika i Kruševca (novembar 1950); AS, G 125 (Ministarstvo komunalnih poslova NR Srbije) – 68.

⁷¹ V. AS, G 129 (Komitet komunalnih poslova) – 1.

⁷² Izveštaj o izvršenoj proveru zgrade u ulici Obilićev venac br. 23–25, Istorijski arhiv grada Beograda (IAGB) – 1. 4. 42 (Narodni odbor I rejona grada Beograda) – 98.

Privatnost i intima u ovim stambenim uslovima nisu postojali, budući da se dešavalo da različite porodice jedna drugoj prolaze kroz spavaće sobe.⁷³ I pored ovakve „politike“, nedostatak stambenog prostora je bio više nego akutan. Izveštaji pokazuju da su ponekad i državni službenici bili beskućnici koji su živeli po nadleštva.⁷⁴ Iako je platnim sistemom država favorizovala radnike, pri dodeli stanova stvari su stajale drugačije. U opštoj oskudici bilo je gotovo nemoguće „obične radnike iz podruma izvaditi“. Preduzećima su bili potrebni inženjeri i stručni tehničari koji su, kao uslov zaposlenja, zahtevali rešenje stambenog pitanja.⁷⁵

Standard stanovništva je od 1950. stalno opadao. Prema izveštaju ekonomskog odeljenja britanske ambasade iz 1951, plate Jugoslovena su u odnosu na 1939. godinu porasle dva puta, ali su cene povećane za čitavih 822%!⁷⁶ Nominalno povećanje plata gotovo da se nije osećalo, a skromne životne potrebe nisu mogli podmiriti ni visokokvalifikovani radnici i službenici, a kamoli neuka radna snaga pridošla sa sela.⁷⁷ Najveći deo zarade odlazio je na ishranu, a cene prehrambenih proizvoda su neprestano rasle, naročito od 1953. godine, budući da je potražnja poljoprivrednih proizvoda i dalje bila veća od ponude. Na formiranje cena uticali su primitivnost trgovine i nerazvijenost saobraćajnih komunikacija. Usled nedostatka vozila za transport i uređaja za čuvanje, roba je u gradove dovožena u dnevnim količinama. Bilo je dovoljno da „padne jedna kiša usled koje proizvođači ne izađu na pijacu ili zakasni voz“, pa da u nekim mestima cene porastu i za trećinu.⁷⁸ Osim inflacije, veliki udarac na životni standard od 1951. godine predstavljala je nezaposlenost, koja je pre svega pogađala gradove i velike industrijske centre. Nezaposleni su mahom bili iz redova nekvalifikovanih radnika i populacije mlađe od 25 godina. Preduzeća su počela sa otpuštanjima, a prvi na udaru su bili žene, omladina i radnici sa smanjenom radnom sposobnošću.⁷⁹ Država je sa problemom nezaposlenosti pokušala da se bori organizovanjem javnih radova, izgradnjom stanova i drugim komunalnim radovima, ali zbog ogromnih vojnih izdataka sredstava u budžetu za ozbiljnije investicije nije bilo. Takvom politikom se uglavnom mogao rešiti problem nekvalifikovane radne snage koja je zbog suše 1952. godine u velikom broju pristizala sa sela, a ne i kvalifikovanih radnika.⁸⁰

Građani su, da bi preživeli, morali da rade dopunske poslove – inženjeri i tehničari su masovno radili po projektantskim organizacijama i biroima, honorarno ili kao spoljni saradnici. Žene su prale rublje, električari, bravari, monter i su dodatna zaposlenja nalazili kod zanatlija, dok su nekvalifikovani i polukvalifiko-

⁷³ Žalba Save Mašića, IAGB-1. 4. 42-98.

⁷⁴ Godišnji izveštaj sreskog komiteta sreza pomoravskog, AS-Đ4-1.

⁷⁵ Zapisnik sa sastanka komisije za plaće i životni standard pri Republičkom odboru metalčkih radnika Hrvatske, održanog dne 18. X. 1956 u Zagrebu, A JBT, KPR III-A-1-b.

⁷⁶ P. Marković, *n. d.*, 10.

⁷⁷ Realna plata radnika i službenika 18 industrijskih preduzeća Beograda, Rijeke, Maribora i Slavonkog Broda (samo za internu upotrebu), A JBT, KPR III-A-1-b.

⁷⁸ A JBT, KPR III-A-4-b.

⁷⁹ Kratak izveštaj o nezaposlenosti, A JBT, KPR III-A-1-e.

⁸⁰ Nezaposlenost, A JBT, KPR III-A-1-e.

vani radnici dopunski zarađivali kao drvoseče i istovarivači šljunka i uglja. Izveštaji iz zagrebačkih fabrika pokazuju da zaposleni, pritisnuti siromaštvom, nisu prezali ni od kakvog posla – čak su prodavali satove i najlonke. Radnici „ležu da nisu večerali“, „na posao dolaze umorni“, a preko dana, u fabrici, ručaju suv hleb i mleko. Živelo se na kreditima i akontacijama, pa se dešavalo „da ljudi kod isplate prime prazan koverat“. Dovedeni na rub egzistencije, Jugosloveni su se snalazili kako su znali i umeli – žene su se masovno zapošljavale, pa su deca bila prepuštena komšijama i ulici, a hrana se donosila od rođaka sa sela. Beda je bila tolika da su radnici „iz kuće morali da prodaju neke predmete“, pošto drugog izlaza za preživljavanje nisu imali.⁸¹ Anketa CK KP Slovenije, najrazvijenije jugoslovenske republike, pokazala je da su mesečni troškovi četvoročlane porodice u 1954. godini bili 21.217 dinara, a nominalna plata, uključujući dečije dodatke, iznosila je 16.290 dinara. Radnici su zahtevali hitno povećanje standarda, a na sednicama radničkih saveta čuli su se komentari da je kvalitet života u stalnom opadanju, iako je dohodak preduzeća sve veći.⁸² Nezadovoljstvo i ogorčenost teškim životnim prilikama podgrevali su i novinski tekstovi o „zadovoljavajućem standardu“ i njegovom stalnom porastu.⁸³ Posebno su nezadovoljni bili stručnjaci, koji su u „novom društvu“ živeli siromašnije nego u Kraljevini Jugoslaviji. Nezadovoljstvo nije bilo sporadično, pa je na sastancima kolektiva dolazilo da otvorenih sukoba uprave preduzeća i radnika. CK Slovenije je izveštavao Tita da „ovakva forma otpora prema nerešenim socijalnoekonomskim odnosima“ postoji u čitavoj republici – Ljubljani, Jesenicama, Trbovlju, Kranju, Mariboru, Mežici i drugim mestima. „Ti ekscesi“, pisalo je u izveštaju, „daleko su po svom značaju prevazišli karakter individualnog nezadovoljstva pojedinaca i dobili su širi politički karakter i odjek“. Stoga su na sastancima preduzeća zahtevi radnika, „inače potpuno odanih socijalizmu“, dobijali potpunu podršku, „dok su naši funkcioneri i komunisti, koji su nastojali da zagovaraju privrednu politiku i pozivaju se na objektivne teškoće, ostali izolovani i deprimirani“.⁸⁴

*

U potrazi za boljim životom, bežalo se i preko granice. Slovenija, kao jugoslovenska republika najbliža Zapadnoj Evropi, prva se suočila sa ovom pojavom. Samo u periodu od 1954. do oktobra 1956. godine 17.000 lica je pobešlo ili pokušalo bekstvo u Italiju i Austriju, među kojima je bilo dosta stručnjaka.⁸⁵ O rešavanju nezaposlenosti „izvozom“ radnika u inostranstvo Savezno izvršno veće

⁸¹ Zapisnik sa sastanka komisije za plaće i životni standard pri Republičkom odboru metalnih radnika Hrvatske, održanog dne 18. X. 1956 u Zagrebu, A JBT, KPR III-A-1-b.

⁸² Kao osnovica za izračunavanje životnih troškova uzeta je stalna lista Zavoda za statistiku FNRJ i NR Slovenije. Na listu su ušli „svi važniji potrošni artikli i usluge“, kako ih je fiksirao Zavod za statistiku FNRJ, na osnovu fizioloških potreba 3.200 kalorija za radnika i 2.800 kalorija za službenika; Št 1364 / 1–56, Rezultati ankete CK KP Slovenije, A JBT, KPR III-A-1-b.

⁸³ Zapisnik sa sastanka komisije za plaće i životni standard pri Republičkom odboru metalnih radnika Hrvatske, održanog dne 18. X. 1956 u Zagrebu, A JBT, KPR III-A-1-b.

⁸⁴ Št 1364 / 1–56, Rezultati ankete CK KP Slovenije, A JBT, KPR III-A-1-b.

⁸⁵ Isto.

se bavilo još oktobra 1956, budući da su se pojedine zemlje obraćale jugoslovenskom režimu tražeći jevtinu i pretežno nekvalifikovanu radnu snagu. Za iseljeničke pasoše su se prijavljivali i Jugosloveni, ali se režim iz politički razloga „premišljao“ da li da dopusti ekonomske migracije.⁸⁶ Ipak, rešavanje ekonomskih i socijalnih problema prelivanjem nekvalifikovane seoske radne snage na Zapad postaće zvanična državna politika od 1963. godine.⁸⁷

---

⁸⁶ Informacija o pitanju upošljavanja naših radnika u inostranstvu, Problemi životnog standarda, A JBT, KPR III-A-1-e.

⁸⁷ V. I. Dobrivojević, *U potrazi za blagostanjem. Odlazak jugoslovenskih državljana na rad u zemlje Zapadne Evrope*, Istorija 20. veka, 2, 2007, 89–100.

Ivana Dobrivojević

LIFE IN SOCIALISM – CONTRIBUTION TO THE STUDY OF LIVING
STANDARD OF CITIZENS OF FPRY 1945–1955

Summary

Immediately after the revolutionary takeover of power, Communist Party embarked on the rapid project of industrialization of society. Modeled after the Soviet Union, facilities of hard industry grew, and non-skilled workers were brought from the countryside, frequently by coercion. Living conditions in the first postwar decade were harsh. Almost all of the assets were invested in the industrialization, whereas agriculture and consumer goods were largely sidetracked. General poverty was symbolized by the restricted supplies system („the dot system“), caused by shortage of food and industrial products. People were queuing in front of the emptish shops, in an attempt to buy products of low quality. Rapid increase of urban population induced a shortage in housing, „settled“ through creation of communion apartments for multiple families. Spiting the nominal increase of salaries, living costs were increasing, particularly starting with 1953, and the workers could hardly feed themselves from their wages. The official propaganda was launching the news of the economic success of the socialism and „growing quality of life“ in Yugoslavia. Open discontent in the mid 1950s among the workers, and particularly among specialists, who were living far worse than in the prewar period, came as a backlash, followed with the attempts to emigrate to the West, mostly to Italy and Austria.

DRAGAN BOGETIĆ, naučni savetnik
Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

327(497.1:73)"1962" ; 339.9(497.1:73)"1962"

UVOĐENJE AMERIČKIH EKONOMSKIH RESTRIKCIJA JUGOSLAVIJI TOKOM 1962 – UKIDANJE STATUSA „NAJPOVLAŠĆENIJE NACIJE“*

APSTRAKT: Rad se bavi uzrocima i posledicama krize u jugoslovensko-američkim odnosima, koja je nastupila početkom 1960-ih godina. Ova kriza, uslovljena sve izraženijim približavanjem Jugoslavije bloku prosovjetskih država, rezultirala je usvajanjem kongresnih amandmana u SAD kojima su ukinuti mehanizmi ekonomske i finansijske pomoći jugoslovenskoj privredi.

Opterećena političkim razmiricama i međusobnim ideološkim animozitetima, ispoljenim krajem prethodne godine, cela 1962. bila je u znaku elemenata jugoslovensko-američkog sporenja. Neodmerena i jednostrana Titova kritika politike koju su sprovodile zapadne sile u Evropi i širom afro-azijskog prostora, tokom Konferencije šefova država ili vlada nesvrstanih zemalja u Beogradu septembra 1961, naglo je pogoršala odnose Jugoslavije sa SAD. U Vašingtonu su zamerali Titu zbog „dvojnih standarda“ ispoljenih prema SAD i SSSR-u. Titov nastup shvaćen je kao promocija novog jugoslovenskog spoljnopolitičkog kursa, usmerenog na uspostavljanje tesnih odnosa sa Sovjetskim Savezom i socijalističkim lagerom. To je svakako bilo vreme kada je kriza u odnosima dveju država dosegla najvišu tačku tokom celog razdoblja saradnje posle sukoba Tita sa Staljinom i Kominformom.¹

Kriza u jugoslovensko-američkim odnosima najviše se ispoljila u restriktivnim merama prema Jugoslaviji, koje je primenio američki Kongres tokom 1962, u sklopu razmatranja svrsishodnosti daljeg forsiranja programa ekonomske pomoći režimu u Beogradu i primene liberalnih klauzula na buduće trgovinske odnose. Za Jugoslaviju je bila posebno nepovoljna okolnost, kada je reč o Kongresu, to što je 1962. godina bila izborna godina. U uslovima kada su se oko Kube i Berlina ozbiljno zaoštravali odnosi Istok-Zapad, a Amerikom širila panika

---

* Rad je deo projekta Instituta za savremenu istoriju *(Ne)uspešna integracija – (ne)dovršena modernizacija: međunarodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije i Jugoslavije 1921–1991*, (broj 147039), koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

¹ Dragan Bogetić, *Pogoršanje jugoslovensko-američkih odnosa posle prvog samita nesvrstanih zemalja u Beogradu*, Istorija 20. veka, br. 2, Beograd 2006, 71–86.

zbog osećaja neizbežnosti svetske kataklizme, nije bilo popularno pokazivati razumevanje za države komunističkog opredeljenja. Jugoslavija u tom pogledu nije više bila nikakav izuzetak. Američko javno mnjenje je krajnje negativno reagovalo na brojne tekstove u američkoj štampi u kojima je ukazivano na činjenicu da se Tito i njegovi saradnici u svemu slažu sa Sovjetskim Savezom i po svemu sudeći pripremaju za povratak u lager, zloupotrebivši obimnu pomoć koju im je Zapad davao proteklih desetak godina. U situaciji kada je antikomunističku retoriku prihvatao sve veći broj kongresmena, biti oštar prema Jugoslaviji značilo je naglašavati svoj antikomunizam, a to je donosilo glasove. Kongresmeni nisu delili brigu svoje vlade oko toga da li će Jugoslavija sačuvati nezavisnost u odnosu na SSSR i delovati dezintegrirajuće na blok socijalističkih država. Većina američkih birača nije ni čula za Jugoslaviju, a kamoli razmišljala o „strategiji klina“. Njihova preokupacija bile su mere koje će biti preduzete radi razbijanja opasnosti komunizma i kojima će se obezbediti superiornost Zapada nad Istokom. Saradnja sa nepoznatom komunističkom zemljom u Evropi u to se nije mogla uklapati.

Negativno raspoloženje u Kongresu o pitanju svrsishodnosti dalje podrške režimu u Beogradu tokom 1962. godine, rezultiralo je donošenjem zakonskih ograničenja koja su ozbiljno dovodila u pitanje ekonomsku saradnju između SAD i Jugoslavije. Ta ograničenja ugrađena su u dva važna zakona koja su upravo u to vreme trebala biti usvojena u SAD: Zakon o pružanju pomoći inostranstvu (Aid Act)² i Zakon o proširenju trgovine (Trade Expansion Act)³. Ovi zakoni su, pored ostaloga, bili uslovljeni potrebom prilagođavanja i uklapanja SAD u sve restriktivniju normativnu regulativu Zajedničkog evropskog tržišta prema zemljama nečlanicama. Jugoslavija, koja je i inače imala velikih ekonomskih problema, sada se najednom suočila i sa zatvaranjem zapadnoevropskog tržišta, i sa ozbiljnim restrikcijama u ekonomskoj saradnji sa SAD. Pošto su prethodno istočnoevropske države, članice Saveta za uzajamnu ekonomsku pomoć, po drugi put odbile molbu Jugoslavije za dobijanje statusa posmatrača, beogradski zvaničnici su se ponovo suočili sa pretnjom ekonomske izolacije i privredne katastrofe.

Iako su tokom 1962, Kenedi i Tito i dalje bili zainteresovani za nastavak saradnje, ideološki animoziteti i nepomirljive međunarodne strategije dveju država stalno su generisali elemente konfrontacije. Amerikanci su smatrali da je Titova neutralnost „suviše crvena“, a Titu je sve manje bio prihvatljiv njihov „imperijalizam“ i nastojanje da „osedlaju ceo svet“. Emotivno, i jednoj i drugoj strani,

---

² Kenedijeva strategija obimne ekonomske pomoći zemljama u razvoju, u cilju njihove „imunizacije od virusa marksizma“, teško bi bila sprovodljiva bez ovog zakona. Zakon o pružanju pomoći inostranstvu ne samo što je omogućavao da se radi realizacije spoljnopolitičkih prioriteta SAD mobiliju veća materijalna sredstva, nego je istovremeno obezbeđivao daleko veću samostalnost akcije Kenedija u tom kontekstu.

³ Tim zakonom je predviđeno svodenje na zanemarljiv nivo carinskih ograničenja u trgovini SAD sa zemljama Evropske ekonomske zajednice. Na taj način bi se neutralisali negativni efekti sve izrazitijeg regionalnog zatvaranja zemalja ove organizacije, kojoj se, imajući u vidu aktuelne pregovore, uskoro trebala priključiti i Velika Britanija. Ukidanjem carinskih barijera između SAD i najrazvijenijih zemalja Evrope stvoreni su uslovi za značajno proširenje njihove međusobne trgovine, ali je taj akt istovremeno imao i negativnu posledicu – otežano uključivanje u tu trgovinu zemalja koje nisu bile obuhvaćene integracionim procesom.

najprihvatljivija opcija bila je – potpun raskid saradnje. Pragmatični razlozi, međutim, nalagali su sasvim suprotno. U Stejt departmentu su oduvek bili svesni demokratskog deficita većine potencijalnih američkih saveznika. Zato su često bili spremni na svakojake kompromise koji baš i nisu bili u duhu proklamovane politike. Slični su bili i rezoni jugoslovenskog lidera. Tito komunista, iskreno je podržavao takoreći sve spoljnopolitičke akcije „prve zemlje socijalizma“. Ali, Tito državnik, nikada nije bi spreman da žrtvuje nezavisnost Jugoslavije za račun velikodržavnih interesa te iste zemlje. U takvoj situaciji, postavljalo se samo pitanje kako potisnuti u drugi plan elemente jugoslovensko-američkog razmimoilaženja, a istovremeno reafirmisati sve ono što je tokom poslednje decenije doprinosilo tesnoj bilateralnoj saradnji. Zvanične izjave jedne i druge strane i pisanje štampe, a samim tim i reakcija javnog mnjenja u obema zemljama, nisu se uklapali u ovakav trend. Jasno je bilo da će normalizacija jugoslovensko-američkih odnosa biti dug proces, koji će i dalje pratiti povremena zaoštravanja, neminovna u političkim okvirima koje su stvorili zvaničnici iz Vašingtona i Beograda.

Vidno zahlađenje u odnosima Jugoslavije i SAD, bez obzira na političke implikacije, nije u Stejt departmentu rezultiralo radikalnijim obrtom u percepciji dugoročnih interesa SAD u pogledu pomoći Titovom režimu. Iako je američka vlada odlučila da donekle „suzi“ program pomoći Jugoslaviji, ona nije bila spremna da „okrene leđa“ Beogradu i podstakne povratak Jugoslavije u socijalistički lager. Pošto je takva politika nailazila na sve veći otpor domaćeg javnog mnjenja i kongresmena, američki državni sekretar Din Rask se morao prihvatiti nezahvalnog zadatka da pred Odborom za kontrolu izvoza Predstavničkog doma Kongresa obrazloži potrebu daljeg pružanja pomoći jugoslovenskoj nezavisnosti i ukaže na korist koju od toga imaju SAD. Njegova izjava od 5. februara pred tim odborom predstavljala je najpotpuniji prikaz pozadine i sadržine američke politike prema Jugoslaviji koji je jedan predstavnik vlade SAD poslednjih godina zvanično obrazložio.

U želji da učutka opoziciju i opravda ispravnost američke politike prema Jugoslaviji, Rask je u svojoj izjavi izneo niz tvrdnji koje su se inače kosile sa optužbama, koje su u u tajnoj komunikaciji sa jugoslovenskim rukovodstvom, često bile iznošene. Istakao je „da je razvoj događaja u Jugoslaviji potpuno u interesu SAD i slobodnog sveta“, „da je nezavisnost Jugoslavije čvrsto uspostavljena“, „da je po ključnim pitanjima u OUN Jugoslavija glasala sa SAD, a protiv SSSR-a“, „da Jugoslavija predstavlja branu sovjetskom uticaju na Balkanu“, „da Jugoslavija predstavlja istaknut primer uspešnog raskida jedne komunističke zemlje sa sovjetskim imperijalizmom, što je pokazalo svetu da je moguće bekstvo iz sovjetskog sistema i da razvoj tesne saradnje sa Zapadom daje rezultate koji su iznad onih koji su mogući pod tutorstvom Sovjetskog Saveza“. Za oblast bilateralnih odnosa Rask je imao samo reči hvale: „Naši odnosi su produktivni i u velikoj meri su se proširili od 1948... trgovina sa Jugoslavijom je povećana. Kulturni i drugi kontakti su povećani. Naši diplomatski odnosi sa Jugoslavijom su prijateljski i iskreni“. Procenio je da će u slučaju rata „Jugosloveni nastojati da ostanu po strani“, a da u mirnodopskim uslovima njihova politika „predstavlja primer opasnosti koje postoje u tesnoj saradnji sa sovjetskim blokom ili suvišnoj zavisnosti

od njega“. Na osnovu svega ovoga, Rask je u sklopu američke politike suzbijanja sovjetske ekspanzije izjednačio ulogu Jugoslavije sa ulogom bilo kog drugog američkog saveznika i u tom kontekstu se založio za nastavljajanje svih vidova pomoći jugoslovenskoj nezavisnosti – „napravili bi grubu grešku ako bi ograničili ili usloveli svoju pomoć i podršku“. Izražavajući svoju nada i očekivanje da će tokom predstojećeg razdoblja doći do suštinskih izmena u jugoslovenskom unutrašnjem sistemu, napomenuo je da „odluka da se pruži pomoć i podrška Jugoslaviji, jednoj deklarisanom komunističkoj zemlji koja je raskinula sa sovjetskim blokom... pruža priliku da se utvrdi da li u komunističkim zemljama može doći do miroljubivih evolucionih promena“.⁴

Zvaničnici iz Beograda su s velikom pažnjom analizirali Raskovu izjavu i obazrivo vagali njene pozitivne i negativne strane. Procenjeno je da će ta izjava svakako pozitivno delovati na američko javno mnjenje i na buduće odnose Jugoslavije sa SAD i Zapadom uopšte. S druge strane, bilo je jasno da će ona biti krajnje negativno primljena u bloku prosovjetskih država i da će poslužiti kao krunski dokaz o osnovanosti sumnji da je Jugoslavija napustila put socijalističke izgradnje i vezala se za Zapad. Što se, pak, tiče nesvrstanih zemalja, prevladalo je gledište da će deo njih (one što su prozapadno orijentisane), reagovati pozitivno, dok će ostale ispoljiti sumnju da li Jugoslavija u svojoj spoljnoj politici stvarno sprovodi načela za koja se zvanično zalaže. Pomoćnik jugoslovenskog ministra za inostrane poslove, Ivo Vejvoda, odmah se obratio predstavniku američke ambasade i upozorio na nezadovoljstvo jugoslovenske vlade sadržajem i tonom Raskove izjave. Po Vejvodi, ta izjava će ohrabriti sve one na Istoku koji i inače optužuju Jugoslaviju da je „oružje imperijalista“, a oslabiti uticaj Jugoslavije u afroazijskim zemljama, jer će podstaći njihovu sumnju u nezavisnost Jugoslavije. Vejvoda je nagovestio i moguću zvaničnu reakciju Ministarstva inostranih poslova zbog „jednostrane izjave američkog državnog sekretara“.⁵

U Beogradu su procenjivali da je izjava Dina Raska inspirisana internim potrebama Stejt departmenta, u prvom redu interesom da se opravda aktuelna politika koju sprovodi američka vlada pred sopstvenom javnošću i pred Kongresom. Ona nije odražavala realno stanje u odnosima dveju država i nije doprinela ublažavanju pritiska Vašingtona na Beograd da postane kooperativniji prema Zapadu ako želi dalju ekonomsku pomoć. Stoga je Koča Popović, samo nekoliko dana posle pomenute konferencije za štampu, poslao detaljne instrukcije ambasadoru u Vašingtonu, Marku Nikeziću, u vezi sa budućom strategijom nastupa pred američkim zvaničnicima. Jugoslovenskom ambasadoru je skrenuta pažnja da, iako se predstavnici Stejt departmenta u javnim nastupima zalažu za proširenje saradnje sa Jugoslavijom, u diplomatskim kontaktima sa jugoslovenskim rukovodstvom sprovode „jednu tvrdu liniju“. U tom smislu, oni u stvari „žele maksimalno koristiti u prvom redu naše ekonomske teškoće, a i

---

⁴ DASMIP, 1962, PA, SAD, f-120, 45 757. *Izjava D. Raska o politici SAD prema Jugoslaviji.*

⁵ Isto; FRUS, 1961–1963 Volume XVI, Eastern Europe, doc 120. *Telegram From the Embassy in Yugoslavia to the Department of State.*

stvarati nam političke gde i kako njima odgovara. Očigledno su zaključili, na osnovu naše konstruktivnosti u prevladavanju ranijih teškoća, da je njihov pritisak urodio plodom... Zbog svega toga je neophodno da ih, ako ne javno, ono u razgovorima, sistematski otrežnjavamo, vraćajući ih na realnost... Potrebna je, dakle, izvesna dramtizacija, na osnovu stvarnog stanja i određenih opasnosti, kao i stvarne prakse prema nama, ali pazeći da ne stvorimo utisak da smo ih već osudili i da zaoštravamo“. Popović je pri tome insistirao da se ovakva strategija ne sprovodi „na nametljiv način“, da u tu svrhu ne treba „zakazivati posebne razgovore“, nego u pogodnim prilikama „na nenametljiv način, mirno upozoravati na rizik i odgovornost koji primaju, ako bi nastavili sa pritezanjem, čak ako bi to bilo na formalno pristojan način i ako bi njihova namera samo bila da ispitaju koliko smo spremni (’primorani’) da podnosimo“. Ukoliko američke vlasti, ipak, „pređu meru“ u svom pritisku i preispitivanju stepena jugoslovenske tolerancije, treba ih upozoriti da će to dovesti do toga „da moramo energično reagirati, pa će posle trebati dugo krpiti, u nepovoljnijim uslovima nego ranije“.⁶

Nastojanja jugoslovenskih političara da zaplaše predstavnike američke vlade mogućnošću jugoslovensko-sovjetskog približavanja sve manje su ispoljavala željeni efekat. Na Zapadu je malo ko verovao da bi Tito bio spreman da žrtvuje svoju teško izbornu poziciju nezavisnog komunističkog lidera, radi obezbeđivanja obimnije ekonomske pomoći iz Kremlja. Jugoslovenski zvaničnici su tom jalovom „strategijom zastrašivanja“ postizali suprotni efekat – smanjivanje spremnosti američke administracije da se suprotstavi restriktivnim zahtevima Kongresa u pogledu nastavka ekonomske pomoći Jugoslaviji.⁷

Ono što je posebno komplikovalo međunarodni položaj Jugoslavije krajem 1961. i tokom 1962. godine bilo je to što je pogoršanje odnosa sa SAD koincidiralo sa ozbiljnim ekonomskim teškoćama u zemlji i potpunim debaklom reformskog kursa u privredi. Taj kurs, normativno i politički, ustanovljen je početkom 1961. U to vreme konstatovano je da praksa centralizovanog upravljanja društvom u potpunosti protivreči odlukama ranijih partijskih kongresa i Programa SKJ. Iako je sukob sa blokom prosovjetskih država u velikoj meri bio uslovljen upravo doktrinarnim razlikama u pogledu uloge najviših partijskih i državnih organa u socijalističkoj transformaciji društva, praksa rukovođenja u Jugoslaviji u mnogo čemu je i dalje podsećala na istočnoevropski model. Mada se upravo širom Jugoslavije slavila 10-godišnjica usvajanja Zakona o predaji fabrika na upravljanje radnicima i uvođenje samoupravljanja, ovlašćenja države u upravljanju privredom ostala su velika. Ona je i dalje ostala najmoćniji faktor u regulisanju svih političkih i privrednih kretanja. Samim tim, jugoslovenski komunisti suočavali su se velikim raskorakom između onoga što su propagirali i onoga što su sprovodili u praksi. Taj oštar jaz između normativnog i stvarnog nije mogao još dugo opstati. Ili se moralo pristupiti promeni društvenih odnosa,

⁶ DASMIP, 1962, PA, SAD, f-120, 46 181. Telegram DSIP-a ambasadoru Marku Nikeziću, 28. februar 1962.

⁷ TNA, FO 371, CY 1044/1, 163 926. *Considerations Bearing on the Problem of Western Policy Towards Yugoslavia.*

ili napustiti Program SKJ. Tito i njegovi saradnici opredelili su se za prvu soluciju.⁸

Suočen sa ozbiljnim privrednim problemima u zemlji i nezadovoljavajućim nivoom saradnje sa svetskim ekonomskim partnerima, Tito je, po ko zna koji put, pokušao da potraži izlaz u intenziviranju ekonomske saradnje sa vanblokovskim državama. Smatrao je da Jugoslavija i zemlje u razvoju mogu uspešno parirati zatvorenim ekonomskim integracijama Istoka i Zapada (Savetu za uzajamnu ekonomsku pomoć i Zajedničkom evropskim tržištu) jedino ako se zajednički i organizovano uključe u svetsku podelu rada.⁹

Pošto se pokazalo da još nisu sazreli uslovi za realizaciju Titove ideje o okupljanju nesvrstanih zemalja u širi politički pokret, jugoslovensko rukovodstvo je posvećivalo sve veću pažnju skromnijoj opciji – mogućnosti organizovanog i koordinisanog nastupa tih zemalja u sferi ekonomskih odnosa. Ukoliko bi se, makar, tu došlo do značajnih rezultata, Jugoslavija bi mogla da značajnije uveća inače zanemarljiv udeo nesvrstanih zemalja u svojoj ukupnoj spoljnotrgovinskoj razmeni sa svetom i ublaži očiglednu ranjivost u ekonomskoj saradnji sa velikim silama. Unutrašnji ekonomski problemi bi samim tim bili daleko lakše rešivi, jer bi se smanjio negativan uticaj spoljnih faktora i pritisak blokovskih ekonomskih organizacija.¹⁰

Šire ekonomsko povezivanje vanblokovskih zemalja Tito je zagovarao još na Samitu u Beogradu, septembra 1961.¹¹ Predlog jugoslovenskog predsednika o sazivanju ekonomske konferencije nesvrstanih zemalja, na kojoj bi se postigao dogovor o konkretnim oblicima organizovanog nastupa tih zemalja na svet-

⁸ Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, Zagreb 1985; Pismo IK CK SKJ partijskom članstvu (*Osmi kongres SKJ*, Beograd 1965, 282–290); Titov govor na mitingu u Splitu, 6. maja 1962. (J. B. Tito, *Govori i članci*, knj. XVII, 222–247); Titov nastup tokom razgovora sa delegacijom Visoke škole političkih nauka u Beogradu (*Isto*, 275–289).

⁹ Dragan Bogetić, *Nesvrstanost i novi međunarodni ekonomski poredak*, Marksistička misao, br. 1, Beograd 1979, 159–176.

¹⁰ U proseku, tokom 1960. i 1961. godine, 25% jugoslovenskog izvoza i 35% uvoza, kao i polovina ukupnog platnog deficita, bili su vezani za zemlje Zajedničkog evropskog tržišta. Italija i SR Nemačka su bile ključni privredni partneri Jugoslavije. Jugoslovenski izvoz u Italiju 1961. iznosio je 70 miliona dolara, a uvoz 133 miliona dolara. Izvoz u SR Nemačku te godine je iznosio 58 miliona dolara, a uvoz 142 miliona dolara. (*Statistički godišnjak SFRJ*, Beograd jul 1966).

¹¹ Obrazlažući potrebu tesnog povezivanja zemalja u razvoju, Tito je ukazao na diskriminaciju kojoj su te zemlje izložene u svetskoj trgovini zbog blokovskih organizacija: „Jednu od najvećih prepreka ekonomskoj povezanosti i saradnji predstavlja stvaranje Zajedničkog tržišta u Zapadnoj Evropi, a u najnovije vrijeme stvaranje Organizacije za ekonomsku saradnju i razvitak (OECD), koju danas neki počinju da nazivaju Atlantskom ekonomskom zajednicom, zatim stvaranje SEV-a, organizacije istočnoevropskih zemalja itd. Uslijed toga, zemlje koje su van tih organizacija, a to su u prvom redu neangažovane zemlje, nalaze se u diskriminisanom položaju. U daljoj perspektivi, to stanje može još i da se pogorša, i da se još štetnije odrazi na ekonomski razvitak neangažovanih zemalja, a i svih drugih. Zbog toga, a i iz mnogih drugih razloga, smatram da ekonomsku saradnju između nerazvijenih zemalja treba postaviti najšire, tako da ona obuhvati sve neangažovane zemlje, a i sve druge nedovoljno razvijene zemlje koje su na takvu saradnju spremne“. (*Govor predsednika SFRJ Josipa Broza Tita u generalnoj debati*, Skupovi nesvrstanih zemalja, 53).

skom tržištu, uključen je u Političku deklaraciju Beogradske konferencije.¹² Na realizaciji tog predloga Tito je insistirao i prilikom susreta sa Naserom i Nehruom u Kairu 18. i 19. novembra 1961, svestan da bez podrške dvojice najuticajnijih afro-azijskih lidera nije moguće okupiti vanblokofske zemlje. Stoga je, bez obzira na njihovu prvobitnu nezainteresovanost za njegovu inicijativu, ostao uporan u svojim nastojanjima. Ta upornost se isplatila. Naser je prvi ispoljio spremnost da promeni svoj stav i podrži Tita, a potom je, slično reagovao i Nehru, ma da uz određene rezerve.¹³

Pošto je video da u praksi niko od njegovih partnera ništa ne preduzima u pravcu realizacije dogovora, Tito je početkom februara 1962. posetio Egiptu kako bi ubedio Nasera da se, bez odlaganja, njegova zemlja prihvati uloge domaćina ekonomske konferencije. S istim ciljem posetio je i Naserovog suseda, sudanskog predsednika Ibrahima Abuda. Titova ideja je, ovaj put, naišla na bezrezervnu podršku Nasera. On je obavestio Tita da tu ideju podržavaju i druge nerazvijene zemlje i da mu je pre Titovog dolaska u Egipat predsednik Malija Modibo Keita poručio da iskoristi susret sa Titom za pripremu sastanka ministara inostranih poslova nesvrstanih zemalja. Taj skup, po oceni obojice sagovornika, doprineo bi organizovanijem i jedinstvenijem nastupu nerazvijenih zemalja prema zatvorenim regionalnim organizacijama i diskriminatorskoj politici velikih sila, koja ozbiljno ugrožava ekonomski razvoj i očuvanje nacionalne nezavisnosti nesvrstanih zemalja.¹⁴ Pitanja dnevnog reda, kriterijuma za učešće na konferenciji, datuma održavanja i načina rada skupa razrešena su tokom dinamičnih kontakata i razgovora jugoslovenskih i egipatskih zvaničnika u Kairu tokom sledećih nedelja (susreta ministara inostranih poslova Koče Popovića i Mahmuda Favzija i posete Josipa Đerđe Egiptu, krajem aprila).¹⁵ Tako je postignut definitivni dogovor, koji je podržan od velikog broja državnika trećeg sveta, da se tokom jula u Kairu održi konferencija vanblokofskih zemalja o ekonomskoj saradnji.

---

¹² U tom dokumentu se pozivaju sve zemlje u razvoju „da sazovu što pre međunarodnu konferenciju na kojoj bi se diskutovali njihovi zajednički problemi i postigao sporazum o sredstvima i načinu uklanjanja smetnji njihovom razvitku; i da diskutuju i saglase se o najcelishodnijim merama koje bi obezbedile njihov ekonomski i društveni razvitak“ (*Isto*, 36).

¹³ Naser je, imajući u vidu snažan pritisak Zapada kome su nesvrstane zemlje bile izložene zbog učešća na Beogradskom samitu, u početku izražavao sumnju u svrshodnost održavanja sličnog skupa u Kairu. Tito mu je objasnio „da je situacija u ovom pitanju drukčija, jer su i kapitalisti zainteresovani da prodaju svoju robu“, a ekonomska konferencija nije uperena protiv ZET-a i SEV-a, nego se rukovodi nastojanjima da se iznađu adekvatne forme saradnje sa njima. Na toj konferenciji nesvrstane zemlje ne bi bile predstavljene šefovima država (kao što je to bio slučaj u Beogradu), nego ministrima ekonomija ili inostranih poslova. Naser se složio sa Titovom argumentacijom i obećao mu da će ga podržati kada se sutradan u razgovore uključi i Nehru. KPR, I-2/14. *Zapisnik o razgovorima Predsednika Tita i Predsednika Nasera, koji su vođeni 18. XI 61. u 10 časova; Zapisnik o razgovorima Predsednika Tita i Predsednika Nasera, koji su vođeni 18. XI 1961. g. popodne; Zapisnik o razgovorima Predsednika Tita, Predsednika Nasera i indijskog premijera Nehrua, održanim 19. XI, pre podne; Zajedničko saopštenje o razgovorima Tito–Naser–Nehru, u Kairu.*

¹⁴ KPR, I-2/15–1. *Zabeleška o razgovorima druga Predsednika sa Predsednikom Naserom na dan 5. februara 1962. u Kairu; KPR, I-2/15–2. Zabeleška o razgovorima druga Predsednika sa Predsednikom Sudana Ibrahimom Abudom, 15. i 16. februara 1962.*

¹⁵ KPR, I-4-a. *Izveštaj o Kairskoj konferenciji i radu jugoslovenske delegacije.*

Drugi pravac Titove akcije usmerene na prevazilaženje privrednih teškoća obezbeđivanjem šire osnove ekonomske saradnje sa inostranstvom, svodio se na odlučne korake u uspostavljanju tesnih odnosa sa Sovjetskim Savezom. Pošto se od SAD više nije mogla očekivati obimna ekonomska i vojna pomoć koja je davala ton jugoslovensko-američkim odnosima tokom cele prethodne decenije, Tito je bio spreman na radikalnu preorijentaciju u izboru novog ekonomskog, ali i vojno strateškog partnera. U tom smislu, 1962. je bila godina velikog preokreta u spoljnopolitičkoj orijentaciji Jugoslavije. Tesno vezivanje za SSSR davaće ton toj orijentaciji sve do 1968, odnosno do sovjetske agresije u Čehoslovačkoj i aktuelizovanja opasnosti od repriziranja te agresije na beogradskim ulicama.

Temelji novog razdoblja tesne jugoslovensko-sovjetske saradnje postavljeni su tokom tri Titova susreta sa najvišim sovjetskim rukovodiocima 1962: sa sovjetskim ministrom inostranih poslova Andrejom Gromikom u Beogradu (17. aprila); u Beogradu sa Leonidom Brežnjevom, predsednikom Prezidijuma Vrhovnog sovjeta SSSR-a (krajem septembra i početkom oktobra) i susretom sa Hruščovom za vreme Titove posete SSSR-u (od 3. do 20. decembra). Sama činjenica da se još od 1956. pa sve do kraja 1962. Tito i Hruščov nisu nijednom sreli na teritoriji Jugoslavije ili SSSR-a,¹⁶ predstavlja najbolji indikator ranijeg stanja u bilateralnim odnosima i govori o značaju ponovnog kontakta lidera dveju država.

Inicijativu za uspostavljanje prisnijih jugoslovensko-sovjetskih odnosa pokrenuo je Tito u sklopu sve učestalijih direktnih razgovora sa sovjetskim ambasadorom Jepiševim. U tu svrhu iskoristio je, prvo, prijem Jepiševa krajem marta 1962, upriličen posle povratka sovjetskog diplomate iz Moskve. Izuzetno povoljna okolnost u tom kontekstu bila je poruka, koju je preko Epiševa Titu poslao Hruščov, „da postoje dobri izgledi za dalje proširivanje ekonomske saradnje, tekuće i dugoročne“. U tom smislu Hruščov mu je poručio „da treba svaku stvar pažljivo razmotriti i gde je moguće ići na proširenje saradnje, bez obzira da li je to predviđeno postojećim sporazumima ili ne“. Budući da je bio upoznat s nastojanjima Jugoslavije za jačanje ekonomske saradnje među vanblokovskim zemljama, Jepišev se interesovao za predstojeću konferenciju na kojoj je trebalo razmatrati tu problematiku. Svestan neprijateljskog stava Moskve prema jugoslovenskoj politici nesvrstanosti, jer u njoj nije izražen „klasni aspekt“, Tito je istakao da je cilj konferencije zaštita od ekonomske diskriminacije koju sprovodi Zapad preko svojih organizacija: Zajedničkog evropskog tržišta i Organizacije za ekonomsku saradnju i razvoj. Izneo je svoje mišljenje da Zapad „ide u stvari na stvaranje jednog kartela u Evropi, preko koga želi da stvara pozicije i u nerazvijenim zemljama. Oni stvaraju jedno novo tržište, preko koga će ne samo diktirati cene, nego i druge krupnije stvari“. Skrenuo je, doduše, pažnju Jepiševu da ni SEV „nije od koristi jer nam se u pregovorima često kaže da su robe koje tražimo raspoređene između zemalja SEV-a i da ih nema, ili da moramo čekati“. Zamolio je

---

¹⁶ Jedini direktni kontakt koji su u tom intervalu ostvarili odigrao se septembra 1960. u Njujorku, tokom redovnog zasedanja Generalne skupštine UN. Razgovori koji su tada vođeni bili su ispunjeni uzajamnim optužbama i nisu protekli u naročito srdačnoj atmosferi. (Dragan Bogetić, *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956–1961*, Beograd 2006, 347–348).

Jepiševa „da drugovi u Moskvi ozbiljno razmotre ovo pitanje“, što je ruski ambasador prihvatio i izneo očekivanje da će to biti razmatrano na narednom sastanku SEV-a.¹⁷

Ohrabren pozitivnom reakcijom Hruščova na pitanje unapređenja jugoslovensko-sovjetske saradnje, Tito je samo nedelju dana posle razgovora sa Jepshevom poslao pismo sovjetskom lideru u kome ga poziva da zajedno preduzmu konkretne korake radi poboljšanja bilateralnih odnosa. Izrazio je mišljenje „da je potrebno izbegavati stvari koje samo štete takvom pozitivnom razvoju naših odnosa. Praksa i vrijeme će pomoći da se riješi ono u čemu se mi ne slažemo. Osim toga, to su manje važne stvari, jer mi imamo istovjetne poglede na krupnije i važnije probleme. Mnogo šta bi se moglo ukloniti u ličnim kontaktima i razmjeni mišljenja. Na takve kontakte, pa i na najvišem nivou, ne bi se smjelo gledati kao na nešto što bi odmah sve moglo riješiti, ali bi oni svakako doprinijeli boljem razumijevanju među nama i utrli put za stvaranje odnosa kakvi treba da postoje među socijalističkim zemljama“.¹⁸

Titovu sugestiju da se ubuduće organizuju česti kontakti rukovodilaca djevu država i da se u direktnoj razmeni gledišta prevaziđu nesuglasice, Hruščov je prihvatio sa velikim zadovoljstvom. U odgovoru na Titovo pismo istakao je da se potpuno slaže sa „ocenom o važnosti ličnih susreta uključujući i one na najvišem nivou, sa razmenom mišljenja i uzajamnim konsultovanjima“. U tom smislu, Hruščov je svečano izjavio: „Možete biti uvereni da su CK KPSS i sovjetska vlada spremni da podrže konstruktivne, obostrano prihvatljive korake u tom pravcu“. Nagoveštaj jugoslovenskog približavanja socijalističkom lageru praćen je nagoveštajem ekonomske pomoći SSSR-a budućem savezniku: „Što se tiče ekonomskih odnosa između naših zemalja, mi smo spremni da razmotrimo konkretna pitanja koja se odnose na trgovinu i druge forme ekonomske saradnje između SSSR i Jugoslavije... Po našem mišljenju, bilo bi moguće naći pogodnu formu saradnje sa SEV-om i mi se prema toj saradnji odnosimo povoljno“. Naravno, sve ovo bi se moglo realizovati ako bi došlo do određenih korekcija u jugoslovenskoj spoljnoj politici: „Mi se takođe nadamo da će predstavnici naših zemalja u raznim međunarodnim organizacijama razvijati saradnju i iznalaziti mogućnosti za zajednička dejstva u našem opštem interesu... Mi se, kao što je poznato, zalazemo za jedinstvenu akciju partija socijalističkih zemalja na osnovu principa marksizma-lenjinizma, pošto u tome vidimo snagu našeg pokreta, snagu našeg opšteg velikog dela – socijalizma i komunizma“.¹⁹

U duhu Titove inicijative za što češću razmenu poseta i sovjetske podrške toj inicijativi, došlo je do prve posete Jugoslaviji jednog visokog sovjetskog funkcionera posle šestogodišnje pauze (čiji je početak bio uslovljen spornom situacijom nastalom posle hapšenja Imre Nađa, novembra 1956). U zvaničnu posetu Jugoslaviji, 17. aprila 1962, stigao je šef sovjetske diplomatije Andrej Gromi-

¹⁷ KPR, I-3-a/SSSR. *Zabeleška o razgovoru druga Predsednika, sa ambasadorom SSSR-a Jepshevim, 26. marta 1962.*

¹⁸ KPR, I-1/992. *Poruka predsednika Republike Josipa Broza Tita predsedniku Nikiti Hruščovu.*

¹⁹ KPR, I-1/992. *Poruka N. S. Hruščova drugu Titu.*

ko. Sudeći po sadržaju relativno kratkog zapisnika o razgovorima Tito–Gromiko vođenim u zgradi Saveznog izvršnog veća, unapređenje bilateralnih odnosa je vrlo malo razmatrano i razgovor se uglavnom sveo na iznošenje stavova dvaju strana o ključnim međunarodnim pitanjima: Ženevskoj konferenciji, pravnom statusu Berlina, nemačkom pitanju, problemu razoružanja i sporazumu o obustavljanju nuklearnih proba. Učesnici u razgovoru su, ipak, potvrdili zainteresovanost za češće razmene poseta najviših funkcionera Jugoslavije i SSSR-a. Gromiko je preneo poziv Hruščova Titu da tokom godine dođe na odmor u SSSR, a Tito je uputio poziv Leonidu Brežnjevju, predsedniku Prezidijuma Vrhovnog sovjeta SSSR-a, da poseti Jugoslaviju.²⁰

Američka administracija je s velikom pažnjom pratila sve intenzivniju diplomatsku ofanzivu Jugoslavije prema istočnom bloku i sve brojnijoj grupi vanblokovskih zemalja. Uspešna inicijativa Jugoslavije za održavanje konferencije vanblokovskih država posvećene međunarodnim ekonomskim problemima, najava poseta jugoslovenskog ministra inostranih poslova Marka Nikezića Latinskoj Americi, kombinovana sa političkim implikacijama Gromikove posete Beogradu, pojačali su interes SAD za reafirmaciju političke i ekonomske saradnje sa Jugoslavijom. U tom kontekstu, jugoslovenski ministar inostranih poslova Koča Popović posetio je 29. maja Sjedinjene Američke Države.

Indikativna je činjenica da je američki ambasador Džordž Kenan (George Kennan) pokrenuo inicijativu da ministar Popović poseti SAD 5. maja,²¹ samo četiri dana posle prvomajske parade u Beogradu, događaja koji je kao nikada do tada privukao pažnju svetske javnosti. Zapadni posmatrači su bili „neprijatno iznenađeni“ (kako je pisalo u izveštajima pojedinih njihovih ambasada), kada se na paradi, prvi put posle 1948, pojavilo 20 novih modela sovjetskih tenkova T-54, nekoliko sovjetskih helikoptera i 12 savremenih sovjetskih protivtenkovskih topova SU 100SP. Svima je u tom trenutku postalo jasno da Zapad nema više monopol u snabdevanju Jugoslavije naoružanjem i da je na pomolu radikalna preorijentacija beogradskih zvaničnika u izboru novog vojno-strateškog partnera Jugoslavije.²²

S obzirom na buru nezadovoljstva domaće javnosti što je čitavu deceniju vojno pomagala komunistički režim u Beogradu, američka administracija nije mogla zaustaviti naglo jednostrano vezivanje Jugoslavije za vojne nabavke svih vrsta ratnog materijala iz SSSR-a. Političkim krugovima u Vašingtonu je bilo jasno da se, pored ideoloških razloga za promenu vojne strategije, Jugoslavija rukovodi i opipljivim komercijalnim interesima – umesto da plaća skupu vojnu

²⁰ KPR, I-3-a/SSSR. *Zabeleška o razgovoru druga Predsjednika sa A. Gromikom, ministrom inostranih poslova SSSR-a, 17. aprila 1962.*

²¹ Nekoliko dana posle toga, Kenan je uručio Koči Popoviću pismo u kome se on zvanično poziva da poseti SAD. Američki ambasador je izrazio nadu „da će poziv biti prihvaćen, jer je upućen u srdačnom duhu sa željom da dođe do izmene misli na višem nivou“. (KPR, I-5-b/SAD. *Izveštaj o poseti Državnog sekretara Koče Popovića Vašingtonu 29. maja 1962.*

²² FRUS, 1961–1963 Volume XVI, Eastern Europe, doc 124. *Telegram From the Embassy in Yugoslavia to the Department of State; TNA, FO 371, CY 1195/1, 163 954. Sale of arms to Yugoslavia.*

opremu u dolarima, njoj se daleko više isplatilo da je plaća u sopstvenim proizvodima u sklopu klirinškog sistema plaćanja, ustaljenog među socijalističkim zemljama.²³ Stoga, tokom razgovora Koče Popovića sa predsednikom Kenedijem i državnim sekretarom Dinom Raskom, osetljivo pitanje buduće bilateralne vojne saradnje nije bilo predmet diskusije.

Tokom razgovora u Vašingtonu dominiralo je pitanje kako prevazići krizu u jugoslovensko-američkim odnosima i sprečiti dalje sukobljavanje zbog različite percepcije pozadine eskalacije hladnoratovskih tendencija u svetu. Koča Popović je pokušao da objasni svojim domaćinima da naglo približavanje Jugoslavije SSSR-u i takoreći potpuno poklapanje stavova dve zemlje o gotovo svim značajnijim međunarodnim pitanjima, nemaju nikakve veze sa ideološkim afinitetima i interesima jugoslovenskih komunista, nego predstavljaju samo deo dosledne politike nezavisanja za blokove i suprotstavljanja svemu onome što ugrožava svetski mir. Pošto se takva elaboracija jugoslovenske politike Kenediju učinila nelogičnom, Popović je objasnio da se Jugoslavija nije približila SSSR-u zbog ideoloških razloga, nego zato što je ova zemlja promenila politiku prema Jugoslaviji i ispoljila spremnost da ubuduće poštuje njenu nezavisnost. U jugoslovenskoj politici nije se ništa promenilo, nego u politici SSSR-a. Poboljšanje odnosa sa SSSR-om, istakao je Popović, neće pogoršati odnose sa SAD. „Jugoslavija želi dobre odnose sa svim državama. Jugoslavija ne želi dobre odnose sa Sovjetima po cenu loših odnosa sa Sjedinjenim Državama“. Na Kenedijevo pitanje da li dobri odnosi sa SSSR-om podrazumevaju savezništvo sa tom zemljom, Popović je dao kategoričan negativan odgovor i ponovo istakao da Jugoslavija nikada neće odustati od nezavisne vanblokovske politike. Pošto mu je skrenuta pažnja da se ta „nezavisna politika“ u poslednje vreme svodi na oštru kritiku spoljopolitičkih poteza SAD i bezrezervnu podršku Sovjetskom Savezu, jugoslovenski ministar je ponovo pokušao da objasni polazišta svoje vlade. Problem je video u tome što SAD, zbog obaveza prema NATO saveznicima, silom prilika podržavaju anahronu politiku kolonijalnih sila i u tom kontekstu povlače poteze koji su upereni protiv interesa sve brojnije grupe zemalja u razvoju. Kenedi je podsetio sagovornika da su se SAD, upravo zbog svoje principijelne politike, nedavno sukobile sa Portugalom oko Angole, sa Holandijom oko Gvineje, sa Belgijom, Francuskom i Velikom Britanijom oko Konga, sa pojedinim zapadnim saveznicima oko pregovora o Berlinu i sa De Golom oko pitanja neširenja nuklearnog oružja. U tom smislu, činilo mu se logičnim da Jugoslavija pozdravi takve poteze SAD, „ako ona zauzima stavove na principijelnoj osnovi“. Jugoslavija bi time pokazala da stvarno pripada krugu nezavisnih država i to bi pozitivno uticalo na američko javno mnjenje, koje bi onda podržalo prijateljsku politiku Stejt departmenta prema Jugoslaviji, što sada nije slučaj.²⁴

²³ Isto.

²⁴ DASMIP, 1962, PA, SAD, f-120, 419 558. *Beleška o razgovoru Koče Popovića sa predsednikom Kenedijem 29. maja 1962*; TNA, FO 371, SY 103 145/1, 163 920. *Memorandum North Atlantic Council. Visit of Mr. Popovic to Washington on May 29, 1962*; FRUS, 1961–1963 Volume XVI, Eastern Europe, doc 127. *Memorandum of Conversation*; TNA, FO 371, CY 1195/1,

Svestan da glavni izvor nepoverenja američkih zvaničnika prema politici Jugoslavije leži u bojazni da se ona vraća u socijalistički lager, Koča Popović je pokušao da objasni Kenediju kako je njegova vlada odlučna da i dalje vodi nezavisnu politiku i da je to bio i ostao glavni spoljnopolitički imperativ Jugoslavije, koga se nikada neće odreći. Garant jugoslovenske nezavisnosti nije samo jugoslovenska vlada nego i jugoslovenski narod, „koji nije spreman da izgubi teško stečenu nezavisnost i koji je spreman da, ako treba ponovo plati, kao što je to učinio u prošlosti, visoku cenu očuvanja te nezavisnosti“. Predložio je Kenediju da budući odnosi Jugoslavije i SAD budu zasnovani na „realističnoj bazi“, a ne na potenciranju ideoloških momenata („ne treba preuveličavati ideološke razlike... one nisu bitne u odnosima među državama“). Kenedi se složio sa ovim stanovištem. Napomenuo je „da je glavni cilj spoljne politike SAD uspostavljanje sveta slobodnih i nezavisnih država. Naš je interes da Jugoslavija postane jedna od tih država, a ne da postane član sovjetskog bloka... Baza za vođenje naše prijateljske politike prema Jugoslaviji je očuvanje jugoslovenskog nezavisnog statusa. Bilo šta, što bi Jugoslavija učinila da manifestuje ovakav status, nama bi puno pomoglo“. Zamolio je Koču Popovića da ovu poruku prenese svojoj vladi po povratku u Beograd, što je jugoslovenski ministar obećao.²⁵

Mada su razgovori u Vašingtonu predstavljali važan iskorak u poboljšanje jugoslovensko-američkih odnosa i otklanjanju nedoumica američkih zvaničnika u pogledu povratka Jugoslavije u tabor socijalističkih država, pozitivan efekat susreta Koče Popovića sa Kenedijem ozbiljno je neutralisan nepopularnom odlukom koju je samo nedelju dana kasnije doneo američki Kongres. Već 6. juna Senat je u sklopu procedure usvajanja Zakona o pomoći inostranstvu (Aid Act), usvojio amandman Frenka Laušea (Frank Lausche), demokrate iz Ohaja, kojim je ukinuta svaka pomoć SAD svim „zemljama koje su pod dominacijom komunizma i marksizma“, što se praktično odnosilo na Jugoslaviju i Poljsku, jer su one jedine od ovih država primale tu pomoć. Posle energične intervencije Kenedijeve administracije ova restriktivna odluka je delimično ublažena i iz domena njenog važenja isključena je američka pomoć u poljoprivrednim viškovima.²⁶ Time je bar izbegnuta dramatična situacija s kojom bi se neminovno suočila Jugoslavija, jer joj je za saniranje katastrofalnih posledica suše tokom 1961. godine bila neophodna američka pomoć od preko 1,2 miliona tona pšenice (kao i velika količina drugih poljoprivrednih artikala: pamuka, ulja, loja, pasulja).²⁷ Laušeov amandman je, i pored korekcije u korist Jugoslavije, i dalje stavljao van snage pravnu regulativu koja je obezbeđivala sprovođenje najvažnijeg instrumenta pomoći ju-

---

163 954; KPR, I-5-b/SAD. *Izveštaj o poseti državnog sekretara Koče Popovića Vašingtonu 29. maja 1962.*

²⁵ FRUS, 1961–1963 Volume XVI, Eastern Europe, doc 127. *Memorandum of Conversation*; DASMIP, 1962, PA, SAD, f-120, 419 558. *Beleška o razgovoru Koče Popovića sa predsednikom Kenedijem 29. maja 1962.*

²⁶ DASMIP, 1962, PA, SAD, f-120, 418 888.

²⁷ DASMIP, 1962, str. pov, f-2, 75. *Pregled jugoslovensko-američkih odnosa*; DASMIP, 1963, str. pov, f-1, 11. *Politika Sjedinjenih Država i jugoslovensko-američki bilateralni odnosi. Poljoprivredni viškovi.*

goslovenskoj privredi – sistema povoljnih dugoročnih kredita, odobраваниh preko dotadašnjeg programa pomoći. Obustavljanjem tih kredita ozbiljno je dovedena u pitanje realizacija razvojnih projekata i mera koje je Jugoslavija preduzimala radi razrešenja ekonomskih problema.

Situacija se dodatno iskomplikovala kada je 12. juna Predstavnički dom, pri usvajanju Zakona o proširenju trgovine (Trade Expansion Act), usvojio odredbu o ukidanju klauzule najpovlašćenije nacije u trgovini sa Jugoslavijom i Poljskom.²⁸ Ukinuta klauzula nije davala Jugoslaviji nikakva posebna prava ni privilegije, već je samo sankcionisala uobičajeni tretman koji se primenjivao na sve ostale države, trgovinske partnere SAD, osim bloka prosovjetskih država, koji su bili izloženi politici embarga. Ukidanjem klauzule najvećeg povlašćenja Jugoslaviji od strane Predstavničkog doma ustanovljen je diskriminatorski režim, koji bi svakako predstavljao nepremostivu barijeru za bilo kakav vid buduće trgovine Jugoslavije sa SAD.²⁹ Tako nešto prema Jugoslaviji nije primenjivano ni u vreme najoštrije jugoslovensko-američke konfrontacije prvih posleratnih godina. Trgovinski odnosi sa SAD zasnovani na klauzuli najpovlašćenije nacije nesmetano i kontinuirano su tekli još od 1881. godine, kada je američka vlada zaključila Ugovor o trgovini i plovidbi sa Kneževinom Srbijom.³⁰

Pošto je dobio instrukcije Beograda kako da reaguje u aktuelnoj situaciji, jugoslovenski ambasador u Vašingtonu Marko Nikezić zatražio je hitan prijem kod državnog sekretara Dina Raska.³¹ On ga je primio 12. juna, istog dana kada je usvojen amandman o ukidanju klauzule najpovlašćenije nacije Jugoslaviji. Već na početku razgovora Nikezić je tražio objašnjenje Dina Raska o stavu Stejt departmenta prema restriktivnim kongresnim amandmanima, kojima se praktično ukidala ekonomska podrška SAD Jugoslaviji. Objasnjavajući „poziciju Administracije“ u sklopu novonastale situacije, Rask je naglasio da su amandmani usvojeni protiv njene volje i da je i sama delimično iznenađena obrtom u Kongresu. Vlada SAD će nastaviti aktivnosti u pravcu korekcije tih amandmana i obezbeđivanja ranijeg statusa Jugoslavije, kako u sklopu trgovinskih odnosa, tako i u sklopu američkog Programa pomoći inostranstvu. Pošto „ne želi da neopravdano podstakne ambasadora na preterani optimizam“, Rask je skrenuo pažnju Nikeziću da za sada ne može predvideti da li će te aktivnosti američke administracije rezultirati željenim efektom. Nezavisno od toga, Jugoslavija će uživati punu podršku SAD u sklopu programa pomoći Ujedinjenih nacija, OECD i drugih međunarodnih organizacija.³²

²⁸ FRUS, 1961–1963 Volume XVI, Eastern Europe, doc 130. *Editorial Note*.

²⁹ Primenom tog akta, tarifna opterećenja na jugoslovensku robu bi se udvostručila ili čak utrostručila.

³⁰ Ivo Visković, *Odnosi Jugoslavije i Sjedinjenih Američkih Država*, Jugoslovenski pregled, Beograd 1985, 23–47.

³¹ DASMP, 1962, PA, SAD, f-120, 418 888. Telegram ambasadora Marka Nikezića DSIP-u; Telegram DSIP-a ambasadi FNRJ u Vašingtonu.

³² FRUS, 1961–1963, Volume XVI, Eastern Europe, doc 129. *Memorandum of Conversation*.

Imajući u vidu pozitivnu sadržinu nedavnih razgovora u Vašingtonu koje je vodio Koča Popović sa Kenedijem i Raskom, Nikezić je pomirljivo napomenuo da „postoji potpuno razumevanje Beograda da je ova akcija protiv volje Administracije. Štaviše, Beograd je ohrabren brzom i energičnom reakcijom Administracije i delova štampe“. Ipak, upozorio je Raska na postojanje „vidne uznemirenosti u Jugoslaviji“ zbog restriktivnih odluka Kongresa – „Obustavljanje američke pomoći, posebno u vreme kada se jugoslovenska privreda suočava sa ozbiljnim teškoćama, predstavlja snažan udarac“. Iako je pozitivno ocenio inicijativu pojedinih senatora da se Jugoslaviji produži program pomoći u skladu sa ranijim Zakonom o poljoprivrednim viškovima, Nikezić je napomenuo da ova intervencija ima ograničen domašaj. Ona nije obezbedila nastavak pomoći u vidu kreditnih olakšica, koje je do tada uživala Jugoslavija. Bez tih kredita biće nemogućna realizacija aktuelnog jugoslovenskog investicionog programa. U tom smislu, akcija Senata na ukidanju Programa pomoći Jugoslaviji i akcija Predstavničkog doma na ukidanju klauzule najpovlašćenije nacije „uneće nesigurnost u naše buduće odnose“.³³

Zloslutni signali iz Vašingtona nisu ostavljali nikoga u Beogradu ravnodušnim. Razvojni imperativi nalagali su Titu i njegovim saradnicima da hitno kompenzuju negativne efekte sve restriktivnije ekonomske politike Zapada, intenziviranjem privredne saradnje sa ekonomskim partnerima koji su još uvek bili u drugom planu – Sovjetskim Savezom i nesvrstanim zemljama. Tokom letnje pauze, koja je prethodila konačnoj odluci Kongresa o sudbini restriktivnih kongresnih amandmana, odigrala su se dva događaja koja su bila u duhu jugoslovenskih spoljnopolitičkih i privrednih imperativa.

Prvi događaj se odnosio na obezbeđivanje uslova da se konačno prevaziđe višegodišnji zastoj u jugoslovensko-sovjetskoj ekonomskoj saradnji. Sovjetski Savez je potencijalno predstavljao moćnog trgovinskog i kreditnog partnera, s kojim bi Jugoslavija mogla sklopiti atraktivne privredne aranžmane, važne za njen ekonomski oporavak. Takvi aranžmani su u više navrata posle Staljinove smrti zaključivani, a potom stavljeni van snage zbog novih političkih sporova i razmimoilaženja. Jugoslovenska strana je polagala veliku nadu u ishod pregovora koje je od 2. do 6. jula 1962. vodila njena privredna delegacija u SSSR-u, predvođena visokim partijskim funkcionerom i potpredsednikom SIV-a Mijalkom Todorovićem. Da su se te nade zasnivale na realnoj proceni pokazalo se poslednjeg dana pregovora u Moskvi, kada je potpisan Protokol o povećanju robne razmene FNRJ-SSSR za 1963–1965. Već u tekućoj godini, nezavisno od normiranog ugovornog intervala, predviđeno je da se robna razmena između dve države udvostruči. Postignuta je načelna saglasnost o postepenom neutralisanju restriktivnih odredbi i politike SEV-a prema Jugoslaviji. Mijalko Todorović je od svojih domaćina tražio da se razmotri pitanje realizacije kreditnih sporazuma zaključenih još početkom 1956. Radilo se o spektakularnim sporazumima kojima su predviđeni sovjetski krediti Jugoslaviji u iznosu od 110 miliona dolara za nabavku opreme za izgradnju industrijskih preduzeća u Jugoslaviji i 175 miliona dolara za

³³ Isto.

izgradnju aluminijumskog kombinata, robnom kreditu od 54 miliona dolara i deviznom zajmu od 30 miliona dolara.³⁴ Pošto su ovi krediti formalno samo privremeno odloženi (zbog jugoslovensko-sovjetskog sukoba tokom 1958), Jugoslavija je bila životno zainteresovana da SSSR u novonastaloj situaciji ispuni svoje obaveze, normirane u njima. Anastas Mikojan, potpredsednik vlade SSSR, koji je predvodio sovjetsku ekipu u pregovorima, nije bio spreman da po ovom pitanju izađe u susret jugoslovenskoj strani. Do 1965. svi krediti su već programirani i do tada SSSR neće moći da obezbedi značajniju kreditnu masu za jugoslovenske razvojne projekte, rekao je Gromiko.³⁵

Drugi događaj, koji je bio rezultat jugoslovenskih napora da se na ekonomskom polju umanjí negativan efekat pogoršanja odnosa sa SAD, bila je Konferencija nesvrstanih zemalja o problemima ekonomskog razvoja, održana 9–18. jula 1962. u Kairu. Iako je ulogu formalnog nosioca organizacije preuzeo Egipat, konferencija je predstavljala realizaciju učestalih Titovih inicijativa pokrenutih tokom Beogradskog samita, a potom i u kasnijem razdoblju. Cilj jugoslovenskog predsednika bio je organizovaniji i jedinstveniji nastup nesvrstanih zemalja u prevazilaženju sopstvenih ekonomskih problema, koji su bili izvor njihove nestabilnosti na unutrašnjem i spoljnom planu. Jugoslavija nije bila izuzetak i stoga je bila životno zainteresovana za obezbeđivanje ekonomskih mehanizama nesvrstanih zemalja koji bi smanjili njihovu ekonomsku zavisnost od svetskih sila, a povećali njihovu privrednu saradnju. To je bio jedini put u suzbijanju sve pogubnijeg dejstva regionalnih organizacija zapadnih i istočnoevropskih država na ekonomske interese ostalih zemalja.

Poučeni negativnim iskustvom zbog reakcije zapadnih sila povodom Beogradskog samita prethodne godine, učesnici Kairske konferencije su, s izuzetkom Kube, strogo vodili računa da svojim istupanjem ne iritiraju ponovo te sile, bez čije ekonomske pomoći nisu mogli obezbediti ni elementarne pretpostavke privrednog razvoja. Kritika kolonijalizma i neokolonijalizma, kao i zatvorenih ekonomskih integracija zapadnih država imala je načelan karakter. Ideju o institucionalizaciji saradnje nerazvijenih zemalja i neophodnosti formiranja tela koja bi obezbedila minimum koordinacije u tom kontekstu (koju su na Zapadu shvatali kao formiranje ekonomske organizacije nesvrstanih, uperene protiv ZET-a) – većina učesnika konferencije je odbacila. Slično je prošla inicijativa jugoslovenskog predstavnika Vladimira Popovića da se kontinuirano delovanje zemalja učesnica kairskog skupa omogući makar usvajanjem odluke o dodeljivanju takve važne uloge „sponzorima konferencije“ – državama koje su je inicirale i organizovale. Na predlog Indije usvojeno je uopšteno rešenje, „da će sve zemlje učesnice sazivati posebne sastanke, seminare, sastanke grupa stručnjaka i konferencije“.³⁶

Iako je pokazao koliko je teško postići jedinstvo nesvrstanih zemalja u rešavanju elementarnih pitanja ekonomskog razvoja, krajnji ishod kairskog skupa mogao se smatrati zadovoljavajućim. Zemlje učesnice su posle burne rasprave

³⁴ DASMIP, 1958, str. pov, f-3, 310. *Ekonomski odnosi sa istočnoevropskim zemljama.*

³⁵ KPR, I-3-a/SSSR. *Stanje odnosa FNRJ–SSSR. Ekonomski odnosi; Zajedničko jugoslovensko-sovjetsko saopštenje*, Politika, 7. jul 1962.

³⁶ KPR, I-4-a. *Izveštaj o Kairskoj konferenciji i radu jugoslovenske delegacije.*

jednoglasno usvojile Deklaraciju, koja je imala karakter ekonomskog programa budućih zajedničkih aktivnosti. Osnovu Deklaracije činio je jugoslovenski nacrt završnog dokumenta, obogaćen formulacijama predstavnika Indije, Egipta, Brazila i Pakistana.³⁷ Mada se u Deklaraciji precizno ne pominje mogućnost formiranja stalnih mehanizama ekonomske saradnje zemalja u razvoju, ove zemlje se pozivaju „da budu stalno u međusobnom kontaktu“, da kroz tesnu saradnju rešavaju ekonomske probleme, da u tu svrhu ako treba „uspostave pogodne institucije“ radi kontinuiteta i efikasnosti akcije. Deklaracija je obavezivala zemlje učesnice da na predstojećem zasedanju Generalne skupštine UN pokrenu inicijativu o unošenju u dnevni red zahteva da se naredne godine održi međunarodna konferencija o ekonomskom razvoju u okviru UN.³⁸

U Vašingtonu su pažljivo pratili jugoslovenske poteze usmerene na šire ekonomsko otvaranje prema SSSR-u i vanblokovskim zemljama. Otvornik poslova u američkoj ambasadi, R. Lajl, skrenuo je 3. jula pažnju načelniku jugoslovenskog MIP-a, Jakši Petriću, da će poseta Mijalka Todorovića Moskvi i okupljanje nesvrstanih u Kairu na inicijativu Jugoslavije dodatno otežati nastojanja Stejt departmenta da spreči konačno usvajanje dvaju restriktivnih amandmana u Kongresu. „Optimističke“ Todorovićeve izjave o obnavljanju sovjetskih kredita i učešće Kube na skupu čiji je „sponzor“ Jugoslavija, po Lajlu, iskoristiće protivnici Jugoslavije u Kongresu da dokažu koliko je besmisleno pružati pomoć zemlji koja tesno saraduje sa glavnim američkim ideološkim i vojnim protivnicima.³⁹

Tokom susreta na Brionima, 3. avgusta, sa američkim ambasadorom u UN Adlajom Stivensonom (Adlai Stivenson),⁴⁰ Tito je pokušao da ubedi svog gosta da ne treba da svaki jugoslovenski potez prema SSSR-u (eventualne posete, sporazume o povećanju trgovinske razmene) tumače kao menjanje spoljne politike Jugoslavije i njeno vezivanje za SSSR. Upozorio je Stivensona „da je takvo gledanje uvredljivo jer mi nismo toliko glupi da moramo uvek nekog slediti. Mi imamo svoje 'ja' i umemo da mislimo sami za sebe, stavovi koje iznosimo su naši, a ako se desi da se oni u nekom pitanju podudaraju sa stavovima još nekog, tim bolje“. Napominjući da „nismo mi jedini koji želimo imati svoje 'ja' i svoje mišljenje“, Tito je istakao da „velike sile treba da razumeju da se svet menja“ i da budu kooperativnije prema manje razvijenim državama. Osvrnuo se na ekonomske implikacije Kairske konferencije i smisao borbe zemalja u razvoju za ukidanje diskriminatornog međunarodnog režima, nametnutog od vodećih svetskih sila. Iako nerazvijene zemlje nisu u Kairu imale nameru da formiraju front protiv

³⁷ Isto. *Rad na Završnom dokumentu; Sadržaj Deklaracije*, 6–7, 12–18.

³⁸ *Deklaracija konferencije o problemima ekonomskog razvoja*, Skupovi nesvrstanih zemalja, Beograd 1974, 63–68.

³⁹ DASMIP, 1962, PA, SAD, f-119, 422 333. *Zabeleška o razgovoru J. Petrića sa R. Lajlom, ministrom-savetnikom i otpravnikom poslova američke ambasade 3. jula 1962.*

⁴⁰ Do ovog susreta došlo je na inicijativu Jugoslavije. Jugoslovenski MIP je smatrao da treba iskoristiti okolnost što Adlai Stivenson provodi letnji odmor u krstarenju Mediteranom. Kenanu je predloženo da uticajni američki diplomata poseti Tita u njegovoj letnjoj rezidenciji. Inicijativa je prihvaćena, iako se nije uklapala u Stivensonov program krstarenja. (TNA, FO 371, CY 103 145/4, 163 920).

ZET-a (kako su to tumačili na Zapadu), dogovorile su se o aktivnostima u nastojanju da utiču na velike sile da uvažavaju interese drugih zemalja, jer će se u protivnom „sebični kartel“ tih sila sam od sebe srušiti „kao kula od karata“. Na Stivensonovo pitanje koliko konkretno štetu trpi Jugoslavija zbog politike ZET-a, Tito je rekao da njegova zemlja svake godine zbog toga gubi 30 miliona dolara.⁴¹

U ovo vreme, nezavisno od Titove i Stivensonove volje za saradnjom, ušlo se u finale akcije američkih kongresmena na usvajanju dva restriktivnih amandmana. Nezavisno od očekivanja Stejt departmenta da će u Kongresu biti prihvaćen tekst Finansijskog komiteta Senata (u kome su uklonjena amandmanska ograničenja prema Jugoslaviji i Poljskoj), usledio je suprotan obrt. Posle burne četvorosatne debate na zajedničkoj konferenciji Senata i Predstavničkog doma, 26. septembra, Kongres je podržao predlog Finansijskog komiteta Predstavničkog doma o nužnosti usvajanja spornih amandmana. Konačan tekst zakona trebalo je naredne nedelje uputiti na definitivno usvajanje Predstavničkom domu i Senatu.⁴² Neprijatnu dužnost da prenese ovu lošu vest jugoslovenskoj vladi preuzeo je Kenan. Tokom razgovora sa doskorašnjim jugoslovenskim ambasadorom u SAD, a sada novim zamenikom ministra inostranih poslova, Markom Nikezićem, Kenan je u znak neslaganja sa odlukom američkog Kongresa najavio ostavku i povlačenje iz Jugoslavije. Bilo bi licemerno, rezignirano je izjavio, „da zastupa politiku za koju se zna da se s njom ne slaže“. Ipak, izrazio je uverenje da će odluka Kongresa biti povučena naredne godine kada se stiša „histerija u vezi Kube“ i vanredna situacija vezana za novembarske izbore u Kongresu.⁴³

Na dan kada je Kongres usvojio amandmane, 4. oktobra, završeni su razgovori Tita i Brežnjeva u Beogradu i objavljen je zajednički kominike koji je nagoveštavao uspostavljanje prisne jugoslovensko-sovjetske saradnje u narednom razdoblju. „Želite li da nas gurnete u lager?“, bilo je retoričko pitanje koje je Jakša Petrić, načelnik jugoslovenskog DSIP-a, stalno ponavljao Kenanu, izražavajući ljutnju i razočarenje zbog američke politike. Jugoslovenska vlada nije mogla da shvati kako SAD izjednačavaju Jugoslaviju i Poljsku i daju im isti tretman u sklopu programa ekonomske pomoći i trgovine. Jedini način da se ublaži „katastrofalni politički, ekonomski i psihološki efekat“ kongresne akcije, po Petriću, bilo je da predsednik Kenedi da izjavu u kojoj bi se distancirao od te akcije. U protivnom, zvanični Beograd će smatrati „da kongresna akcija predstavlja istovremeno i stav administracije i stav Kongresa prema Jugoslaviji“.⁴⁴ Sličan komentar najnovije kongresne odluke u vezi Jugoslavije dao je Raskov pomoćnik Frederik Daton (Frederick Dutton). On je, u pismu državnom sekretaru, ukazivao na „štetu“ koju će na spoljnopolitičkom planu pretrpeti SAD zbog usvojenih

⁴¹ KPR, I-3-a/SAD. Zabeleška o razgovoru druga Predsednika sa Adlaj Stivensonom, predstavnikom SAD u OUN i američkim ambasadorom u Beogradu Džordžom Kenanom prilikom prijema i ručka na Vangi. 3. avgusta 1962; TNA, FO 371, CY 103 145/4, 163 920.

⁴² DASMP, 1963, str. pov., f-1, 12. Odnosi Jugoslavije sa SAD, Borba, 28. septembar 1962.

⁴³ KPR, I-5-b/SAD. Zabeleška o razgovoru državnog podsekretara Marka Nikezića sa američkim ambasadorom g. G. Kennan-om, dana 27. septembra 1962.

⁴⁴ FRUS, 1961–1963 Volume XVI, Eastern Europe, doc 136. Telegram from Embassy in Yugoslavia to the Department of State.

amandmana. Ta šteta će se odraziti kako na konkretne rezultate višegodišnje „ekonomske ofanzive“ prethodnih administracija u odnosu na blok prosovjetskih država, tako i na monolitnost tog bloka. Datonu se neshvatljivo činilo to što se Jugoslaviji nanosi šteta u momentu kada Sovjetski Savez preduzima energične napore da je vrati u svoj tabor, a kada Jugoslavija donosi novi ustav u kome se „šire zapadni postulati individualne inicijative“.⁴⁵

Zvaničnu reakciju jugoslovenske vlade povodom akcije Kongresa Koča Popović je izložio ambasadoru Kenanu 13. oktobra. Izneo je svoje uverenje da američka vlada nije želela usvajanje restriktivnih amandmana u Kongresu, ali da za tu akciju snosi punu odgovornost. Odluka Kongresa nanosi ozbiljnu štetu jugoslovensko-američkim odnosima i on ne vidi mogućnost povratka tih odnosa na normalnu osnovu sve dok ostane na snazi, rekao je Popović. Čak i ako bi se pristupilo brzom akciji, negativni efekat materijalne i psihološke štete ne bi bili potpuno otklonjeni. Aktuelna situacija, ako se ne popravi ili produži u nedogled, ozbiljno bi pogoršala pozicije američke vlade u Jugoslaviji. Kenanu je skrenuta pažnja na negativne ekonomske posledice sa kojima se suočila Jugoslavija odmah posle kongresne akcije: američke banke, firme i poslovni krugovi su istog momenta počeli da otkazuju ugovore ili su pristupili prolongiranju odluka za ekonomske i finansijske aranžmana sa Jugoslavijom; predstavnici Evropske ekonomske zajednice, GATT-a i američke Eksport-import banke najavili su restriktivniji pristup jugoslovenskim zahtevima; dovedena je u pitanje isporuka poljoprivrednih viškova, odnosno pšenice. Dokle će ići „lančana reakcija“ i kako će reagovati „treće zemlje“ bilo je teško predvideti. Takva ograničenja nisu nametana Jugoslaviji ni u vreme najveće konfrontacije sa SAD prvih posleratnih godina i stoga ih je teže shvatiti, ocenila je jugoslovenska strana.⁴⁶

Izglasavanje restriktivnih amandmana u američkom Kongresu formalno je označilo kraj burnog razdoblja jugoslovensko-američkih odnosa i aktuelizovalo stvaranje nove platforme na kojoj bi se zasnivala njihova dalja perspektiva. To su, po svemu sudeći, shvatili i Tito i Kenedi.

Američki predsednik se potrudio da se naredne godine restriktivna odluka Kongresa povuče i da jugoslovenska ekonomija ne oseti njeno negativno dejstvo.⁴⁷ S druge strane, Kenedi nije više polagao nadu u koncept o „dezintegracionoj ulozi“ Jugoslavije unutar socijalističkog lagera. Bio je svestan da taj koncept ne odgovara savremenoj realnosti. SAD su se ubuduće morale zadovoljiti time što Jugoslavija nije imala nameru da se vrati u prosovjetski tabor, odlučna da zadrži nezavisnu poziciju u međunarodnim odnosima.

Jugoslovensko rukovodstvo, poučeno negativnim iskustvom u forsiranju jednostrane ekonomske saradnje sa Zapadom, pristupilo je koncipiranju novih spoljnopolitičkih prioriteta u koje bi bili ugrađeni dugoročni interesi Jugoslavije

⁴⁵ Isto, doc. 132.

⁴⁶ KPR, I-5-b/SAD. *Zabeleška o razgovoru državnog sekretara Koče Popovića sa ambasadorom SAD George Kennan-om, održanim 13. oktobra 1962*; FRUS, 1961–1963, Volume XVI, Eastern Europe, doc. 138. *Telegram from Embassy in Yugoslavia to the Department of State.*

⁴⁷ Dragan Bogetić, *Prva Titova poseta Vašingtonu – poslednji Kenedijev međunarodni angažman (17. oktobar 1963)*, Tokovi istorije, br. 1–2, Beograd 2007, 65–80.

za intenzivno privredno povezivanje sa SSSR-om i uspostavljanje tesnih odnosa sa vanblokovskim državama. Uključivanje Jugoslavije u pokret vanblokovskih država nije više smelo biti u funkciji interesa i spoljnopolitičkih nastojanja jedne od blokovski konfrontiranih strana, već mudro izbalansirano i politički odmereno. Narušavanje tog imperativa, poput jednostranog nastupa na Beogradskoj konferenciji nesvrstanih zemalja, nije se više smelo ponoviti.

Dragan Bogetić

THE IMPOSITION OF AMERICAN ECONOMICAL RESTRICTIONS
TO YUGOSLAVIA DURING 1962 – CANCELING
„THE MOST FAVOURED NATION“ CLAUSE

Summary

In the beginning of 1960s, aspirations of Yugoslav officials to get closer to the USSR and the non-aligned countries, expressed through the sharp condemnation of colonial powers and their American ally, brought about major disruption of Yugoslav international position. Tito's anti-Western policy during the summit of nonaligned countries impressed neither the Third World countries, nor the rulers of Kremlin, but has caused a wave of anger in the United States. Considering Yugoslav neutrality 'way to red', Americans grew reluctant to channel significant assets from the Program of Foreign Aid to Yugoslavia. They were rather putting the assets on disposal of Afro-Asian or Latin American countries that showed „more understanding“ for American foreign policy. Minding American preoccupation with the fight against the „virus of Marxism“, it seemed senseless to apply the most favored nation clause in trading with Yugoslavia. As this concession did not apply to other communist countries, the question arose why would Yugoslavia, which was increasingly following the policy of the Soviet bloc, enjoy this benefit. Although American administration was manifestly discontent with the position of Yugoslavia, it was not ready to break the cooperation with Belgrade, aware that such move would decisively push Tito and his coworkers in the hands of Soviet Union. However, the Congress was taking another perspective. As 1962 was an electoral year for Congress, the members of this legislative body were primarily concerned with the sentiments of the voters, and far less with the policy of „turning Yugoslavia from the USSR“. It was clear to the legislators that most of the Americans make no difference between the policies of two countries, but do have a negative reaction to everything which has connection to Communism. The differences of priorities in foreign policy between the Kennedy administration and the Congress led to another manifestation of the frequent occurrence in the political life of USA – the clash between executive and legislative branch of the government.

JUGOSLOVENSKO-SOVJETSKI ODNOSI I PROMENA NA SOVJETSKOM VRHU 1963–1964*

APSTRAKT: U članku se razmatraju odnosi između Jugoslavije i SSSR-a u poslednje dve godine liderstva Nikite Hruščova (1963–64), reakcija jugoslovenskog rukovodstva na njegovu smenu i nastavak saradnje sa novim sovjetskim liderima.

Posle zahlađenja izazvanog sovjetskom intervencijom u Mađarskoj, novembra 1956, odnosi između Jugoslavije i SSSR-a počeli su da se poboljšavaju 1961. Tokom te i naredne godine obnovljen je dijalog na visokom političkom nivou, koji je pun izraz dostigao u posetama Leonida Brežnjeva, predsednika prezidijuma Vrhovnog sovjeta Jugoslaviji u oktobru i Josipa Broza Tita, jugoslovenskog lidera, SSSR-u u decembru 1962. Poboljšanje političkih odnosa pratio je uspon bilateralne saradnje na ekonomskom i drugim poljima.¹ Kontinuirani napredak je nastavljen narednih godina tako da su tokom 60-ih, sve do vojne intervencije u Čehoslovačkoj avgusta 1968, odnosi dve zemlje proticali bez većih trzavica i oscilacija.

Sovjetska i ostale komunističke partije imale su u prethodnom periodu (1957–1961) kritičan i rezervisan stav prema jugoslovenskom modelu socijalizma, ulozi SKJ u sistemu i odnosu prema ostalim komunističkim partijama i međunarodnom radničkom pokretu u kojem je, faktički, priznavana vodeća uloga sovjetske komunističke partije. Bitna promena u tom pogledu odigrala se 1960. kada je došlo do spora, koji je ubrzo prerastao u oštar sukob, između dve najveće partije – sovjetske i kineske. Taj sukob je bio glavno obeležje odnosa u međunarodnom komunističkom pokretu tokom 60-ih, sa krupnim implikacijama na globalnom političkom planu, prevashodno u trouglu SSSR, Kina, SAD. Sovjetsko-kineski sukob se neposredno odrazio na jugoslovensku poziciju: sovjetsko vođstvo je, prvenstveno zbog konflikta sa Kinom, rešilo da otvori vrata procesu poboljšanja odnosa sa Jugoslavijom, što je povlačilo smanjenje ideoloških sporenja

---

* Rad je deo projekta *(Ne)uspešna integracija – (ne)dovršena modernizacija: međunarodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije i Jugoslavije 1921–1991* (broj 147039), koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

¹ Videti: Đ. Tripković, *Poboljšanje jugoslovensko-sovjetskih odnosa 1961–1962. godine*, Tokovi istorije, 3–4, 2008, 76–97.

i razlika, odnosno njihovo dovođenje na nivo koji ne ometa uspešan razvoj odnosa između dve zemlje i partije. Jugoslovenska pozicija u međunarodnom komunističkom pokretu time je bila značajno olakšana, jer je promenu sovjetskog pristupa sledila velika većina ostalih partija, čime je faktički bio razbijen dotadašnji monolitan ideološki stav prema Jugoslaviji (jedino su KP Kine i Albanije nastavile sa žestokim osporavanjem i kritikama „jugoslovenskog revizionizma“).

Sovjetska i jugoslovenska strana bile su svesne da su ideološke razlike (model socijalističkog uređenja, uloga partije, principi saradnje između komunističkih partija i socijalističkih zemalja) kao i različit međunarodni položaj dve zemlje činjenice dugoročnijeg karaktera, te da je za uspešan razvoj saradnje bio neophodan tolerantan odnos prema tim razlikama. U razgovorima koje je Tito imao prvo sa Brežnjevom, a potom sa Hruščovom, i pored polemičnih momenata (naročito u razgovorima sa Brežnjevom) u vezi sa tim razlikama, zaključeno je da treba nastaviti jačanje saradnje i to ne samo po državnoj već i po partijskoj liniji, bez potenciranja ideoloških razlika i rasprava o sporovima iz prošlosti. Ove razlike su ipak povremeno dolazile do izražaja, ali su više bile produkt šireg konteksta odnosa u komunističkom pokretu, to jest sukoba sovjetske i kineske KP, nego direktno ideološkog sporenja između sovjetskog i jugoslovenskog rukovodstva.

U februaru 1963, dva meseca posle Titove posete SSSR-u, jugoslovenska strana je bila suočena sa kritikama elemenata jugoslovenske unutrašnje i spoljne politike, kao i određenih „grešaka“ iz prošlosti i odgovornosti za ranije sukobe i sporove, objavljenih u uvodniku vodećeg sovjetskog lista *Pravda*. Kritika nije bila izrečeno u maniru praktikovanom tokom perioda 1957–1961, kada je jugoslovenski „revizionizam“ javno i oštro osuđivan, već u znatno blažoj formi, uz umereniji vokabular i nijansiran pristup. Jugoslovensko rukovodstvo je procenilo da je neophodno odmah reagovati na ovaj tekst, ali ne putem javnog odgovora, koji bi mogao provocirati eskalaciju polemike i naneti štetu procesu približavanja dve zemlje koji se uspešno sprovodio skoro dve godine, već preko neposredne komunikacije sa sovjetskim vođstvom. Cvijetin Mijatović, jugoslovenski ambasador u Moskvi, instruisan je od CK SKJ da traži prijem kod Jurija Andropova, sekretara CK KPSS, i da mu prenese nezadovoljstvo jugoslovenske strane povodom teksta u listu *Pravda*, da ukaže na štetnost ocena i interpretacija iznetih u njemu za nastavak „kursa približavanja“, kao i na teškoće koje takvi nastupi stvaraju na unutrašnjem planu, naročito u produblivanju saradnje dve zemlje. Sovjetima je trebalo predočiti da se „jednostrano tumačenje“ mera koje se preduzimaju u Jugoslaviji „na raznim stranama tendenciozno upotrebljava“ i obema stranama otežava realizaciju „politike najboljih odnosa koju želimo“. Mijatoviću je na kraju rečeno da sovjetskom rukovodstvu prenese molbu i želju CK SKJ da o svemu ovome „vodi računa u zajedničkom interesu“.²

U razgovoru na kojem je Mijatović preneo stavove iz ove instrukcije (19. februar), Andropov je gledišta i ocene iznete u uvodniku *Pravde* obrazložio po-

---

² Arhiv Jugoslavije (AJ), ACKSKJ, IX, 119/I-151, Instrukcija ambasadoru Cvijetinu Mijatoviću, 15. februar 1963.

trebom da se parira kineskim optužbama i pritisku koji je „upravo zaoštren na pitanju Jugoslavije“. Bio je to, po njegovim rečima, način da se amortizuju kineske optužbe protiv KPSS-a zbog napuštanja stavova iz izjave 81 komunističke partije usvojene 1960, u kojoj su iznete i oštre optužbe na račun „jugoslovenskog revizionizma“. U članku se, istakao je Andropov, brani Jugoslavija kao socijalistička zemlja i SKJ kao komunistička partija. Andropov je izrazio razumevanje za teškoće koje tim povodom ima jugoslovenska strana i zamolio za razumevanje budući da se Sovjeti suočavaju sa velikim problemima u borbi sa kineskom KP za uticaj u međunarodnom komunističkom pokretu, istakavši da imaju problema sa još nekim komunističkim partijama, jer su „zaista odstupili od izjave 81 KP u slučaju Jugoslavije i da tu kineska optužba stoji“. Izneo je mišljenje da taj slučaj ne treba dramatiizovati, da sovjetska strana i dalje radi kod svih partija da se podrži Jugoslavija, uveravajući Mijatovića da „nema govora“ o promenama u odnosima sa Jugoslavijom, koji se sve povoljnije razvijaju. Kako je istakao, Sovjeti su spremni za unapređenje i međupartijske saradnje, o čemu je CK KPSS doneo odluku i u tom duhu uputio poziv da „grupa partijskih radnika“ iz Jugoslavije provede odmor u SSSR-u (što je realizovano u leto te godine).³

Jugoslovenska strana je bila zadovoljna obrazloženjima dobijenim od Andropova. Smatralo se da je ova intervencija bila blagovremena i korisna i da će bar za izvesno vreme sovjetska strana izbegavati slične povode, što bi se moglo ponavljati da se ćutke prešlo preko ovog slučaja. Narednih meseci nije bilo rasprava niti potrebe za razjašnjenjima poput navedenog slučaja: obe strane su se trudile da ideološke razlike, koje su bile politička realnost dugoročnijeg karaktera, marginalizuju i omoguće dalji uspon saradnje. Najbolja potvrda takvog opredeljenja bila je poseta sovjetskog lidera Nikite Hruščova Jugoslaviji, avgusta 1963, koja je ujedno predstavljala snažan podsticaj zbližavanju i jačanju odnosa između dve zemlje.

Ključni događaj tokom posete bio je razgovor Tito–Hruščov, na kojem su lideri dve zemlje izneli svoje stavove o međunarodnim pitanjima, unutrašnjem razvoju i međusobnim odnosima. Hruščov je u izlaganju o sovjetskoj poziciji i gledištima na međunarodne odnose govorio o proteklim krizama – berlinskoj i kubanskoj, u kojima je došlo do opasne konfrontacije SSSR-a i SAD, o podizanju Berlinskog zida i odnosima sa zemljama trećeg sveta. U kontekstu problemima u sovjetsko-kineskim odnosima, najviše se zadržao na konfliktu oko uticaja u azijskim zemljama i razlikama u pristupima sprovođenju socijalističkih revolucija. Sovjetski stav je podrazumevao da revolucionarna situacija u nekoj zemlji može nastati i „mirnim“ i „nemirnim“ putem, zavisno od objektivnih okolnosti u njoj, dok su radikalna kineska gledišta isključivala mogućnost mirnih revolucija. U vezi sa doktrinom unutrašnjeg razvoja, Sovjeti su oštro kritikovali Mao Cedunga i kinesko vođstvo da su skrenuli sa puta industrijalizacije i proglasili da je najvažnije razvijati poljoprivredu, zbog čega su dospeli u velike teškoće i „izgubili

---

³ AJ, ACKSKJ, IX, 119/I-152, Beleška o razgovoru Mijatovića sa Andropovim, 19. februar 1963. – U leto 1963. na odmoru u SSSR-u boravile su tri grupe visokih jugoslovenskih državnih i partijskih funkcionera.

perspektivu“, te da sada pišu da „nije glavno jačanje materijalne dobrobiti čoveka, već duhovna izgradnja“. Hruščov je ocenio da je „kineski slučaj“ „veoma potresan“ za međunarodni radnički pokret i da kinesko vođstvo pojačava aktivnosti čiji je cilj nametanje svojih stavova drugim komunističkim partijama. Tito se složio sa njegovim ocenama o štetnosti delovanja kineske KP, dodavši da je potrebno „stalno razobličavati kineske teorije“. Jugoslovensko rukovodstvo činiće to i ubuduće i neće se, kao ranije, ograničavati da odgovara samo na direktne kineske napade, rekao je Tito.⁴

U razgovoru o unutrašnjim pitanjima Hruščov je ispoljio interesovanje za praksu jugoslovenskih radničkih saveta (koje, kako je rekao, Sovjeti još uvek dobro ne razumeju), konstatujući da njima „decentralizovana ekonomika ne bi odgovarala“, ali da bi im „pomogla centralizovana ekonomika plus radnički saveti“. Bio je izričit u stavu da u izgradnji socijalizma ne može biti šablona, istakavši da i Sovjeti menjaju neke stvari, tako da bi bilo glupo „da neko odmah za nama trči, pa da radi isto“. Jasan stav prvog čoveka sovjetskog državno-partijskog vrha o pitanju oko kojeg je u prošlosti bilo dosta sporenja i sukoba između Beograda i Moskve, jugoslovenski sagovornici su izuzetno dobro primili. Oni su takođe bili vrlo zadovoljni pozitivnom ocenom koju je Hruščov izrekao o odnosima između dve zemlje i spremnošću sovjetske strane za njihovo dalje unapređivanje.⁵

Poseta Hruščova Jugoslaviji i njegovi razgovori sa Titom i jugoslovenskim vođstvom bili su potvrda uspešnog razvoja odnosa dve zemlje u poslednje dve godine kao i dugoročnijeg opredeljenja Moskve da razvija dobre odnose sa Jugoslavijom, posebno u kontekstu eskalacije sukoba sa Kinom, što je bio istovremeno interes i jugoslovenske strane.⁶ Jugoslovensko rukovodstvo je takođe želelo da unapredi saradnju sa SSSR-om, kako iz političkih razloga vezanih za balans u odnosima sa supersilama, kao temeljnom odrednicom međunarodnog položaja zemlje, tako i zbog interesa za jačanje privredne saradnje sa SSSR-om u vreme kada se zemlja suočavala sa sve složenijim ekonomskom situacijom. Obe strane su veoma pozitivno ocenile efekte posete, a lideri dve zemlje su svoje zadovoljstvo iskazali još tokom posete, što se videlo i iz govora Tita i Hruščova na mitingu u Velenju, 30. avgusta, kada su sa puno optimizma govorili o perspektivi odnosa između dve zemlje, bliskosti u stavovima o mnogim pitanjima, uspesima u izgradnji socijalističkog društva, porukama i pozivima za jačanje miroljubive saradnje u svetu. Tito je posebno istakao da „u pitanju puteva izgradnje socijalizma vlada potpuna saglasnost naših gledišta“, kao i da su i „gledišta o bitnim me-

---

⁴ AJ, ACKSKJ, IX, 119/I-163, Stenografske beleške razgovora Tito – Hruščov, Brioni, 26. avgust 1963.

⁵ Isto. – Hruščov se pohvalno izrazio i o rastu životnog standarda u Jugoslaviji, rekavši da je u tom pogledu došlo do velike promene od kada je pre nekoliko godina poslednji put posetio Jugoslaviju.

⁶ U britanskim analizama s proleća 1963. uspon jugoslovensko-sovjetskih odnos dovodio se u direktnu vezu sa eskalacijom sovjetsko-kineskog sukoba. U izveštaju britanske ambasade u Beogradu od 10. aprila 1963. konstatuje se da jugoslovensko rukovodstvo nema razloga da bude nezadovoljno takvim razvojem odnosa između SSSR-a i Kine. – The National Archives of the United Kingdom, FO 371/163925, Cy 103138/12 i 14.

đunarodnim problemima jedinstvena“⁷. Hruščov je potvrdio da postoje „zajednička gledišta“ o bitnim pitanjima, ali da je potrebno prihvatiti i mogućnost različitih shvatanja o putevima izgradnje socijalizma, dodavši: „Ako postoje neke začkoljice, da pustimo da vreme učini svoje“.⁸

Pored snažnog impulsa daljem usponu jugoslovensko-sovjetskih odnosa, posetom Hruščova uspostavljena je praksa relativno čestih sastanaka lidera dveju država i partija, koja je posle 1955–56, kada su se Tito i Hruščov sastali više puta, bila prekinuta šest godina. Posebno primetan efekat te prakse bio je porast poverenja kod Josipa Broza i jugoslovenskog vođstva u Hruščova kao lidera najmoćnije socijalističke države, koji je i prilikom ove posete pokazao da se drži principa o međusobnim odnosima iznetim u Beogradskoj i Moskovskoj deklaraciji, naročito u pogledu prava na sopstveni model socijalističkog uređenja, te da kao realnost prihvata ideološke razlike i specifičnost međunarodnog položaja Jugoslavije. Poverenje u Hruščova i podršku njegovoj politici, posebno u pogledu razvoja odnosa između dve zemlje, Broz i njegovi saradnici su kontinuirano i jasno iskazivali sve do njegove smene u jesen sledeće godine.

Poseta Nikite Hruščova je realizovana u periodu u kojem je dostignut najviši stepen realizacije Titovog koncepta vanblokove pozicije Jugoslavije za koji je verovao da obezbeđuje nezavisnost zemlje, solidnu perspektivu njenog ekonomskog razvoja, ali i održanje socijalističkog uređenja, monopola vlasti komunističke nomenklature i njegove liderske pozicije. U to vreme međunarodni položaj Jugoslavije činio se vrlo stabilnim, s realnom perspektivom da se takvo stanje zadrži narednih godina. Bazični preduslov za takvu poziciju bilo je ostvarenje dobrih i stabilnih odnosa sa obe strane – SSSR-om i SAD, što se u to vreme i dogodilo budući da su paralelno sa stvaranjem osnove za kontinuitet napretka u odnosima sa SSSR-om, tokom 1963, posle dve godine zahlađenja, značajno poboljšani odnosi sa SAD. To poboljšanje je manifestovano susretima na najvišem nivou: poseta Dina Raska (Dean Rusk), ministra spoljnih poslova SAD Jugoslaviji u maju i susret američkog predsednika Džona Kenedija (John Kennedy) i Tita u septembru te godine.

Posle posete Hruščova odnose između Jugoslavije i SSSR-a, pored razmaha saradnje na svim poljima, odlikovala je nota bliskosti i poverenja između rukovodećih struktura dve zemlje koje nije bilo od 1948. godine. U septembru 1964. vojna delegacija predvođena generalom Ivanom Gošnjakom, ministrom odbrane, posetila je SSSR što je bio pokazatelj uspešnog razvoja saradnje na vojnom polju koja se nastavila i narednih godina. Na obe strane sve češće su objavljivani članci i reportaže u štampi sa afirmativnim sadržajima o događajima i društvenom razvoju Jugoslavije odnosno SSSR-a, što je svakako bilo odobreno i inspirisano od strane političkih rukovodstava.⁹ Sovjetsko vođstvo i Hruščov lično

⁷ *Borba*, 31. avgust i 1964.

⁸ *Borba*, 1. septembar 1964.

⁹ U izveštaju jugoslovenske ambasade u Moskvi navodi se da je pozitivno pisanje o Jugoslaviji, naročito povodom proslave Dana republike (29. novembar), odobreno „sa najvišeg mesta“ i da je moskovskim listovima *Pravdi* i *Izvestiji* data direktiva da pišu „solidno, prijateljski i bratski“. –AJ, ACKSKJ, IX, 119/I-165, Izveštaj ambasade SFRJ u Moskvi, 29. novembar 1963.

u raznim prilikama su izražavali prijateljstvo i bliskost sa Jugoslavijom – na prijemu povodom proslave Dana republike u jugoslovenskoj ambasadi u Moskvi, na kojem je bilo dosta ljudi iz vrha vlasti, sovjetski gosti su dobro raspoloženje iskazali i pevanjem (pesmu je započeo general Kliment Vorošilov).¹⁰

Partijska saradnja se takođe uspešno razvijala. Uspostavljena je praksa razmene mišljenja o značajnim pitanjima, posebno o delovanju KP Kine, u čemu je postojao visok stepen saglasnosti.¹¹ Ipak, krupniji pomak u prevazilaženju ideoloških i političkih razlika iz ranijeg perioda nije ostvaren, što je omogućavalo da se te latentne razlike, u određenim okolnostima, aktiviraju i ispolje u sporenja ozbiljnijeg intenziteta. U proleće 1964, godinu dana posle navedene rasprave s početka 1963, ponovo su pokrenuta pitanja ideoloških razlika. U nekoliko sovjetskih napisa i izjava, među kojima i Nikite Hruščova, date su ocene o razvoju jugoslovenskog socijalizma sa tezom da je u Jugoslaviji došlo do „korigovanja“, to jest da se događaju „pozitivne promene“, iako još uvek postoje razlike u nizu idejno-političkih pitanja. U razgovoru sa ambasadorom Mijatovićem Hruščov je, povodom jugoslovenske reakcije na ocene o „korigovanju“, rekao da se jugoslovensko partijsko rukovodstvo „faktički koriguje“, iako to neće javno da prizna; da model samoupravljanja nema posebnu vrednost i značaj kao iskustvo za druge (čime je reterirao u odnosu na pozitivne izjave o radničkom samoupravljanju tokom posete Jugoslaviji); da je program SKJ iz 1958. i dalje „hipoteka“ za odnose SKJ i međunarodnog komunističkog pokreta.¹²

Postoji više razloga što je u ovo vreme sovjetska strana lansirala tezu o „korigovanju“ i ukazala na ideološko-političke razlike sa SKJ. Na prvom mestu to je bilo u funkciji buduće međunarodne konferencije (savetovanja) komunističkih partija do koje je sovjetskom vođstvu bilo veoma stalo – teza o korigovanju SKJ trebalo je da posluži za pripremu korekcije ocena o jugoslovenskom modelu socijalizma u odnosu na oštre osude izrečene u izjavi 81 partije sa prethodnog savetovanja i na taj način za ostale partije učini prihvatljivim učešće SKJ na predstojećem savetovanju, a jugoslovensko rukovodstvo podstakne na odluku o slanju svojih predstavnika. Ocena o korigovanju, ali i još uvek postojećim ideološkim razlikama, trebalo je da pokaže da stavovi prethodne konferencije o Jugoslaviji nisu bili sasvim pogrešni i stvori utisak da bi jugoslovensko rukovodstvo moglo da nastavi sa promenama u „pozitivnom pravcu“. Iznošenje ovakvih ocena bilo je motivisano i odnosima u sovjetskom bloku – ostalim članicama lagera je sugerisano da zbližavanje sa Jugoslavijom ne znači da njen model socijalizma treba da bude prihvatljiv za druge, te da upravo jugoslovenska strana sprovodi određene korekcije na ideološkom planu. To je bio odraz stalne strepnje sovjetskog vođstva od uticaja jugoslovenskog primera na zemlje lagera, prisutne još od sukoba 1948. Taj primer je u mnogome bio opasniji u periodima dobrih odnosa sa Jugo-

---

¹⁰ Isto.

¹¹ AJ, ACKSKJ, IX, 119/I-173. – U razmeni pisama između dva CK, februara 1964, jugoslovenski CK navodi da se slaže sa ocenama iz pisma CK KPSS o štetnosti delovanja KP Kine.

¹² Analiza DSIP-a povodom razgovora Hruščov–Mijatović, 6. mart 1964. – AJ, ACKSKJ, IX, 119/I-176.

slavijom, kao što je trenutno bio slučaj. Poruka je bila da je približavanje Jugoslavije socijalističkom taboru dobrodošlo, s tim da ostali ne treba da se povode za njenim primerom, već da bi bilo poželjno da Jugoslavija sprovedi korekcije u „pozitivnom pravcu“. Upozorenje je bilo tim potrebnije zbog stalne mogućnosti da u nekoj od ovih zemljama do jačeg izražaja dođu procesi, koji su se u tom trenutku nagoveštavali, sa zahtevima za ekonomskim i društvenim reformama (Čehoslovačka) ili jačanjem spoljopolitičke samostalnosti (Rumunija).

Politički i ekonomski procesi u SSSR-u bili su jedan od faktora koji je uticao na nijansiranje stava prema Jugoslaviji. Složena unutrašnja situacija sa ozbiljnim teškoćama u poljoprivrednoj proizvodnji, snabdevanju ali i drugim sektorima privrede sve više se prenosila na politički teren, dovodeći do diskusija i razlika u samom vrhu vlasti, koje su eskalirale u sukob okončan padom Hruščova nekoliko meseci kasnije.¹³ Ovakvim ocenama, Hruščov i njegovi saradnici su nastojali da zauzmu „srednju liniju“ između dva „ekstrema“ – kineskog i jugoslovenskog modela socijalizma i time osiguraju širu podršku u međunarodnom komunističkom pokretu u sukobu sa kineskom KP, kao i da amortizuje kritike dela sovjetske političke nomenklature koja nije odobravalala njihovu politiku približavanja sa Jugoslavijom.

Na jugoslovenskoj strani su pažljivo analizirane ocene i stavovi sovjetskog rukovodstva o „korigovanju“ i ukazivanju na ideološke razlike, faktori koji su uticali na takve ocene i moguće reperkusije na razvoj jugoslovensko-sovjetskih odnosa. Zaključeno je da je za sada dovoljna reakcija preko ambasadora Mijatovića, ali da bi bilo pogrešno „ćutati“ ako bi posle razgovora Hruščov – Mijatović usledile javne izjave i napisi slične sadržine, te da bi u tom slučaju, pored interne intervencije, najadekvatnija reakcija bila javni odgovor u štampi koji bi „na miran i konstruktivan način odbacio takvu kritiku, metode i ’iluzije’“.¹⁴

Sovjetska strane nije više javno iznosila navedene ocene, a dalji tok sporenja na ideološkom planu prelamao se kroz pitanje učešća predstavnika SKJ na predstojećem savetovanju komunističkih partija. U proleće 1964. sovjetski CK uputio je pismo CK SKJ u kojem ga je informisao o budućem savetovanju komunističkih partija (formalni poziv je upućen u julu te godine), čija je glavna svrha bilo opredeljivanje prema politici i delovanju KP Kine. U odgovoru CK SKJ, navodi se da je Izvršni biro razmatrao „štetno delovanje“ KP Kine u međunarodnom radničkom pokretu i da se zalaže za izradu zajedničke platforme o merama u pogledu politike KP Kine i zaključuje da smatra da „najpre treba raščistiti to pitanje“, potom „izvršiti temeljne pripreme da bi bilo jasno o čemu se radi i onda se može pristupiti krajnjoj meri – savetovanju“.¹⁵ Ovakav odgovor bio je izraz taktike Josipa Broza i jugoslovenskog rukovodstva koja je išla linijom da se ideja o

---

¹³ O unutrašnjim prilikama u SSSR-u poslednjih godina liderstva Nikite Hruščova videti: D. Reynolds, *One World Divisible: A Global History since 1945*, London 2001; Carl. A. Linden, *Khrushchev and the Soviet Leadership*, Baltimor 1990; Sergei Khrushchev, *Khrushchev on Khrushchev: An Inside Account of the Men and His Era*, Boston 1990; Alec Nove, *An Economic History of the USSR, 1917–1991*, London 1992.

¹⁴ Isto.

¹⁵ AJ, ACKSKJ, IX, 119/I-184. – Pismo CK SKJ – CK KPSS, 26. maj 1964.

savetovanju principijelno prihvata i izričito ne odbija učešće SKJ, a da se uslovljavanjem o potrebi temeljnih priprema i unapred utvrđenih zaključaka praktično izbegne učešće. Oni su se na tim pozicijama uporno istrajavali sve dok je to pitanje – koje se protezalo prilično dugo posle smene Nikite Hruščova – bilo aktuelno (završilo se neučestvovanjem SKJ). Motiv za ovakav stav bio je jasan: bojazan da bi ta konferencija mogla da bude izraz „postrojavanja“ ostalih partija uz sovjetsku liniju, te da bi se njeni zaključci u većoj ili manjoj meri mogli naći u koliziji sa principima spoljnopolitičke orijentacije Jugoslavije, čiju su osnovu činili politika nesvrstanosti i međunarodni položaj Jugoslavije zasnovan na balansiranju između dva bloka.

O savetovanju, „korigovanju“, kao i drugim pitanjima diskutovalo na sastanku Tita i Hruščova 8. juna 1964. u Lenjingradu (Hruščov je predložio da se sastanu po završetku Titove posete Finskoj).¹⁶ Glavne teme tokom razgovora bile su: savetovanje komunističkih partija, diskusija o „korigovanju“ („popravljanju“) i pogoršanje sovjetsko-rumunskih odnosa. Ponavljajući argumente o potrebi sazivanja savetovanja na kojem bi se sastale „bratske KP“ i „razmotrile čitav niz stvari“, prvenstveno vezanih za delovanje KP Kine, Hruščov je izneo stav CK KPSS da savetovanje treba održati, ali da s tim ne treba žuriti. Savetovanje bi se moglo održati iduće godine, kako je rekao, uz napomenu da su „neki drugovi u Moskvi“ predlagali da bude krajem tekuće godine. Tito je izjavio da rukovodstvo SKJ u principu nije protiv savetovanja „kada ono bude nužno i kada sazreju uslovi“. Na savetovanju ne bi trebalo ići „samo sa ideoloških pozicija“ a po strani ostaviti političku dimenziju, jer se politički efekti delovanja KP Kine tiču celog sveta, ocenio je Tito. Hruščovu je najveću pažnju privukla Titova izjava da jugoslovensko rukovodstvo u principu nije protiv savetovanja, pa je, imajući to na umu, direktno pitao sagovornika: da li može „saopštiti drugovima u Moskvi“ da je jugoslovensko rukovodstvo za savetovanje, na šta je Tito potvrdno odgovorio, pri čemu je njegovo „da“ podrazumevalo ispunjenje uslova o kojima je govorio.¹⁷

Prelazeći na bilateralne odnose, Hruščov je rekao da dve strane u mnogim pitanjima imaju iste poglede, ponovio da postoje i određene razlike, te da je njihovo mišljenje da su se u Jugoslaviji „neke stvari popravile“. Tito je uzvratilo prilično oštro – da jugoslovenskom rukovodstvu nije potrebno govoriti da se popravljaju, da je to štetno, da su se oni sami „popravljali u stvarima koje nisu dobre“, da će to činiti i u buduće i da „SSSR treba te stvari da prepusti nama sama“. Dodao je još da će se o unutrašnjim i spoljnim problemima govoriti na predstojećem, 8. kongresu partije, na kojem će se razmatrati i partijski program, čime je okončana diskusija o ovoj temi.¹⁸

Hruščov je pokrenuo razgovor o naglom pogoršanju odnosa između SSSR-a i Rumunije u poslednje vreme. Prebacujući krivicu na rumunsko ruko-

¹⁶ *Borba*, 7. i 9. jun 1964.

¹⁷ AJ, ACKSKJ, IX, 119/I-186, Zabeleška o razgovoru Tito – Hruščov u Lenjingradu, 8. jun 1964.

¹⁸ Hruščov je verovatno dobro primio nagoveštaj da će se na predstojećem kongresu SKJ raspravljati i o partijskom programu. – Isto.

vodstvo, izneo je niz optužbi na njihov račun: da su se „okomili na SSSR i na njega lično“; da u Rumuniji „vrše najširu groznu antisovjetsku propagandu“; da Jugoslaviju „stavljaju kao ideal“; da okrivljuju SSSR što je u Rumuniji nizak životni standard; da sada govore „da je SSSR oteo Besarabiju“; da su „pustili dezinformaciju da Hruščov hoće da smeni Deža (Georgi Dež – rumunski lider)“; da su „nadugačko kritikovali SEV (Savet za ekonomsku saradnju)“, na šta im je on odgovorio da ako im ne odgovara SEV mogu slobodno izaći iz nje-ga jer je to međunarodna organizacija u kojoj ne može biti prisilnog članstva. „Jednom rečju“, požalio se Hruščov, „sa Rumunima je svaki dan teže i teže i može doći do otvorenog rasepa“, ocenivši da će se, ako Rumuni nastave takvu politiku, SSSR pre „pomiriti sa Kinom nego sa Rumunijom, jer Kinezi ne kidaju sve mostove“. U kratkim napomenama tokom dugog Hruščovljevog izlaganja, Tito je kazao da je „nešto čuo“ kako „Rumuni prigovaraju da bi navodno trebali biti sirovinaska baza u okviru SEV-a“. Razlozi zbog kojih Rumuni uzdižu Jugoslaviju nisu došli sa jugoslovenske strane, a način na koji se Rumuni ponašaju, ako je tačno što se o tome govori, „nije pravilan“, rekao je Tito. Dodao je da će to reći Dežu ako ga sretne, ali da ne bi bilo dobro pre nagliti, već da „treba pričekati i ne ići na rasep“. Hruščov je na kraju zamolio Tita da ako može nešto učini u toj situaciji, na šta je Tito odgovorio: „Razmislićemo – videću sa mojim drugovima“.¹⁹

Na sastanku najužeg rukovodstva SKJ na kojem je Tito izvestio o razgovorima sa Hruščovom, konstatovano je da su razgovori bili „otvoreni, iscrpni, vrlo korisni“ i da su doprineli produbljivanju saradnje, te da su Tito i rukovodstvo zadovoljni „tokom i rezultatima posete i razgovora“. U vezi sa sovjetsko-rumunskim odnosima zaključeno je da je potrebno strpljenje i da će se „tražiti najbolji način za prijateljsko uticanje na Rumune“, verovatno putem susreta Tito – Dež.²⁰ Ubrzo se prilika ukazala kada su se jugoslovenski i rumunski lideri, na predlog Deža, sastali 22. juna u blizini Temišvara.²¹ U pogledu spora sa SSSR-om, rumunsko rukovodstvo je izrazilo nezadovoljstvo „zbog niza teškoća koje su se nagomilale“ u odnosima sa Moskvom, posebno oko SEV-a, za šta su odgovornost prebacili na Staljina i aktuelno sovjetsko rukovodstvo. Tito i njegovi saradnici su govorili o potrebi smirivanja i postupnog rešavanja problema, uz marginalizaciju onih koji su „veštački naduvani“ ili za kasnije onih koji se ne mogu odmah rešiti. Prema mišljenju Koče Popovića, jugoslovenski stav je naišao na razumevanje Rumuna, koji će „uložiti nove napore“ za smirivanje „stvorene atmosfere“. Razgovori sa Rumunima bili su vrlo korisni i stekao se utisak da je to i njihovo mišljenje (što je telegramom potvrdio Arso Milatović, jugoslovenski ambasador u Rumuniji), te da pretpostavlja „da će Rumuni sada odlučiti da što skorije idu na

---

¹⁹ Hruščov je rekao da Georgiju Dež gubi uticaj i negativno govorio o „Čivušenku“ – verovatno je reč o Nikolaju Čaušesku koji je te godine, posle smrti Deža, postao lider Rumunije. – Isto.

²⁰ Diplomatski arhiv Saveznog ministarstva inostranih poslova (DASMIP), str. pov., 1964, f-1, str. pov. 12, telegram Koče Popovića, ministra inostranih poslova, ambasadoru Cvijetinu Mijatoviću, 11. jun 1964.

²¹ *Borba*, 22. i 23. jun 1964.

razgovore sa Rusima“, ocenio je Popović.²² Ambasadoru Milatoviću je data instrukcija za dalje delovanje „na liniji Titovih izlaganja“ u kojoj se navodi da jugoslovensko rukovodstvo ima razumevanja za rumunsku „težnju za punijom samostalnošću“, ali da je veoma važno pitanje „načina zalaganja za to“, prevashodno imajući u vidu moguće „šire implikacije“. Dalje zaoštavanje sovjetsko-rumunskih odnosa moglo bi „da oteža delovanje progresivnih faktora u MRP (međunarodni radnički pokret) i SS (Sovjetski Savez), među koje svakako spada Hruščov“, uz napomenu da to „ne uključuje nikakve suštinske koncesije“ rumunske strane.²³

U pismu Hruščovu, u kojem ga je u osnovnim crtama obavestio o razgovoru sa Dežom i rumunskim rukovodiocima, Tito navodi da su Rumuni „u više navrata“ isticali želju da njihovi stavovi ne dobiju „antisovjetski karakter“ i izražavali spremnost za prevazilaženje trenutnog stanja i uspostavljanje međusobnog razumevanja i boljih odnosa. Tito je izneo utisak da su „rumunski drugovi“ primili sa razumevanjem izlaganja jugoslovenskih sagovornika „shvatajući iskrenost naših pobuda“, te da su rekli Rumunima, povodom njihovog nastojanja da razvijaju odnose sa Zapadom, da to smatraju normalnim, ali da bi to moglo imati „nepoželjne reperkusije“ ako bi se ta saradnja odvijala u uslovima produžavanja ili zaoštavanja nesuglasica sa SSSR-om, pored ostalog da bi to onda moglo „otežati proces unapređenja odnosa Istok – Zapad, koji je toku“. Tito je na kraju pisma izrazio ubeđenje, posle onoga što je čuo od Hruščova i rumunskih rukovodilaca, da će se smirenim pristupom i „drugarskim razgovorima“ otvoriti mogućnost postepenog otklanjanja „onih pitanja koja smetaju dobrim odnosima između Sovjetskog Saveza i NR Rumunije“.²⁴

Da je Titova posrednička misija imala efekta potvrdio je Jurij Andropov koji je u razgovoru sa jugoslovenskim vođom, 12. avgusta 1964, rekao da će Dež uskoro posetiti Moskvu i da bi to već učinio ali da se „ne oseća dobro“. Glavni cilj posete Andropova – koji je po nalogu sovjetskog rukovodstva došao da razgovara sa Titom „po nizu pitanja“ – bio je još jedan pokušaj Moskve da ga privoli da prihvati učešće SKJ na savetovanju komunističkih partija. Tito je – na poznate argumente koje je izneo Andropov, ojačane tvrdnjom da bi „mnoge bratske partije“ pozdravile učešće SKJ – još jednom ponovio jugoslovenski stav: da u principu nemaju ništa protiv savetovanja, s tim da se održi „kada bude jasno da će biti od koristi“. Naglasivši važnost prisustva Jugoslavije među „neangažovanim zemljama“ i predstojeće konferenciju na vrhu ovih zemalja u Kairu, on je izneo procenu da bi se, ako bi jugoslovenski predstavnici otišli na savetovanje, naš-

---

²² DASMIP, str. pov., 1964, f-1, str. pov. 18, cirkularni telegram DSIP-a o susretu Tito – Dež, 26. jun 1964. – Popović je izneo utisak da Rumuni, preokupirani sporom sa SSSR-om, „ne vide u dovoljnoj meri njegove moguće šire implikacije“, naročito „u vezi sa negativnim pozicijama i aktivnostima Kine“.

²³ DASMIP, str. pov., 1964, f-1, str. pov. 19, K. Popović – A. Milatoviću, 30. jun 1964. – Milatović je instruisan da, na liniji ovih stavova, aktivno deluje i na predstavnike ostalih socijalističkih zemalja.

²⁴ AJ, ACKSKJ, IX, 119/I-186, Pismo Tita Hruščovu (nije datirano – svakako je pisano krajem juna ili početkom jula 1964).

lo onih „koji bi govorili da Jugoslavija nije neangažovana“. Iz navedenih razloga Tito je izveo zaključak, koji je ujedno bio njegova poruka liderima u Moskvi, „da bi sada bilo bolje da ne prisustvujemo“, uz ostavljanje mogućnosti da se jugoslovensko rukovodstvo eventualno naknadno saglasi sa dokumentom koji bi bio usvojen na savetovanju.²⁵

Odnosi između jugoslovenskog i sovjetskog rukovodstva, bez obzira na razlike u pogledu savetovanja, bili su u to vreme izuzetno dobri. Pored povoljne klime u političkim odnosima, vrlo uspešno se razvijala saradnja između dve zemlje na ostalim poljima, pri čemu je od posebne važnosti bila sve jača kooperacija na ekonomskom planu. Smena Nikite Hruščova u oktobru te godine, međutim, izazvala je, pored iznenađenje, izvesnu uznemirenosti i nedoumice kod Josipa Broza i njegovih saradnika, kao i u jugoslovenskoj javnosti, tim pre što se na osnovu šturih informacija iz Moskve i iz drugih izvora nije moglo razaznati kako je došlo do promene na sovjetskom kormilu, o razlozima smene Hruščova, niti se mogao izvući pouzdan zaključak o političkom kursu novog rukovodstva. Jugoslovenskom rukovodstvu je bilo najvažnije saznanje o tome da li će doći do promene političke linije prema Jugoslaviji, tj. do odstupanja ili bitnijih korekcija politike prethodnog vođstva, sa kojom su bili vrlo zadovoljni. U tom cilju, intenzivirano je analiziranje novonastale situacije, procenjivani su i pažljivo praćeni potezi i izjave novih sovjetskih lidera, pisanje sovjetske štampe, tim više što do kraja oktobra nisu mogli ništa bitnije saznati od sovjetskih diplomatskih predstavnika u Beogradu koji su očigledno imali instrukciju da ograniče svoje kontakte do dobijanja preciznih uputstava iz Moskve.

Prvu informaciju o smeni u Kremlju jugoslovensko rukovodstvo je dobio od savetnika u sovjetskoj ambasadi u Beogradu 15. oktobra 1964 (oko ponoći). On je tom prilikom Bošku Šiljegoviću, zaduženom za međunarodne kontakte u CK SKJ, preneo poruku prezidijuma CK KPSS u kojoj se kaže da je Nikita Hruščov podneo ostavku koju je obrazložio „starošću i pogoršanjem zdravlja“, te da je CK za novog prvog sekretara izabrao Leonida Brežnjeva.²⁶

U listu *Borba* od 23. oktobra objavljen je članak koji je odražavao poglede jugoslovenskog rukovodstva na promenu u Moskvi, kao i preliminarne ocene i stavove o perspektivi odnosa između dve zemlje. Pored nezadovoljstva zbog smene Hruščova i kritike načina na koji je to izvedeno (kroz insinuciju o „zavereničkom metodu“), ukazivano je na moguću, ali ne poželjnu, kurs novog rukovodstva prema Jugoslaviji u smislu većeg potenciranja ideoloških razlika i povratka (u većoj ili manjoj meri) na liniju iz perioda pogoršanih odnosa (1957–1960), izraženu u stavovima o Jugoslaviji iznetim na 21. kongresu KP SS i Izjavi 81 komunističke partije. Posebnu zabrinutost jugoslovenskog vođstva izazivala je mogućnost da sovjetski vrh zatraži kompromis sa Kinezima, koji su smenu Hrušč-

---

²⁵ AJ, ACKSKJ, IX, 119/I-194, Beleška o razgovoru Tito – Andropov, Brioni 12. avgust 1964. – Osim o savetovanju komunističkih partija i odnosima SSSR-a i Rumunije, razgovaralo se o predstojećem samitu nesvrstanih, poziciji i delovanju KP Kine, pogoršanju situacije u Vijetnamu, kampanji za predsedničke izbore u SAD.

²⁶ AJ, ACKSKJ, IX, 119/I-200. – Josip Broz je 18. oktobra 1964. čestitao Leonidu Brežnjevu izbor za generalnog sekretara CK KPSS. Brežnjević se 29. oktobra zahvalio na čestitkama.

čova već bili proglasili svojom pobedom. Takva mogućnost – spomenuta u ovom članku u aluziji o „neprincipijelnom kompromisu“ i za koju su postojale određene indicije, nimalo nije odgovarala Titu i jugoslovenskom rukovodstvu jer bi sovjetsko-kinesko pomirenje moglo proizvesti novu marginalizaciju, a možda i izolaciju, SKJ u međunarodnom komunističkom pokretu iz koje su prethodnih godina izašli kroz kontinuirano poboljšanje odnosa sa Moskvom u čemu je krupnu ulogu odigrao Nikita Hruščov. Članak u *Borbi* je, pored demonstracije stava povodom smene Hruščova, predstavljao poruku novim sovjetskim vođama: da jugoslovensko rukovodstvo želi nastavak dobre i uspešne saradnje Jugoslavije i SSSR-a, ali da se to može ostvariti samo na političkoj liniji ustanovljenoj u poslednje 2–3 godine, a nikako povratkom na pozicije iz perioda 1957–60. godine.

Stavovi i ocene izneti u *Borbi* očito su navele Moskvu da ubrza utvrđivanje političkog odnosa prema Jugoslaviji, tako da su sovjetski predstavnici u Beogradu krajem oktobra instruisani da jugoslovenskoj strani pruže više informacija i razjašnjenja o smeni Hruščova i o kursu novog sovjetskog rukovodstva. Konstantin Aleksandrov, ministar savetnik (trenutno obavljao dužnost otpravnika poslova) sovjetske ambasade u Beogradu, u razgovoru sa Boškom Šiljegovićem, 30. oktobra, kao razloge za smenu naveo je: da je Hruščov u „poslednje vreme“ činio dosta grešaka, naročito u oblasti poljoprivrede, da nije saradivao sa ostalim rukovodiocima, da je donosio odluke bez konsultacija sa rukovodstvom. Aleksandrov je rekao da će novo rukovodstvo nastaviti politiku mira i koegzistencije u svetu i jačanja jedinstva međunarodnog radničkog pokreta.²⁷ U kraćem razgovoru koji je ranije toga dana imao sa Kočom Popovićem, Aleksandrov je konstatovao da je jugoslovenska javnost previše „uznemirena“ (aludirajući na članak u *Borbi*) u vezi sa promenama u Moskvi, ali da je to donekle razumljivo obzirom na „iznenadnost događaja“, na šta je Popović uzvratilo da velikog uzbuđenja nije bilo, s tim „da se nije mogla potpuno izbeći izvesna nedoumica“.²⁸ Uveravanja Aleksandrova da novo rukovodstvo neće menjati generalnu politiku, a samim tim ni prema Jugoslaviji, smirujuće su delovala na jugoslovensko rukovodstvo. To se može videti iz poruke Aleksandra Rankovića Titu, 2. novembra, u kojoj on, pozivajući se na izjavu Aleksandrova, kao i druge informacije o stavovima sovjetskog vođstva, predlaže da se ublaže sumnje i nedoumice izazvane smenom Hruščova, zaključivši da „bez obzira kako je došlo do promene u Moskvi, mi treba da polazimo od činjenice da sa ovim rukovodstvom i dalje razvijamo međudržavnu i dr. saradnju na onim pitanjima na kojima je ona moguća u okviru naših stavova“.²⁹

Procene u analizi CK SKJ, sačinjenoj tih dana, bile su u duhu Rankovićevih zaključaka. Kao elementi koji pokazuju da novo sovjetsko vođstvo namerava

²⁷ AJ, ACKSKJ, IX, 119/I-203, Beleška o razgovoru Šiljegović – Aleksandrov, 30. oktobar 1964.

²⁸ AJ, ACKSKJ, IX, 119/I-203, Beleška o razgovoru Popović – Aleksandrov, 30. oktobar 1964.

²⁹ Ovu poruku Ranković je uputio povodom materijala o smeni Hruščova koji je trebalo dostaviti svim partijskim aktivima. Taj materijali, u svetlu novih uveravanja i informacija, bio je „dosta jednostran“ i „ukazuje na najgora očekivanja od Rusa“, ocenio je Ranković. – AJ, ACKSKJ, IX, 119/I-206.

da nastavi dotadašnji kurs prema Jugoslaviji, pored uveravanja Aleksandrova, navedeni su i sledeći: sovjetska štampa tretira Jugoslaviju kao i ranije; parole CK KPSS povodom praznika Oktobarske revolucije identične su sa prošlogodišnjim: u bilateralnoj saradnji (tekuća saradnja, razmena delegacija, ekonomski pregovori) sovjetska strana nastavlja sa pozitivnim tretmanom Jugoslavije, nastojeći da „na naglašen način održi dobru i prijateljsku atmosferu“; sovjetska strana pokazuju veliko interesovanje za jugoslovensku reakciju na smenu Hruščova, što sve doći da oni „vode računa o uticaju našeg stava“ i da im je „stalo da naš stav ne bude otvoreno kritičan“. Procenjeno je da će SSSR nastaviti politiku razvijanja odnosa sa Jugoslavijom, jer takva politika odgovara njegovim opštim interesima, ali da to ipak najviše zavisi od toga u kojoj će meri novo sovjetsko rukovodstvo nastaviti kurs zasnovan na odlukama 20. i 22. kongresa KPSS, odnosno koliko će „činiti ustupke konzervativnim snagama“. Izneta je pretpostavka da jugoslovensko-sovjetski odnosi mogu do izvesne mere biti pod pritiskom „novih poteza“ Moskve prema Kini. Uz konstataciju da je jugoslovenska strana jasno istakla interes za nastavak prijateljske saradnje sa SSSR-om na principima uzajamnog poštovanja i ravnopravnosti, u zaključnoj napomeni se kaže da je „u sadašnjem momentu“ bitno, a pogotovu dok sovjetsko rukovodstvo na određeniji način „ne deklarise i u praksi pokaže svoju politiku“ – da se sa „naše strane“ ne daje povoda „za nepotrebno zaoštavanje prema nama“.³⁰

Nekoliko dana kasnije sovjetski ambasador u Beogradu Aleksandar Puzanov – koji je u svojstvu člana CK KPSS prisustvovao sednici na kojoj je Hruščov smenjen – preneo je, po povratku u Beograd, poruke i stavove sovjetskog vrha. On je 6. novembra rekao Koči Popoviću da su mu članovi novog rukovodstva dali zadatak da saopšti jugoslovenskom rukovodstvu „da će opšta politika ostati ista i da će se i dalje zalagati za svestrani razvoj odnosa sa Jugoslavijom“.³¹ Ovakav stav Moskve Puzanov je ponovio i nekoliko dana kasnije na prijemu kod Josipa Broza, kada je prenoseći pozdrave Leonida Brežnjeva i Alekseja Kosigina, novog sovjetskog premijera, rekao da sovjetsko rukovodstvo ocenjuje da su odnosi između dve zemlje dobri i „da je spremno da odnose i dalje, bez kolebanja jača na svim područjima“ – partijskom, političkom, ekonomskom i kulturnom, te da je razgovarao sa skoro svim članovima Prezidijuma CK i da se svi oni slažu sa daljim razvojem odnosa sa Jugoslavijom.³² Puzanov je potom detaljno govorio o tome kako je obavljena smena Hruščova – od poziva da dođe na sednicu CK sa odmora na Crnom moru, do toka sednice. Glavni razlozi smene bili su unutrašnja pitanja, posebno problemi u poljoprivredi i njena reorganizacija, kao i Hruščovljevo ponašanje. Kako je vreme prolazilo sve je teže bilo sa Hruščovom, naročito poslednjih godinu-dve; sovjetski lider je sve češće donosio „brzoplete odluke“ i „stvari su sve više ličile na improvizaciju“, ocenio je sovjetski ambasador. Kon-

³⁰ Analiza sačinjena u CK SKJ, „Smenjivanje Hruščova i odnos prema Jugoslaviji“, 4. novembar 1964. – AJ, ACKSKJ, IX, 119/I-208.

³¹ AJ, ACKSKJ, IX, 119/I-207, Zabeleška o razgovoru Popović – Puzanov, na sovjetskom prijemu, 6. novembra 1964.

³² AJ, ACKSKJ, IX, 119/I-209, Zabeleška o razgovoru Tito – Puzanov, Brdo kod Kranja, 11. novembar 1964.

stataciju Puzanova da je Hruščov činio greške i „u spoljnoj politici sa bratskim socijalističkim zemljama i partijama“, navodeći pri tome primere, Tito je propratio napomenom da je bilo „nekih neprijatnih postupaka i prema nama od strane druga Hruščova“. Zahvalivši se na informaciji, Tito je rekao da mu argumenti koje je izneo Puzanov „izgledaju ubedljivi“ i da mu sada „izgleda prirodno zašto je Hruščov smenjen“, dodavši da je, uostalom, to unutrašnja stvar u koju niko nema pravo da se meša. Složio se sa ocenom sovjetskih lidera da su odnosi između dve zemlje dobri i da treba nastaviti njihov razvoj „kao do sada“.³³

Tito se interesovao za stanje u sovjetsko-kineskim odnosima u svetlu dolaska kineskog premijera Ču Enlaja u Moskvu. Puzanov je odgovorio da je do toga došlo na inicijativu Kineza koji su predložili da povodom proslave Oktobarske revolucije pošalju delegaciju na visokom nivou, a sovjetsko rukovodstvo je, posle konsultacije sa liderima ostalih socijalističkih zemalja, prihvatilo njihov predlog. Govoreći o potrebi otvaranja dijaloga sa Kinezima radi poboljšavanja odnosa (mada nije bio optimističan u pogledu rezultata), Puzanov je uveravao Tita da „sa Kinom neće biti kompromisa po principijelnim pitanjima“, među koja spada i odnos prema Jugoslaviji. Sovjeti, istakao je Puzanov, neće odstupiti od generalne političke linije ni na unutrašnjem ni na spoljnom planu. Tito je izjavio da nema ništa protiv da se pokuša uspostavljanje dijaloga sa Kinom, da je moguće nešto i postići, ali da on „duboko sumnja“ da će Kinezi na bitnim pitanjima odstupiti. Prema njegovom mišljenju glavni cilj Kine je „smanjenje autoriteta SSSR-a u svetu“ i da je „teško očekivati da će Kinezi mirovati i zadovoljiti se samo sa odlaskom Hruščova“, što se može videti iz toga što su „preko Albanaca“ već počeli pisati da treba rehabilitovati Staljina.³⁴

Puzanov je istog meseca preneo poruku sovjetskog rukovodstva Titu o tome kako je došlo do sastanka i o rezultatima razgovora sa Ču Enlajom i kineskom delegacijom. U opširnoj poruci, koju je Puzanov usmeno izložio, kaže se da je CK KPSS prihvatio kineski predlog, jer smatra da treba iskoristiti svaku mogućnost za ozdravljenje odnosa između SSSR-a i Kine, sa ciljem da se postigne i najmanji korak u normalizaciji odnosa. Sovjetska strana je predložila da se obustavi javna polemika i da se razgovara o pripremama za savetovanje komunističkih partija. Konkretnog napretka nije bilo. Kinezi su čak rekli da „ako ostane kurs 20. kongresa i isti program, oni ne vide mogućnost za obustavljanje borbe“ i da u takvoj situaciji nije moguće „prestati sa otvorenom polemikom“. I pored mršavih rezultata sastanka, sovjetsko rukovodstvo je ocenilo „da su kontakti sa Kinezima bili korisni uprkos teškoća“ i da pregovori predstavljaju „put za razjašnjenje situacije“. Tito je u kraćem komentaru, u duhu ocena iznetih na prethodnom sastanku sa Puzanovom, izneo da je jasno „da Kinezi nastupaju dalje“, da se ne radi samo o Hruščovu, već da su „kineski ciljevi mnogo veći“.³⁵

³³ Tito je reako da se jugoslovenskoj strani nije svideo način smene Hruščova, da je to važno zbog svetskog javnog mnjenja koje je negativno reagovalo, te da zbog toga „trpi prestiž SSSR-a“. – Isto.

³⁴ Tito nije isključio mogućnost da Kinezi pokušaju da poboljšaju ekonomske odnose zbog svojih „velikih ekonomskih teškoća“. – Isto.

³⁵ AJ, ACKSKJ, IX, 119/1-211, Zabeleška o razgovoru Tito – Puzanov, 24. novembar 1964.

Poruka novog sovjetskog vođstva da je opredeljeno za nastavak razvoja dobrih odnosa sa Jugoslavijom pozitivno je primljena od strane Tita i jugoslovenskog rukovodstva, koje je takođe bilo spremno za nastavak saradnje na liniji uspostavljenoj u poslednje dve-tri godine. Novi lideri u Moskvi su potvrdili da prihvataju političku realnost: da se dobri odnosi i uspešna saradnja SSSR-a i Jugoslavije može ostvariti samo na temelju uvažavanja međunarodne pozicije Jugoslavije i prihvatanja činjenice da se u njoj primenjuje različit model socijalizma. Posle razjašnjenja pozicija, splasle su tenzije koje su se osećale u odnosima Beograda i Moskve neposredno po smeni Hruščova. Nastavljen je razvoj saradnje dve zemlje, o čemu svedoči uspešno okončanje pregovora o značajnim ekonomskim aranžmanima u jesen te godine: o trgovinskoj razmeni, sovjetskom kreditu za obnovu Skoplja i tehnologiji za čeličanu u tom gradu, agregatima za hidroelektranu na Đerdapu. Dolazak delegacije CK KPSS na visokom nivou na 8. kongres SKJ, decembra 1964, bio je potvrda povoljnog razvoja političkih odnosa i nastavka partijske saradnje.

Smjena Nikite Hruščova nije bitnije uticala na jugoslovensko-sovjetske odnose. Relativno brzim definisanjem pozicija državno-partijskih vođstava dveju zemalja prevaziđena je nelagodna atmosfera koja je nastala neposredno posle promene u Moskvi i otvorena perspektiva nastavka uspešne saradnje iz prethodnih godina. Bio je to odraz procene i u Beogradu i Moskvi da ostajanje na tom kursu značajno doprinosi interesima obe strane. Zvanična poseta Josipa Broza i jugoslovenske delegacije SSSR-u i razgovori sa sovjetskim liderima u Moskvi juna 1965, označili su nastavak prakse susreta na vrhu koju su uspostavili Tito i Hruščov u protekle dve godine. Generalna linija odnosa između Jugoslavije i SSSR-a i trend unapređenja saradnje sprovedeni su i u narednim godinama, bez krupnijih trzavica i tenzija, sve do vojne intervencije u Čehoslovačkoj, avgusta 1968.

Đoko Tripković

YUGOSLAV-SOVIET RELATIONS AND THE CHANGE
IN THE SOVIET LEADERSHIP 1963–1964

Summary

Growing trend of improvement of relations between Yugoslavia and USSR during 1961–1962 was furthered in the following two years in all the fields of cooperation. In the years of Nikita Khrushchev's leadership, cooperation between the two parties was established, which was of immense importance for relations between the communist countries. Ideological differences deriving from the Yugoslav model of socialism, emphasized in the 1957–1960 period of strained relations, were now marginalized, and their occasional appearance did not bring in question overall improvement of relations. The differences were settled on the issue of participation of LCY at the international consultations of the communist parties, which were initiated by the Soviet leadership in the course of its fight against the activity of the Communist Party of China in the international communist movement. The improvement of relations was significantly fostered through establishment of good personal relations of the leaders of two countries – Josip Broz Tito and Nikita Khrushchev, who met three times in less than two years. For Yugoslav side it was of utmost importance that the declaration from the mid 1950s concerning the relations between USSR and Yugoslavia is confirmed on the principle of equality and recognition of differences in its model of socialism and independence in international relations. This circumstance has influenced the increase of trust of the Yugoslav leadership in the Khrushchev's policy, expressed both in political communication with the Soviets, as well as in the positive coverage and reception of Khrushchev's personality in the Yugoslav public.

LJUBOMIR PETROVIĆ, naučni saradnik
Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

614.876:061.1(497.1)"1963/1975"(093.2);
621.039:32(497.1)"1963/1975"(093.2)

KREIRANJE NUKLEARNE SVESTI

Problemi Jugoslovenskog društva za zaštitu od zračenja 1963–1975*

APSTRAKT: Jugoslovensko društvo za zaštitu od zračenja bila je institucija zadužena za zaštitu ljudi od posledica rizika tehnološke i energetske modernizacije društva u nuklearnim naukama. Članak otkriva slabe strane državnog razvoja jugoslovenskog nuklearnog programa.

Odnos čoveka prema sili cepanja atomskih jezgara oduvek je bio na ras-kršću između osećaja trijumfa tehnološkog i naučnog napretka, ali i užasa pred neslućenom snagom razorne energije koju je teško držati pod kontrolom. Jugoslavija se, kao država sa velikim strateškim i političkim ciljevima, upustila u po-tragu za resursima koji su trebali da pojačaju i obezbede njen međunarodni zna-čaj i bolji energetske položaj od suseda.¹ Postojalo je više faza razvoja nuklearnog programa. Od 1963. pretežno naučno pitanje razvilo se u pokušaj stvaranja javne svesti među institucijama i u društvu u celini, koja je bila preduslov za fazu eks-tenzivnog planiranja nuklearnih elektrana, pokrenutu početkom 1975. godine. To su i hronološke granice ovog rada.

Jugoslovenski atomski program počeo se oblikovati na osnovu saznanja da je nuklearna fisija način da se dođe do ekonomski isplativih energetske resur-sa. Vlada FNRJ je 1947. godine donela odluku o stvaranju Instituta za fiziku, koji je osnovan uredbom od 10. januara 1948. Dr Pavle Savić, ugledni profesor fizič-ke hemije na Beogradskom univerzitetu, postavljen je za organizatora i kreatora jugoslovenske nuklearne politike.² Njegov ugled u međunarodnoj naučnoj zajed-

---

* Rad je deo projekta Instituta za savremenu istoriju *(Ne)uspešna integracija – (ne) dovr-šena modernizacija: međunarodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije i Jugoslavije 1921–1991*, (broj 147039), koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

¹ O tome više: Arhiv Jugoslavije (AJ), Predsedništvo SFRJ, fond 803-22-1975. Procena potreba i mogućnosti jedinstvenog programa nuklearne energetike u SFR Jugoslaviji, str. pov. 03-180, 15. januar 1975.

² Pavle Savić (1909–1994). Tokom 1937–38. u saradnji sa Irenom Žolio-Kiri ispitivao je pojavu koju će Oto Han kasnije definisati kao nuklearnu fisiju i otkrivao radio-izotope hemijskih elemenata bombardovanjem atoma urana sporim neutronima, čime je uticao na kasnije otkriće nu-klearne fuzije. Sa Irenom Žolio-Kiri predložen je za Nobelovu nagradu iz hemije 1944. Bio je pred-sednik SANU 1971–81.

nici doprineo je uspešnom transferu znanja iz inostranstva u Jugoslaviju. Između 1948–1955. Fizičkom laboratorijom Instituta rukovodio je dr Robert Valen, koji je došao iz Pariza, a nedostatak opreme, tehnologije i naučne literature ubrzano je rešavan nabavkama u Nemačkoj, preko ratne odštete ili kupovinom. Drugi način sticanja opreme bio je inovativan rad veštih zanatlija iz svih krajeva Jugoslavije koji su, za potrebe Instituta, stvorili niz spektrometara za merenje elektromagnetnog zračenja, a potom i zračenja čestica, akceleratora lakih jona V2, reaktora nulte snage i analognog elektronskog računara. Od 1956. godine politički vrh je decentralizovao atomska istraživanja. Pritisak Slovenaca i Hrvata doveo je do odluke da centar za razvoj akceleratorne tehnike bude u Zagrebu, dok su Slovenci, u okviru Instituta „Jožef Štefan“, dobili monopol nad industrijskom primenom akceleratorne tehnike. Institutu „Vinča“, odnosno Srbiji, ostavljalo se naizgled široko polje razvoja nuklearne energije i reaktorske fizike. Stvaranje nasilne ravnoteže razvoja atomskih nauka po republičkom ključu izazvalo je prvi „odliv mozgova“ u atomskim naukama Srbije, pošto su prekobrojni srpski naučni radnici na akceleratorskoj tehnologiji bili prisiljeni da napuste polje istraživanja, emigriraju u inostranstvo, ili su odlazili na katedre jugoslovenskih univerziteta. Rad na akceleratorskoj tehnologiji u Srbiji nastavljen je tek 1984. godine. Koliko je takva politika države usporila razvoj atomske nauke u Jugoslaviji pokazuje i tehnološki neuspeh zagrebačkog Instituta „Ruđer Bošković“ da proizvede ciklotron zbog grešaka u projektovanju uređaja.³

Između straha i nade

U jugoslovenskoj javnosti strah od atomskog uništenja sveta ogledao se i u istupanjima Josipa Broza do sredine 60-ih godina 20. veka. Dok je Jugoslavija bila deo ideološkog sveta Sovjetskog Saveza, pre nego što je osposobljen nuklearni arsenal za eventualno uzvraćanje napada, Tito je umanjivao stvarnu opasnost i ocenjivao atomsku bombu sa stanovišta oruđa za proizvodnju straha. Govoreći na osnivačkom kongresu SUBNOR-a, u septembru 1947, napomenuo da „mnogo zavisi“ od odlučnosti ljudi „... da se ne bojimo nikakvog zastrašivanja atomskom bombom i koječim drugim.“⁴ Bio je to propagandni odgovor koji se mogao očekivati u nedostatku moći dostizanja tajne cepanja atomskih jezgara, ali i otvoren nagoveštaj da rata takvih apokaliptičnih razmera možda neće ni biti.

U Titovim nastupima bilo je suštinskih nedoslednosti u koketiranju sa strahom i nadom masa. Vođa jugoslovenske revolucije ipak nije propuštao priliku da u krugovima naučne elite učvrsti jednostrano, ideološki motivisano, verovanje da će „izvjesni monopolisti i finansijski magnati“ iskoristiti „epohalno otkriće o atomskoj energiji“ za uništavanje ljudi i naselja kako bi osvojili nova tržišta i kontrolisali proizvodnju mnogih država. Naglašavao je da će u tim krugovima

³ Dr Dalibor Čevizović, *Razvoj akceleratorne tehnike u Srbiji*, Planeta, Magazin za nauku, istraživanja i otkrića, god. VI, januar / februar 2009, br. 32, 18–21.

⁴ Josip Broz Tito, *Radimo kao da će sto godina biti mir – a spremajmo se kao da će sutra početi rat*, *Govor na Osnivačkom kongresu Saveza boraca*, Govori i članci, knj. III, Zagreb 1959, 144.

znanje o atomu tek posle rata biti upotrebljeno „za industrijsku produkciju“. Od javne kontrole ravnoteže strahova ponavljanja užasa iz Hirošime i Nagasakija prešao je i na sopstveno viđenje atomske energije kao sredstva za prosperitet: „Ja sam duboko uvjeren da je to bilo namijenjeno čovječanstvu, da je to imalo za cilj da usreći čovjeka, da – jednom riječju – postane oruđe u rukama ljudi za podizanje ekonomskog i životnog standarda, jer će atomska energija, kad bude primjenjena u industriji, bezuslovno značiti čitavu revoluciju u tehnici.“⁵ Pred jugoslovenskim poslanicima nastupio je još odlučnije smatrajući da je atomska energija svojina ljudskog roda i da treba biti podjednako dostupna svima da bi se njeni potencijali upotrebili u industrijske i mirnodopske svrhe. Založio se za uništenje postojećeg atomskog naoružanja.⁶

Tek 1955. godine Tito se javno osvrnuo na politiku razvoja atomske energije u Jugoslaviji. Konstatovao je potrebu da upozna narodne poslanike da su „pružena odgovarajuća sredstva“ i poklonjena puna pažnja stvaranju uslova za korišćenje nuklearne energije. Govorio je o osnivanju „dobro opremljenih“ instituta za istraživanje nuklearnih nauka u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani. Postojale su teškoće u stvaranju „terenskih istraživačkih organa za pronalaženje nuklearnih sirovina“, ali je zbog politički neophodne ravnoteže uspeha odmah dodavano da su u tom pravcu postignuti vrlo dobri rezultati i „... mi smatramo da smo u mogućnosti da neposredno pristupimo radovima na produkciji nuklearne energije“. Odluka je potkrepljena činjenicom da se nuklearno gorivo nije moralo uvoziti, jer je na području Jugoslavije postojalo dovoljno ležišta nuklearnih sirovina. Ideološki zatvoreno društvo doživelo je paradoks da se vođa snažno založi za razmenu informacija i stručnjaka u oblasti nuklearnih tehnologija: „Gostoprimstvo koje su našim ljudima pružile naučne ustanove u inostranstvu bilo je dragocjeno, kao i posjete stranih stručnjaka našim naučnim i tehničkim centrima, ali je to još uvijek nedovoljno. Nauka se ne može razvijati uspješno ako nije univerzalna, ne može se razvijati bez slobode koja je osnovni uslov razvitka naučne misli i iskustva u svijetu. Sprečavanje slobodne razmjene iskustava i objavljivanje rezultata na tom polju, koje se vrši pod izgovorom nacionalne bezbjednosti, predstavlja u stvari kočenje razvitka i stagniranje progressa uopšte.“⁷

Sredinom aprila 1955. Tito je posetio naučne radnike Instituta za nuklearnu energiju „Boris Kidrič“. Tom prilikom je istakao da je impresioniran postignutim rezultatima: „Jer, to je ipak nauka koja je za nas bila nepoznata, tu nismo ništa imali na čemu bismo dalje gradili, tu takoreći nismo imali odakle da počnemo.“ Odao im je priznanje za tehnološku opremljenost instituta, tvrdeći da je u inostranstvu „gledao“ slične ustanove, ali nijedna od njih, navodno, nije bila na tom nivou. Pozivajući se i na svoj ekspeze u Saveznoj skupštini, ostavio im je zadatak da osmisle načine na koji bi nuklearna energija mogla da posluži „za podizanje životnog standarda“ i uputio ih je na Saveznu komisiju za nuklearnu ener-

---

⁵ Josip Broz Tito, *Govor na svečanoj sjednici Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu*, Govori i članci, knj. III, 210.

⁶ Josip Broz Tito, *Ekspeze u Saveznoj narodnoj skupštini o spoljnoj politici FNRJ*, Govori i članci, knj. X, Zagreb 1959, 109–110.

⁷ *Isto*, 110–112.

giju, telo zaduženo za finansiranje istraživačkih i razvojnih programa. U njegovim viđenjima: „... ne radi se o tome da se nadmoćnost obezbijedi pomoću atomske bombe.“ Nazirao je: „... vrijeme kad će se zemlje takmičiti koja će imati više fabrika na atomski pogon – i zemlje koje ne budu radile tako zaostaće i biće u kolonijalnom položaju. Naša zemlja, prema današnjim uslovima i svojoj perspektivi, nema razloga da se boji ni u tom pogledu za svoju budućnost. Ne mora se plašiti da će zaostati.“⁸ Drugim rečima, ekonomska i energetska nezavisnost bila je cilj ukupnih državnih napora stvaranja nuklearne tehnologije. Bila je to pozadina buduće megalomanske politike razvoja energetskog sektora u Jugoslaviji u oblasti atomskih centrala, pošto je nuklearni lobi sredinom 70-ih godina procenjivao da bi država do kraja 20. veka trebalo da ima čak 20 nuklearnih elektrana snage oko 22.000 megavati.⁹

Institucionalizacija zaštite od rizičnih aktivnosti

Napredak u sklopu atomske ere podrazumevao je i prihvatanje visokih ekoloških rizika. Radioaktivna zagađenja, mogućnost ugrožavanja životne sredine i rizici sticanja znanja iz prakse sa sopstvenim tehnološkim resursima nisu pokolebali jugoslovenski državni vrh u nastojanju da industrijalizaciju atomske politike proglasi za ideološki i tehnološki cilj kome treba težiti. U vremenu posle smrti Josipa Broza, tek pod uticajem katastrofe u Černobilu, počelo se otvoreno govoriti o ekološkoj krizi kao sukobu razvoja društva i očuvanja prirodnih vrednosti. Bile su sve glasnije postavke da je društvo patilo od „nedovoljne stručne i organizacione spremnosti subjekata koji učestvuju u donošenju odluka“ važnih za očuvanje ekološke ravnoteže. Poznavaoi marksizma priznavali su da u njihovim ideološkim shvatanjima postoje „tenzija“ i „protivrečnost“ između razvoja proizvodnih snaga i mogućnosti „izmirenja“ čoveka sa njegovom prirodnom sredinom.¹⁰ Do tada, nije se uspelo u nameri da se stvori visok nivo ekološke svesti u oblastima zračenja.

Do kraja sedme decenije 20. veka u Jugoslaviji je, po rečima stručnjaka, bilo izvora zračenja pretežno malog intenziteta, ali su i oni priznavali da u sklopu tih izvora nisu računali sa postojećim nuklearnim reaktorima.¹¹ Niz institucija koje su se smenjivale u kratkim razmacima brinule su o jonizujućem zračenju. Pod jonizujućim zračenjem podrazumevala su se „zračenja koja pretvaraju električno neutralne atome i molekule u jone“ preko procesa jonizacije materije kroz koju su prolazili. U njih spadaju rendgenski zraci, alfa i gama zraci, svetlost, ultravioletni zraci, naelektrisane čestice protona i neutrona. U vreme formiranja Jugoslo-

---

⁸ Josip Broz Tito, *Iz razgovora sa naučnim saradnicima Instituta za nuklearnu energiju „Boris Kidrič“*, Govori i članci, knj. X, 145–146.

⁹ AJ, Predsedništvo SFRJ, fond 803-22-1975. Procena potreba i mogućnosti jedinstvenog programa nuklearne energetike u SFR Jugoslaviji, str. pov. 03-180, 15. januar 1975.

¹⁰ Redakcija, *Uvodne napomene*, zbornik Samoupravno društvo i ekologija, Beograd 1987, 7; Vukašin Pavlović, *Društveni i politički značaj ekologije*, Isto, 17.

¹¹ AJ, Jugoslovensko društvo za zaštitu od zračenja, fond 470-5. Grupa autora, *Zakonom davstvo o zaštiti od zračenja u Jugoslaviji*, Saopštenje na interregionalnom savetovanju o zakonodavstvu u zaštiti od zračenja, Beč 1–5. decembra 1969.

venskog društva za zaštitu od zračenja, zaštita od zračenja vršena je hemijskim sredstvima, zaklonima od materijala koji su zaustavljali razne vrste zračenja, radom na bezbednom rastojanju od izvora zračenja, skraćivanjem vremena izloženosti ljudi tom procesu i zaštitnim odelima. Zbog brzog premeštanja nadležnosti bilo je teško formirati raširenu svest među stanovništvom o riziku i posledicama korišćenja atomske i ostale tehnologije štetne po zdravlje i okolinu, iako je jugoslovenska nauka, čak i u popularnim izdanjima poput *Male atomske enciklopedije*, nastojala da u oblasti prosvetavanja „drži korak“ sa nuklearnim silama.¹²

Tri godine po osnivanju naučnoistraživačke organizacije za rad sa nuklearnom energijom, tokom 1951. institut, koji će kasnije nositi ime Borisa Kidriča, organizovao je prvu službu zaštite od jonizujućih zračenja. Dalji institucionalni pomak stvoren je osnivanjem Savezne komisije za nuklearnu energiju (SKNE) u martu 1955. koja se i sama bavila zaštitom od zračenja. Sve veća parcelizacija znanja o atomskoj energiji i njenoj upotrebljivosti i u drugim granama osim privrede i vojske dovela je 1957. do osnivanja novog tela – Stručne komisije za primenu nuklearne energije u medicini i zaštitu od zračenja. Komisija je podstakla da se u svim glavnim gradovima republika osnuju centri za zaštitu od zračenja, ali je komisija ostala samo mehanizam Savezne komisije za nuklearnu energiju. Sledeći nivo institucionalne nadležnosti formiran je kada je stvorena Savezna uprava za zaštitu od jonizujućih zračenja, koja je za pet godina promenila tri resora, a zatim je bila ugašena. Zakonski propisi, obavezni u uslovima atomskog doba, donošeni su brzim tempom u periodu od 1958–1962. godine. Počelo je sa propisom za promet radio izotopa, a nastavilo se odredbama o zaštiti medicinskog osoblja koje je na poslu bilo izloženo izvorima zračenja. Zakonskim aktima klasifikovane su i laboratorije za rad sa izvorima zračenja, izvršena je klasifikacija radioaktivnih izotopa na osnovu nivoa radioaktivnosti i utvrđene su dozvoljene doze izloženosti za ljude koji su radili sa izvorima zračenja. Prolazilo se kroz više zakonodavnih faza. Između 1951–1959. slika zaštitnog zakonodavstva bila je siromašna pošto je postojao samo zakon o zaštiti pri radu sa rendgenskim aparatima. Prvi zakon o zaštiti od jonizujućih zračenja stupio je na snagu 1959. i postao je osnovni zakonski akt na čijim se normama temeljio sistem zaštite. Pomeranje u strukturi odgovornosti nastavljeno je narednih godina. Krajem 1962. poslovi Savezne uprave za zaštitu od jonizujućih zračenja prebačeni su u resor Uprave za civilni odbranu Saveznog SUP-a, a potom u dužnost Saveznog sekretarijata za narodnu odbranu. Drugi zakon za zaštitu od jonizujućih zračenja, iz 1965. godine, prebacio je problematiku na Savezni sekretarijat za zdravstvo i socijalnu politiku. Institucije su se menjale, kao i zakoni, ali je Savezna komisija za nuklearnu energiju ostala odgovorna za zaštitu od zračenja u nuklearnim institutima republika, za istraživački i razvojni rad, ali i za politiku smeštaja i čuvanja radioaktivnog otpada. Namera osnovnih zakona bila je regulisanje nivoa opasnosti od zračenja za ljudske i materijalne resurse. Postojalo je pet glavnih izvora jonizujućih zračenja: uređaji za proizvodnju jonizujućih zračenja u koje su spadali nuklearni reak-

¹² O zračenjima, iz perspektive atomske fizike u vreme kada je osnovano Jugoslovensko društvo za zaštitu od zračenja, videti: Mihajlo Velimirović, *Mala atomska enciklopedija*, Zagreb 1962, 203, 455–458.

tori, akceleratori i rendgen aparati, rude sa radioaktivnim materijalom koje su se vodile pod odrednicama prirodnih radio izotopa, veštačkih radio izotopa i radioaktivnog otpada.¹³ Prema tadašnjim rečima stručnjaka: „Radiološka zaštita treba da osigura somatsku i genetsku zaštitu stanovništva od štetnih delovanja jonizujućih zračenja, da osigura lečenje oštećenih i ukloni štetne posledice na materijalnim dobrima. Cilj radiološke zaštite je da izlaganje zračenju svede na dozvoljene granice, a po mogućnosti i niže od toga.“¹⁴

Proces prebacivanja nadležnosti sa saveznih na republičke nivoe izazivao je zastoje u radu institucija koje su se bavile atomskom energijom. Jugoslovensko društvo za radiološku zaštitu, kasnije Jugoslovensko društvo za zaštitu od zračenja (JDZZ), osnovano je 1963. godine, ali je prvu redovnu skupštinu održalo tek 25. oktobra 1967. u Banjaluci. Upravo je 1963. godina bila hronološka prekretnica završetka faze intenzivnih nuklearnih proba koje su počele tokom 1958. Od kraja Drugog svetskog rata do 1963. čovečanstvo je doživelo preko 300 atomskih eksplozija sa ukupnom snagom od 300 megatona. Njihov uticaj osetio se i u Jugoslaviji, pošto je stanovništvo imalo nekoliko puta veći sadržaj stroncijuma u kostima nego u kasnijim periodima. Ukupna količina atomskih eksploziva kojima je čovečanstvo tada raspolagalo procenjivala se na oko 150.000 megatona.¹⁵ Incident sa reaktorom u Vinči 15. oktobra 1958, kada je ozraчено pet osoba od kojih je jedna kasnije preminula od smrtonosne doze radijacije, uticao je na širenje profesionalne svesti o posledicama nemarnosti i posredno je doprineo osnivanju zaštitnih institucija.¹⁶

Pune četiri godine, Izvršni odbor Jugoslovenskog društva za zaštitu od zračenja pravio je statut i pokušavao je da dobije saglasnost državnih institucija za delovanje. Izveštaji Izvršnog odbora svedoče da su političke strukture duboko

---

¹³ AJ, Jugoslovensko društvo za zaštitu od zračenja, f. 470-5. Grupa autora, *Zakonodavstvo o zaštiti od zračenja u Jugoslaviji*, Saopštenje na interregionalnom savetovanju o zakonodavstvu u zaštiti od zračenja, Beč 1–5. decembra 1969; AJ, Jugoslovensko društvo za zaštitu od zračenja, f. 470 – 4. Grupa autora, *Neki stručni, pravni i organizacioni problemi nuklearne energije i zaštite od jonizujućih zračenja u našoj zemlji*, Beograd – Vinča 1968, 4.

¹⁴ AJ, Jugoslovensko društvo za zaštitu od zračenja, f. 470-6. Nepotpisano, *Opšti problemi radiološke zaštite*, uvodni referat na I simpozijumu Jugoslovenskog društva za zaštitu od zračenja, Portorož 1963.

¹⁵ AJ, Jugoslovensko društvo za zaštitu od zračenja, f. 470-6. Nepotpisano, *Opšti problemi radiološke zaštite*, uvodni referat na I simpozijumu Jugoslovenskog društva za zaštitu od zračenja, u Portorožu 1963. godine; Jugoslovensko društvo za zaštitu od zračenja, f. 470-1. Zapisnici sa prve redovne skupštine iz 1967. godine; AJ, Jugoslovensko društvo za zaštitu od zračenja, f. 470-7. S. Muždeka, R. Ilić, *Problemi vezani za korišćenje opreme i obuku kadrova u vezi sa primenom zakona iz oblasti zaštite od zračenja*, referat na VIII simpozijumu Jugoslovenskog društva za zaštitu od zračenja, Herceg Novi 1975, 541.

¹⁶ O uzrocima i posledicama nekontrolisanog eksperimenta u Vinči više u: Thomas McLaughlin, Shean Monahan, Norman Pruvost, Vladimir Frolov, Boris Ryazanov, Victor Sviridov, *A Review of Criticality Accidents 2000 Revision*, Los Alamos 2000, 96; Jean Marc Cosset, *ESTRO Breur Gold Medal Award Lecture 2001: Irradiation Accidents – lessons for oncology?*, Radiotherapy & Oncology, Journal of the European Society for Therapeutic Radiology and Oncology, vol. 63, Issue 1, April 2002, 1–10. Videti i <http://www.johnstonsarchive.net/nuclear/radevents/1958YUG1.html> (9. februar 2009).

uticale na život i rad naučnih institucija. Glavni odbor Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije bio je u poziciji da ocenjuje „uspešnost i savremenost statuta“. Da bi društvo počelo da radi tražilo se odobrenje iz Saveznog sekretarijata za unutrašnje poslove, a saradivalo se sa Upravom za civilnu zaštitu Državnog sekretarijata narodne odbrane, a tek onda sa Saveznom komisijom za nuklearnu energiju. Funkcionisanje društva omogućeno je i vezama sa Saveznim sekretarijatom za zdravstvo i Saveznim zavodom za zdravstvo. Ove dve zdravstvene ustanove uticale su na odluku političkih institucija da Jugoslovensko društvo za radiološku zaštitu uzme učešća u izradi zakona o zaštiti od jonizujućih zračenja, koji je stupio na snagu 1965. godine. Bio je to posao koji je potvrđivao da je društvo, pre svog formalnog organizovanja, već uticalo na tokove stvaranja javne društvene svesti o opasnostima koje je sobom nosila atomska era. Sfera uticaja postepeno se stvarala preko organizovanja simpozijuma iz oblasti radiološke zaštite. Prvi od njih organizovan je u Portorožu 1963. godine. Više od 300 učesnika podnelo je 46 referata i naučnih saopštenja. Drugi simpozijum održan je 1965. u Mostaru sa temom radiološke dekontaminacije, a prisustvovalo mu je 254 učesnika sa 48 referata i naučnih radova. Treći simpozijum održavao se istovremeno sa Prvom redovnom skupštinom društva 1967. godine. Prisustvovalo mu je preko 200 učesnika sa 86 referata na temu „Merenje i instrumentacija u zaštiti od jonizujućih zračenja“.¹⁷

U prvoj organizacionoj fazi Društvom za zaštitu od zračenja rukovodila je privremena uprava kojom je predsedavao Grujica Žarković. Vladeta Gajić je bio prvi generalni sekretar društva. Osnovni cilj institucije bio je da predstavlja „sponu“ između ljudi i organizacija zainteresovanih za zaštitu od zračenja. Veoma brzo po osnivanju uspostavljen je kontakt sa međunarodnim organizacijama, tako da je predstavnik Jugoslovenskog društva za zaštitu od zračenja prisustvovao osnivačkoj skupštini međunarodnog udruženja (IRPA) tokom 1964. u Parizu. Jugosloveni su postali punopravni deo međunarodnog foruma tek 1969. godine, što znači da je usporavanje procesa konstituisanja sistema zaštite u Jugoslaviji uticalo na položaj države i nuklearnih nauka u međunarodnim okvirima atomske zaštite.¹⁸

Prvoj redovnoj skupštini društva 1967. prisustvovalo je 117 učesnika prvog simpozijuma iz 1963. godine, od kojih je 99 ispunjavalo uslove da postanu punopravni članovi društva. Predsednik skupštine bio je dr Žarković, a potpredsednik inž. Barbarić. Smernice za budući rad i dnevni red skupštine bili su unapred podeljeni učesnicima, ali to nije sprečilo diskusije i debate o atomskoj politici. Iza naizgled saglasnih opštih naučnih stavova naziralo se političko podvajanje, pošto se diskusija vodila o potrebi reorganizacije društva i njegovog svodjenja na rad komisija za uže naučne i tehničke oblasti. Predlagala se decentralizacija komisija po republikama tako da se komisija za dozimetriju stacionira u Zagrebu, dok bi sedište komisije za instrumentaciju bilo u Beogradu. Poseban organizacioni problem predstavljao je naučni razvoj, jer se politika organizacije simpozijuma pokazala suviše obimnom da bi proces razmene znanja nesmetano tekao.

¹⁷ AJ, Jugoslovensko društvo za zaštitu od zračenja, f. 470-1. Zapisnici sa prve redovne skupštine iz 1967. godine.

¹⁸ O tome više: www.jdzz.org.yu/osnovno.html (26. januar 2009)

Oko 86 saopštenja sa trećeg simpozijuma izazvalo je učesnike da zatraže nižu formu skupova, odnosno naučnih savetovanja, koja bi bila odvojena od radova simpozijuma. Tome se suprotstavljala tendencija pojedinaca koji su smatrali da društvo treba podeliti na sekcije opšteg karaktera, a zagovornici većeg medijskog prisustva pretrpeli su poraz u nameri da bilten društva preraste u časopis. U skladu sa „kritikom i samokritikom“, proglašenim za opšte lekove u neravnomernostima koje su opterećivale državu i društvo, bilo je zamerki da sastanci Izvršnog odbora nisu imali „pravu fizionomiju“, a da su simpozijumi postajali kopije opštih stručnih sastanaka. Predloženo je da se izmeni struktura komisija, a po potrebi da se ide i na izmenu statuta društva. Sačuvani dokumenti pokazuju da je društvo imalo Izvršni odbor, Nadzorni odbor i Sud časti. O modalitetu glasanja odlučivalo se na samoj skupštini, a delegati su se dogovorili da ono bude tajno.¹⁹

Mogući prostor za uticaj politike na nauku može se naći u činjenici da je lista budućih funkcionera društva bila unapred pripremljena. U sastavu društva preovlašivali su naučnici iz oblasti fizike i hemije, ali je bilo i inženjera. Prisustvo vojske obezbeđeno je tako što je pukovnik Zdravko Buzadžić predložen za potpredsednika društva. Tako je nastala organizaciona struktura koja je osim predsednika obuhvatala dva potpredsednika, generalnog sekretara, trojicu sekretara, sedam članova Izvršnog odbora, tri člana Nadzornog odbora (sa tri zamenika) i tri člana Suda časti. Od 23 člana upravnog i nadzornog tela samo tri su bile žene. Diskutanti su na skupštini predložili da se za svaki simpozijum naručuju referati i da se organizuju panel diskusije. Drugim rečima, činilo se da do tada nije postojao utvrđen sistem izlaganja na naučnim skupovima posvećenim zaštiti od zračenja. Konstatovano je da simpozijumi treba da budu oblikovani po ugledu na svetske kongrese, ali da ostanu otvoreni za što širu publiku izvan uske stručne javnosti. Bilo je predloga da se simpozijum produži na pet dana kako bi bilo više prostora za diskusiju, što je odudaralo od tadašnjeg svetskog iskustva. Ovaj predlog bio je posledica gledišta da Društvo za zaštitu od zračenja tokom godina rada nije obraćalo pažnju na rešavanje problema „radiološke zaštite našeg čoveka“. Od takve kritike Izvršni odbor branio se odlukom da je za 1968. godinu predvideo simpozijume na temu zaštite pacijenata od rendgenskog zračenja i zaštite radnika kod industrijskog korišćenja izvora jonizujućih zračenja.²⁰

Razgovaralo se o iskustvima iz inostranstva jer su bili svesni da se zaštititi od zračenja tamo ukazivala mnogo veća pažnja. Članovi društva imali su prosvetiteljske namere definisane u stavu da narodu treba pokazati pravo značenje radiološke zaštite. Suočavali su se i sa nerešivim organizacionim teškoćama. Stručni kadrovi ukazivali su na potrebu niza sekcija, od one koja će se baviti tehničkom zaštitom i dozimetrijom, do sekcije za oblast standarda i etalona. Drugim poslovima trebalo je da se bave sekcije za radioaktivnost biosfere, dekontaminaciju, za nuklearnu instrumentaciju, za zakonske propise i za radiobiologiju i medicinsku zaštitu, ali je njihovo formiranje izostalo zbog ograničenih sredstava. Uprkos teš-

---

¹⁹ AJ, Jugoslovensko društvo za zaštitu od zračenja, f. 470-1. Zapisnici sa prve redovne skupštine iz 1967. godine.

²⁰ Isto.

koćama, u nekim oblastima zabeležen je vidan napredak. Stvorena je kartoteka sa 300 imena ljudi zaduženih da rade na zaštiti od zračenja, a do 1967. izašlo je 8 brojeva biltena društva sa tendencijom da se bilten pretvori u časopis „Radiološka zaštita“. Jedan od razloga za stvaranje društva za radiološku zaštitu na državnom nivou bio je u shvatanju da je u uslovima kada je zaštita od radijacije postala međunarodni problem sa međunarodnim institucijama, potrebna nacionalna struktura za stvaranje državne bezbedonosne politike. Jugoslovenski delegati učestvovali su u osnivanju međunarodnog društva za radiološku zaštitu, kreirajući Statut ove organizacije, iako nisu platili članarinu, a nisu ni bili upisani kao stalni članovi tog tela. U kreiranju atomske politike Jugoslavije postojao je faktor kašnjenja i uvek se reagovalo naknadno, pošto bi svetska atomska zajednica istakla i objavila načine delovanja. Društvo je možda iz tih razloga do prve redovne skupštine delovalo samostalno, bez saradnje sa drugim bliskim državnim i društvenim organizacijama. Kada su pozvali na saradnju Savez društava inženjera i tehničara i Savez lekarskih društava nisu dobili odgovore. Inženjerske i lekarske institucije Jugoslavije nisu bile spremne da se uključe u tehnologiju i sprečavanje ekoloških opasnosti. Iz planova za naredni period jasno je da u Jugoslaviji tog vremena nije postojao ni kriterijum za radiološku zaštitu, pa je i to bio zadatak koji je stajao pred članstvom. Kada su u JDZZ-u konačno formirane komisije, u njihov delokrug ulazili su organizacioni i pravni problemi, a bavile su se i vezama između republika i na međunarodnom nivou, kadrovskim pitanjima, praćenjem naučnoistraživačkog rada, propagandnim i finansijskim poslovima. Na čelu svih komisija nalazili su se članovi Izvršnog odbora. Disperzija odgovornosti, česta pojava u jugoslovenskom društvu, postajala je uobičajen sistemski problem. Pored stručnog sastava komisija ocenjivalo se da nisu bile aktivne u radu. Problem se pravdao teškoćama uspostavljanja kontakata između članova komisija koji su živeli u različitim delovima države. Ni Izvršni odbor nije se sastajao jednom mesečno, kako su predviđale odredbe Statuta. Članovi društva nisu bili ažurni u plaćanju članarina, pa 14 institucija i 268 osoba nije bilo dovoljno da se obezbedi početni kapital za stalno delovanje. Neuspesi i propusti bili su sastavni deo početnih iskustava članova društva, ali o njima se nije razgovaralo već su se samo uopšteno konstatovali. Ostao je zaključak da su radioaktivni otpaci i radioaktivne padavine „veliki i teško rešiv problem“ u uslovima kada su svetski nuklearni pogoni godišnje stvarali 4 tone otpadaka visoke radioaktivnosti. Mali po procentu, ali veliki po štetnosti bio je stroncijum 90 koga je bilo 3% od otpadaka, ali je zračio snagom od 10 miliona kirija. Trebalo je 30 godina da bi se zračenje prepolovilo, a sa stanovišta zaštite između 5 i 10 miliona kirija nije bilo velike razlike u opasnosti.²¹ Društva je u budućnosti moralo da koncentriše brigu i sredstva u domaćim razmerama zato što su i pristalice nuklearne tehnologije bile svesne ranjivosti situacije, pošto Jugoslavija nije imala dovoljno depoa čvrstih radioaktivnih otpadaka. Pristalicama nuklearnog razvoja nije bilo mnogo stalo do očuvanja ekološkog sistema države: „Kako se izgradnja većine naših nuklearnih elektrana

---

²¹ AJ, Jugoslovensko društvo za zaštitu od zračenja, f. 470-1. Zapisnici sa prve redovne skupštine iz 1967.

predviđa u slivu Dunava ili uz Jadransko more to će se u te vode odbacivati veće količine radioaktivnosti niskih koncentracija.²²

Krug saradnje JDZZ bio je ograničen na službe unutar vladinih tela za atomsku energiju i instituta za nuklearna istraživanja. Nisu ostali registrovani podaci o bližoj saradnji sa Institutom za geološko-rudarska istraživanja nuklearnih i drugih mineralnih sirovina, sa Geološkim zavodom Slovenije, niti sa Institutom za tehnologiju nuklearnih sirovina, iako su za razvoj nuklearnih potencijala ove ustanove trošile oko 9 miliona dinara iz budžeta savezne vlade 1973/74. godine.²³

Nedovršenost pravnih normi

Kodifikacija pravne osnove bila je predmet kritičkih analiza. Pravne norme uvedene su sa zakašnjenjem u odnosu na razvoj institucija. Pod nadzorom zakona bio je i rad sa izvorima jonizujućih zračenja, zgrade i okolina u kojima su poslovi obavljani, rudnici urana i nalazišta za istraživanje i preradu. Nadzirani su vazduh, zemljište, voda, hrana za ljude i stoku i sve materije koje su mogle biti kontaminirane radioaktivnim elementima. Kontrolisani su pribori za ličnu i kolektivnu zaštitu od zračenja, osoblje i stanovništvo koje je dolazilo u kontakt sa opasnim materijalima, radioaktivne domaće kulture u poljoprivredi i obezbeđivanje transport radioaktivnog materijala. Svi propisi obuhvatali su kazne za prekršaje zbog nezakonitog i nepravilnog vršenja poslova. Institucije za nadzor bile su na republičkom nivou, iako je Savezni savet za zdravstvo i socijalnu politiku zadržao pravo kontrole nad međunarodnim prometom radioaktivnih materija. Tako su republički organi snagom zakona dobili pravo da obustavljaju rad sa rizičnim materijalima: „... kada je to u interesu zaštite zdravlja ljudi i imovine, da obustave izgradnju objekata, prostorija i postrojenja za čiju lokaciju i izgradnju ne postoji propisana saglasnost“.²⁴ U poslove Saveznog zavoda za zdravstvo spadalo je donošenje 7 pravilnika koji su bliže definisali stručnu spremu, nivo zdravlja, mere za zaštitu, ispitivanje kontaminacije vazduha, vode i zemljišta, evidencije u sektoru zaštite i donošenje rešenja o tome koje institucije imaju pravo da utvrđuju tačnost aparata za merenje stepena radioaktivnosti. Napredak je bio spor, pošto nisu postojale norme o privremenim merenjima radioaktivnosti, o prenosu materijala koji je zračio iznad određenih granica bezbednosti, a nije postojao ni pravilnik o načinu i uslovima pod kojima se smeštao i čuvao radioaktivni otpad. Veliki deo zakonodavstva imao je republički karakter pošto je svaka republika pravnim normama određivala institucije koje su vršile zaštitu od zračenja. Planiralo se da

²² AJ, Predsedništvo SFRJ, fond 803-22-1975. Procena potreba i mogućnosti jedinstvenog programa nuklearne energetike u SFR Jugoslaviji, str. pov. 03-180, 15. januar 1975, 24.

²³ O zadacima tih institucija videti više: AJ, Predsedništvo SFRJ, fond 803-22-1975. Procena potreba i mogućnosti jedinstvenog programa nuklearne energetike u SFR Jugoslaviji, str. pov. 03-180, 15. januar 1975.

²⁴ AJ, Jugoslovensko društvo za zaštitu od zračenja, f. 470-5. Grupa autora, *Zakonodavstvo o zaštiti od zračenja u Jugoslaviji*, Saopštenje na interregionalnom savetovanju o zakonodavstvu u zaštiti od zračenja, Beč 1–5. decembra 1969.

se u budućnosti sistem odluka spusti do nivoa opština, iako je svima bilo jasno da nije postojao dovoljan broj kadrova, institucija i finansijskih sredstava za lokalnu politiku atomske zaštite. Ostavljala se mogućnost daljeg prenosa nadležnosti sa državnog na republički nivo, ali se nije konkretno razgovaralo o odgovornostima koje bi bile prenete. Postojali su i manje bitni zakoni u čijem je delokrugu parcijalno bilo reči o zaštiti od zračenja.²⁵

Nejednaka razvijenost sistema zaštite od zračenja na nivou Jugoslavije bila je suštinski problem. Krajem 60-ih godina samo su u Srbiji i Sloveniji postojale institucije sposobne za velike dekontaminacije u slučajevima „većih akcidenta“, a mehanizam za brzo reagovanje bio je u povoju. Ljudi obučeni za potrebe jugoslovenskih nuklearnih programa bilo je malo u odnosu na potrebe koje su se stvarale insistiranjem države na nuklearnom razvoju. Sistemski propust ogleđao se u nepovezanosti službe za zaštitu od zračenja u nuklearnim institutima sa službama organizovanim na nivou zdravstvene zaštite. Dogovori pojedinaca i lokalna politika veza nisu mogli zameniti opšti plan zajedničkog rada u slučaju potrebe. Zakonodavstvo sa pratećim propisima bilo je delom prevaziđeno, a deo nije ni odgovarao razvijenoj praksi nuklearne tehnologije. Nepreciznost propisa mnogi su videli kao osnovni problem, iako je zakon za zaštitu od jonizujućih zračenja iz 1965. u suštini samo otvorio pitanje šta su osnovne norme zaštite, pošto nisu postojale u okviru zakona. Stručnjaci nisu mogli da se slože ni u proceni da li zakon treba da bude trajan dokument, bez uslova za menjanje, ili u njemu treba propisivati dozvoljene doze zračenja što bi ga svrstavalo u kategoriju promenljivih akata. Suština pravnih manjkavosti ležala je u okolnosti da Jugoslavija nije imala zakon o nuklearnoj energiji koji bi definisao primenu i štetna dejstva. Uzroke takvog stanja fizičari i inženjeri nalazili su u zdravstvu, pošto je najveći broj izvora zračenja, ozračenog stanovništva, profesionalno zaposlenih osoba i sredstava zaštite spadao u domen medicinske prakse. Prebacivanje odgovornosti, omiljena parališuća strategija jugoslovenskih institucija, tako se osetila i u ovom delokrugu.²⁶

Pojedini stručnjaci su iz tih razloga zauzimali odbrambeni stav izražen u stavu da: „Razvoj nuklearne tehnike i primene nuklearne energije, podrazumevaajući i primenu izvora zračenja, ne čekaju ni razvoj fundamentalnih istraživanja iz zaštite, ni razvoj propisa, ni stvaranje odgovarajućih tela ni organizacija.“ Nedslednost je postojala i u zaključcima odgovornih naučnika. Govorilo se da su primena i deo osnovnih istraživanja „uvek“ išli ispred propisa, mada se priznavalo da su upravo propisi otvarali polja novih istraživanja i ukazivali na „potrebe“ daljeg razvoja. Za sistemsko zaostajanje normi čak se tvrdilo da je „dobro... što je tako jer bi verovatno u svetu, a kod nas sigurno, razvoj bio ukočen“.²⁷ Gubilo se iz vida da su pravni propisi bili neprecizni pa se dešavalo da je, u Pravilniku o

²⁵ Isto.

²⁶ AJ, Jugoslovensko društvo za zaštitu od zračenja, f. 470-5. Grupa autora, *Zakonodavstvo o zaštiti od zračenja u Jugoslaviji*, Saopštenje na interregionalnom savetovanju o zakonodavstvu u zaštiti od zračenja, Beč 1-5. decembar 1969.

²⁷ AJ, Jugoslovensko društvo za zaštitu od zračenja, f. 470-4. Grupa autora, *Neki stručni, pravni i organizacioni problemi nuklearne energije i zaštite od jonizujućih zračenja u našoj zemlji*, Beograd - Vinča 1968, 1-2.

stavljanju u promet i korišćenju radioaktivnih materija iznad određene granice aktivnosti i o merama zaštite od zračenja ovih izvora, postojao termin „doza zraka“ koja se nije koristio u zvaničnoj nauci. Mnogo veći problem bio je u mernim jedinicama pravilnika jer je dozu izražavao u rendgenima, koji se inače koriste samo za doze x i gama zraka, dok su se u fizici sva zračenja izračunavala u remima na dva načina, preko brzine doze zračenja i njenog apsorbovanja.²⁸

Sve se to dešavalo u vremenu kada je jugoslovenskim stručnjacima bilo dostupno oko 30 domaćih zakona i propisa i isto toliki broj međunarodnih konvencija i preporuka koji su bili konsultovani za potrebe građenja nuklearnih elektrana. Deo propisa prosto se prepisivao, a da se netačne merne jedinice i prevaziđeni pojmovi nisu uklanjali. Pravni sistem zaštite od zračenja ostao je, kako se govorilo, u „embrionalnoj fazi“. Postojale su suprotnosti između primenjene prakse i nivoa koji je dostignut istraživačkim radom.²⁹ Kasnije, tokom 1970. bilo je pokušaja da se preko pravilnika o merama za učešće u RHB zaštititi oforme stanice, centri i specijalističke laboratorije, osmišljene kao mesta na kome bi radili ljudi iz institucija zaduženih za zaštitu životne sredine i hidrometeorološke službe. Kadrovo je trebalo osposobiti u kursovima koji bi trajali od tri dana do pet nedelja. Dotadašnjim kursovima prebacivalo se da nisu bili usaglašeni sa osnovnim zakonskim merama u oblasti otkrivanja i utvrđivanja stepena opasnosti od zračenja.³⁰

Posledica takvih stavova bila je da zakoni nisu u dovoljnoj meri štitali stanovništvo, a zaštita u oblastima koje nisu bile vezane za zdravstvo primetno je stagnirala. Zagovornici jedinstvenog zakona o nuklearnoj energiji predlagali su rok od 10 godina za kodifikaciju nuklearnog zakonodavstva. Hitnost usklađivanja prakse i normi kao da nije postojala u vidokrugu naučne i tehničke elite. Poznavaoći prilika plašili su se preplitanja nadležnosti republičkih i saveznih organa u oblasti sanitarnih inspekcija, a razlog za brigu nalazio se u činjenici da su zdravstvene, saobraćajne i policijske strukture imale pravo da se pitaju u oblasti unutrašnjeg transporta koji nije bio definisan, pošto je železnica primenjivala međunarodne propise, dok je drugi suvozemni saobraćaj bio definisan propisima Saveznog SUP-a. Nisu postojali ni propisi o izboru lokacije i sistema dozvola za podizanje nuklearnih objekata. Zbog tog nedostatka ceo posao zavisio je od opštinskih vlasti, a samo je ideologija koristi od atomske energije, trajno prisutna u političkim strukturama, navodila privredne organizacije da vrše pritisak za donošenje adekvatnih propisa. Država nije prihvatila da bude odgovorna za finansiranje zaštite od zračenja, već ju je prebacila na radne organizacije koje su posedovale izvore zračenja. Ostalo je pitanje ko bi preuzeo materijalne obaveze u slučajevima većih ekoloških katastrofa, a sa tim u vezi nije bilo ni otvoreno pitanje naknade štete nanete licima povređenim u atomskim incidentima. U državnim rukama ostalo je samo finansiranje kontrole i inspekcije. Beneficirani

---

²⁸ Isto, 12.

²⁹ Isto, 2, 4.

³⁰ AJ, Jugoslovensko društvo za zaštitu od zračenja, f. 470–7. S. Muždeka, R. Ilić, *Problemi vezani za korišćenje opreme i obuku kadrova u vezi sa primenom zakona iz oblasti zaštite od zračenja*, referat na VIII simpozijumu Jugoslovenskog društva za zaštitu od zračenja, Herceg Novi 1975, 545–547.

radni staž zavisio je od „stepena upornosti“ radnih organizacija i profesionalnih institucija da se izbore za potrebe koje su se nazivale privilegijama. Beneficije su prestajale onesposobljavanjem radnika, što znači da su tretirane kao privremeno pravo zaposlenih. Zakoni nisu definisali prevelike doze zračenja kao nesreću na poslu niti su dosledno prihvatili oštećenja organizma kao profesionalnu bolest. Pitanje osiguranja radnika ostajalo je otvoreno.³¹

Izazovi iskustava

Nesređenost regulative ogledala se u haotičnoj praksi izmešanih nadležnosti opštinskih, republičkih i saveznih vlasti. Da bi se dobila dozvola za gradnju nuklearnog objekta morala se čekati odluka sva tri nivoa vlasti, a sistem zaštite regulisan je tako što je za kontrolu vazduha u životnoj sredini bila nadležna opština, za kontrolu vode republika, a za mesta gde su se odlagali nuklearni otpaci federacija. U tom sistemu su bile moguće razne incidentne situacije, ne toliko na terenu koliko u okvirima sukoba kompetencija i različitih tumačenja propisa, što je moglo da dovede do pogrešnih poteza. Dešavalo se da je ekipa zadužena za merenja u Vinči morala sa dozimetrima da pretražuje magacine železničke stanice u Beogradu, kako bi pronašli pošiljku od nekoliko desetina kirija radioaktivnog izotopa Cezijuma 137, čije je vreme poluraspada 30 godina, zavedenu u pošti kao „obična oprema“. Poštanski službenici su imali običaj da izvore zračenja i radioaktivne izotope, naručene iz zemlje i inostranstva za potrebe Instituta u Vinči, ne obeležavaju propisanim oznakama za radioaktivnost.³²

Pojedine institucije nisu poštovala pravila i propise o radu sa radioaktivnim materijalom uprkos tome što su stručnjaci iz Vinče upozoravali na posledice propusta. Služba zaštite na radu fabrike satova „Insa“ iz Zemuna dozvolila je 1963. godine da se rad sa radioaktivnim svetlećim bojama za kazaljke na časovnicima odvija mimo propisa rada sa otvorenim izvorima zračenja. Boja se uvozila u običnim limenkama kao neaktivan materijal, pa su radnici bili izloženi 60 puta većoj dozi zračenja od dozvoljene. Kada se prešlo na novi radioaktivni element, tricijum, časovničarska industrija nije ni stupila u kontakt sa Institutom iz Vinče, pa je ostalo nepoznato pod kojim uslovima se ta materija uvozila, da li je bila u stabilnom obliku i da li je postojala u radnoj sredini. Čitava industrijska grana je na taj način zanemarila obavezu prijavljivanja uvezenih radioaktivnih izvora, ali se mogla braniti time da po zakonima i pravilnicima nije utvrđeno da li treba prijavljivati sve izvore ili isključivo one iznad određene granice radioaktivnosti.³³

Nejasnoće su postojale i u oblastima koje se mogu opisati kao svakodnevne. Fizičari su brod na nuklearni pogon doživljavali kao problem nuklearnog

³¹ AJ, Jugoslovensko društvo za zaštitu od zračenja, f. 470-5. Grupa autora, *Zakonodavstvo o zaštiti od zračenja u Jugoslaviji*, Saopštenje na interregionalnom savetovanju o zakonodavstvu u zaštiti od zračenja, Beč 1-5. decembar 1969.

³² AJ, Jugoslovensko društvo za zaštitu od zračenja, f. 470-4. Grupa autora, *Neki stručni, pravni i organizacioni problemi nuklearne energije i zaštite od jonizujućih zračenja u našoj zemlji*, Beograd – Vinča 1968, 5, 8.

³³ Isto, 8-9.

reaktora, pa se proces pristajanja takvog broda pretvarao u problem lociranja reaktora. Bio je to uobičajen postupak za svetske standarde i međunarodne konvencije. U jugoslovenskoj stvarnosti, pristajanje američkog broda „Savana“ sa nuklearnim pogonom pretvorilo se u seriju sukoba kompetencija i otvaranja pitanja kako rešiti problem prisustva reaktora u skladu sa propisima. Osnovni zakon o zaštiti od jonizujućeg zračenja definisao je lociranje reaktora kao deo poslova republičkog sanitarnog inspektorata, koji je morao da saraduje sa Saveznom komisijom za nuklearnu energiju. Zakon o obalnom moru nije se obazirao na ove propise, već je ingerencije za dozvolu pristajanja broda na nuklearni pogon prebacio na Savezni sekretarijat za saobraćaj i veze. Prilikom uplovljavanja broda u Rijeku, lučka kapetanija i Savezni sanitarni inspektorat dali su dozvole dok Republički sanitarni inspektorat Hrvatske, uprkos svojim stvarnim nadležnostima, nije bio obavешten niti je učestvovao u davanju dozvole. Savezni inspektorat je učinio još jednu grešku time što nije poštovao propise Savezne komisije za nuklearnu energiju, pa se dogodilo da se mišljenje Savezne komisije da je reč o nuklearnom reaktoru ignorisalo i ceo postupak se vodio kao da je u pitanju običan izvor zračenja. Fizičari su konstatovali da bi i u slučaju da je republički inspektorat izvršio svoju dužnost, ostalo otvoreno pitanje uslova rada inspektorata u okolnostima kada nisu imali opremu i instrumente za kontrolu zračenja.³⁴

Radioaktivni izotopi primenjivani su i u tehnološkim procesima prehrambene industrije. Industrija šećera „Boris Kidrič“ iz Županje u Hrvatskoj pregovarala je sa Institutom iz Vinče da im isporučuje radioaktivne elemente sa zaštitom i instrumente za ličnu dozimetriju pošto se radilo o tri izvora zračenja. Sve je ostalo samo na planovima, jer se krajem 1966. u akcije oko nuklearne zaštite umešalo Izvršno veće Hrvatske koje je odredilo druge radne organizacije da na teritoriji ove republike vrše zaštitu od zračenja. Fabrika u Županji odustala je od primene izotopa u proizvodnji zbog odsustva ekonomske računice. Bio je to dokaz, kako je smatrano, da premeštanje sistema zaštite sa saveznog na republički nivo nije bilo uspešno zbog kočenja razvoja privrednih grana povezanih sa nuklearnom tehnologijom. Republički organi za radioaktivnu zaštitu su prekoračivali nadležnosti, pa je to usporavalo obične poslove poput montaže radioaktivnih gromobrana. Sanitarni inspektorat Hrvatske prvo je odobrio montažu gromobrana u Labinu, Čazmi, Puli i Primoštenu da bi na kraju montaže izazvao zastoj tražeći podatke o odobrenju proizvodnje i izgradnje gromobrana, iako je to bilo pitanje od privrednog značaja, koje nije bilo povezano sa nadležnošću oko zračenja.³⁵

Svi problemi dešavali su se u vremenu kada je radioaktivnost već dve decenije bila prisutna kao pojava u naučnim krugovima. Širenje svesti o ovoj grani tehnologije i nauke, kako se kritički ocenjivalo, teklo je veoma sporo, „... naročito u privredi iako tu leži ekonomska perspektiva.“ Bio je to kontrast u odnosu na

³⁴ Isto, 10–11.

³⁵ AJ, Jugoslovensko društvo za zaštitu od zračenja, f. 470-4. Grupa autora, *Neki stručni, pravni i organizacioni problemi nuklearne energije i zaštite od jonizujućih zračenja u našoj zemlji*, Beograd – Vinča 1968, 12–13.

medicinu u kojoj je primena rendgena dostigla takve razmere da je početkom 50-ih godina građena fabrika za njihovu proizvodnju. Prema procenama fizičara, medicina je bila oblast u kojoj je napravljen masovan preokret u oblasti zračenja dok su ostale mogućnosti primene bile blokirane „lokalnim interesima“ i „nedovoljnom širinom sagledavanja problema“, pa su i „ostale oblasti zaštite od zračenja“ bile žrtve odsustva volje institucija da se „prosto usput“ regulišu propisi. Za nuklearne reaktore i transport radioaktivnih materija trebalo je da važe isti propisi, ali je prestanak rada Uprave za zaštitu od zračenja uticao na situaciju da nisu postojali propisi posvećeni zaštiti stanovništva u blizini nuklearnih objekata i drugih izvora zračenja. Zakoni i pravilnici nisu bili pod uticajem negativne percepcije, koja je bila potrebna za primenu propisa u slučajevima incidenata na nuklearnim sistemima, prilikom transporta izvora zračenja, pa čak ni u slučajevima preteranog ozračivanja rendgenskim zracima, koji su mogli dovesti do genetskih oštećenja ljudi. Znalo se da bi takve analize omogućile teorijsku procenu ugroženosti, a ona je bila važna zbog obaveza vršenja „analiza sigurnosti“. Nije postojao ni sistem evidencije ozračivanja, čak ni u zdravstvu, jer nije bilo predviđenog prostora u zdravstvenim knjižicama.³⁶

Veliki broj stanovnika, čak i obrazovanih, nije imao predstavu o zračenjima i njihovim posledicama. Rašireno je bilo verovanje da lekar nije dobro pregledao pacijenta ako ga nije rendgenski snimio. Ni lekari nisu mnogo znali o štetnim posledicama pregleda, a pojedini od njih su preterivali sa tom praksom. Roditelji koji su imali predstavu o štetnostima preterane upotrebe rendgena, profesionalno zaposleni pri Saveznoj komisiji za nuklearnu energiju, sukobljavali su se sa školskim lekarima koji su insistirali na masovnom i neracionalnom snimanju dece. Nedovoljno znanje bilo je razlog čestih ozračivanja medicinskog osoblja. Postojali su i drugi sistemski problemi. Država nije bila sklona da finansira istraživanja da bi se ustanovilo kolika je doza prirodnog zračenja, pa se nije znalo kolika je razlika između uticaja veštačkih i prirodnih izvora. Niz godina posle osnivanja Jugoslovenskog društva za zaštitu od zračenja nijedna institucija u državi nije bila kvalifikovana za matematičko procenjivanje primljenih doza, a identifikacija pojedinih izotopa nije mogla da se uradi, jer je država odbijala da materijalno podrži unapređenje projekata za merenje. Različita oprema za zaštitu od zračenja u centrima za proučavanje zračenja smatrana je opasnim problemom zato što bi u uslovima većih incidenata za kratko vreme izgubila na upotrebljivosti.³⁷ Svest populacije, tehnološki progres i zakonodavni nivo razvoja Jugoslavije nisu odgovarali ambicioznim planovima pretvaranja države u miroljubivu nuklearnu silu.

³⁶ Isto, 15–16.

³⁷ AJ, Jugoslovensko društvo za zaštitu od zračenja, f. 470-6. Nepotpisano, *Opšti problemi radiološke zaštite*, uvodni referat na I simpozijumu Jugoslovenskog društva za zaštitu od zračenja, Portorož 1963; AJ, Jugoslovensko društvo za zaštitu od zračenja, f. 470-6. Diskusija Grujice Žarkovića na I simpozijumu Jugoslovenskog društva za zaštitu od zračenja, Portorož 1963; AJ, Jugoslovensko društvo za zaštitu od zračenja, f. 470-6. Diskusija Ljubomira Barbarića na I simpozijumu Jugoslovenskog društva za zaštitu od zračenja, Portorož 1963.

Ljubomir Petrović

THE CREATION OF NUCLEAR CONSCIOUSNESS

Problems of Yugoslav Radiation Protection Association 1963–1975

Summary

The development of nuclear policy in Yugoslavia was burdened with overlapping jurisdictions, which were shifting from one institution to another, many of which hastily created and quickly disappearing. Lawmaking in the area of radiation protection was in the process of constant renewal and change, but this did not affect the incompleteness of norms and regulations. Yugoslav Radiation Protection Association failed to constitute itself for many years, but has won itself a say in lawmaking process. The association was facing megalomania in nuclear energy policy of state leadership, frequently steered by the individuals from institutes for development of the nuclear program. The ignorance of wider public, which had no awareness about the risks of usage of technology of radiation, was one of the obstacles in the development of nuclear policy which was ignored by the politicians.

VLADIMIR IVANOVIĆ, istraživač-saradnik
Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

314.151.3-054.7(=163.3/.6)(430)"196"(093.2) ;
327(497.1:430)"1968"(093.2) ; 323.28(430)"196"(093.2)

EKSTREMNA EMIGRACIJA U SR NEMAČKOJ I JUGOSLAVIJA *

APSTRAKT: Posle obnavljanja diplomatskih odnosa 1968. godine, SR Nemačka i Jugoslavija su pristupile rešavanju mnogih pitanja koja su opterećivala bilateralne odnose dve zemlje sprečavajući njihovu potpunu normalizaciju. Jedno od tih pitanja, koje je zahtevalo dugoročnije rešenje, bilo je delovanje ekstremne emigracije. Odnos nemačke vlade prema ovom problemu se postepeno menjao u pokušaju da neutrališe delovanje jugoslovenske emigracije.

Ekstremna emigracija i njeno delovanje bio je stalan problem u odnosima između Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) i Savezne Republike Nemačke (SRN). Veliki broj oponenta komunista našao je utočište u SR Nemačkoj. Oni su pripadali raznim političkim organizacijama koje su delovale na teritoriji SRN, mada je njihova aktivnost bila uperena protiv vlade i sistema FRNJ. Do proglašenja Savezne Republike Nemačke, predstavnici tri okupacione zone izdali su oko 11.000 izbegličkih pasoša, koje su vlasti SRN kasnije priznale po automatizmu. Među emigracijom našli su se i bivši ratni zarobljenici koji nisu želeli da se vrate u zemlju.

Delovanje političke emigracije postavilo se od početka uspostavljanja diplomatskih odnosa kao bilateralni problem. Do prekida diplomatskih odnosa emigracija je delovala politički, ali su nemačke vlasti uspešno sprečavale terorističku aktivnost prema jugoslovenskim predstavništvima na teritoriji SRN, mada su tolerisale obuku diverzanata za akcije u Jugoslaviji.¹

Pravni status emigranata regulisan je Zakonom o strancima, čija je osnovna postavka bila da stranci nemaju pravo boravka ako su nepoželjni. Zakon je precizno odredio razloge zbog kojih se gostoprimstvo moglo otkazati. Tačkama 1 i 2 §10 predviđeno je da se stranac može proterati ako ugrožava demokratski poredak i bezbednost SRN. Pod ugrožavanjem bezbednosti podrazumevala se delatnost „koja je uperena protiv pozicija SR Nemačke u odnosu na druge zemlje“.²

---

* Rad je deo projekta Instituta za savremenu istoriju *(Ne)uspešna integracija – (ne)dovršena modernizacija: međunarodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije i Jugoslavije 1921–1991*, (broj 147039), koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

¹ DASMIP, PA, 1969, F-174, SRN, 426015, Bilateralni odnosi između SFRJ i SRN.

² Isto.

Proterivanje je bilo predviđeno i članom 32 Ženevske konvencije o pravnom položaju izbeglica. SR Nemačka nije imala mogućnosti da protera emigranta koji je izvršio krivično delo, jer nijedna treća zemlja ne bi htela da ga primi. S druge strane bilo je „protiv pravno da se zločinac kome je dodeljen status izbeglice ili pravo azila deportira u Jugoslaviju. Lice kome preti deportacija ima pravo žalbe na upravni sud, a sudovi takvu deportaciju ne bi dozvolili.“³

Stranci su prema nemačkom zakonu imali pravo da politički deluju, formiraju udruženja i održavaju sastanke.⁴ U okviru takvog zakonskog propisa bilo je teško zabraniti emigrantsku organizaciju. Pojedinci koji su vršili napade na jugoslovenske građane ili na konzularne predstavnike nisu dovođeni u direktnu vezu sa političkom organizacijom emigranata, jer nisu bili njeni članovi.

Ekonomska migracija, u koju se Jugoslavija uključila početkom šezdesetih godina 20. veka, stvorila je vrlo povoljne uslove za delovanje emigracije. Položaj i mogućnosti rada emigracije bili su do 1968. godine specifični iz dva razloga. Prvo, emigracija je stajala na antikomunističkim stanovištu što je u sistemu hladnog rata imalo svoju težinu. S druge strane, rukovodeći se principima svoje politike, SRN je priznanje NDR smatrala neprijateljskim činom i potpomagala je delovanje emigracije kao vid pritiska na Jugoslaviju. Drugo, sa političkog, društvenog i privrednog gledišta u posleratnom periodu Jugoslavija je imala negativan stav prema odlasku svojih građana u inostranstvo, smatrajući ga neprijateljskim postupkom. Svi zakonski i podzakonski akti do 1964. koji su se odnosili na odlazak i boravak jugoslovenskih građana u inostranstvu odgovarali su takvom političkom stavu.⁵ Diplomatska predstavništva su, shodno tome, odbijala da produže putna dokumenta ekonomskim emigrantima. Nemačke vlasti nisu izdavale boravišne i radne vize u jugoslovenske pasoše.

Prvih godina radnici su dolazili neorganizovano i po dolasku u SR Nemačku bili su suočeni sa raznim teškoćama. U stranoj sredini, bez poznavanja jezika i pravne regulative države, često su se obraćali emigraciji za pomoć. Pripadnici emigracije pomagali su tim ljudima u pronalaženju zaposlenja i davanju saveta kako da regulišu svoj položaj. Mnogi od pridošlih radnika su bacali jugoslovenske pasoše i odlazili u izbegličke kampove gde su dobijali status izbeglica, odnosno azilanata dajući izjavu da su napustili Jugoslaviju zbog neslaganja sa društvenim sistemom i režimom. Pripadnici emigracije imali su dobre odnose sa lokalnom administracijom, a često su davali karakteristike pridošlih radnika. Na njihovu preporuku mogla su se dobiti radna dokumenta.

Kako se, međutim, u Jugoslaviji menjao odnos prema ekonomskoj emigraciji i kako je 1965. potpuno liberalizovan putni režim, sve veći broj jugoslovenskih radnika odlazio je na privremeni rad u SRN. Nemački vlasti su počele da izdaju dozvole u jugoslovenske pasoše, a radnici su mogli da nađu posao i reguli-

³ Isto.

⁴ DASMIP, PA, 1969 F-168, SRN, Uticaj neprijateljske emigracije na jugoslovenske građane u SRN.

⁵ Isto, PA, 1969, F-167, 418644, Ocena ambasade o nekim pitanjima koja se tiču uticaja emigracije na građane SFR Jugoslavije koji su na radu u SR Nemačkoj, 23. maj 1969.

šu status bez pomoći emigranata. Takva situacija je ograničila, ali nije zaustavila delovanje ekstremne emigracije.⁶

Hrvatska emigracija

Hrvatska emigracija je bila najaktivniji i najekstremniji deo jugoslovenske emigracije u inostranstvu. Njen centar u SR Nemačkoj bio je Minhen, u kojem je registrovano osam organizacija. Iako je ove organizacije povezivao isti cilj – otepljenje Hrvatske od SFRJ – to ih nije obavezivalo da zajednički deluju.

Najaktivnije hrvatske organizacije bile su:

HOP – najbrojnija grupa ustaške emigracije. Izuzimajući pojedine članove, organizacija se nije odlikovala terorizmom. Njeno delovanje svodilo se na političku propagandu preko ogranaka u raznim gradovima Nemačke.

UH – Ujedinjeni Hrvati, organizacija koja se ubrzo po osnivanju raspala na dve disidentske grupe.

HNO – Hrvatski narodni odbor, osnovan 1961, na čijem je čelu do 1972. bio dr Branko Jelić, nemački državljanin, član CDU. Mada ne naročito brojna, organizacije je bila uticajna, pre svega zbog Jelića koji se nametnuo kao autoritet u emigrantskim krugovima.

Drina (Luburić) – Hrvatski narodni odbor, izrazito ekstremna organizacija čiji su članovi bili direktno angažovani u pripremama i izvođenju terorističkih napada u Jugoslaviji i Nemačkoj.

UHN – Ujedinjeni Hrvati Nemačke, formirani 1962, izrazito ekstremistička organizacija.

TRUP – Tajni revolucionarni ustaški pokret, koji su formirali mlađi pripadnici UHN. Njihovo glasilo bilo je *Hrvatska sloboda*. Organizacija je bila zabranjena na teritoriji SRN.⁷

Hrvatsko križarsko bratstvo – izrazito teroristička organizacija. Od mlađih članova formiran je Tajni ustaški pokret (TUP), koji su nemačke vlasti zabranile zbog terorističke delatnosti.

Savez komunista Hrvatske u inozemstvu – za razliku od ostalih ekstremističkih organizacija nastupali su kao komunisti na moskovskoj liniji, poistovećujući se sa vođama maspoka (Mika Tripalo, Savka Dapčević-Kučar). Posle likvidacije maspoka nekoliko desetina njihovih pristalica prebeglo je u SRN gde su, dobivši stalni boravak, postali aktivni članovi ove organizacije.⁸

Katolički kler, sveštenici–emigranti, imali su veoma važnu ulogu u radu hrvatske emigracije. Crkve su predstavljala mesta gde su građani Jugoslavije dolazili u kontakt sa ustaškom neprijateljskom emigracijom. Tu su se često skupljali novčani prilozima za emigraciju, delila štampa, leci. U crkvama su se pored verskih održavale i političke proslave (proslava 10. travnja, dana proglašenja NDH).⁹

⁶ Isto, PA, 1969, F-167, 418644, Izveštaj o uticaju emigracije na građane SFR Jugoslavije koji su na radu u SR Nemačkoj, 27. mart 1969.

⁷ Isto, PA, 1969 F-168, SRN, Uticaj neprijateljske emigracije na jugoslovenske građane u SRN.

⁸ Isto, PA, 1973, F-81 49456, Izveštaj ambasade u Bonu za 1972. godinu.

⁹ Isto, PA, 1969, F-167, 418644, Izveštaj o uticaju emigracije na građane SFR Jugoslavije koji su na radu u SR Nemačkoj, 27. maj 1969.

Hrvatsku emigraciju u Nemačkoj karakterisala je velika rascepanost. Ona je bila rezultat stanja u vrhovima emigracije izvan Nemačke, ali često i plod ambicija pojedinaca.

Bez obzira na relativno mali broj članova, Jelićeva organizacija HNO imala je najviše mogućnosti za politički rad. Jelić je smatrao da njegova organizacija treba da marginalizuje kompromitovane organizacije i ujedini sve hrvatske emigrantske organizacije. U Štutgartu je 27. i 28. decembra 1968. održan Hrvatski sabor, sastanak predstavnika HNO, UH i republikanaca, kojima su se pridružili predstavnici iz Italije, Francuske i Austrije. Cilj Sabora je bio stvaranje jedinstvene organizacije pod nazivom Ujedinjeni Hrvati Evrope. Organizacija bi imala sekcije za obaveštajni rad, propagandu, kulturni život i vojno obrazovanje, a na njenom čelu bi se nalazilo rukovodstvo za koordinaciju akcija svih organizacija u Evropi, bez čije saglasnosti ne bi bilo moguće izvesti nijednu akciju na evropskoj teritoriji. Sabor je doneo odluku da novu organizaciju pred nemačkim vlastima zastupa Branko Jelić, a pozvane su i druge organizacije da se priključe. Ipak, pokušaj ujedinjenja hrvatskih emigrantskih organizacije je ubrzo propao. Većina hrvatskih organizacija smatrala je da Branko Jelić želi da iskoristi UHN za sopstvenu promociju. Na sledećem sastanku, na kome je trebalo proglasiti ujedinjenje, većina organizacija je odbila da se priključi.¹⁰

Teroristička aktivnost bila je specifikum hrvatske emigracije. Ona se ogledala u napadima na konzularna, turistička i privredna predstavništva i predstavnike SFRJ, ubacivanju terorističkih grupa na jugoslovensku teritoriju, pretnjama, napadima i ubistvima jugoslovenskih radnika.¹¹

Napadi na konzularna, turistička i privredna predstavništva u SRN bili su redovna pojava. Njihove prostorije su demolirane, postavljan je eksploziv, a često su slate eksplozivne naprave u vidu pisama. Jugoslovenska vlada je uporno insistirala kod nemačkih vlasti da se pojača bezbednost jugoslovenskih predstavništava.

Terorističke akcije su izvršavane na teritoriji Jugoslavije. Tokom 1968. dva puta je podmetnut eksploziv na železničkoj stanici u Beogradu, a 13. jula te godine jedno lice je izgubilo život zbog eksplozije bombe u bioskopu „20. oktobar“ u Beogradu. Mete napada su bila i kulturno-umetnička društva u Nemačkoj, kao i vozovi koji su saobraćali između Beograda i Minhena.¹²

Najugroženiji su bili konzularni predstavnici u SR Nemačkoj, koji su bili česta meta atentata. Dvojica naoružanih pripadnika ekstremne emigracije upala su 1969. u zgradu Vojne misije u Berlinu teško ranivši šefa misije Andriju Kolendića i dvojicu službenika.¹³ Oktobra 1972. lakše je ranjen jugoslovenski konzul u Štutgartu.

Hrvatska emigracija je delovala i među jugoslovenskom radnom snagom, pre svega među radnicima hrvatske nacionalnosti. Dolazak velikog broja jugoslo-

¹⁰ Isto, PA, 1969, F-168, Uticaj neprijateljske emigracije na jugoslovenske građane u SRN.

¹¹ B. Pavlica, *Antijugoslovenska aktivnost neprijateljske emigracije u SR Nemačkoj (1951–1984)*, Beograd 1990, 92.

¹² Isto, 95.

¹³ Videti. A. Kolendić, *Iza jednog atentata (dokumentarna proza)*, Zagreb 1977.

venskih radnika u SRN omogućio je emigrantskim organizacijama da podmlade svoje redove. Akcije su najviše bile usmerene prema ljudima do 30 godina života. Emigrantima je, s druge strane, bio cilj da zaplaše radnike ne bi li od njih iznudili novčana sredstava. Većina radnika koja je došla na privremeni rad imala je tačno postavljene ciljeve. Ne želeći da se suprotstavljaju emigraciji, radnici su davali priloge od 5 do 20 DM, ili su se preplaćivali na emigrantsku štampu.

U mnogim slučajevima radnici su fizički maltretirani, jer nisu hteli da daju novac. Policija Nemačke i pravosudni organi takve slučajeve gotovo da nisu kažnjavali, što je dodatno uticalo na radnike da svoj mir kupe novčanim prilogom.

Radnici koji nisu želeli da stanu uz emigraciju bili su fizički zlostavljani, pretilo bi im se ubistvom, a često su morali da napuste Nemačku. „Rudolf Kvesić, radnik, koji u Jugoslaviji ima ženu i petoro dece, morao je napustiti Nemačku jer ga je stalno napadao i pretio ubistvom Tomić Josip, emigrant iz Wanne Eickel, blizina Essena. Tomić je na neki način saznao da je Kvesić, član SKJ, da se dopisuje sa SUP-om i Tomić ga nije puštao na miru. Kvesić nije hteo da sačeka ni mesečnu zaradu nego je otputovao u zemlju, plašeći se da će ga emigranti likvidirati.“¹⁴ Porotni sud u Karlsruheu osudio je ustaškog emigranta na šest godina zatvora zbog pokušaja ubistva jugoslovenskog građanina.¹⁵

Hrvatska emigracija je uspela da u svoje redove uvuče priličan broj radnika. Često su upravo radnici na privremenom radu izvodili terorističke napade u zemlji. Stvaran uticaj ovih organizacija na jugoslovensku radnu snagu nije moguće utvrditi na osnovu ograničenog broja dokumenata i uskog vremenskog perioda. Neosporno je da je hrvatska dijaspora imala značajnu ulogu u dešavanjima na prostoru bivše Jugoslavije 90-ih godina 20. veka.

Srpska emigracija

Srpska emigracija u SRN bila je malobrojnija i manje agresivna od hrvatske. Kao i hrvatsku emigraciju karakterisale su je podele, ali je za razliku od hrvatske bila više koncentrisana na severu Nemačke. Srpska emigracija se okupljala u nekoliko organizacija.

ZBOR – Ljotičevska organizacija, odlikovala se izuzetnom propagandnom aktivnošću. Izdavala je *Iskru*, najredovniji list emigracije u Nemačkoj.

JDS Budućnost (Jugoslovenski demokratski savez) – disidentska organizacija ZBOR-a, stvorena 1960.¹⁶

Četnici – Delatnost organizacije je uglavnom bila usmerena na održavanje sastanaka, koji su imali više verski nego politički karakter.

Delovanje srpske emigracije bilo je usmereno na organizovanje crkveno-religioznih praznika i folklornih priredbi, na razvijanje rodoljublja i svetosavlja, skupljanje novčanih priloga za izgradnju crkava (npr. u Bielfiedlu). Najizrazitija

---

¹⁴ DASMIP, PA, 1969, F-167, 418644, Izveštaj o uticaju emigracije na građane SFR Jugoslavije koji su na radu u SR Nemačkoj, 27. maj 1969.

¹⁵ B. Pavlica, *Antijugoslovenska aktivnost neprijateljske emigracije u SR Nemačkoj (1951–1984)*, 103.

¹⁶ *Isto*, 62.

politička aktivnost ovih organizacija ogledala u održavanju godišnjih skupština i proslavi ustanka na Ravnoj Gori.

Srpska emigracija je pokušala je podmladi redove uključivanjem ljudi iz ekonomske emigracije, ali je u tome bila manje uspešna od hrvatske zbog malobrojnosti i drukčije strukture. Iz tih razloga orijentisala se uglavnom na starije ljude.¹⁷

IB emigracija

Iako malobrojna i gotovo neupadljiva, postojala je i IB emigracija, koja je postala naročito aktivna posle događaja u Čehoslovačkoj 1968. „Grupe i pojedinci nastoje da se povežu sa istomišljenicima u ostalim istočnoevropskim zemljama uvek u cilju stvaranja nove KPJ. I ova emigracija posvećuje sve više pažnje našim građanima na radu u zapadnim zemljama.“¹⁸

Promena politike nemačke vlade prema ekstremnoj emigraciji

Obnavljanje diplomatskih odnosa između Jugoslavije i SR Nemačke 1968. godine, a zatim potpisivanje Socijalne konvencije i sporazuma o zapošljavanju, kojima su rešena mnoga pitanja radno-pravne zaštite, smanjili su mogućnost delovanja ekstremne emigracije.

Jugoslovenska strana je još u pregovorima o normalizaciji odnosa iznosila problem delovanja ekstremne emigracije. Vili Brant je tokom posete Beogradu juna 1968. izjavio da će se „predstavnicima SFR Jugoslavije omogućiti nesmetan rad na teritoriji Savezne Republike“,¹⁹ obećavši preduzimanje sledećih mera radi sprečavanja delovanja emigracije: „1. Na bazi krivičnog postupka, 2. na bazi zakona o ograničenju političke delatnosti stranaca i 3. na bazi zakona o udruživanju.“²⁰ On je predočio da se ne može udovoljiti zahtevu Jugoslavije koja je zatražila zabranu emigrantskih organizacija, „jer je po Ustavu SRN strancima dozvoljeno da se politički organizuju“.²¹

Prva potvrda da su Nemci suštinski promenili odnos prema ekstremnoj emigraciji usledila je pri potpisivanju konvencije o socijalnom osiguranju. Na insistiranje jugoslovenske strane u ugovor je uneta odredba „po kojoj ćemo moći odbiti isplatu stečenih penzija našim državljanima – ekstremnim političkim emigrantima u SRN.“²²

¹⁷ DASMIP, PA, 1969, SRN, F-168, 423822, Izveštaj o uticaju emigracije na građane u SFRJ koji su na radu u SRN, 14. maj 1969.

¹⁸ APR, I-3-v, SR Nemačka, 1970, Jugoslovenski građani na privremenom radu u inostranstvu – uloga i zadaci DSIP-a, 8. jul 1970.

¹⁹ DASMIP, PA, F-172, 1968, SRN, 426778, Izvodi iz razgovora Nikezić – Brandt, 24. jul 1968.

²⁰ APR, 1968, I-3-a, SR Nemačka, Kratak rezime stavova ministra inostranih poslova SRN Vili Branta u razgovorima sa Markom Nikezićem 13. juna 1968. u Beogradu, 21. jun 1968.

²¹ DASMIP, PA, F-172, 1968, SRN, 426778, Izvodi iz razgovora Nikezić – Brandt, 24. jul 1968.

²² AJ, fond 130, SIV, fasc. 626, *Ratifikacija Sporazuma između SFRJ i Savezne Republike Nemačke o socijalnom osiguranju. od 20. decembra 1968.* zaveden 01 br. 3430/6.

Izveštaji konzularnih predstavništva u SRN takođe ukazuju na promenu stava nemačkih vlasti prema delovanju ekstremne emigracije. „Posle uspostavljanja diplomatskih odnosa, stav nemačkih organa, pre svega policije, postaje bolji u smislu ulaganja većih napora radi sprečavanja planiranja akcije sa teritorije SRN prema našim predstavnicima u SRN. Ima se utisak da je ovdašnjim nemačkim organima zaista stalo da ne dođe do izvođenja neke takve terorističke akcije.“²³ Nemačke vlasti su, za razliku od ranijih godina, počele da uskraćuju dozvole za osnivanje emigrantskih organizacija.

Cilj jugoslovenske vlade bio je da se savezne i pokrajinske vlasti, kao i sredstva javnog informisanja, distanciraju od ekstremne emigracije. Jugoslovenski predstavnici su u mnogobrojnim posetama pokrajinskim ministarstvima unutrašnjih poslova, kancelaru Kizingeru i Viliju Brantu tražili intervenciju po tom pitanju. Nemačke vlasti su 1969. prvi put zabranile proslavu dana proglašenja NDH u Štutgartu, odbivši da izdaju dozvolu za održavanje skupa. Na taj način one su simbolično stavile do znanja jugoslovenskoj strani da emigracija ne uživa više njihovu podršku, ali nisu bile u mogućnosti da spreče okupljanje 500 emigranata u crkvi radi proslave 10. travnja.²⁴

Jugoslovenska vlada je donela niz mera u cilju smanjenja uticaja emigracije na jugoslovensku radnu snagu u SRN. One su se ogledale u: pojačanom političkom radu sa onima koji su odlazili na rad u SR Nemačku; uspostavljanju kontakta sa sveštenicima koje je crkva upućivala u SRN, kako bi se lojalno držali prema SFRJ²⁵; intervencijama kod biskupa i papskog nuncija kako bi se sprečilo neprijateljsko delovanje pojedinih jugoslovenskih rimokatoličkih sveštenika; delovanju kod savezne vlade i pokrajinskih vlasti; dostavljanju materijala organima bezbednosti SRN; stavljanju na raspolaganje nemačkoj štampi materijala o emigraciji.²⁶

Nemačka strana je ispoljila dobru volju da se reši pitanje emigracije. Prilikom posete Mirka Tepavca Nemačkoj, Vili Brant je predložio da dve zemlje zaključe sporazum o pravnoj pomoći u krivičnim stvarima i ekstradiciji.²⁷ Postojanje takvog sporazuma nije automatski značilo isporučivanje terorista Jugoslaviji, ali je na njih moglo zastrašujuće da deluje. Prema nemačkim propisima, ekstradiciju je bilo moguće izvršiti i kada između dve zemlje nije postojao ugovor o ovoj materiji. Događaji iz 1968. delovali su na evoluciju stava Nemačke o terorizmu, jer se ona posle studentskih nemira na svom tlu suočila sa delovanjem terorističke organizacije Crvene brigade (Rote Brigaden).

---

²³ DASMIP, PA, 1969, F-167, 418644, Izveštaj o uticaju emigracije na građane SFR Jugoslavije koji su na radu u SR Nemačkoj, 27. maj 1969.

²⁴ DASMIP, PA, 1969, SRN, F-168, 423822, Izveštaj o uticaju emigracije na građane u SFRJ koji su na radu u SRN, 14. maj 1969.

²⁵ Isto, PA, 1969, F-167, SRN, 418 644, Ocena ambasade o nekim pitanjima koja se tiču uticaja emigracije na građane SFR Jugoslavije koji su na radu u SR Nemačkoj, 23. maj 1969.

²⁶ Isto, PA, 1969, F-172, SRN, 420486, Zaključci Kolegija državnog sekretara sa referisanja ambasadora Čačinovića, 6. juna 1969, od 9. juna 1969.

²⁷ AJ, fond 130, fasc. 626, 1355/10, Izveštaj o poseti državnog sekretara za inostrane poslove Mirka Tepavca Saveznoj Republici Nemačkoj u vremenu od 27. do 29. jula 1969, od 16. septembra 1969.

Ubrzo posle Brantove posete Jugoslavija i SR Nemačka su započele pregovore radi zaključenja sporazuma o ekstradiciji. Dve delegacije su, i pored izvesnih problema, relativno brzo zaključile predlog sporazuma.²⁸ Sporazum, parafiran krajem 1969, potpisan je prilikom posete ministra inostranih poslova Šela Jugoslaviji novembra 1970. godine.²⁹ Stupio je na snagu 1975. godine.

Formiranjem koalicione vlade SPD–FDP stekli su se još povoljniji uslovi za sprečavanje delovanja ekstremne emigracije. Nemački organi su prvi put izrekli relativno visoke kazne terorističkoj grupi Odak–Šarac i Dragu Đoli, koji je bio odgovoran za ranjavanje šefa Vojne misije u Berlinu. Brantova vlada je u nekoliko navrata službeno saopštila da će parlamentu predložiti novi zakon o strancima, „koji treba da obezbedi efikasnije delovanje nadležnih organa protiv aktivnosti ekstremne političke emigracije koja zadire u odnose SRN sa drugim zemljama.“³⁰

Nemački vlasti su posle napada na izraelske sportiste na XX olimpijskim igrama u Minhenu povele odlučniju borbu protiv terorizma, a okviru nje i protiv terorizma stranaca. Pojedine hrvatske organizacije su bile zabranjene, a pripadnici nekoliko ekstremističkih grupa uhapšeni zbog pripreme napada na jugoslovenskog konzula.

Vladimir Ivanović

YUGOSLAVIA AND EXTREME EMIGRATION IN THE FRG

Summary

Normalization of diplomatic relations between Yugoslavia and Federal Republic of Germany was followed with the desire to settle all bilateral issues. Still, the activity of Yugoslav emigration in the Federal Republic of Germany was burdening Yugoslav-German relations well into 1990s. The terrorist activity of Yugoslav emigration was abundant only at the territory of the Federal Republic. After the creation of Great Coalition, German government showed signs of political will to prevent this terrorist activity. Willy Brandt's coming to power in FRG was characterized with the attempts to eliminate terrorist activity of Croatian emigration. Visit of German Minister of Interior to Yugoslavia and the conclusion of extradition treaty showed the actual intention to solve this matter permanently. Still, the severed regime of German authorities towards political organization of foreigners did not prevent the terrorist activity. Croatian emigration continued organizing the attacks, mainly directed against Yugoslav diplomats. At the same time, emigration was still active among Yugoslav workers. It is hard to assess the actual impact of these organizations on Yugoslav workers in the light of the limited archival material. Undoubtedly, Croatian diaspora had a significant role in happenings in the former Yugoslavia during 1990s.

---

²⁸ DASMIP, PA, 1969, F-172, SRN, 439459, Izveštaj o pregovorima o Sporazumu o ekstradiciji sa SR Nemačkom vođenim u Bonu od 15. do 27. oktobra 1969, od 31. novembra 1969.

²⁹ AJ, fond 130, fasc. 626, Informacija o odnosima SFR Jugoslavije i SR Nemačke, 23. oktobar 1970.

³⁰ Isto.

BOJAN B. DIMITRIJEVIĆ, viši naučni saradnik
Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

355.4(497.1)"1998/1999" ; 341.311(497.1)"1998/1999" ;
327.5(497.1)"1998/1999"

JUGOSLOVENSKI VOJNI VRH I PRIPREME ZA RAT SA NATO, OKTOBAR 1998–MART 1999*

APSTRAKT: Članak se bavi ulogom i aktivnostima jugoslovenskog vojnog vrha u periodu oktobar 1998–mart 1999, neposredno pred napad NATO na SR Jugoslaviju. Razmatrani su stav vojske prema ratu sa NATO, dileme u vojnom vrhu i pojačavanje snaga Vojske Jugoslavije pred sukob koji je počeo marta 1999. Osim predstavljanja novih saznanja naučnoj javnosti, cilj članka je da ukaže na potrebu prevazilaženja istorijske distance i pomeranja fokusa na istraživanje najnovije prošlosti Srbije i Jugoslavije. Tekst je pisan na osnovu originalne građe uz konsultovanje vojne štampe i memoarskih publikacija.

Do prvih konkretnih nagoveštaja ratnog sukoba između Savezne Republike Jugoslavije (SRJ) i Severnoatlantskog pakta (NATO) oko Kosova i Metohije došlo je sredinom juna 1998, kada je usledila do tada najveća pretnja SRJ: vazдушna vežba nad teritorijom Albanije i Makedonije. Leta te godine nastavljene su borbe sa albanskim gerilskim snagama u pokrajini, da bi na osnovu odluke Saveta bezbednosti UN, broj 1199 od 23. septembra, predsednik SRJ Slobodan Milošević i Skupština Srbije doneli odluku o povlačenju snaga Vojske Jugoslavije (VJ) u kasarne početkom oktobra 1998. Odluka SB UN zahtevala je obustavu neprijateljstava i preduzimanje mera radi sprečavanja „humanitarne katastrofe“.¹

Oktobarska kriza 1998 – izbegavanje NATO napada

Šesta sednica Vrhovnog saveta odbrane (VSO), održana 4. oktobra 1998, bila je značajna za dalje reagovanje SRJ i njene vojske u vezi sa krizom na Kosovu i Metohiji. U radu sednice učestvovali su predsednici SRJ, Srbije i Crne Gore, Slobodan Milošević, Milan Milutinović i Milo Đukanović, predsednik Savezne vlade Momir Bulatović, savezni ministar odbrane Pavle Bulatović i načelnik GŠ

---

* Rad je deo projekta Instituta za savremenu istoriju *Kosovsko pitanje u jugoslovenskom i globalnom kontekstu u 20. veku* (broj 147038), koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

¹ *Vojska Jugoslavije i Kosovo i Metohija 1998–1999, Primena pravila međunarodnog prava oružanih sukoba*, priredio Ivan Marković, drugo dopunjeno izdanje, Beograd 2002, 92–93 (Komanda Prištinskog korpusa, str. Pov. 880–271, 3. oktobar 1998); Vesli K. Klark, *Moderno ratovanje, Bosna, Kosovo i budućnost oružane borbe*, Beograd 2003, 168.

VJ general-pukovnik Momčilo Perišić. General Perišić je ukazao da je SRJ, Rezolucijom 1199 Saveta bezbednosti UN, sa aspekta spoljne i unutrašnje bezbednosti dovedena u izuzetno tešku situaciju. Ocenio je da je stav NATO i šire međunarodne zajednice sve jedinstveniji u tome da prema SRJ treba primeniti silu, ako ne ispuni zahteve na Kosovu i Metohiji. General je predočio dve moguće varijante napada. U prvoj varijanti, napad bi izvele manje koalicione grupe, sa lakšim efektima i posledicama, jer ne bi bilo podrške cele međunarodne zajednice. U tom slučaju, nije se moglo proceniti vreme napada. U drugoj varijanti učestvovala bi kompletne snage NATO, što bi jugoslovensku odbranu stavilo pred izuzetno velike probleme. Do tog napada moglo bi doći oko 16. oktobra. Perišić je procenio da bi se istovremeno težilo postizanju vojničkog i političkog cilja. Vazdušni udari bi bili sa distance, a snage NATO su pripremljene za tu varijantu. Ukazao je na činjenicu da su ciljevi u Srbiji već zonalno podeljeni: na ciljeve severno i južno od 44. paralele i ciljeve na Kosovu i Metohiji. Naveo je tipologiju ciljeva za napadačku avijaciju, kao i očekivanje da bi potom mogla da usledi kopnena akcija, pre svega aktiviranjem snaga UČK u pokrajini i Albaniji, korišćenjem SFOR-a, kao i dovođenjem snaga NATO za intervenciju. „Prema proceni Generalštaba VJ, ako bi došlo do prvog udara, koji treba nekako izbeći, bio bi to početak dugotrajnog iscrpljujućeg rata koji SR Jugoslavija, ako ne bi imala saveznika, ne bi mogla dobiti. Taj rat bi sigurno izazvao dosta unutrašnjih problema. Posle početne homogenizacije naroda, kako bi vreme odmicalo, došlo bi do podela i mnogo toga bilo bi dovedeno u pitanje.“ General Perišić je političkom vrhu SRJ i dveju republika predstavio stanje i mogućnosti vojske za odbranu. Ratne materijalne rezerve omogućavale su, u zavisnosti od vida vojske, vođenje rata od nekoliko dana do najviše mesec dana. Perišić je predložio da se svim diplomatskim sredstvima ide na izbegavanje vazdušnih udara, a u slučaju da se ne prihvati ta varijanta da se proglasi neposredna ratna opasnost. Odmah posle početka napada treba proglasiti ratno stanje, kako bi se Vojsci i stanovništvu omogućile adekvatne pripreme za odbranu.²

U diskusiji koja je usledila, predsednik Crne Gore Đukanović je stao na stanovište da se rat sa NATO mora izbeći po svaku cenu, jer stanje vojske i države ne može garantovati sigurnost u slučaju agresije. Agresija nikad nije bila izvesnija i odlučnom diplomatskom akcijom treba pokazati da će SRJ učiniti sve iz domena zahteva ili da je već ispunjeno sve što traži Rezolucija 1199 Saveta bezbednosti UN. Ukazao je da je predsednik SRJ Milošević u centru pažnje svetske javnosti zbog krize i da još istog dana mora da se oglasi izjavom u kojoj će se lično on i državni organi SRJ obavezati da će ispuniti sve zahteve međunarodne zajednice. Po Đukanovićevom mišljenju, trebalo je uputiti pozive nadležnim međunarodnim institucijama da se uvere u ta obećanja i započeti pregovore sa albanskom stranom o primeni političkog rešenja. Crnogorski predsednik je bio protiv bilo kakve mobilizacije ili ratnih priprema, jer je smatrao da treba insistirati na političkim i diplomatskim aktivnostima.³

² *Vojska Jugoslavije i Kosovo i Metohija 1998–1999*, 93–94.

³ *Isto*, 94–95.

Predsednik Srbije Milutinović, savezni premijer Bulatović i ministar odbrane Bulatović bili su oprezniji u svojim obraćanjima. Njihov stav je bio da je dosta urađeno na političkom planu i da niko ne želi rat sa NATO, ali da treba pripremati snage za odbranu od napada. General Perišić je potvrdio gledište da situaciju treba rešiti političkim putem, ali budući da je kao vojnik bio u obavezi da brani zemlju predložio je da Savezna skupština donese odluku: da li se stupa u rat ili ne u slučaju napada na SRJ. Postavio je značajnu dilemu: da li preduzeti uzvratne udare? (na koju se niko od prisutnih nije osvrnuo). „Kao i svaka zemlja koja se sprema za rat, i mi moramo imati na umu tri osnovne pretpostavke: rešenost ljudskog faktora da se bori, drugo je ekonomsko stanje zemlje i mogućnosti namenske industrije da zadovolji naše potrebe kako bismo bili nezavisni od spoljnih izvira snabdevanja, i treće, to je pitanje saveznika. Mi ništa od toga nemamo. Moramo imati jasan stav o tome da li uzvratiti na eventualan udar, ako do njega dođe. Teško je zadržati vojnike da se obračunaju sa Albancima, ako već ne mogu da se osvete napadaču sa distance. Ako posle udara treba da prihvatimo uslove napadač, možda i poniženja, onda je bolje da to prihvatimo sada i bez gubitaka. Najposle, ako ne možemo da izbegnemo vazdušni udar, onda kao vojnici moramo reagovati, moramo se braniti, braniti zemlju koja je napadnuta. Jedinice su već dobile naređenje da se dislociraju iz kasarni i da se kreću na širem prostoru, kako ne bi bile meta udara. To je naređeno i jedinicama PVO“, zaključio je general Perišić.⁴

Predsednik SRJ Milošević je govorio posle svih. U kontekstu stava da krizu treba rešavati miroljubivim putem, naveo je sledeće: prestala su oružana dejstva, povučene su snage u kasarne, otvoren je prostor za rad humanitarnih organizacija i iskazana spremnost da se problemi rešavaju dijalogom i mirnim putem. Smatrao je da su svi uslovi rezolucije SB UN ispunjeni i da je na albanskoj strani da i ona to učini. Upoznao je prisutne sa sastankom koji je prethodnog dana imao sa ruskim ministrima spoljnih poslova i odbrane, Igorom Ivanovim i maršalom Igorom Sergejevim. Oni su mu obećali da će Rusija uložiti veto u SB UN ukoliko bude predložena rezolucija o vazdušnom napadu na Jugoslaviju.⁵ Milošević je dao predlog (iako to nije bilo u nadležnosti VSO), da se sledećeg dana na sednici Skupštine SRJ obezbede zakonski osnovi za finansiranje povećanih troškova odbrane. Predsednik Crne Gore Đukanović je i dalje insistirao da Milošević u obraćanju javnosti izloži šta je sve ostvario ili šta će dalje učiniti sa preuzetim obavezama u rešavanju kosovskog problema. Složio se sa uvođenjem dodatnog poreza za potrebe opremanja Vojske, ali ne u funkciji suprotstavljanja NATO nego radi poboljšanja materijalnog položaja. U nastupima zvaničnika ne treba koristiti ratobornu retoriku, rekao je Đukanović. Milošević je predložio da se na predstojećoj sednici Savezne skupštine konstatuje neposredna ratna opasnost i razmotri pitanje dodatnog poreza za povećane troškove odbrane. Predsed-

⁴ Isto, 94–96.

⁵ *Vojna intervencija bila bi akt agresije*, Vojska, 8. oktobar 1998. Slične stavove Milošević je izneo u razgovoru sa ruskom delegacijom. Ruska strana je upozorila NATO da bi primena sile protiv Jugoslavije bila najgrublje kršenje povelje UN, izazivši zabrinutost povodom priprema raketnih udara na teritoriju SRJ.

nik Savezne vlade Bulatović je smatrao da neposrednu ratnu opasnost ne treba odmah proglasiti, već doneti odluku da se to učini u slučaju potrebe, što kasnije može da formalizuje i Vlada. Povećanje poreza, po njegovom mišljenju, trebalo je vezati samo za naredno tromesečje. Milošević je insistirao da Skupština konstatuje postojanje neposredne ratne opasnosti, kao i da će se sve učiniti da se izbegne spoljna intervencija. Posle kraće diskusije, predložio je samo jednu rečenicu kao zaključak: „*Jugoslavije je čvrsto opredeljena za mir i spremna da mirnim putem rešava sva otvorena pitanja, ali ukoliko budemo napadnuti, zemlju ćemo braniti svim sredstvima*“.

U zapisniku je konstatovano da su se sa zaključkom složila i druga dva predsednika.⁶ U svojim sećanjima, tadašnji savezni premijer Momir Bulatović piše da je crnogorski predsednik Milo Đukanović više puta insistirao na stavu „da ne smijemo da se sukobimo sa NATO“, ali da ga je Milošević na sebi svojstven način preigrao, upitavši: „Pa Milo, je li treba naša vojska da brani našu zemlju?“ i posle potvrdnog odgovora ustao i završio sastanak, koji je kasnije rezultovao pomenutom formulacijom. U tom duhu Savezna skupština je sutradan istakla da je za rešenje kosovskog problema potreban dijalog, ali da se SRJ nikada neće odreći dela svoje teritorije, zahtevajući da se prestane sa pritiscima međunarodnih faktora.⁷

Pregovori koji su usledili između Miloševića i predstavnika SAD i specijalnog izaslanika za Balkan Ričarda Holbruka nisu doneli rezultate sve dok uveče 12. oktobra 1998. Savet NATO nije dao dozvolu za upotrebu vazdušnih snaga NATO protiv SRJ (ACTORD). Rok za otpočinjanje dejstava bio je 96 sati, a najveći deo vazdušnih snaga već je bio koncentrisan u Italiji i čekao naređenje za poletanje. Kako primećuje general Klark, bio je to nepogrešiv signal Miloševiću: NATO je rešen da dejstvuje i to odmah.⁸ Posle toga došlo je do nagodbe: 13. oktobra Milošević je pred TV kamerama upoznao javnost sa rezultatima višednevnih razgovora sa američkim izaslanikom Holbrukom. U tim pregovorima, kako je istakao, postignuta je saglasnost da se problemi na Kosovu i Metohiji rešavaju mirnim putem, odnosno političkim sredstvima. Otklonjena je opasnost od vojne intervencije, ustanovljeni „principi za trajno rešenje problema na Kosovu i Metohiji“ i vremenski okvir dogovora. Po tom dogovoru trebalo je obezbediti međunarodno prisustvo na terenu pokrajine kroz sistem verifikacije i prisustvo OEBS, kao i detaljne osnove za mirno i političko rešenje krize, uključujući pripreme za izbore u pokrajini.⁹

Posle ovih događaja 15/16. oktobra potpisan je sporazum, po kome je na Kosovu raspoređena posmatračka misija (Kosovska verifikaciona misija – KVM) na čelu sa penzionisanim američkim generalom Vilijamom Vokerom. Sporazumom je predviđena vazдушna verifikacija stanja na Kosovu i Metohiji upotrebom izviđačkih letelica u bilo koje vreme. Kako general Klark objašnjava u svojim

⁶ *Vojska Jugoslavije i Kosovo i Metohija 1998–1999*, 97–98.

⁷ Momir Bulatović, *Pravila ćutanja*, četvrto izdanje, Niš 2005, 287–288.

⁸ V. Klark, *n. d.*, 178–179.

⁹ *Sačuvani mir i suverenitet*, Vojska, 15. oktobar 1998.

memoarima, vazдушna verifikacija bila je deo nastojanja da se u političkoj operaciji pojavi NATO u nekoj formi.¹⁰ Radi koordinacije aktivnosti u Komandi RV i PVO u Zemunu i Kombinovanom centru vazдушnih operacija NATO (CAOC) u Vićenci, uspostavljeni su timovi za koordinaciju izviđačkih letova uz prethodnu najavu obe strane. Određena je zajednička zona bezbednosti u vazдушnom prostoru SRJ, 25 km od granice Kosova i Metohije unutar Srbije, u kojoj borbeni avioni RV i PVO nisu smeli da lete kada bi NATO vršio izviđačke letove nad pokrajinom. Za ostalu jugoslovensku neborbenu avijaciju i helikoptere nisu važila ova ograničenja. Borbeni avioni su nad Kosovom mogli da lete kada snage NATO nisu imale svoje izviđačke letelice nad pokrajinom. Dogovoreno je da neće biti uzajamnog elektronskog ometanja, ali da se osmatrački radari mogu koristiti bez ograničenja. Sporazum su potpisali generali Klark i Perišić, a verifikovao ga je svojim potpisom i Milošević. Sa jugoslovenske strane sporazum su usaglasili generali Blagoje Grahovac i Ljubiša Veličković, kao dva najodgovornija oficira za ovaj vid vojske.¹¹

Miloševiću nije godio razvoj događaja. U intervjuu *Vašington postu*, sredinom decembra, komentarisao je prisustvo KVM u južnoj pokrajini: „Ni malo nam se ne sviđa njihovo prisustvo“, a na direktno pitanje novinarkе za strane trupe: „A šta ako ipak dođu?“, njegov odgovor je glasio: „Ako uđu na našu teritoriju, smatraćemo to činom agresije i borićemo se protiv njih. To je legitimna dužnost naše armije, koja ne sme da dozvoli bilo kojim stranim trupama da uđu na našu teritoriju.“¹²

Sredinom oktobra Savezno ministarstvo odbrane posetile su delegacije Belorusije (15-og) i Rusije (17-og), koje su se zatekle u epicentru ishoda pregovora i mogle su iz prve ruke da imaju informaciju o stepenu razrešenja krize.¹³

U međuvremenu, ugovoren je modalitet vojnog prisustva u pokrajini. General Klark je sa saradnicima bio tri puta u Beogradu na razgovorima: 15, 20. i 24. oktobra. Odobrenje vazдушnih napada ACTORD je suspendovano, a glavni cilj pregovarača NATO bio je da Milošević smanji svoje vojne i policijske efektivе u pokrajini. Na kraju je dogovoreno da na terenu pokrajine, van kasarni, ostanu svega tri čete VJ. Iz memoara generala Klarka vidljivo je da tehnički razgovori NATO ekipe i jugoslovenskih generala nisu mogli biti verifikovani bez Miloševića, koji je odobravao sve detalje. Koristeći se ultimatumom aktiviranja odluke o upotrebi vazdušne sile, predstavnici NATO ubedili su jugoslovensku stranu da povuče prekobrojne snage VJ i MUP-a Srbije sa terena Kosmeta. Usledila je formalna razmena vazduhoplovnih oficira koji su u komandama u Vićenci i Zemunu imali zadatak da prate i koordiniraju vazдушnu operaciju.¹⁴

Savet NATO je 30. oktobra odobrio vazдушnu operaciju izviđanja i verifikacije oktobarskog sporazuma nazvanu *Orlovo oko* (Eagle Eye). Snage NATO su na taj način, korišćenjem izviđačke avijacije i bespilotnih letelica, formalno ušle u vazdušni prostor Srbije.

¹⁰ V. Klark, *n. d.*, 173–179.

¹¹ Đuro Zagorac, *Momčilo Perišić, bitka ljutog generala*, Beograd 1999, 172–178.

¹² *Vojska*, 17. decembar 1998, 7.

¹³ *Isto*, 22. oktobar 1998, 4.

¹⁴ V. Klark, *n. d.*, 179–197.

I pored uspešnog ishoda pregovora za NATO, čijem je vojnom delu prisustvovao, general Klark je bio pesimista u pogledu rešenja kosovske krize i predviđao je da će se sukobi obnoviti za četiri meseca. U takvom tonu dao je više izjava, a neke od njih preneli su beogradski mediji. Sporazum je služio za delovnije diplomatije, a u slučaju da ne bude tako konflikt će biti obnovljen, ocenio je Klark u memoarima.¹⁵

Promene u jugoslovenskom vojnom vrhu

U to vreme, potpuno neočekivano za srpsku javnost, smenjen je prvi čovek srpske državne bezbednosti Jovica Stanišić.¹⁶ Njegova smena dovođena je u kontekst razvoja situacije i protivljenja politici suprotstavljanja međunarodnoj zajednici.

Ubrzo su usledili kadrovski potresi u Vojsci Jugoslavije. Odmah posle potpisivanja sporazuma o vazdušnoj verifikaciji, komandant RV i PVO general Veličković dao je ostavku. Prema sećanju tadašnjeg načelnika Generalštaba VJ generala Perišić, na referisanju kod Miloševića povodom plana vazdušnih verifikacija general Veličković je iznenada rekao: „Ja mislim, predsedniče, da mi ovo ništa ne prihvatimo, da odbijemo...“ Kada je trebalo da dođe do razmene ekipa u Vičenci odnosno Zemun, Veličković je odlučio da podnese ostavku na mesto komandanta RV i PVO. Načelniku Generalštaba Perišiću obrazložio je taj postupak „neosnovanim pritiskom da primi NATO tim oficira na OC (operativni centar) K(omande) RV i PVO i potpišem bilo koji dokument sa NATO snagama“. Zatražio je da bude odmah penzionisan, obavestivši generala Perišića da više neće dolaziti na posao. Bio je to 19. oktobar. Iako ga je Perišić upozorio da time narušava sporazum Milošević–Holbruk, Veličković je odbacio to upozorenje. Milošević, kome je bez sumnje ovaj generalov čin godio, odlučio je da Veličkovića ne penzioniše nego da mu ponudi drugu dužnost.¹⁷

Početak novembra (4–6.), general Perišić obišao je jedinice VJ na Kosmetu i sa pripadnicima Generalštaba razmatrao probleme angažovanih snaga Prištinskog korpusa i RV i PVO. Ocenjeno je da „teroristi jesu razbijeni, ali terorizam nažalost nije iskorenjen“, kao i da „ma kakav bio razvoj događaja u budućnosti, Vojska Jugoslavije ni od koga neće tražiti odobrenje za kretanje na području Kosova i Metohije.“ Istaknuto je da se VJ na Kosovu ponaša u skladu sa obavezama iz rezolucija i sporazuma SRJ i međunarodne zajednice, ali da to ne doводи u pitanje njenu sposobnost da brani zemlju.¹⁸

Na iznenađenje javnosti u Srbiji, ubrzo zatim smenjen je načelnik Generalštaba general Perišić.¹⁹ Naknadno „političko“ čitanje delova njegovog govora u Gornjem Milanovcu, u kojem je ukazao „nekim“ političarima da VJ i SRJ ne mogu da ratuju sa celim svetom, bilo je povod za njegovu iznenadnu smenu. Van

¹⁵ *Isto*, 188–189.

¹⁶ Đuro Zagorac, *Momčilo Perišić, bitka ljutog generala*, Beograd 1999, 76–77.

¹⁷ *Isto*, 172–178.

¹⁸ *Vojska*, 12. novembar 1998, 5.

¹⁹ *Isto*, 26. novembar / 3. decembar 1998, 7.

očiju javnosti sukob generala Perišića sa predsednikom Miloševićem trajao je mesecima. U pismu upućenom Miloševiću 23. jula te godine, Perišić je ukazao na brojne negativne činjenice: tendenciju upotrebe VJ van institucija sistema, izdvajanje jedinica VJ van njenog sastava, pokušaje komandovanja jedinicama VJ od nenadležnih lica, preskakanje nivoa komandovanja u službenim razgovorima sa pripadnicima VJ, vođenje kadrovske politike na nezakonitim kriterijumskim osnovama, materijalna davanja VJ van zakona (MUP-u Srbije). Primedbe su se najviše odnosile na tendencije da MUP Srbije koristi delove VJ i njihovu tehniku, kao i pokušaje štaba za KiM (predstavnic Savezne vlade Minić i Šainović) da komanduje snagama VJ, što je dovelo do njihove „nelegalne, nesistematske i neadekvatne upotrebe“, najčešće u sadejstvu sa MUP-om. General Perišić je kritikovao unapređenja generala na VSO van zakona i kriterijuma i apelovao na predsednika SRJ da poštuje instituciju Vojske, ukazujući mu navedenim primerima na njegov odnos prema toj ustanovi. Sukob nije bio javan sve do Perišićeve izjave posle koje je smenjen. Generalu je tih dana ili pre smene stiglo pismo crnogorskog predsednika Đukanovića, koji mu je naveo da Milošević traži novog kandidata za načelnika Generalštaba. Đukanović je istakao da se sa tim nisu složili ni on ni predsednik Srbije Milutinović. Ukazom predsednika SRJ general Perišić je smenjen i 24. novembra postavljen za savetnika predsednika Savezne vlade za odbranu. Perišić je tu (izmišljenu) dužnost odbio na službenom razgovoru 26. novembra. Njegov status biće razrešen tek u martu 1999.²⁰ Oktobra 1998, smenom generala Perišića i načelnika Resora DB MUP-a Srbije Stanišića uklonjeni su svi koji su iskazali neslaganje sa idejom da se ratom opravda gubitak Kosova.

Posle smene Perišića na čelno mesto Vojske postavljen je general-pukovnik mr Dragoljub Ojdanić, dotadašnji zamenik načelnika GŠ. Zanimljivo je da Milošević nije izabrao nekog drugog (u pismu Perišiću, Milo Đukanović ukazuje na moguće kandidate – generale Dimitrijevića ili Veličkovića²¹) nego upravo Perišićevog zamenika. Ojdanić se prvi put javno pojavio u novoj ulozi na svečanoj akademiji povodom 80-godišnjice stvaranja Jugoslavije, zajedno sa državnim vrhom SRJ i Srbije.²²

Šesnaestog decembra u SRJ je ponovo stigao maršal Sergejev, ruski ministar odbrane. Posle obilaska ruskih snaga u sastavu SFOR-a u Ugljeviku, uveče je došao u Beograd. Sutradan ga je primio predsednik Milošević sa saveznim ministrom odbrane Bulatovićem i novim načelnikom GŠ Ojdanićem. Kasnije je potpisan protokol o vojnotehničkoj saradnji dve zemlje.²³ Dvadesetog decembra vrhovni komandant NATO i američkih snaga u Evropi, general Klark, sastao se sa generalom Ojdanićem u Beogradu. Sastanku je prisustvovao i potpredsednik Savezne vlade Šainović. Klark o novom čelnom čoveku VJ kaže: „Zaključio sam da Srbi ne veruju sasvim Ojdaniću, naročito kad je sa mnom u sobi“. Razgovor se vodio o pomeranjima srpskih snaga na terenu, za koje KVM (OEBS) nije pret-

²⁰ Đ. Zagorac, *n. d.*, 151–178.

²¹ *Isto*, 177.

²² *Vojska*, 26. novembar / 3. decembar 1998, 7; *Isto*, 10. decembar 1998, 4.

²³ *Isto*, 24. decembar 1998, 4.

hodno obaveštavan. „Ali shvatio sam, dok se dijalog nastavljao, da razgovaram sa čovekom koji zapravo „zauzima položaj“, s nekim ko je dovoljno ambiciozan da želi posao, a verovatno nije dovoljno jak da postavlja sva ona teška pitanja koja su Perišića uvalila u nevolju. To me je zabrinjavalo“, zaključuje Klark.²⁴

Sledila su nova kadrovska pomeranja u vrhu vojske. Sednici Vrhovnog saveta odbrane, održanoj 25. decembra, prisustvovali su predsednici Milošević, Milutinović i Đukanović, kao i potpredsednik Savezne vlade Šainović, ministar Bulatović i novi načelnik GŠ general Ojdanić. Na dnevnom redu bili su obezbeđenje državne granice ka Albaniji i finansiranje VJ u 1999. godini, kao i druga pitanja od značaja za VJ. Predsednik Milošević je tada postavio nove generale: zamenika načelnika GŠ: generala S. Marjanovića, pomoćnika načelnika GŠ za pozadinu: Pantelića, načelnike uprava u GŠ: Ćurčina (I), Krgu (II), komandante: RV i PVO Smiljanića, 3. armije Pavkovića i načelnika štaba Stojmirovića, Prištinskog korpusa Lazarevića, načelnika inspektorata Samardžića, kao i nekoliko drugih generala na manje značajna mesta. Veći broj generala i admirala je unapređen.²⁵

Tokom januara general Ojdanić je primio delegaciju MUP-a Srbije na čelu sa ministrom Vlajkom Stojiljkovićem, delegaciju tada vrlo glasne „društvene organizacije“ Patriotskog saveza Jugoslavije, kao i glavne urednike medijskih glasila i novinare koji su izveštavali o odbrani i VJ uopšte. On je 11. januara obišao Prištinski korpus i komandu 2. armije u Podgorici. Premijer Savezne vlade Bulatović primio ga je, sa delegacijom, 19. januara, a posetio je i uticajno preduzeće Jugoimport SDPR.²⁶

U toku januara izvršena je primopredaja dužnosti komandanta 3. armije: general-pukovnik Samardžić je otišao u Inspekciju, a general-potpukovnik Pavković (i novi načelnik štaba general-major Stojmirović) preuzeli su dužnost. U Komandi RV i PVO 20. januara izvršena je primopredaja dužnosti komandanta između zastupnika general-potpukovnika Slavka Bige, koji je vršio dužnost od odlaska Veličkovića i novopostavljenog komandanta general-potpukovnika Spasoja Smiljanića. Komentator lista *Vojska* je ocenio da novopostavljeni ljudi (Ojdanić, Pavković i Smiljanić) uživaju „poverenje Vrhovne komande“, kao i da je reč o „nagoveštaju nekih novih kretanja po kojima su najznačajnija mesta rezervisana isključivo za najsposobnije pojedince koji su odanost svojoj državi i svojoj vojsci potvrdili vlastitim sposobnostima i rešenjima koja vode sveopštem boljitku“.²⁷

Ovim postavljenjima i unapređenjima formiran je generalski kor koji će biti na komandnim dužnostima u toku rata 1999. godine, kao i u zenitu Miloševićeve vladavine do demokratskih promena oktobra 2000, čak i nekoliko narednih godina. Miloševićev favorit u to vreme bio je general Pavković, koji je postavlj-

²⁴ V. Klark, *n. d.*, 190–191.

²⁵ *Službeni vojni list*, 25. januar 1999, 5–6; *Vojska*, 31. decembar 1998–7. januar 1999, 5–6.

²⁶ *Vojska*, 14. januar 1999, 4; *Isto*, 28. januar 1999, 4.

²⁷ *Isto*, 21. januar 1999, 4; *Isto*, 28. januar 1999, 4; *Najsposobniji na pravom mestu*, isto, 5.

njem za komandanta 3. armije dobio ključnu dužnost u kopненоj vojsci. General Ojdanić je formirao deo svog tima na zemljačkoj, užičkoj, osnovi (Marjanović, Pantelić, Smiljanić). Posebno pada u oči da je za čelnog čoveka RV i PVO postavljen general Smiljanić koji je na tu dužnost došao iz Prve uprave GŠ i koji posle komandovanja eskadrilom uglavnom nije obavljao komandantske dužnosti, niti dužnosti u Komandi RV. Kadrovske promene u VJ ovim nisu bile okončane. U vreme rata sa NATO, otići će druga generalska ekipa koja se počela aktivno protiviti politici vojnog vrha i Slobodana Miloševića (generali Dimitrijević, Martinović i Grahovac).

Penzionisani pukovnik, a tada vojni analitičar, Ljubodrag Stojadinović, primećuje: „Dok je trebalo čuvati Kosovo, kao izvor izbornih manipulacija i područje kontrolisane krize, Perišić je bio idealan. Ali Perišić je već bio umoran od servilnosti, i nije znao šta bi još mogao da učini. Kad je valjalo pribaviti svežeg i odanog radnika, koji će raspaliti novu vatru patriotizma, Perišić je morao da ode. Tek pred kraj karijere, on se setio da kaže gospodarima da je pametnije ne ratovati nego ginuti uludo.“ Stojadinović primećuje da su „Miloševiću postepeno dojadila posredovanja. On je želeo da lično kontaktira sa ljudima koji su mu se dopadali. Pavković je bio jedan od njih.“²⁸ Sa novom ekipom u vojnom vrhu ali i sa ostalim generalima, od kojih su mnogi bili unapređeni u viši čin i pridobijeni da budu kooperativni prema političkom kursu suprotstavljanja NATO ali i prema novom načelniku GŠ, ušlo se u novu 1999. godinu, koja će Srbiji – umesto smirenja – doneti novi rat.

Slučaj Račak i reakcija Generalštaba

Iako je došlo do političke arbitraže, na terenu južne pokrajine situacija se nije smirila. U periodu oktobar 1998–januar 1999, albanske gerilske snage UČK (Uštrija Člinitares e Kosova – Oslobođilačka vojska Kosova) izvršile su više napada na snage VJ: 22. oktobra na putu Priština–Peć napadnuta je snabdevačka kolona kojom prilikom je poginuo jedan a teže ranjen drugi pripadnik VJ. Vojska je navela da je albanska gerila u periodu od 13. oktobra do 13. novembra izvršila 124 teroristička akta. Sedmog januara 1999. albanska strana je izvela tri napada u rejonu karaule Košare, u pokušaju veće terorističke grupe da se ubaci na teritoriju SRJ. Osmog januara 1999, na putu od Kosovske Mitrovice prema Starom Trgu, kidnapovano je vojno vozilo sa osam pripadnika VJ. Nove grupe terorista su 15. i 16. pokušale da prodru preko granice na planini Paštrik i kod karaule Gorožup, ali su snage VJ uspele da ih odbace u Albaniju. Slično se dogodilo 25. januara u rejonu karaule Deva.²⁹

U periodu oktobar 1998–mart 1999. bezbednost države je opasno narušavalo prisustvo Kosovske verifikacione misije (KVM) na terenu Kosmeta. Deo misije, uz političko-humanitarni rad, obavljao je obaveštajne zadatke: osmatranja aktivnosti, praćenje radnih frekvencija VJ i MUP, utvrđivanje stanja na terenu vi-

²⁸ Ljubodrag Stojadinović, *General sunce, od uspona i servilnosti do pomračenja i pobune*, Beograd 2002, 30.

²⁹ *Vojska*, 29. oktobar 1998, 4; *Isto*, 19. novembar 1998, 9; *Isto*, 14. januar 1999, 10; *Isto*, 21. januar 1999, 7; *Isto*, 21. januar 1999, 4; *Isto*, 28. januar 1999, 4.

zuelnim putem, definisanje nacionalnog sastava u kosovskim selima. Misija je učvrstila kontakte sa albanskom gerilom, a moguće je da je jedan svoj deo detaširala u redove UČK kao instruktore i/ili dobrovoljce. Organi bezbednosti SRJ nisu mogli da ostvare ozbiljniji uvid u sve aktivnosti KVM, počev od Vilijama Vokera, eks-generalala.

Događaj u selu Račak 15. januara 1999, gde je posle intervencije snaga MUP-a KVM pronašla desetine tela Albanaca u civilu, bio je nova epizoda u kosovskoj drami koja je pretela da eskalira napadom na SRJ, kao i u oktobru 1998. Ovaj događaj (u zapadnoj javnosti odmah prozvan „masakr u Račku“), bio je tema zasedanja vrha NATO-a, o čemu svedoči general Klark, „ali nije bilo spremnosti da se odmah krene sa udarima na Srbe, uprkos ovlašćenjima koje je Solana imao. Taj slučaj je u krajnjoj liniji bio upravo ono zbog čega je opcija ograničenih udara i stvorena... Međutim, zemlje nisu bile spremne da deluju. Postojale su optužbe i protivoptužbe kao i skoro 1.000 nenaoružanih verifikatora na Kosovu koji bi bili ugroženi od Srba ako NATO napadne. Dospeli smo u situaciju u kojoj bi ponavljanje pretnje vazдушnim udarima bilo besmisleno. To su znali Srbi, a to je znao i NATO.“ General Klark i Nauman su upućeni u Beograd sa zadatkom da insistiraju na istrazi događaja, zadržavanju KVM i njenog šefa Vokera na Kosovu i nastavku sprovođenja sporazuma iz oktobra. Razgovor sa Miloševićem je bio izuzetno mučan i završio se teškim rečima i svadom. Posle svega „delovao je ravnodušno dok smo odlazili“, seća se Klark.³⁰

U periodu između događaja u selu Račak i početka vazdušne intervencije jugoslovenski vojni vrh, popunjen novim ljudima, bio je na razmeđi međunarodnog prisustva na delu sopstvene teritorije, oštarih zahteva međunarodne zajednice, narastanja snaga za intervenciju i albanske gerile u pokrajini i susednim zemljama, kao i ograničenja u kojima je trebalo održati sposobnost vojske da deluje. Posebno je indikativno „hvatanje konaca“ o događajima na terenu u situaciji kada je postalo očigledno da se delovi snaga VJ na Kosmetu upotrebljavaju mimo saznanja Generalštaba i njegovog kolegijuma. Događaj u Račku i ogroman pritisak koji je usledio na VJ otvorili su mnoga pitanja i dileme vezane za upotrebu vojske.

Na kolegijumu NGŠ 21. januara 1999. načelnik Uprave bezbednosti general Aleksandar Dimitrijević je upitao: da li su snage VJ učestvovala u događajima u selu Račak, pošto Prištinski korpus i 3. armija nisu dostavili nikakvu detaljnu informaciju. Strani vojni predstavnici u Beogradu, kako je istakao, postavljaju mnoga pitanja o učešću vojske, podacima o granatiranju iz tenkovskih topova itd. Načelnik Obaveštajne uprave general Branko Krga je ukazao na to da zbog mogućnosti izviđačkih snaga NATO i prisustva na terenu ne bi trebalo sakrivati činjenice. Načelnik GŠ, general Ojdanić, konstatovao je takođe da ga „zabrinjava da stvarno ne znamo istinu u vezi sa ovim.“³¹ Kako se može zaključiti, u ovom događaju VJ je bila korišćena direktnom komandnom linijom koja je zaobišla Generalštab i prvog čoveka vojske (ali i sveprisutnu upravu bezbednosti). Ta li-

³⁰ V. Klark, *n. d.*, 192–195.

³¹ Kolegijum NGŠ J, 21. januar 1999, 8–11.

nija je mogla da bude sledeća: jedinica na terenu – Prištinski korpus – 3. armija – združena komanda – predsednik SRJ (odnosno: general Lazarević – general Pavković – Nikola Šainović – Slobodan Milošević). Ono što je tada zabrinulo vojni vrh je oštra reakcija međunarodne zajednice. To je bilo prilično iznenađenje: „malo neuobičajeno kada se radi o jednom sukobu takvog nivoa“, „brzina i način reagovanja na događaje u selu Račak pokazuju da je u svemu tome bilo i značajnih elemenata koordinacije, što se mora imati u vidu pri daljem razvoju situacije“, rekao je general Krga.³²

Posle događaja u selu Račak uočene su povećane pripravnosti vazdušnih snaga NATO u Evropi, pripreme za evakuaciju KVM korišćenjem snaga NATO iz Makedonije i pojačane pripreme albanske gerile, kako u pokrajini, tako i u Albaniji, gde se procenjivalo da ima 5.000–6.000 njenih pripadnika. Brojnost gerilske UČK na Kosovu procenjivana je na 12.000–15.000 pripadnika, sa značajnom teritorijom pod kontrolom i sa glavnim štabom u selu Dragobilju. General Dimitrijević je upozorio da je reč o mnogo većem bezbednosnom problemu nego što se u javnosti tvrdilo. To nisu bili „ostaci terorističkih bandi“ već organizovan rad na „formiranju oružane sile“. Ilustrujući brojnost i organizaciju UČK, Dimitrijević je završio dramatično: „Znači mi smo praktično već došli do situacije gde je političko rešenje sve dalje i izvesno nas čeka nešto što se zove rat. Rešavanje sitnih taktičkih problema je u stvari bežanje od realnosti. Tvrdjenje pojedinih predstavnika ove zemlje, potpredsednika Savezne vlade, ministara itd., da je reč o ostacima terorističkih bandi je velika zabluda. Ja lično smatram da se ovde mora linijom komandovanja više uraditi u smislu da se Prištinski korpus drugačije angažuje...“ „Ja mislim da nama država treba da kaže šta ona u stvari hoće sa Kosovom“, istakao je Dimitrijević. General Krga je povukao paralelu sa lošim iskustvom Čečenije i međunarodnim faktorom. Usledila je duga diskusija: da li je država obezbedila saveznike; da li da u obračunu sa teroristima (gerilom) koristi specijalne ili da pojačava vojno-teritorijalne snage; zašto MUP Srbije nije izvršio adekvatnu protivterorističku akciju? General Dimitrijević je izneo da su ministar unutrašnjih poslova i dva načelnika resora lično informisali predsednika Miloševića da je terorizam na Kosovu slomljen: „Ako tako informišu i predsednika SRJ, teško nama“.³³

General Grahovac je istakao da je 1997. propuštena šansa da se problem reši političkim putem, a 1998. godine vojnim putem. „Rukovodstvo SRJ, mislim, nema parametre istine ili ono nešto radi što bi trebali da znamo mi vojnici ili Vojaska ili legalne institucije.“ On je predložio detaljnu vojno-policijsku akciju, korak po korak, i vraćanje suvereniteta Srbije na granici a potom u unutrašnjosti pokrajine. General Ojdanić je formirao radnu grupu da se ustanovi način izveštavanja na liniji Prištinski korpus – 3. armija – Generalštab, odnosno naredio da se vrati princip subordinacije, jer ako „treba da brzo nešto odradi, ne zove se ni načelnik Generalštaba ni niko, nego direktno predsednik Jugoslavije, i on da zeleno

³² Isto, 12.

³³ Isto 16–25, 31. Među članovima GŠ bilo je diskusija zašto ti podaci nisu predati Operativnoj upravi kada je razmatran dolazak KVM, itd.

svetlo, ali zato je moram biti od strane njih obavješten...“³⁴ Ovaj stav govori o malom stepenu kontrole načelnika GŠ prema svom prvopotčinjenom komandantu. Smena načelnika GŠ Perišića i novogodišnje kadrovske izmene su pokazale svoju suštinu: Milošević je našao model za zaobilaženje komandne linije i direktno je mogao da utiče na razvoj događaja na terenu, a ne preko posrednika kao do tada.

Savet NATO je krajem januara ovlastio generalnog sekretara Havijera Solanu da može odobriti vazdušne udare protiv ciljeva u SRJ. Neposredan povod tome bio je događaj u selu Račak, ali i teškoće KVM na terenu. Savezna vlada se odmah obratila Savetu bezbednosti zahtevajući hitnu sednicu i ukazujući da NATO deluje suprotno povelji UN, ali do promene stava UN ili NATO nije došlo.³⁵ Prema navodima Kolegijuma NGŠ, u tom trenutku postojala su dva plana reagovanja vojske na aktuelnu situaciju – „Grom 1“ i „Grom 2“, a rađen je i treći plan („Grom 3“), na bazi suprotstavljanja snagama NATO iz Makedonije i odbrane granica. Postojala je razrađena i operacija PVO.³⁶ Plan „Grom 3“ pojavljuje se u diskusijama sredinom februara 1999.³⁷

Posle usvajanja imperativnih zaključaka Kontakt grupe 29. januara 1999, Generalštab VJ je raspravljao o daljoj strategiji. General Krga je upoznao Kolegijum da plan Kontakt grupe uključuje izdvajanje Kosmeta iz državnog sistema Srbije i SRJ, kao i dovođenje međunarodnih snaga. Predložio je tri varijante rešenja: 1) prihvatanje zaključaka Kontakt grupe, što bi vodilo izbegavanju sukoba, ali i gubitku suvereniteta uz dolazak snaga NATO; 2) odbijanje predloga i pregovora, što bi izazvalo oružanu intervenciju i aktiviranje UČK „imajući u vidu naše odbrambene potencijale u srazmeri sa potencijalima NATO i raspoloženje u svetu, pogotovo ne postojanje čvrstih saveznika, ovo bi za nas bila veoma nepovoljna varijanta“; 3) „da se ide na pregovore, ali uz jasno definisanje naših uslova, pre svega kada je u pitanju čuvanje suvereniteta i prestanak pretnji NATO i izbegavanje dovođenja tih snaga na teritoriju Kosova, bez obzira što u principima koji su objavljeni piše da oni ne mogu biti predmet razgovora“, što je general Krga ocenio najrealnijom varijantom. General Dimitrijević je bio još precizniji: „prihvatiti ponudu kontakt grupe i krenuti na razgovore“, ocenivši da svako drugo rešenje vodi oružanoj intervenciji NATO. Suverenitet SRJ je, po njegovim rečima, već narušen dovođenjem KVM i operacijom nadgledanja iz vazduha. „Odluka o tome mora biti doneta od državnog vrha, koji treba da jasno kaže šta želi, i gde je uloga vojske u tome“, rekao je general Dimitrijević. U sličnom tonu govorili su generali Grahovac i Pantelić, a pojedini generali su predlagali da se napravi analiza stanja u kome bi se našla vojska ako propadnu pregovori.³⁸

³⁴ Isto, 27.

³⁵ M. Bulatović, *n. d.*, 296.

³⁶ Kolegijum NGŠ VJ, 21. januar 1999, 25.

³⁷ Kolegijum NGŠ VJ, 11. februar 1999. Krajem januara aktivno je rađeno na predlogu i planu objedinjavanja SMO i GŠ, odnosno ulasku GŠ u sastav SMO. Kolegijum NGŠ od 25. januara 1999. bio je u celini posvećen ovom pitanju.

³⁸ Vanredni kolegijum NGŠ VJ, 2. februar 1999.

Dileme jugoslovenskog vojnog vrha u periodu februar–mart 1999

Početak februara vojni vrh je očekivao ishod političkih pregovora, ali su obaveštajno-bezbednosni podaci govorili o pripremama ilegalnih snaga UČK i medijskim pripremama za napad ukoliko pregovori propadnu. Na kolegijumu održanom 4. februara general Dimitrijević je dramatično ukazao da su organi službe bezbednosti VJ utvrdili kako je „praktično čitava komanda Prištinskog korpusa pod kontrolom službe državne bezbednosti.“ U toj komandi, prema njegovim rečima, RDB Srbije prisluškuje 34 telefona. „Ja postavljam pitanje, je li to neko naređuje da se vojska kontroliše, šta je cilj toga, je li cilj da se vidi šta to vojska radi ili će sutra biti cilj da se vidi šta je vojska radila i šta pojedinačno ko u vojski radi?“

Aktivnosti Kolegijuma NGŠ pokazuju da Vojska još nije podizala pripravnost, očekujući političko rešenje situacije. Iako se u vojnom vrhu nije znalo kakve će državne i političke odluke biti donete, NGŠ je zastupao stav da se treba pripremati za sprečavanje širenja oružanog nasilja na Kosmetu i dovođenja snaga NATO na taj prostor. Indirektno se može zaključiti da načelnik GŠ nije bio uključen u šire aktivnosti predsednika SRJ na političko-diplomatskom planu, odnosno u pripremu pregovora u Rambujeu. General Grahovac (koji je tada ukazao da će snage NATO sigurno ući na prostor Kosova, pod tim ili pod nekim drugim imenom), založio se za integritet vojske kroz integritet institucije načelnika GŠ, navodeći da u ključnim trenucima (pregovori u Dejtonu 1995) vojska nije imala učešće, a donošene su odluke koje su nje ticale. Nekoliko generala je predložilo da se stavovi vojske jače artikulišu kod predsednika SRJ i u javnosti.³⁹

Pregovori srpske i albanske strane u Rambujeu, uz posredovanje međunarodne zajednice, bili su prilika za uključivanje vojske u taj proces. I pored nepovoljnog tretmana vojske od jugoslovenskog (srpskog) državnog vrha i u predloženim rešenjima međunarodne zajednice, došlo je do iščekivanja razvoja situacije. Uprava bezbednosti i Obaveštajna uprava GŠ procenile su da će razgovori biti mukotrpn i da se teško moći izbeći raspoređivanje snaga NATO na Kosmetu, ali da je u tom trenutku opcija pritiska sa mogućom upotrebom sile bila u drugom planu. Reakcije članova Kolegijuma NGŠ pokazuju pesimizam i rezignaciju zbog činjenice da Vojska (GŠ) nije konsultovana za davanje bilo kakvih predloga. Načelnik GŠ je smatrao da treba nastaviti pripreme za sve opcije završetka pregovora. U ovom periodu registrujemo prve znake narastanja snaga VJ u južnoj pokrajini: u Prištini je zadejstvovano komandno mesto 3. armije.⁴⁰

Obaveštajna uprava i Uprava bezbednosti su 18. februara izložile da je u Savetu NATO odobren plan za dovođenje snaga na Kosovo, kao i da je zadej-

³⁹ Kolegijum NGŠ VJ, 4. februar 1999, 5 i dalje. Dimitrijević je tražio službeni razgovor kod predsednika SRJ rekavši: „S obzirom da mi je u poslednje vreme dosta zatvoren prostor za rad s obzirom da se odvijaju, da tako kažem, neke ilegalne aktivnosti na mojoj smeni, na izboru novog načelnika uprave u čemu nažalost ili Vi (gen Ojdanić) učestvujete ili se manipuliše Vašim imenom“.

⁴⁰ Kolegijum NGŠ VJ, 11. februar 1999. Državna komisija SR Jugoslavije, u kojoj su bili predstavnici Sektora pozadine Generalštaba, vodila je pregovore sa Libijom o naftnom aranžmanu, da bi se prevazišli problemi popune rezervi sa gorivom.

stvovan mehanizam pojačavanja snaga u rejonu. Vazduhoplovne i pomorske snage koje su se već nalazile u regionu bile su spremne za vazdušne udare na SRJ, ali se cenilo da je vazдушna pretnja i dalje u funkciji pritiska. Pukovnik Antić, koji je referisao u ime Obaveštajne uprave, bio je prilično eksplicitan: ako se ne postigne dogovor u Rambujeu, koristiće se vazdušni udari kao vid agresije, posle čega će se ponovo ići na ostvarenje konačnog cilja – dovođenje snaga NATO u pokrajinu. General Dimitrijević je ocenio da sve zavisi od ishoda u pregovora u Rambujeu. Na pregovorima se insistira na dovođenju snaga NATO na Kosmet, ali vojska nema svog predstavnika na njima i nije upoznata sa njihovim tokom, „osim ako naravno ne treba ni da znamo“, rekao je Dimitrijević. On je ukazao na širenje terorističkih i ilegalnih aktivnosti u gradovima Kosova, presecanje komunikacija i uspostavljanje paralelnih civilnih i policijskih vlasti od strane UČK u pojedinim opštinama.⁴¹

General Ojdanić je izvestio Kolegijum da je prethodnih dana imao susrete sa predsednikom SRJ Miloševićem (sa ministrom odbrane 16. februara i nešto ranije sa komandantima 3. armije i RV i PVO). „Razmatrana je ova politička situacija i koji su zadaci i obaveze vojske. Predsedniku je lično sve jasno...“, misleći na metodologiju podizanja borbene gotovosti i proglašenja različitih stepena ratnog stanja.⁴²

Poseban problem postao je angažman snaga VJ u Crnoj Gori, jer je njena vlada kasno uveče 19. februara donela odluku o preduzimanju svih zakonskih mera radi sprečavanja upotrebe teritorije Crne Gore u eventualnom sukobu sa vojnim snagama međunarodne zajednice.⁴³ Komandant 2. armije stacionirane u Podgorici, general Radosav Martinović, upozorio je na negativne posledice odluke na mobilizaciju i funkcionisanja snaga VJ u Crnoj Gori: pojačan broj napuštanja VJ, blokada pozivanja rezervnog sastava, propagandna aktivnost, prekid odnosa sa lokalnim vlastima, uslovljavanja, blokade i drugo. Predložen je niz konkretnih mera radi prevazilaženja ovih problema. Na slične probleme sa crnogorskim vlastima ukazao je i komandant Ratne mornarice admiral Milan Zec, koji je tražio da se o tome obavesti javnost.

U svojoj replici general Dimitrijević je istakao da „ćemo napraviti veliku grešku ako mi budemo upotrebljeni kao oružje da rešavamo političke probleme“. Takve probleme treba da rešava Savezna vlada „Ovo je politički problem i neka izvole političari da ga reše“, rekao je šef Uprave bezbednosti, posle čega je došlo do polemike sa načelnikom GŠ generalom Ojdanićem. On je istakao da crnogorski državni vrh sprečava vojsku u izvršavanju ustavnih obaveza, dok je Dimitrijević ukazao na činjenicu da oba komandanta iz Crne Gore govore da nije bilo praktičnih aktivnosti u sprečavanju vojske da funkcioniše.

Admirali Zec i Nonković, načelnik Sektora mornarice u GŠ, istakli su da ih ponašanje vlasti a posebno MUP-a Crne Gore podseća na ponašanje vlasti i MUP-a u Hrvatskoj, a pošto je najveći deo mornarice prošao ta iskustva 1991/92,

⁴¹ Kolegijum NGŠ VJ, 18. februar 1999.

⁴² Isto.

⁴³ *Vojska*, 25. februar 1999, 4.

to nije samo njihov lični osećaj, već osećaj u celom sastavu. Strah od blokade objekata od strane MUP-a bio je posebno snažan u vrhu mornarice. U diskusiji su postavljena pitanja: Šta znači takav stav Crne Gore? Da li treba sazvati VSO? Da li će Crnogorci napasti vojsku? Da li eventualni sukob sa crnogorskim snagama bezbednosti znači kraj SRJ i vojske? Jedan general je izjavio da ako padne prva granata ili bomba na teritoriju SRJ „mi moramo da budemo spremni da reagujemo i svi neprijatelji koje imamo i za koje znamo moraju biti likvidirani“. Kako je odmicala diskusija, načelnik GŠ Ojdanić je optužio generala Martinovića, komandanta 2. armije, da nije podržao komandanta RM admirala Zeca u raspravi sa crnogorskim organima o incidentu u graničnom pojasu sa snagama MUP-a. Pojedini generali su podržali izlaganja čelnih ljudi mornarice, dok su drugi, kao i general Martinović, tvrdili da u izveštajima dva komandanta nema razlike (odnosno da ima razlika u događajima jer su teritorijalne nadležnosti ratne mornarice i 2. armije različite). General Krga je predložio da se „sačeka dok ne prebrodimo ovo što nas očekuje iz Rambujea“, a onda rešiti to pitanje. U okviru zadataka koje je formulisao general Ojdanić (praćenje stanja, zaštita objekata, izgradnja borbene gotovosti, težište aktivnosti prema 3. armiji, zadaci iz domena mobilizacije i obuke, itd.), navedeno je upozorenje da odnosi između generala treba da budu na nivou i da se „ukaže nekom od njih ako greši“. Ojdanić je naložio Upravi bezbednosti da „izvrši procenu opredeljenosti starešina 2. armije, Ratne mornarice i dela RV i PVO sa stanovišta njihove opredeljenosti za SRJ ili za suverenu Crnu Goru“. General Dimitrijević, pitajući da li treba obrađivati kompletan sastav, ukazao je na sve problematične aspekte tog zadatka i ocenio da je to posao Uprave za moral. General Ojdanić je na kraju prihvatio taj predlog.⁴⁴

Prekid pregovora u Rambujeu naveo je Obaveštajnu upravu da 25. februara iznese stavove u kojima se tvrdilo da je otklonjena opasnost od najavljene primene sile, kao i da su porasle mogućnosti da se očuva suverenitet i teritorijalni integritet Srbije i SRJ. Na to su, prema njihovoj proceni, uticali „plebiscitarna podrška naroda stavovima delegacije Srbije u Rambujeu“, spremnost i aktivnost VJ u pripremama za odbranu, nerealnost zahteva Albanaca, protivljenje Rusije upotrebi sile, neslaganje evropskih saveznika, „a otpočelo je i reagovanje svetskog javnog mnjenja“ (tada je prvi put upotrebljena ova sintagma karakteristična za propagandni jezik u toku sukoba mart–jun 1999). Procena ove službe je bila da period do nastavka pregovora treba iskoristiti za jačanje sopstvene pozicije, jer će se nastaviti pritisak, pre svega SAD i albanske strane, kao i organizacije NATO da u 50-godišnjici svog postojanja dovede svoje snage na Kosmet. Do pojačavanja snaga u regionu ni prema regionu nije došlo, kako je konstatovano. General Krga je predložio da GŠ zastupa stanovište da se u sledećoj rundi političko-diplomatskih pregovora u delegaciju uključe i predstavnici VJ, „jer se niz veoma važnih pitanja upravo odnosi na VJ i druga vojna pitanja“.

General Grahovac je istakao da najveće napore diplomatije treba usmeriti prema SAD „kako bi se koliko-toliko ubedile od radikalnog poteza prema nama“. Apelovao je da se „prestane sa provociranjem SAD... što oni oprostiti neće“, a na

⁴⁴ Vanredni kolegijum NGŠ VJ, 21. februar 1999.

insistiranje generala Ojdanića da razjasni o čemu je reč Grahovac je ukazao na izjavu generala Pavkovića, datu prethodnog dana jednom beogradskom listu, u kojoj su Amerikanci nazvani zločincima. Sa ovim se u diskusiji nisu složili generali Pantelić i Ojdanić. General Dimitrijević je upozorio da period do druge runde pregovora albanska gerila može iskoristiti za provociranje incidenata, koji bi bili povod za reakciju snaga NATO. Tražio je da se snagama VJ da instrukcija radi sprečavanja takvih događaja, ali i da MUP Srbije obrati pažnju na to. Založio se za proširenje graničnog pojasa da bi se efikasnije sprečavalo ubacivanje gerilskih i terorističkih grupa. General Dimitrijević je izvestio da se sastao sa ministrom unutrašnjih poslova Crne Gore i izneo očekivanje da neće doći do incidenata između vojske i crnogorskih policijskih snaga.⁴⁵

General Ojdanić, što je indikativno, na tom kolegijumu prvi put je otvoreno hvalio državni vrh SRJ/Srbije. Sumirajući razgovore u Rambujeu, ukazao je na „vizionarstvo naše politike“, „hrabro, dostojanstveno, argumentovano“ suprotstavljajući politici pritisaka. „Videli ste da smo slučajno pred ovim silnim pretnjama koje su bile zaista grozne klekli na kolena i prihvatili ono što je nerazumno, što stvarno ne može niko da prihvati, mislim da bi bili posramljeni i druga strana podržavana naravno od SAD ostvarila bi na lak način sebi davno postavljene ciljeve“. Ovo je bila upečatljiva promena retorike čelnog čoveka vojske.⁴⁶ Početkom marta, kada je obišao jedinice VJ na Kosmetu, nastup generala Ojdanića bio je sličan. Između ostalog, on je izjavio „da ćemo braniti naše svetinje do krajnjih granica naših mogućnosti. Samo jedinstvom, spremnošću i odlučnošću da po cenu svojih života branimo našu domovinu možemo odvratiti svetske moćnike od onih najtežih napada.“⁴⁷

Prema procenama Obaveštajne uprave datim početkom marta, stanje i brojnost vazdušnih snaga i pomorskih snaga NATO u okruženju nisu bili promeñeni. Ukazivalo se na manevrisanje i pojačavanje kopnenih snaga, za koje se predviđalo da će ući na Kosovo. Albanska gerila je pojačavala provokacije radi izazivanja povoda za napad snaga NATO, a uočena su i demonstrativna grupisanja snaga albanske armije uz granicu. Ovi postupci smatrani su metodom pritiska na SRJ, u težnji da ona prihvati političko rešenje koje bi bilo na njenu štetu. Uprava bezbednosti je ocenila da se KVM koristi kao prethodnica snaga za razmeštanje, jer su na terenu registrovani komandanti brigada NATO koji su sa pripadnicima svojih nacionalnih elemenata u KVM izviđali teren budućeg razmeštaja. Registrovana su i grupisanja snaga UČK na očekivanim pravcima dejstava snaga NATO ili VJ. General Dimitrijević je naveo da se kompletne aktivnosti snaga VJ na Kosovu detaljno prate iz vazduha i sa zemlje. Ukazao je na neadekvatnu upotrebu VJ (protivterorističkog bataljona) i snaga MUP, koja je dovela do pogibije jednog podoficira i drugih gubitaka. Postojala je, prema njegovoj proceni, mogućnost izazivanja incidenata u stilu bosanskih Markala. Generalno, ukazao je da se očekuje napet period sa mogućim tenzijama. General Dimitrijević

⁴⁵ Kolegijum NGŠ VJ, 25. februar 1999.

⁴⁶ Isto.

⁴⁷ *Vojska*, 11. mart 1999, 5.

(kao i general Anđelković, načelnik Sektora veze informatike i elektronskih dejstava) posebno je kritikovao korišćenje mobilnih telefona kao sredstva komunikacije i prenošenja naređenja, ukazujući da je „gotovo ceo (plan) Grom 3 provajljen na takav način.“ Najnoviji napadi albanske gerile bili su posledica korišćenja mobilnih telefona, objasnio je Anđelković. Komandantima je trebalo narediti da za davanje zadataka i komandovanje ne koriste mobilne telefone, nego isključivo vojne veze.⁴⁸

Povodom napada na snage VJ, u kojem je bilo i stradalih pripadnika, general Dimitrijević je ponovo ocenio da 3. armija neadekvatno informiše GŠ o svojim dejstvima: „Mislim da ne treba dozvoliti da nas oni i dalje lažu, jer će se na kraju sve slomiti na Generalštabu. Mi možemo da kažemo da nismo znali. Ali onda sledi pitanje zašto ste sedeli ovde ako niste znali to sve što treba da znamo“. Ova opaska kao da je predvidela haške optužbe i kazne dosuđene jugoslovenskom vojnom vrhu početkom 2009. na Međunarodnom sudu u Hagu. U kontekstu ličnih odnosa u Generalštabu, interesantna je izjava načelnika Sektora RV i PVO, generala Grahovca, o tome da je preko televizije saznao za posetu generala Ojdanića RV i PVO-u.⁴⁹

Na kolegijumu održanom 11. marta Obaveštajna uprava generala Krga je ocenila da je neizvesnost veća nego pred početak pregovora u Rambujeu. Toj situaciji su najviše doprineli: uključivanje SAD kroz aktivnosti specijalnog izaslanika za Balkan, Ričarda Holburka; formiranje komande snaga za brzo intervenisanje NATO u Makedoniji, na čelu sa britanskim generalom Džeksonom, jačine 9.500 ljudi. Iako se uočavalo njihovo narastanje i višestruka uloga, general Krga je izrazio očekivanje da „i dalje postoje uveravanja sa kompetentnih mesta da te snage ne bi došle na Kosovo i Metohiju bez našeg poziva, odnosno bez saglasnosti SRJ.“ Registrovano je i „letenje aviona F-117 što nije uobičajeno...“ Uz uobičajen presek aktivnosti gerile na Kosovu, procena Uprave bezbednosti bila je da „bezbednosna situacija zadržava sve elemente visoke složenosti a procenjujemo da će se i tokom naredne nedelje dalje usložavati“. Međunarodna zajednica će nastaviti pritisak na SRJ i toleranciju prema dejstvima snaga UČK, ocenila je Obaveštajna uprava.⁵⁰

Delegacija američkog Združenog generalštaba boravila je 10. marta u Beogradu i pregovarala sa predsednikom Miloševićem. Primio ih je i general Ojdanić, koji navodi da se razgovor sveo na „ubeđivanje o neophodnosti i korisnosti angažovanja stranih trupa na tlu Kosova i Metohije.“ Tih dana general Ojdanić i general Klark su imali telefonski razgovor, kome je prisustvovao i general Krga. Sudeći po Ojdaniću, general Klark je postavio pitanje zašto se na obodu Kosova nalaze dodatne snage, na šta mu je načelnik GŠ VJ odgovorio da je to zbog gerilskih snaga i pretnji NATO prema SRJ. Klark je rekao da oni neće napasti SRJ, ali na pitanje Ojdanića to nije mogao da garantuje za albanske gerilske snage. Ojdanić je, na bazi ovog razgovora i stava generala Klarka, izrazio uvere-

⁴⁸ Kolegijum NGŠ VJ, 4. mart 1999.

⁴⁹ Kolegijum NGŠ VJ, 4. mart 1999. U Vićenci je 6. marta zamenjen tim za vezu kod CAOC NATO iz sastava RV i PVO. Kolegijum NGŠ VJ, 11. mart 1999.

⁵⁰ Kolegijum NGŠ VJ, 11. mart 1999.

nje da snage NATO neće doći nasilnim putem na tlo SRJ.⁵¹ Klark je izrazio žaljenje što Ojdanić nije došao u Vrhovnu komandu NATO, a potom je izneo upozorenja da bi VJ mogla da bude uništena ako uđe u sukob sa NATO. Zahtevao je da jugoslovenski vojni vrh upozori državni vrh da ne pravi greške koje bi državu uvele u rat sa NATO. Ojdanić je pokušao da generalu Klarku objasni dinamiku i aktivnosti terorista u odnosu na tok pregovora i da napravi paralelu sa slučajevima u Bosni. On je akcije VJ predstavio kao odgovor na provokacije gerilskih snaga i korake usmerene na obezbeđenja vojnih objekata i komunikacija. Klark je upozorio da se na taj način krše obećanja koja mu je dao Milošević u oktobru, odnosno sam Ojdanić u decembru 1998. Američki general je zahtevao da se sve snage na prostoru Kosova vrate na lokacije iz oktobra 1998. i da ostanu samo tri čete, kao i da se od snaga MUP-a Srbije oduzme teško naoružanje. Upozorio je načelnika GŠ da vojnim merama ne može pobediti snage UČK, da je to uništavanje pokrajine i života ljudi. Jugoslovenska strana treba da prihvati predlog da NATO dođe na Kosovo da bi pomogao svim snagama na terenu, rekao je Klark.

Dolazak NATO snaga, kako je ocenio američki general, ne bi značio ugrožavanje teritorijalnog suvereniteta Srbije. General Ojdanić se zapitao da li se nešto zahteva od UČK, na šta mu je Klark odgovorio da je predviđena njena demilitarizacija i potpuno ukidanje. Na Klarkovo pitanje da li je upoznat sa vojnim segmentom predloženog mirovnog sporazuma, general Ojdanić je odgovorio da jeste delimično. (Ojdanić je istakao da ubuduće neće prihvatati takve telefonske razgovore, jer ozbiljni razgovori ne mogu da se vode na takav način, „da uvek ostane nedorečen“ „a drugo, i iscrpljujuće je“). Klark je obrazložio povlačenje jugoslovenskih snaga, ponudio finansijsku pomoć za obnovu vojske i poboljšanje njenog socijalnog statusa i uspostavljanje saradnje sa NATO. Pozvao je Ojdanića da poseti njegovu komandu, na čemu se jugoslovenski general zahvalio i objasnio razloge odbijanja. Pozvao je Klarka u Beograd i rekao mu da će preneti stavove političkom vrhu SRJ. Klark je odbio poziv, jer je smatrao da bi njegova poseta SRJ bila protumačena kao pretnja. Istakao je da zove generala Ojdanića u Brisel da mu razjasni sve aspekte mirovnog plana i ponovio da će se NATO, u slučaju da primeni silu, uništiti snage VJ. Ojdanića je zamolio da se to izbegne radi vojske koja će biti kasnije stvorena i čiji bi ga pripadnici pitali zašto nije sprečio bombardovanje zemlje. To je suština razgovora Ojdanića sa Klarkom, predstavljena iz ugla jugoslovenskog generala.⁵²

Klark opisuje ovaj razgovor u sličnom tonu. On piše kako je pokušavao da ubedi generala Ojdanića u nesvršishodnost gomilanja snaga VJ, jer NATO neće ulaziti na Kosovo bez srpske dozvole. Američki general ističe ključnu dilemu NATO u tom trenutku: „Pripremali smo se za operaciju podrške miru koja će početi samo ako nas Srbi pozovu, a istovremeno smo pretili i pripremali se da bombardujemo Srbiju. To je bilo sasvim logično, ali nije bilo jednostavno. Davalo je mogućnost Srbima i drugima da napadnu strategiju kao konfuznu i obmanjujuću“. Klarka je brinulo što su na taj način Srbi dobijali vreme za intenzivne pripre-

---

⁵¹ Isto.

⁵² Kolegijum NGŠ VJ, 18. mart 1999.

me i planiranje odbrane od vazdušnih napada. On je 6. marta u Londonu razgovarao sa američkim državnim sekretarom Madlen Olbrajt, iznevši joj svoju bojazan zbog gubljenja elementa iznenađenja u upotrebi vazdušnih udara, nastavka „gomilanja i raspoređivanja“ srpskih snaga na Kosovu, kao i nemogućnosti sprečavanja da srpske snage za odmazdu napadnu albansko stanovništvo u pokrajini.⁵³

Kako su navodile jugoslovenske obaveštajne procene date 18. marta, general Klark je u Kongresu SAD izneo tvrdnje da je vojna akcija protiv SR Jugoslavije neminovna – bombardovanjem ili dovođenjem snaga NATO iz Makedonije. U toj susednoj zemlji snage NATO su, prema procenama Obaveštajne uprave, narasle na 12.000 ljudi, a deo snaga je bio razvijen u Albaniji. Otplovljavanje američkog nosača aviona „Enterprajz“ za Persijski zaliv smatralo se za „važan pozitivan indikator ove situacije“. Procene su i dalje bile zasnovane na očekivanju da nastavak pregovora donese rešenje, kao i da iznenađan incident ili unilateralna akcija SAD može biti pretnja bezbednosti SRJ. General Krga je predložio da se nastavi propagandno delovanje prema Makedoniji, da se vojska u javnosti oglasi saopštenjem i da načelnik GŠ uputi pismo svojim kolegama u kojem će razjasniti stavove VJ. Sve takve akcije, po mišljenju generala Krge, trebalo je da budu izvedene na vrhunskom stručnom nivou.⁵⁴

General Dimitrijević je izneo tok aktivnosti albanske gerile ukazavši na visok stepen koordinacije između albanskog pokreta i međunarodnih činilaca, ali je u već prepoznatljivom stilu istakao sledeće: „Inače, u vezi sa razgovorima u Parizu puno je konfuzije i bojim se pravih podataka o tome šta se stvarno tamo događa, mi zapravo još uvek i nemamo. Na jednoj strani su Šiptari prihvatili da potpišu, sad se to ne potpisuje, na drugoj strani predsednik Milošević kaže ne postoji papir, ne postoji sporazum. Posle toga se kaže stavili smo amandmanske primedbe na sporazum i tako dalje. Dakle to što je u sredstvima informisanja i ne mora da znači da je suština baš tako kako se kaže u sredstvima informisanja“. On je ponovo ukazao „da nešto nije u redu“ u izveštavanju snaga VJ angažovanih na Kosovu i Metohiji. Analizirao je dnevne izveštaje Prištinskog korpusa koji spominju samo „odbrambena dejstva“ i ukazao na stalne međunarodne optužbe da snage VJ izvode napade i čišćenja teritorije. Taktici gerilske UČK, koja napada manje vojne sastave, pojedinačna vozila, priprema napade tako što prati komunikacije VJ, VJ ne poklanja dovoljno pažnje u svojim analizama, zaključio je general Dimitrijević.⁵⁵

U ovom periodu, u 16 napada gerilskih snaga na jedinice VJ poginula su dva pripadnika, a 21 pripadnik je teže ili lakše ranjen. Na ovo izlaganje generala Ćurčina, načelnika Operativne uprave, reagovao je Dimitrijević: „Je li jedna od tih akcija rađena da smo mi planski izvodili akciju a nije u pitanju napad? Ja bih voleo da mi neko kaže. Ja, za dve jučerašnje tvrdim da smo ih mi vodili, a nismo bili napadnuti. Znači nije se u akciju išlo posle napada terorista na jedinice, nego je vršeno kako se kaže čišćenje terena. Znači, podrška MUP-u valjda.“ General je, kao i krajem januara, ukazao da načelnik GŠ treba da zna o tome „šta se stvarno dešava, jer izveštaji komande Prištinskog korpusa su svi pod konac: napadnu-

⁵³ V. Klark, *n. d.*, 200–201.

⁵⁴ Kologijum NGŠ VJ, 18. mart 1999.

⁵⁵ Isto.

to, odgovoreno, napadnuto, odgovoreno... Mislim da to nije u najmanju ruku korektno prema vama kao načelniku GŠ“. Navodeći da se prema izvodima iz štampe vidi da VJ izvodi akcije, on je nastavio „ja neću da proveravam, to nije moj posao, ali bojim se da ako zabijamo glavu u pesak da tako kažem, žmurimo pred tim problemom a oni se pojavljuju, a verifikaciona misija nam je za petama, znači šta god dole da se radi oni to vrlo budno motre i isključivom pažnjom vraćaju na naše aktivnosti, onda zaista možemo da uđemo u probleme koje ćemo teško moći da objasnimo.“ Podržao je predlog da se demantuju insinuacije na račun vojske, ali se zapitao „a šta ako to baš i nisu sve insinuacije? Šta onda?“ Dimitrijević je ukazao da je neshvatljivo da kao „vanredni događaj“ nisu okarakterisana dešavanja u Leskovcu 17. marta, gde je „200 vojnih obveznika pijano pravilo ujdurmu“, odnosno 15. marta kada se 70 vojnika okupilo pred komandom 549. brigade u Prizrenu.⁵⁶

Na opaske generala Dimitrijevića, načelnik GŠ Ojdanić je odgovorio: „Sve krupnije odluke oko upotrebe vojske su u skladu sa odobrenjem nadležnog ... organa odnosno predsednika SRJ koji komanduje vojskom i u miru i u ratu. Ne govorim o detaljima, očito da nešto ove nije u redu i u vezi sa tim ja ću da se čujem sa komandantom Treće armije i mislim da bi morao da usledi njegov ovde dolazak da mi sednemo i da na ovu temu korektno porazgovaramo. Znači ne atak na nekoga, nego da korektno porazgovaramo ali da budete tu oprezni koliko je meni do znanja samo se praktično vrši odgovor na ono što je urađeno. Ne može li valjda vojska skrstiti ruke ako je pogođeno vojno motorno vozilo u kome su bila dva oficira, dva pukovnika su ranjena i samo da prođe. Moraju se neke mere zajedno sa MUP-om i vojskom preduzeti u smislu blokiranja i pretresa terena a isto tako ako se otkrije tamo neko, da se po tom deštuje. Mislim da smo svi sa tim saglasni, ali svako drugo divljanje van znanja i komandanta armije i komandanta korpusa mora se sprečiti na višim nivoima, pa u vezi sa tim mislim da je najbolji lek i najbolje rešenje da to uradimo čim pre... Oko sprovođenja kontrole, kontrole funkcije praktično, ne ono teoretski, ja sam hteo između ostalog i da doprinesem vojsci, pre nego što odem iz njenih redova, ali se nije dalo da ne komentarišem.“

Srpsko-albanski pregovori u Rambujeu su u međuvremenu prekinuti i nisu više nastavljeni. Albanci su potpisali predlog, ali su Srbi odbili da to učine. „To je stvorilo situaciju koja je zahtevala vazdušne udare“, piše general Klark. U komandi NATO u toku je bilo završno planiranje vazdušnih udara.⁵⁷ U tom periodu Vojska Jugoslavije je modifikovala ratni plan „Grom 3“, „sa novim modelom ugrožavanja bezbednosti SRJ i u skladu sa tim angažovanje snaga VJ pre svega Treće armije... kao aneks Groma 3“.

Narastanje snaga VJ na jugu Srbije i na Kosovu

NATO i SAD su optuživali SRJ, njenu vojsku i policiju da krši oktobarski sporazum prema kojem je utvrđen obim snaga na terenu pokrajine. Materijali Kolegijuma načelnika GŠ VJ pokazuju da je Vojska postepeno povećavala svoje

⁵⁶ Isto.

⁵⁷ V. Klark, *n. d.*, 208.

snage na obodu i u samoj pokrajini sve do odlaska Kosovske verifikacione misije, odnosno do početka vazdušnih napada NATO 24. marta 1999. Pojačanja su pristizala u pokrajinu i na njene obode uprkos prisustvu KVM i stalnim sukobima sa gerilskom UČK.

Tokom januara, kao pojačanje snagama u pokrajini, prebazirana je jedna taktička grupa 211. oklopne brigade (okbr) iz Niša u Kuršumliju, a u februaru artiljerijska borbena grupa 203. mešovite artiljerijske brigade (mabr), iz Aleksinca takođe u Kuršumliju. Delimičnom mobilizacijom (pozvano 11.600 ljudi, početni odziv 12%) predviđena je popuna snaga 211. i 252. okbr (Kraljevo), 1. mabr (Kragujevac), snaga 19. pešadijske brigade (pbr) iz Požega, čija je taktička grupa (TG) izašla na Pešter. Kod 125, 549. motorizovane brigade (mtbr) i 354. pbr Prištinskog korpusa pozvano je 580 obveznika, sa odzivom od preko 50%. Na teritoriji pokrajine planirana je upotreba 37. mtbr (Raška). Stav načelnika GŠ, generala Ojdanića, može poslužiti za razumevanje procesa narastanja snaga VJ: „Ne voditi dole jedinice. Na prostor Kosova i Metohije ne ulaze, nego ih raspoređivati po periferiji, na obodu, ali tako blizu da one mogu (biti) tako brzo prevežene ili na drugi način odbačene na teritoriju Kosova i Metohije.“ Računalo se, kao i mnogo puta ranije, na oklopne jedinice: na ojačanja 211. i 252. okbr, kao neke „relativno skromne snage sa kojima bismo mogli izvršiti brzu intervenciju na prostoru Kosova i Metohije sa spoljnih rubova.“⁵⁸

Tokom februara u RV i PVO je konstatovan problem u odzivu vojnih obveznika (41%) i vozila iz popisa (14%). Ovo je direktno uticalo na borbenu gotovost jedinica na aerodromima Ponikve i Sjenica gde u miru nije bilo avijacije, kao i popunjenost artiljerijsko-raketnih divizionara PVO na aerodromima. U isto vreme, zdejstvovani su operativni timovi u komandi 2. armije u Podgorici, kao i u njenim potčinjenim korpusima i vojnim okruzima. Prema ranijem planu, snage 37. mtbr su dovedene u trenutnu borbenu gotovost i tročasovnu gotovost za pokret i ulazak u sastav Prištinskog korpusa, 252. okbr je ojačana jednim mehanizovanim bataljonom (mb) iz 1. armije, snage 19. pbr bile su na Pešteru. Uočeni su problemi u pozivanju vojnih obveznika u Crnoj Gori, jer je ukupan odziv sa Užičkim korpusom bio 35%. Komandant RM je upoznao članove Kolegijuma NGŠ sa problemima i ograničavajućim faktorima: smanjena mirnodopska popuna i nivo popune ročnim sastavom, kao i stanje tehnike: 61% neispravnih brodova, ali i neispravnost borbenih sistema na preostalim brodovima koji su se vodili kao ispravni, nedostatak municije: 50% kalibra 105 mm, 76% kalibra 130 mm i 64% kalibra 100 mm, kao i 25% kod protivavionskih raketa. Popunjenost pogonskim gorivom iznosila je 36%.⁵⁹

Prema podacima Kolegijuma NGŠ održanog 25. februara 1999, od 22.471 pozvanog lica odazvalo se 15.184 (67,6%). U 3. armiji odziv je bio 77%, ali u RV i PVO oko 50%. U 3. armiji počela je disperzija ljudstva i pokretnih stvari, a sve njene jedinice su prevedene u potpunu borbenu gotovost. Komanda 3. armije je zauzela komandno mesto u Kuršumliji, a postepeno je počelo dovo-

⁵⁸ Kolegijum NGŠ VJ, 18. februar 1999.

⁵⁹ Vanredni kolegijum NGŠ VJ, 21. februar 1999.

đenje novih snaga: peš. bataljona 19. pbr u Štavlju, posednut je aerodrom Sjenica, deo protivterorističkog bataljona 72. specijalne brigade prepotčinjen je snagama Prištinskog korpusa,⁶⁰ mb iz sastava 252 stigao je u Rašku, a borbene grupe (BG) 211. okbr i 203. mabr skoncentrisane su u Kuršumlijskoj banji. Snage Prištinskog korpusa su ojačane armijskim sanitetskim i jedinicama veze. Bujanovačka 78. mtbr pojačana je divizionom 159. artiljerijsko-raketne brigade PVO i mešovitim inženjerskim vodom, a potom je posela rejone van Bujanovca (Čukarka–Slavujevac–Reljin). Niška BG-21 došla je u Vranje i ušla u sastav 78. brigade. Na Kosovu su na teren, van kasarni, izašle dve BG iz Mitrovačke 125. mtbr: u Vaganicu južno od Mitrovice i u Vučitrn. Iz prištinske 15. okbr jedna BG je izašla u selo Nevoljane, južno od Vučitna.

U sastavu RV i PVO povećan je broj aviona u dežurstvu sa 4 (2+2 kod 204. i 83. puka na aerodromima Batajnica i Slatina–Priština) na 8, odnosno u tročasovnoj gotovosti uvedena su po 4 aviona u svakom puku. U stalnoj gotovosti na Batajnici bila su dva helikoptera i jedan transportni avion, a u još tri helikoptera nalazila su se u 1-časovnoj i 3-časovnoj gotovosti, na aerodromu Niš, od kojih je jedan bio namenjen prevozu hirurške ekipe. Na aerodrom Slatina stigla je grupa za borbeno komandovanje Korpusa PVO, a vazduhoplovni oficiri za navođenje raspoređeni su kod sve četiri brigade Prištinskog korpusa na Kosovu. Kod raketnih jedinica PVO u marševski položaj su prevedeni po dva divizion sistema „Neva“ iz 250. raketne brigade (Beograd) i 450. raketnog puka PVO (Kraljevo), kao i „Kub“ kod 230. samohodnog rp PVO (Niš), odnosno po jedan divizion kod 60. i 240. srp PVO (Danilovgrad i Novi Sad). Tri radarska voda iz sastava 20. i 58. bataljona VOJIN su predislocirana. Dubinsko obezbeđenje državne granice je nastavljeno. Zabranjena su sva odsustva i otpuštanje martovske partije vojnika kućama. Na Kolegijumu NGŠ, budući da u tom trenutku nije postojala eksplicitna opasnost, postavilo se pitanje kako zakonski regulisati ostanak vojnika duže od 15–20. marta. Bilo je predloga da se martovskoj partiji produži vojni rok za 40 dana, jer je kontingent od 8.000 vojnika značajno uticao na nivo spremnosti i obučenosti ukupnog sastava VJ. U raspravi je bilo reči o potrebnom broju ljudstva i raspodeli takvog vojničkog sastava radi potpune Prištinskog korpusa i 3. armije.⁶¹

Vrh NATO je budno pratio „zabrinjavajući“ razvoj stanja na terenu, „pošto je srpska vojska nastavila da ulazi na Kosovo“, piše general Klark. Američki general je sa svojim štabom bio uključen u izradu vojnog predloga koji je ponuđen srpskoj strani u Rambujeu. Paralelno sa tim radili su na planovima izvlačenja KVM sa Kosova i raspoređivanja snaga NATO na terenu Kosova, na

---

⁶⁰ Kako je ovaj bataljon preko odeljenja Vojne policije bio u nadležnosti Uprave bezbednosti, general Dimitrijević je snažno protestovao jer je bataljon prebačen na Kosovo bez znanja uprave i njega samog, sve dok nije stigao na Kosovo. Bataljon je podeljen između snaga 52. bVP i 243. mbr, „pretpostavljam da je za to stručnjak načelnik štaba Treće armije pošto on zna šta u korpusu ima od tih jedinica i da je verovatno predlog odatle bio“. Ekipa iz odeljenja VP upućena je da koordinira akciju ove jedinice, a general Dimitrijević je insistirao da se o angažovanju jedinica VP van PrK i 3. armije „makar“ konsultuje kao najnadležniji za njihovu upotrebu. Ovo naređenje išlo je direktno od 3. armije i odobrio ga je načelnik GŠ, kako se kasnije ispostavilo.

⁶¹ Kolegijum NGŠ VJ, 25. februar 1999.

bazi podele nacionalnih sektora. U isto vreme dograđivani su planovi o vazдушnim napadima i ažuriran izbor ciljeva.⁶²

Početak marta nastavljen je trend narastanja ratne armije uz pozivanje rezervnog sastava. Do 3. marta od pozvanih 40.556 odazvalo se 25.589 lica ili 63%. Značajan deo snaga 211. okbr prešao je iz Niša u Kuršumliju, a kompletna 1. mabr iz Kragujevca u Čupriju. Borbena grupa 19. pbr nalazila se na aerodromu Dubinje kod Sjenice. U periodu 7–9. marta očekivalo se upućivanje 1.965 vojnika decembarske klase 1998, koja je prošla obuku, iz jedinica 1, 2 i 3. armije u jedinice na Kosovu. U toj nedelji borbeno gotovost VJ bila je najveća, ali se očekivao njen pad otpisom stare martovske i uvođenjem nove klase delimično obučanih vojnika. I dalje je postojao problem odziva na kadrovski rok i u rezervni sastav (Crna Gora – Podgorica, delimično Beograd za RV i PVO, 1. armija itd.).⁶³

U prvoj martovskoj nedelji 37. mtbr predислоcirana je iz Raške u Kosovsku Mitrovicu, u sastav Prištinskog korpusa, a BG-21 je iz Niškog korpusa prešla u rejon Uroševca u sastav 243. mehanizovane brigade. Pojedini izdvojeni objekti na Kosovu su napušteni i minirani radi obezbeđenja. Drugoj armiji je naredeno da zatvori putne pravce da bi se sprečilo prelivanje krize sa Kosova i Metohije unutar Crne Gore i Raške oblasti. Utvrđen je predlog za proširenje graničnog pojasa odlukom Savezne vlade. Snage VJ nastavile su da pojačano obezbeđuju granicu prema Albaniji i Makedoniji.⁶⁴ Sa 18. martom ukupno je pozvano 36.449 pripadnika rezervnog sastava, a odazvalo se 26.295 ili 72%. U jedinicama je zadržano 21.159 ljudi. Tom broju trebalo je dodati martovsku partiju (1998) redovnih vojnika koja je 20. marta kompletna prevedena u status „lica u rezervnom sastavu“ i zadržana u jedinicama. Ovakvih „rezervista“ bilo je 7.831.⁶⁵ List *Vojska* je pisao kako su odluku o produženju roka u pojedinim jedinicama vojnici dočekali pesmom, odnosno kako su se „oglasili i roditelji“ koji su sa ponosom prihvatili produženje vojnog roka za svoje sinove u uniformi.⁶⁶

Sredinom marta počelo je prepotčinjavanje 252. okbr iz 1. u 3. armiju, a njen mb prešao je iz Raške u Srbicu. Mehanizovani bataljon 211. okbr prešao je iz Kuršumlijske Banje u Malo Kosovo. Jedinice 3. armije pojačane su izviđačko-diverzantskim bataljonom 72. sbr i jednom četom vojne policije. Deo komande Niškog korpusa stigao je u kasarnu u Vranju. Jedinice RV i PVO počele su manevar svojih snaga, pre svega sa jedinicama PVO. Naređena je potpuna mobilizacija nekoliko vojnoteritorijalnih odreda: 135. (Surdulica), 60. i 62. odreda (Priština), kao i delimična mobilizacija 78. mtbr, 175. i 354. pbr, 159. arbr PVO, 319. puka veze, 3. bataljona veze i drugih jedinica veze 3. armije. Zatvoreni su pravci i uspostavljena kontrola kretanja na komunikacijama sa Kosova i Metohije prema Crnoj Gori „u cilju izolacije prostora Kosova i Metohije i sprečavanja prenošenja krize“. General Panić je izvestio Kolegijum NGŠ da je američki izaslanik izrazio

⁶² V. Klark, *n. d.*, 197–200.

⁶³ Kolegijum NGŠ VI, 4. mart 1999.

⁶⁴ Isto, 11. mart 1999.

⁶⁵ Isto, 18. mart 1999.

⁶⁶ *Zrelost jedne mladosti*, Vojska, 18. mart 1999, 9.

protest zbog prekomernog angažovanje vojske, navodeći dolazak 211. oklopne brigade u rejon Kosovske Mitrovice. Panić mu je odgovorio da je to nužno zbog povećanog obima terorističkih aktivnosti i gomilanja snaga u Makedoniji.⁶⁷

Pored detaljnog praćenja aktivnosti VJ od strane međunarodne verifikacione misije, diplomatskih predstavnika iz Beograda i avijacije NATO koja je nadletala pokrajinu, druga karakteristika ovog perioda bili su sve brojniji sukobi sa gerilskim snagama UČK. U februaru je otvorena vatra na kolonu kod sela Studenčane u opštini Suva Reka, a 22. na putu Vučitrn – selo Bukos napadnuta je kolona vozila i ranjen jedan pripadnik VJ. Četiri dana kasnije, 26. februara, napadnuta je jedinica koja je vršila obuku kod sela G. Vaganica i tom prilikom ubijena su dvojica pripadnika UČK. Oko tri sata izjutra 1. marta, napadnute su snage VJ i MUP Srbije na graničnom obezbeđenju kod General Jankovića. Istog dana popodne izvršen je napad na kolonu VJ kod Volujka u opštini Klina. Drugog marta u napadu na jedinicu VJ kod sela Pusetnik u rejonu Kačanika poginuo je jedan podoficir VJ. Sutradan, na putu Milajić-Priluzje, otet je jedan vojnik na redovnom odsustvu, dok su njegovi otac i stric ubijeni u kolima koje su zaustavili pripadnici UČK. Dvanaestog marta više grupa gerilaca iz pravca Albanije pokušale su da u rejonu karaule Gorožup prodre na Kosovo. Tom prilikom iz pravca sela Žur i Vrbnica napadnute su snage VJ, kao podrška grupi koja se probijala iz Albanije. U rejonu sela Drvare kod Vučitrna u napadu na jedinicu VJ koja se nalazila na logorovanju stradao je još jedan oficir VJ. Sutradan, kod sela Hercigovo takođe kod Vučitrna, napadnuta je jedinica VJ, koja je tom prilikom izgubila jednog vojnika, a trojica su ranjena. Dana 16. marta napadnuta je jedinica VJ u pokretu na putu Kosovska Mitrovica – Vučitrn, a sutradan je došlo do napada u rejonu karaule zapadno od Đakovice. U napadu na vojne snage koje su obezbeđivale objekte u blizini sela Kabaš stradao je jedan vojnik, a drugi je ranjen u napadu na snage VJ „u vežbovnim aktivnostima“ zapadno od Vučitrna. Tokom 20–21. marta u zoni puta Priština – Podujevo nastavljene su borbe sa snagama UČK.⁶⁸

Kada su pregovori u Rambujeu propali, doneta je odluka da se KVM povuče i aktivira naredba o vazдушnim udarima na SRJ. U rano jutro 20. marta ljudstvo Verifikacione misije OEBS, predvođeno Vilijamom Vokerom, napustilo je teritoriju SRJ i prešlo u Makedoniju.⁶⁹ General Klark smatra da je bilo „pravo čudo“ što se misija povukla „a da niko nije uzet za taoca i bez gubitaka“. ⁷⁰ U tom trenutku (što potvrđuje i general Klark) snaga NATO koje su trebale da izvrše vazdušni udar nisu bile potpuno spremne. Pojedine od njih nisu stigle u predviđene baze, a nosač aviona na koji se računalo napustio je Jadran i uputio se ka Persijskom zalivu. Postojao je, takođe, momenat od 48 sati od donošenja odluke do realizacije.⁷¹

⁶⁷ Kolegijum NGŠ VJ, 18. mart 1999.

⁶⁸ *Vojska*, 25. februar 1999, 4; *Isto*, 4. mart 1999, 4; *Isto*, 11. mart 1999, 6 i 11; *Isto*, 18. mart 1999, 11; *Isto*, 25. mart 1999, 8.

⁶⁹ *Vojska*, 25. mart 1999, 8.

⁷⁰ V. Klark, *n. d.*, 208.

⁷¹ *Isto*, 208–209.

Posle odlaska snaga KVM, borbe na Kosovu su intenzivirane. Sve se uklapalo u ono što je komandant 3. armije general Pavković tih dana rekao u Prištini za vreme obuke jedne jedinice. On je dao uveravanja da će vojska odbraniti Kosovo i Metohiju, da je „postignuto veliko jedinstvo“, da su „naš predsednik Slobodan Milošević i vrhovni komandant i celo naše državno i vojno rukovodstvo“ više puta ponovili „da odbrana Kosova nema cenu i da ćemo se mi po svaku cenu braniti“. U prilično ratobornom govoru ukazao je na postojanje „pete kolone“ u Srbiji i nagovestio brz obračun sa teroristima, ocenivši da „ovde treba imati u vidu da se treba razračunati i sa svim ostalim domaćim izdajnicima koji u poslednje vreme zagovaraju teze da se mi ne možemo suprotstaviti celom svetu i ne možemo boriti protiv celog sveta. Mi se samo pripremamo da odbranimo našu zemlju bez obzira koji je protivnik bude napao. Drugi proturaju teze da neki generali pozivaju najbolju srpsku decu i srpske sinove u rat...“⁷²

Poslednja šansa da se konflikt reši bez upotrebe sile i sukoba sa NATO bila je 22. marta, kada je u Beograd ponovo stigao Ričard Holbruk. Pregovori su, međutim, propali. NATO se našao pred izvršenjem zadatka. Generalni sekretar Havijer Solana izdao je naređenje za početak akcije. Američki general Klark piše da je tada poslednji put nazvao generala Ojdanića: „Hteo sam da iskoristim priliku da utičem na njega pre početka vazdušne kampanje. „Generale, dozvolite mi da vam uputim jedno veoma jasno upozorenje“, rekao sam posle pozdravljanja. „Za svaki napad na snage NATO-a u susednim zemljama snosićete veoma ozbiljne posledice. I neka vaši ratni brodovi ostanu u luci ili će biti napadnuti i uništeni“. „Razumeo sam vaše upozorenje“, odgovorio je ozbiljnim i uljudnim tonom. „Znamo ko su naši neprijatelji koji prave probleme. Snage u susednim zemljama moraju postupati ispravno. Ali ne razumem zašto naše pomorske snage moraju ostati u luci?“ Odlučno sam mu odgovorio: „Vaše pomorske snage su naoružane i stoga će one biti shvaćene kao pretnja ukoliko se pokrenu iz svoje luke.“ Nastavio sam sa uopštenim upozorenjima da prekinu vojnu aktivnost na Kosovu i da prihvate zahteve međunarodne zajednice. Ojdanić je rekao malo, ali čini se da su ga upozorenja barem naterala da se duboko zamisli.“⁷³

Posle prvih napada snaga NATO na SR Jugoslaviju, uveče 24. marta 1999, Savezna vlada je proglasila ratno stanje „jer je otpočela agresija na Saveznu Republiku Jugoslaviju“.⁷⁴ Bio je to početak poslednjeg rata Srbije u 20. veku.

⁷² *Odbrana Kosmeta nema cenu*, Vojska, 18. mart 1999, 4.

⁷³ V. Klark, *n. d.*, 218–219.

⁷⁴ *Vojska*, 25. mart 1999, 4; *Službeni vojni list* 8, 12. april 1999, 1; *Isto*, 12. 10. maj 1999; *Isto*, 28, 12. avgust 1999. Sa 12. martom prestala je profesionalna služba ranijem NGŠ general-pukovniku Momčilu Perišiću. Početak rata doneo je razrešenje generala Aleksandra Dimitrijevića sa mesta načelnika Uprave bezbednosti GŠ VJ. Na njegovo mesto postavljen je general-potpukovnik Geza Farkaš. Dimitrijević je postao pomoćnik u Saveznom MO, ali je sa 4. aprilom i njemu prestala aktivna služba. Ubrzo su smenjeni i generali B. Grahovac, načelnik Sektora RV i PVO i R. Martinović, komandant 2. armije.

Bojan B. Dimitrijević

WHAT PRECEDED THE 1999 NATO ATTACK ON YUGOSLAVIA?

Yugoslav Military Leadership and the Preparations for War with NATO
October 1998 – March 1999

Summary

Article examines the role and the activity of Yugoslav military leadership from October 1998 until March 1999, immediately followed by the NATO attack on the FR Yugoslavia. The position of the military regarding the war with NATO is being examined, as well as the dilemmas in the army leadership and strengthening of the forces of Army of Yugoslavia on the eve of the confrontation which started in March 1999. Apart of the presentation of new facts, the purpose of the article is to show the need for overcoming historical distance by shifting the focus toward recent past of Serbia and Yugoslavia. The text is written on the basis of original archival sources, military publications and memoirs of participants.

VLADIMIR PETROVIĆ, istraživač-saradnik
Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

340.12(44)"19" ; 93/94-055.1:340.69(44)"19"

WITNESSING A TROUBLED CENTURY: HISTORIANS AS EXPERTS IN FRENCH COURTROOMS 1898–1998*

ABSTRACT: *The article analyzes a complex example of confluence between history and law through the development of historical expert witnessing in French legal context of the 20th century. Courtroom utilization of historical expertise is scrutinized ranging from cases related to the famous Dreyfus affair (1898), to the legal encounters with the atrocious legacy of the Second World War (1998). Transformations of historical expert witnessing during the last century, as well as its capacity to provoke strong professional disagreements and public debates, are seen as intellectual reflexes mirroring the tensions of the age of extremes.*

In an interesting book entitled *The Judge and the Historian*, Carlo Ginzburg exclaimed that „the ties between history and law have always been close – they date back two thousand five hundred years, to their emergence in Greece.“¹ And indeed, even etymologically, complex interdependence between historical and legal inquiry could be traced back to their emergence in the Antiquity, as the meaning of the Ancient Greek word (historian) was in different contexts denoting „the one who knows, the expert or the judge“. There was hardly a shortage of the authors noting this proximity between these modes of human experience. As early as 1814 Joseph von Hormayr was praising „history, that pure two-sided mirror of judgments past and judgments still to come, that inexhaustible source of universally beneficial experience, and incorruptible judge of those who have no other judge“.² Similarly powerful understanding was immortalized in Schiller’s and Hegel’s vision of *Weltgeschichte als Weltgericht*. This vision survived in frequent, if implicit metaphors of tribunal of history or judgment of history, as well as in comparisons of historian with judges, advocates, prosecutors or detec-

---

* Rad je deo projekta Instituta za savremenu istoriju (*Ne)uspešna integracija – (ne)dovršena modernizacija: međunarodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije i Jugoslavije 1921–1991*, (broj 147039), koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

¹ Carlo Ginzburg, *The Judge and the Historian*, (London : Verso, 1999), 12.

² Joseph von Hormayr, „Austria and Germany“, in: Balázs Trencsényi, Michal Kopeček, (ed.), *National Romanticism: The Formation of National Movements* (Budapest : Central European University Press, 2006), 30.

tives. However, the analogy had its limitations. By the time history and law grew to become institutionalized social practices, tensions between them appeared. Among others, the core methodological assumptions of historical science, as laid down in the second half of the 19th century, was set on the meticulous investigation of the sources and on the creation of the balanced interpretation of the past events, but such impartiality was secured by a detachment created through the temporal remoteness between the researcher and the researched events. This theory of distance was creating a gap between historians and legal and political concerns of contemporary society.³

Filling the Gap: French Historians in Quest for Social Relevance

Perhaps it does not come as a surprise that this gap was breached precisely in France. Legal historian Donald Kelley argues that French scholars played a pivotal role in the reemergence of historical studies and legal scholarship of the Renaissance. Already in the 16th century François Baudouin claimed that historical studies must be placed upon a solid foundation of law, and that jurisprudence should be joined to history. In the 18th century, none other than Montesquieu claimed that „one must illuminate history by laws and laws by history.”⁴ By the end of the 19th century, such ambitions turned to reality in the most dramatic legal event which was shaking the French public and shaping its political and intellectual landscape – the Dreyfus affair. Launched in 1894 with the doubts that confidential information from the French General Staff was leaked to the German military, the finger of accusation was pointed towards Captain Alfred Dreyfus, French artillery officer of Jewish origin. By the end of the year, he was tried for treason by the military tribunal and sentenced to life imprisonment.⁵

However, such prompt rendering of justice, coupled with chauvinistic and anti-Semitic campaign was raising suspicions. It was soon apparent that Dreyfus was not convicted on the basis of solid evidence. Namely, in both 1894 trial to Alfred Dreyfus and the 1898 trial to the other suspect, Major Ferdinand Esterhazy, much of the cases were revolving around the authenticity of the documents allegedly written by the two officers (the infamous *bordereau* and the *petit bleu*). As graphology was still in the cradle, examination over those documents was conducted hastily by different experts – Gobert, forensic document expert of

³ Classical account on this development is given by Friedrich Meinecke, *Die Entstehung des Historismus*, (München: R. Oldenbourg, 1965); Contextualized in Georg Iggers, *Historiography in the twentieth century: from scientific objectivity to the postmodern challenge* (Hanover, NH : Wesleyan University Press, 1997).

⁴ Donald R. Kelley, *Historians and the Law in Postrevolutionary France*, (Princeton Princeton University Press 1984), 116, 139.

⁵ On Dreyfus affair and on the documents on the surrounding trials see: Dreyfus Rehabilitated: France 1906, <http://www.dreyfus.culture.fr/en/> On the role of historians in the Dreyfus case see Olivier Dumoulin, *Le rôle social de l'historien: De la chaire au prétoire*. Paris 2003, 163–175. and Vincent Duclert, 'Histoire, historiographie et historiens de l'affaire Dreyfus', in Michael Leymarie (dir), *La postérité de l'affaire Dreyfus*, (Lille: Septentrion, 1998), 151–239. Also see Jean-Noël Jeanneney, *La passé dans le prétoire*, (Paris : Seuil 1998), 13–33.

the Bank of France, police investigator Alphonse Bertillon, and later by Chararay, Pelletier and Teyssonnières – but their findings were in collision. On the other hand, the experts researching the Esterhazy note, Couard, Bellname and Vari-nard, were in accord about its authorship, but were not considered to have sufficient authority or skills.⁶ Hence the reexamination of their results was an important request of the group of intellectuals assembled around the newly formed *Ligue des droits de l'homme*, pursuing the revision of the case. When Émile Zola wrote his famous *J'accuse* in hope to be put to trial himself and hence reopen the Dreyfus case indirectly, he warned the French President that „France has this stain on its cheek. History will write that it is under your presidency that such social crime could be committed“⁷ He hoped that not only history, but also some historians would support him. The issue of authenticity of documents remained the only firm common ground between the disciplines of law and history. This stream of investigation bore important fruits since the end of the Middle Ages in debunking of its forgeries. Ever since, historians were occasionally needed for services by using their skills to reveal false documents and to authenticate legal evidence. The question laid open – if their methodology and skills are applicable to the challenges posed by the heated environment of a legal process.

And indeed, Zola's 1898 trial was an opportunity for a number of reputed French historians to step forward and take up this challenge. Paul Viollet, Arthur Giry, Paul Meyer, Auguste and Émile Molinier applied historical method of critique of sources on the disputed documents. Arthur Giry testified in the Zola case about the authorship, using the opportunity to assert the authority of a historian over the documents: „The study and the composition of the text are naturally one important part in our branch of erudition; we teach our pupils to determine the age, the origin, and provenience, to discern between authentic, false, interpolated and sincere documents. The method is always the same. It does not vary, because we have such a particular education that gives habit to observe in a text the most detailed particularities we can as well apply this method to the contemporary text as much as to the Ancient text.“⁸ However, as persuasive as he was, he could not sway the court. The judges were not necessarily as impressed. With the development of criminology, many applied techniques came together in shaping the forensics, and the traditional elements of historical science, such as establishment of authenticity and authorship over the documents, came to be the field of research of graphology and other evolving forensic sciences, undermining the authority and method of historians. Paul Meyer, the director of the l'École des chartes was attacked by the presiding judge for using notes: „I am not reading. Mr. President. I am just a professor, and as I have a poor memory, I am always obliged to write down, in a sentence or two, the ideas I am about to convey.“⁹ At

---

⁶ Dreyfus Rehabilitated: France 1906, *Archives and Educational Resources* – <http://www.dreyfus.culture.fr/en/>

⁷ Émile Zola, 'J'accuse', *L'Aurore* 13 janvier 1898.

⁸ Dumoulin, *op. cit.*, 165–166. Historical expert testimonies are published together in Edmond Haime, *Les Faits acquis à l'histoire*, Paris 1898.

⁹ Quoted from Jean-Noël Jeanneney, *op. cit.*, (Paris: Seuil 1998), 16.

the very beginning of their expert role, historians were to learn an important lesson: courtroom was no classroom. Zola was convicted, and had fled to England before the verdict was rendered on his appeal. However, such development aroused more public sympathy for the revisionists, and had opened up the avenue for their original goal – the review of the Dreyfus case.

Historians were even blunter during this review, held in 1899 in Rennes. Émile Molinier restated the arguments on the issue of authenticity of disputed documents, claiming that they could not have possibly be written by Dreyfus on the basis of his professional authority: „I will allow myself to remind you on this topic that the rules of historical critique which I apply to the expertise of commander Esterhazy’s paper are the same rules that historians have been applying to all forms of historical memoires during the previous centuries.“ He was challenging the authority of previous experts: „You may perhaps tell me that I am not an expert. This is the third time that I had come to testify and the first in which I have offered my expertise in a case of writing. But if I allow myself to put this opinion in front of you with such a force, that is because it is a result of very long personal study.“¹⁰ Still, the judges reconvicted Dreyfus, but have lowered his sentence to 10 years. However, waging their war against official experts, historians were very persuasive. Jean Jaurès wrote: „These men, after conscious study, have come to confirm that the bordereau is Esterhazy’s and there is a lot there of what I would dare to call decisive... They were not divided as experts in the Dreyfus case, and they do not operate behind closed doors as did the experts in the Esterhazy case.“¹¹ Their persistence contributed to the further development. Prompted by investigation of Colonel Georges Picquart, more evidence on Dreyfus’ innocence was coming to light. After fierce public pressure, Dreyfus was eventually pardoned by the French President, and was finally rehabilitated in 1906, knighted with the Légion d’Honneur and reintegrated into the French army.

In the Dreyfus affair, historians have contributed to undoing the miscarriage of justice. In this great moment of triumph of historical authority over the forensic expertise, historians were acting upon ideal set by Gabriel Monod, the founder of *Revue historique*, inscribed in 1876 at the opening article of this venerable periodical: „It is in this manner that history, without assumptions to any profit apart of the one that we draw from the truth works in a discrete and certain manner toward the greatness of the nation, and at the same time towards the progress of the human race.“¹² However, the triumph was at the same time marking the beginning of unfulfilled potentials and bitter disappointments. Spiting Monod’s optimism, it turned out soon that serving „the greatness of the nation“ and advancing „the progress of the human race“ might as well be at odds, and many historians, if compelled to choose, would give an advantage to the former. As Harold Berman reminds, „the emergence in the nineteenth century of the so-called scien-

---

¹⁰ Dumoulin, *op. cit.*, 167.

¹¹ Dumoulin, *op. cit.*, 168.

¹² Gabriel Monod, 'Du progrès des études historiques en France depuis le XVIe siècle', *Revue historique* I (1876).

tific history, that is of systematic and painstaking research... coincided with the emergence of the most intense nationalism that Europe had yet experienced. It was simply assumed that history meant national history”, reminds Harold Berman.¹³ Nationalist fervor of the period was threatening to compromise high standards of historical scholarship. In France, one of the aftereffects of the Dreyfus case was not only the engagement of historians for Dreyfus in the courtroom, but also their mobilization against his rehabilitation. Many historians were no strangers to *Action française*, political movement of far right-wing intellectuals was created in 1899, at the height of the affair, with the clear desire to prevent his rehabilitation. In fact, according to James McMillan, „historians were assigned a vital role by *Action française* in that the movement actively promoted a view on the French past which challenged the glorification of the French Revolution and the Republican tradition.“¹⁴ First World War has furthered these cleavages. The wartime explosion of nationalist hysteria was followed by the postwar resentment and bitterness. Its best expression in historiography was the debate over the responsibility for the outbreak of war.¹⁵ Working as extended arms of their foreign ministries, European historians were publishing sources and quarrelling over the revision of the Versailles treaty. Professional failure to resolve those differences on heuristic and interpretative level added to the frustration and revanchism. Somewhat ironically, the more French historians were trying to establish common position, lack of cohesion within the country were becoming more evident. Finally, France crumbled in the face of German attack in less than 40 days. All the internal divisions came to light in what Marc Bloch labeled a *Strange Defeat*. The Third Republic disappeared, and on its ruins a new state of undeclared but omnipresent civil war emerged, to be resolved only by the end of the Second World War with the collapse of the Vichy regime.

Dealing with the Past in Postwar France

Dealing with the past in the immediate postwar period in France was particularly brutal. „Between the summer of 1944 and the beginning of 1945, about

---

¹³ Harold J. Berman, *Law and Revolution. The Formation of the Western legal Tradition*, (Cambridge, Mass: Harvard University Press 1983), 17.

¹⁴ More on the role of historians Jacques Bainville and Louis Dimier in this context in: James F. McMillan, *Twentieth-Century France: Politics and Society in France 1898–1991*, (New York : Arnold 1992), 32–40. On Dreyfus affair, historians and right-wing see Eugen Weber, *Action française Royalism and Reaction in Twentieth-Century France*, (Stanford: Stanford University Press 1962), 3–6, 16–43.

¹⁵ Details about the impact of this debate, in Anthony D’Agostino, „The Revisionist Tradition in European Diplomatic History”, *The Journal of The Historical Society*, 2 (2004): 255–287. The complex web of interdependency between such scholarly attempts and predominant political moods is revealed in contributions by Holger H. Herwig, Herman Witthens, Ellen L. Evans and Joseph O. Bazlen, collected in: Keith Wilson, (ed.) *Forging the Collective Memory. Government and International Historians through Two World Wars* (Providence, Oxford : Bergham Books, 1996), 87–177. The overview of the debate in Klaus Grosse Kracht, *Kriegsschuldfrage und zeithistorische Forschung in Deutschland. Historiographische Nachwirkungen des Ersten Weltkriegs*, in: *Zeitgeschichte-online*, 2004. <http://www.zeitgeschichte-online.de/md=EKW-GKkracht> (accessed on 20.2.2006).

10000 people were executed without any real judgments... The High Court of Justice put on trial about 100 ministers and other politicians, including Petain and Laval, the heads of the State. More than 50% were condemned to term or life in prison; 18 were condemned to death and 3 executed. The justice launched civil or criminal investigations on about 350 000 French citizens, among whom more than a third were actually put on trial... Among the accused, about 95000 were actually condemned. Finally, 7000 death penalties were pronounced, and at least 1600 people were really executed.“ Henry Rousso ends this stunning statistic with the conclusion that „the French trials were among the most tough all over Europe.“¹⁶ Indeed, more people were sentenced to death in France than in all the other countries in Western Europe together. Legal reaction against collaborators was not exhausted in the first postwar years. Steady stream of trials continued in order to encompass both the Nazi perpetrators and their French collaborators, peaking in 1953 with the Oradour process, in which members of the Waffen SS unit were tried for executing 642 inhabitants of the village Oradour-sur-Glane on June 10 1944.¹⁷ Military tribunal in Bordeaux which was processing the gruesome crime was confronted with a telling surprise – out of 21 executors available to French Justice, 14 were Alsations enjoying French citizenship. Their sentence was a matter of public outrage, as well as the pardon they acquired by the end of the same year.

General amnesty declared soon afterwards was meant to serve as a tool to build a clear break with the past, as well as to enforce the new vision of the French past, which was downplaying the scope of collaboration and presenting the French society firmly unified in the struggle against Fascism. This attempt to put a stop to the reexamining of the past was not only perceived as a way to stabilize country. It was also a mean of upholding the stature of France as a victorious country of the anti-fascist coalition and to boost its international stature, as the end of the Second World War was all but the beginning of true postwar period for France. France was entangled in armed conflicts, struggling to maintain its colonial Empire in Indochina, as well as its overseas territories in Algeria.¹⁸ Legi-

---

¹⁶ Henry Rousso, *Vichy, Crimes against Humanity, and the Trials for Memory*, University of Texas, <http://www.utexas.edu/cola/insts/france-ut/archives/rousso.pdf>, p.4. More on the postwar retributions in France see contributions in: István Deák, Jan Tomasz Gross, Tony Judt, *The Politics of Retribution in Europe: World War II and Its Aftermath*, (Princeton: Princeton University Press, 2000), 194–211; Klaus-Dietmar Henke, Hans Woller, *Politische Säuberung in Europa, Die Abrechnung mit Faschismus und Kollaboration nach dem Zweiten Weltkrieg*, (München: DTV, 1991), 192–240.

¹⁷ The timeline of those cases and the detailed analysis of the Oradour process in Hennig Meyer, *Die französische Vergangenheitsbewältigung des Zweiten Weltkriegs durch die Rechtsprechung am Beispiel des „Oradoursprozesses“*, in: Oliver Brupbacher et alia (ed.), *Erinnern und Vergessen*, (München: Martin Meidenbauer 2007), 230–246.

¹⁸ Martin Shipway, *The Road to War: France and Vietnam, 1944–1947*, (New York – Berghahn Books, 1996), An account on the postwar attempts to maintain the colonies in Frederick Quinn, *The French Overseas Empire*, (Westport : Praeger, 2000), 219–270. The struggle to wrestle with the legacy of the Second World War in France is described in Stanislav Sretenović, „Istoriografske debate i kontroverze u Francuskoj i Italiji“, in: *Srbija (Jugoslavija) 1945–2005*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006), 265–275.

timizing itself as a democratic state, France was discouraging the attempts to dig into the dark side of its recent past. Consequently, many layers which have contributed to the downfall of the Third Republic remained uncovered.

However, the ambiguous trends in prosecuting Nazi crimes in Germany raised concerns in France. The wave of trials to low-rank perpetrators from Ulm case to Frankfurt Auschwitz trial raised fears that Federal Republic of Germany could put a stop to these ventures after the expiration of its statute of limitation for murders in 1965, and therefore abandon the project of dealing with the Nazi past altogether.¹⁹ Attempting to prevent the possibility of Nazi criminals avoiding justice altogether and also incited with the Eichmann kidnapping and trial, French parliament abolished in 1964 the statute of limitations in regards to crimes against humanity as defined by the International Military Tribunal in Nuremberg. Importantly, statute of limitation was abandoned only in regards to the crimes against humanity, but not regarding the war crimes. On the other hand, France did not sign the UN international agreement on war crimes and crimes against humanity of 1968. Critics pointed out that this differentiation might be in connection to the growing accusations on the behavior of the French military in Indochina and Algeria.²⁰

Still, although that might not have been the chief motivation of the legislators, further encouragement was given to the process of legal dealing with the Second World War. The revolt of 1968 with its profound antiestablishment positioning was further exacerbating the disaffection and posing important questions, not just about the French role in Indochina and Algeria, but also about the hidden past of the mainland.²¹ Such tendencies boomed in the beginning of 70s, with the filming of the Marcel Ophüls' documentary *Le chagrin et la pitié*, as well as with the historical research on the Vichy government, indicatively conducted by an American scholar Robert Paxton. On the other hand, a new emphasis on a distinctive anti-Semitic dimension of crimes of the Second World War gained visibility. According to Robert Paxton, all these developments created preconditions for a second generation of war crimes trials in France.²² Activists such as Serge and Beate Klarsfeld were prompting these debates and adding new research, which was leading to the investigations into the crimes against humanity commit-

---

¹⁹ See Martin Clausnitzer, 'The Statute of Limitations for Murder in the Federal Republic of Germany', *International and Comparative Law Quarterly* 29 (1980): 473–479.

²⁰ Henry Rousso, *op. cit.*, 5.

²¹ On the connection see Etienne François, 'Die späte Debatte um das Vichy-Regime und den Algerienkrieg in Frankreich', in: Martin Sabrow et alia, *Zeitgeschichte als Streitgeschichte*, (München: Beck, 2003), 268. More on the connection between the Vichy and Algeria in, Stiina – Löytömäki, 'Legalisation of the memory of the Algerian war in France', *Journal of the History of the International Law*, 7 (2005): 157–179; Raphaëlle Branche, 'The state, the historians and the Algerian War in French Memory, 1991–2004', in: Harriet Jones, *op. cit.*, 174–192. Raphaëlle Branche, 'La torture pendant la guerre d'Algérie: un crime contre l'humanité?', in Jean-Paul Jean, Denis Salas (dir), *Barbie, Touvier, Papon. Des procès pour la mémoire*, (Paris: Autrement, 2002), 136–143.

²² Robert Paxton, 'The Trials of Holocaust Perpetrators in France', in Ronald Smelser (ed.), *Lessons and Legacies: The Holocaust and Justice*, (Evanston: Northwestern University Press 2002), 240–244.

ted against the Jews by German and French perpetrators.²³ By the end of 1970s, there were seven indictments for crimes against humanity, two of which related to Nazi perpetrators and five against French collaborators.

There was a long way to be crossed from indictments to actual trials. The studies of the Vichy period were revealing not only the real scope of the collaboration, but also its strong inner motivation in the French elite. Robert Paxton's *Vichy France, Old Guard and New Order* (1972) was an icebreaker for a number of studies dealing with the extent of complicity of French officials in the darkest chapters of the Second World War, including the deportations of the Jews from France. Slow pace of criminal investigations was fueling the suspicions that the power elite of contemporary France had sufficient continuity with the networks of the Vichy period to put a stop to unwanted revelations. Biographies of many French postwar strongmen became a matter of close scrutiny, and were revealing staggering continuities, as in the case of Maurice Papon, postwar budget minister and chief of Paris police, who was discovered to be a wartime Vichy police official in Borodux or René Bossquet, postwar power broker, who was at the time heading the Vichy police. The latter was an intimate friend of François Mitterrand, French president from 1981. All this painful revelations were showing that French contemporary history was much more complex than many of the contemporaries were willing to admit.²⁴ The question of the questions was how the French society would react to its own past.

Perhaps this was the reason why the accused on the first belated trial was a German perpetrator Klaus Barbie, notorious wartime head of the Lyon Gestapo whose torturing techniques earned him a nickname Butcher of Lyon. Detected in Bolivia by Klarsfelds as early as 1971, he was extradited to France only in 1983 and put to trial in 1987. Envisaged as a public spectacle, filmed and widely broadcasted, the trial in Lyon was conducted as a memory making event. A number of witnesses took the stand, as well as experts, including historians. Authenticity of the documents signed by Barbie was confirmed by Alfred Streim, jurist and historian, who was a Chief of the German Justice Ministry Department for dealing with the Nazi crimes and a long-term collaborator in Zentrallstelle Ludwigsburg.²⁵ However, the main disseminator of historical narratives on the trial was no other but Barbie's lawyer, Jacques Vergès. Leftist radical and anticolonialist with a taste for controversial defenses of terrorists and mavericks, Vergès was delighted to use the Barbie case in order offered the counter-reading of the French recent past. He was condemning the French elite for scapegoating Barbie in order to avoid confronting both the depths of the French collaboration and the crimes committed in the French colonial empire in the postwar period. Such defense could not save his Vergès's client, but has succeeded in widening

---

²³ Alan Levy, *Nazi Hunter. The Wiesenthal file*, (London: Robinson 2005), 298–300. In 1978 Klarsfeld published a list of 7521 Jews deported from France. Jean-Paul Jean, Denis Salas, op. cit, 13.

²⁴ Richard J. Golsan, *Vichy's Afterlife: History and Counterhistory in Postwar France* (Lincoln: University of Nebraska Press, 2000).

²⁵ Richard Bernstein, 'Papers on Barbie called Authentic', *New York Times* May 19 1987.

the public debate on those issues. In such controversy, new cases appeared, as well as the issues regarding no less than the involvement of then French president François Mitterand in Vichy government.²⁶ France was experiencing, in the wording of Henry Rousso, „an explosion of memory“, the awakening of the long-dormant Vichy syndrome.

Rousso's 1987 monograph of the same title, and the subsequent book of a telling subtitle *passé qui ne passe pas*, revealed that the trials are important „vectors“ of that memory as by the beginning of 1990s the investigations on the French perpetrators of war crimes were bringing results.²⁷ The consensus that history is to be brought to trial was being built, but it was not easy to launch a process. As René Bossquet, a high-ranking official of the Vichy regime, was about to stand a trial, he was gunned down by the crazed publicity seeker, a collaborator of lower rank was to be the first Frenchman tried for committing crimes against humanity.²⁸ Paul Touvier, former member of the *Milice Française*, Vichy paramilitary force, actually served under Barbie in the local government. Among his wartime crimes was order to execute seven imprisoned Jews in June 1944 in Rillieux-La-Pape in retaliation for the assassination of Philippe Henriot, Vichy minister of information and propaganda. His case was well known, as he was sentenced to death in absence for treason. He was however pardoned by the President Georges Pompidou in the beginning of the 1970s, but was indicted again in 1981 as Rillieux-La-Pape massacre could be qualified as crime against humanity for which there was no statute of limitation. Fearing the renewal of his process, Touvier disappeared from the scene, and there were rumors that the Catholic Church is assisting his hiding. Indeed he was found and arrested in 1989 in a monastery in Nice. In order to dispel those views, the Church called upon historians to establish a commission chaired by René Rémond. Hence a sort of a extra-legal commission was formed, that had produced and edited volume about Touvier and the Church. However, much more was to come as far as the engagement of historians was concerned. The times had significantly changed during the century from the Dreyfus affair, and French historians have not had a ready answer on the legal relevance and applicability of their findings.

Historical Expertise in Touvier and Papon case

By the time Paul Touvier was brought to trial in 1994, French historiography had quite something to say about the Second World War. There was an

---

²⁶ Short overview by Richard J. Golsan, „Crimes-against-humanity trials in France and their historical and legal contexts“, in: Patricia Heberer, *Atrocities on trial*, 247–261. Jewish Virtual Library, The Trial of Klaus Barbie, – <http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsourc/Holocaust/barbietrial.html#court> More on didactic aspects of the trial in Lawrence Douglas, *op. cit.*, 185–194.

²⁷ Henry Rousso, *Le syndrome de Vichy (1944–198...)* (Paris : Éditions de Seuil, 1987); Eric Connan, Henry Rousso, *Vichy : un passé qui ne passe pas*, (Paris : Fayard 1994).

²⁸ Cf. Jean-Paul Jean, 'Les crimes reprochés à René Bousquet 1943, 1949, 1993', in Jean-Paul Jean, Denis Salas (dir), *Barbie, Touvier, Papon. Des procès pour la mémoire*, (Paris : Autrement, 2002), 111–120.

abundance of scholarship on the issue, particularly in regards to resistance and collaboration.²⁹ Such research was institutionalized in the early postwar period through the *Comité d'histoire de la deuxième guerre mondiale*, and particularly boosted with the 1978 creation of the *Institut d'histoire du temps présent*.³⁰ Its founder, François Bédarida was in the forefront of the new definition of public engagement of historians, and was stimulating exactly the research into the most sensitive aspects of recent history. In the volume of a telling title *The Social Responsibility of the Historian*, he warned: „We must choose between scholarship and fiction... after the radical critique of the 1960s, which destroyed the certainties, buried the utopias and disassembled the beliefs, once as since the 1980s witnesses a return to the values of humanism, morals and meaning. To be sure, historians have their part in that recasting of intellectual life. They must continue to confront the imperatives of the present.”³¹ However, although relying on the rich tradition of public engagement of French intellectuals, such approach did not necessarily envisage the legal role for historians. For example, Nicola Gallerano's contribution to Bédarida's edited volume has charted a long list of the possible public uses of history, but the courtroom usage was conspicuously absent from this account.³² With involvement of historians in the Dreyfus affair largely forgotten, and with the complete lack of interest in the development in historical expert witnessing which had taken place in Germany and United States, French legal system, as well as historiography and wider public, were not fully prepared for the challenges posed by this precarious confluence of history and law.³³

In respect to the expertise, French procedure, rooted in continental legal doctrine, is much different from the American common law. It maintains distinction between witnesses and experts, and strictly speaking does not know the institute of expert witness. The law is however somewhat different in comparison to the German procedure, insofar as the experts could be asked to testify not only by the judge, but both by the prosecutor or defendant. Yet another sort of experts could be contracted by the prosecution during the pre-trial stages of the process in order to help in the investigation.³⁴ Interestingly enough, spiting all this variety, in a strange twist of the Touvier case historians were called upon as plain

²⁹ See Stanislav Sretenović, op. cit., 272–275.

³⁰ L'Institut d'histoire du temps présent, *Historique*, <http://www.ihtp.cnrs.fr/spip.php?rubrique108?lang=fr>

³¹ François Bédarida, *The Social Responsibility of the Historian*, (New York: Berghahn Books 1994), 5–6.

³² Nicola Gallerano, 'History and the Public Use of History', in Francois Bédarida, *The Social Responsibility of the Historian*, (New York: Berghahn Books 1994), 85–101.

³³ The impact of the Holocaust related trials in Germany is analyzed in Vladimir Petrović, 'Historians as Experts in the first Holocaust related trials', *Istorija 20. veka* 1 (2007): 129–144. Cf. Alain Wijffels, *History in Court. Historical Expertise and Methods in a Forensic Context*, (Ius Deco Publications: Leiden, 2001).

³⁴ Historical take on the development of the practice in Frédéric Chauvaud (avec la collaboration de Laurence Dumoulin), *Experts et expertises judiciaires en France 1791–1944*, (Poitiers: Rapport Gerhico/GIP Justice 1999). Its contemporary relevance in Laurence Dumoulin, 'L'expertise judiciaire dans la construction du jugement', *Droit & Societe*, 44–5 (2000): 199–223.

witnesses. Consequently, they were not given the benefit of taking a look at the documents of the trial and were asked to testify about different aspects of the context in which the accused was acting. The director of the IHTP, Bédarida's successor Henry Rousso, found such role inappropriate. Called to testify, he refused to appear and was eventually not called in front of the Tribunal.

Other influential scholars of the Vichy period, such as Robert Paxton, accepted, and were questioned by the court. „Robert O. Paxton is a former chairman of Columbia University's history department, unknown outside academic circles in the United States, who spends quiet weekends on Long Island's barrier beaches watching millions of birds fly south... In France, the country Mr. Paxton has studied his entire adult life, his existence is different. There, Paxton is virtually a household name, and he is part of the nation's modern conscience.“, wrote *New York Times* on the eve of the trial.³⁵ In the courtroom, he was mercilessly questioned by Touvier's lawyer Jacques Trémolet de Villers, in a practice resembling a cross-examination. In a manner similar to Jacques Vergès, he was suggesting a scapegoating Touvier for the entire policies conducted at the time. Villers furthered this criticism, attacking the very core of legal applicability of historical knowledge, and famously concluding that, after all, „history is only an opinion.“³⁶ Eventually, historical evidence was not of much importance for the verdict. In 1992, criminal chamber of Paris Court of Appeals acquitted Touvier, as it interpreted the 1985 definition of crimes against humanity as committed „by the regime that practiced policies of ideological hegemony.“ Therefore his acquittal was at the same time interpreted as a sort of an indirect acquittal for Vichy, whose authenticity of hegemonic ideology was negated. The ruling was overturned by a higher court and Touvier was finally sentenced on imprisonment for life for crimes against humanity. He died in 1996, but the debate persisted.³⁷

In contrast to the Touvier case, Maurice Papon was anything but a low-ranked perpetrator. The indictment against him hit the very centre of the public controversy, as he maintained a successful career in the postwar France, being among other things involved in repressive policies against Algerians in the beginning of the 60's as the prefect of a Paris police. He climbed up the ladders to become minister of budget under President Giscard d'Estaing, when in 1981 the rumors about his connections to the wartime deportations of the Jews ended his carrier. However, his trial was triggered by the role he performed in the deportations of the Jews both from Vichy Bordeaux region. Both sides asked a number of historians to step forward as witnesses.³⁸ Two blends of historians took part in the proceedings – one who helped the pretrial investigations in the pre-1987 pe-

---

³⁵ Elisabeth Bumiller, 'A Historian Defends his Leap from Past to Present', *The New York Times*, January 31 1998.

³⁶ Mark Osiel, *Mass Atrocity, Collective Memory and the Law*. (Brunswick and London : Transaction publishers, 2000), 218.

³⁷ Marouf Hasian, 'The „Vichy Syndrome“ and Legal Decision-Making in French Holocaust Trials' *Speaker and Gavel* 39 (2002): 1–24.

³⁸ Detailed in Alain Wijffels, 'Historians and the Papon-trial', in Alain Wijffels, *History in Court. Historical Expertise and Methods in a Forensic Context*, (Ius Deco Publications: Leiden, 2001), 267–302.

riod in the capacity of experts, and another who testified as witnesses without previous connection to the case. Paradigmatic for the first group was Michel Bergès, who served as an expert in the pretrial phase and as a witness during the trial. His testimony was in the end contested by both the prosecution and the defense, as he was relying on the previous experience as expert, which was procedurally not desirable.³⁹ In the late stage of the trial, by the end of 1997, a number of historians testified and were examined as witnesses. J. F. Steiner, personal acquaintance of Papon testified at his behalf, and Maurice Druon, secretary of the French Academy supplemented his testimony on Papon's case in front of the postwar *Jury d'honneur*.⁴⁰

Broader were the exposes of historians who testified about the general context in Vichy and the scope of its anti-Jewish policies (R. Paxton, H. Amroux, J-P. Azzema, Ph. Burrin, R. Remond, J. Lacouture, M. O.Baruch). Different aspects covered by the witnesses were not always in connection to Papon, and were frequently even contradictory to one another. Again, Paxton's testimony was in the center of attention as it was the most general: „As a historian, I've studied the Vichy administration since 1960. At the start from German documents, then from French official archives. I've never worked on departmental archives of the Gironde, and so I have no notes on Papon. I'm neither a specialist on the Gironde during the occupation nor of Papon's administrative career. I want to talk about the Vichy administration and describe the context in which he took part in the internment and extermination of Jews from 1940 to 1944.“ After his expose, the defense attorney Jean-Marc Varaut exclaimed „that contrary to procedure, Paxton had given evidence neither on the facts nor on the personality or morality of the accused.“ Varaut asked:

„You are the historian for the civil plaintiffs. Is your role here compatible with your ethics? Is it the role of a historian to appear in a court proceeding?

„President Castagnede: „No, Me. Varaut, a witness, just as soon as he is heard by the court, becomes the witness of everyone. In 1963, at the trial of guardians at Auschwitz for crimes against humanity, historians intervened to explain the context. After their testimony, some arguments were no longer possible.“

Varaut: „Excuse me, you are right.“

Paxton: „Historians must not refuse to come. A historian is neither an eyewitness nor a judge.“

The accused Papon also had his say: „I will make an observation of style. I was surprised to hear just now Monsieur le professeur say that the historian do-

³⁹ Rules of procedure are examined in Henry Rouso, 'French legal procedure and terms', in Henry Rouso, *The Haunting Past*, (Pennsylvania: University of Pennsylvania Press, 2002), 87–8.

⁴⁰ Wijfells, *op. cit.*, 286–292, Their testimonies are partially available in: *Le proces de Maurice Papon, Compte rendu stenographique*, 2 vols, Paris Albin Michels, 1998. Parts of transcripts and other case-related documents are available on *Affaire Papon. Site des Parties Civile*, – <http://www.matisson-consultants.com/affaire-papon/index02.php> More about the process in Henry Rouso, 'Justiz, Geschichte und Erinnerung in Frankreich. Ueberlegungen zum Papon-Prozess', in Norbert Frei, *op. cit.*, 141–163.

es not judge. History is like science. I think that it is an extremely fluid matter and that it is difficult to apprehend.⁴¹

The defense aimed further to prove that history is difficult to apprehend by calling upon Henry Rousso, as leading expert on relation between history and memory of Vichy. However, he refused again in a particularly sharp letter. Papon was sentenced to 10 years imprisonment in 1998. In April 2002, civil suit following the criminal trial was ended with the decision by the *Council d'Etat*, ruling he ought to pay 700,000 dollars to the victims and their relatives.⁴²

Upon his return to United States Paxton, as well as other historians reflected on this experience for the *New York Times*: „It's a bit odd. Historians don't decide the guilt or innocence of an individual with respect to the penal code. Historians are trying to understand the past, to make the past intelligible. But you certainly do judge – this person did well, that person didn't do well.“ „I have very mixed feelings,“ said Stanley Hoffmann, the Harvard government professor who wrote the introduction to the French edition of Mr. Paxton's book. „If all one wants from the historians is a lecture about the background, O. K. But probably the members of the jury can read. If you want people to testify about the case at hand, which is, after all, trying one human being, the historians know as little as anyone else. They have not gone through the records of this man. If I had been asked, I would have declined. I really don't think it's the function of historians.“ The same view is held by Henry Rousso, one of France's most prominent historians, whose own work on Vichy was deeply influenced by Mr. Paxton. Mr. Rousso was asked to testify at the Papon trial but declined. „I refused to be used, not for my knowledge but for my position,“ Mr. Rousso said. Like many historians, Mr. Rousso added that he was dubious about the lessons that could be learned from the past. In his view, the role of the historian is to „sensitize public opinion about the complexity of the past.“ Either way, he and his colleagues have become active participants, through the French media, in what one French sociologist calls France's „extraordinary masochism“ over its shifting view of itself in World War II. „We are not only scholars completely detached from the topic,“ Mr. Rousso said. „We are part of the scene now.“⁴³

Debating the Modalities of Historical Expert Witnessing by the End of the 20th Century

Henry Rousso was far from being satisfied with the outlook of that scene: „For the first time, a court based its verdict on a still elaborated historical ex-

---

⁴¹ Taken from *Affaire Papon. Site des Parties Civile*, <http://www.matisson-consultants.com/affaire-papon/traductions/chronicle04.htm>

⁴² Henry Rousso, *Vichy, Crimes against Humanity, and the Trials for Memory*, 2. More in Richard J. Golsan (ed.), *The Papon Affair* (New York: Routledge, 2000).

⁴³ Elisabeth Bumiller, 'A Historian Defends his Leap from Past to Present', *The New York Times*, 31.1.1998. Reflections of participants and observers are collected in Jean-Paul Jean, Denis Salas (dir), *Barbie, Touvier, Papon.*, (Paris: Autrement, 2002), 58–70, Richard Golsan (ed.), *Memory, The Holocaust, and the French Justice* (Hanover: University Press of New England, 19–96).

pertise, given by professionals who came at the bar to explain what they have done in previous works – to see historians raising their right hand, and swear they will say the truth all truth, only the truth was not the less bizarre image of these „show trials“.⁴⁴ Instead of taking part in that venture, Rousso made his refusal to testify public: „In my soul and conscience, I believe that historians cannot be ‘witnesses’ and that a role as „expert witness“ rather poorly suits the rules and objective of the court trial. It is one thing to try to understand history in the context of a research project or course lesson, with the intellectual freedom that such activities presuppose: it is quite another to try to do so under oath when an individual’s fate hangs in the balance.“ In a book-length interview, he explained his double refusal to serve as a witness in both Touvier trial (called by plaintiffs) and the Papon trial (called by the defence). He problematized the relations between history and law. „In the final analysis, a judicial history is a history where rhetoric gets the upper hand on argumentation, with the accusers and the accused being thrown in the same boat willy-nilly.“ He was wondering if historians should have taken part in those as they „conduct inquiries and seek the truth just like the detectives ... in my opinion, the comparison stops there. The primary risk comes from the instrumentalization of historians. The court summons them in the service of ends that are clearly legitimate, but in my opinion, these ends have little to do with scientific method, which seeks to understand rather than to judge and even less to absolve or to condemn.“⁴⁵

Asked about his reasons to refuse to testify in Touvier and Papon trial, he claimed: „I had already been asked to testify in 1994 by plaintiffs in the Paul Touvier trial. Unlike four of my colleagues, I declined, explaining that, on the one hand, I wanted to preserve my freedom of speech and analysis.. and, on the other hand the trial struck me as biased.“ In Papon case however, „the presence of historians on the stand struck me as just as problematic. First of all, I was named by the defense without any prior notification.“ Rousso questioned the need for the „the massive presence of historians’ ... as if the truth had more weight in the mouths of historians than in those of lawyers and magistrates.“⁴⁶ He claimed that there is also a float in the French system, not allowing the experts to see the materials at stake and he was drawing a parallel with the developments in Germany in the 60s. Taking the example of German postwar historiography and German prosecution of war crimes facilitated by Institut für Zeitgeschichte and Zentralstelle Ludwigsburg, in which „jurists and historians were seeking a truth that they helped elaborate together, each with their respective methods and objectives... In the French instance, in the context of the late 1990, the situation was of an entirely different order.“ Rousso was persistent on creating a professional debate on the issue, both regarding Papon trial, and the general relation between memory, history and the law. Some of those debates were hosted by the

⁴⁴ Henry Rousso, *Vichy, Crimes against Humanity, and the Trials for Memory*, 9.

⁴⁵ Henry Rousso, *The Haunting Past*, (Pennsylvania: University of Pennsylvania Press 2002), 86, 53. Also Henry Rousso, 'L'expertise des historiens', in Jean-Paul Jean, Denis Salas (dir), *Barbie, Touvier, Papon.*, (Paris: Autrement, 2002), 58–70.

⁴⁶ Henry Rousso, *op. cit.*, 58–9.

IHTP, the others were held elsewhere and the controversy got its full public dimension.⁴⁷

This activity had a profound impact on the understanding of the role of historians in France. The search for the reasons of failure of historians to produce a satisfactory narrative continued, and many have found its causes in the very institution of expert witnessing. Prompted by the Papon trial, Jean-Nöel Jeanneney wrote a book *Le Passée dans le prettoire. L'historien, le juge et la journaliste* in 1998, asking: „What is then the specific function of the historian in front of the court? Is he for Justice a sting, a replacement, un faire-valor, a warning? And is justice aware of it?“ Reflecting on the recent cases, he promptly noted the greatest confusion derived from the French legal system: „This confusion between witnessing and the expertise has other consequences, very concrete: historian has to express himself in the conditions unfavorable both towards calmness and precision.“⁴⁸ Jeanneney's collection of essays regarding the war crimes trials in France was followed by a detailed research by Olivier Dumoulin's *Le rôle social de l'historien. De la chaire au prettoire* in 2003. This critical account of the public role of historians was widely reflecting on the issue of historical expertise in a longer historical perspective in the French context. Dumoulin provided a *longue durée* approach to the transformation of the role of historians in the courtroom by analyzing their involvement in legal processes in France from the mere authentication of documents in the Dreyfus case to the full-blown expertise one century later. „In front of this Tribunal, which civilian parties and the defense would have made into the tribunal of History, witnesses of a particular genre, experts of a singular breed, were summoned: Historians. Strange witnesses indeed.“ commented Dumoulin critically on the change of the expert role of historians in the Papon case.⁴⁹ Dissatisfied with the outcomes, he also connected this shift to the deficiencies of contemporary French legal context, which he found to be heavily influenced by the adversarial legal practice characteristic for the United States.

Each in its own way, Rousso's and Dumoulin's efforts contributed to the diachronically sensitive and comparatively oriented approach to the topic, whose importance was underscored by the very vehemence of their criticism. A century of historical expert witnessing in France was filled with tensions and twists which cut deep into the realm in which history, law, memory and politics meet. However, French experience, with all its contradictions, is by no means an isolated event in the history of historical expert witnessing. Constant flux in relations between history and law often results in an explosive mix. Alain Wijfells observed that the „discussions on History and Law often tend to consider that both are-

---

⁴⁷ Henry Rousso, Anne Boigeol, Usages politiques du droit et de la justice, *Bulletin de l'IHTP*, N° 80, 2002, 116; Table ronde, *Le memoir et l'histoire, Le cahrcheur en sciences social comme acteur du process*; Annie, Deperchin Vérité historique – vérité judiciaire: http://www.enm.justice.fr/Centre_de_ressources/syntheses/verite_historique/demande.htm

⁴⁸ Jean-Nöel Jeanneney, *Le Passée dans le prettoire. L'historien, le juge et la journaliste* (Paris: Seuil 1998), 13–16.

⁴⁹ Olivier Dumoulin, *Le rôle social de l'historien: De la chaire au prettoire*. (Paris, Albin Michel 2003), 11.

as would seem to cultivate their own brand of truth: there would thus be a historical truth and a legal truth“. Still, he maintained that „in spite of the acknowledged differences, the destinies of historical research and legal proceedings are not to such extent foreign to each other... on the contrary, a great many human activities show that the two can meet, or at least come close to each other in a variety of circumstances.“⁵⁰ Transferring this experience into a fruitful cooperation calls for conscious comparative effort to explore this sensitive junction of human knowledge. The dramatic events of the 20th century which have shaped the world in which we live today left no stone unturned. The scars of the age of extremes left their visible traces, both on courtrooms and historiographies. Rendering justice, baring witness or simply thinking and writing about it hence calls for interdisciplinary responsibility.

Vladimir Petrović

SVEDOCI BURNOG VEKA: ISTORIČARI KAO EKSPERTI
U FRANCUSKIM SUDNICAMA 1898–1998

Sa\etak

Članak se bavi genezom istorijskog veštačenja u Francuskoj tokom 20. veka, kao kompleksnim primerom preseka između istorije i prava. Sudska upotreba ekspertize istoričara posmatra se od slučajeva povezanih sa čuvenom Drajfusovom aferom (1898), do pravnih razračunavanja sa nasleđem zločina iz Drugog svetskog rata (1998). Transformacije istorijskog veštačenja tokom ovog veka, kao i njihov kapacitet da izazovu snažna profesionalna neslaganja i burne javne debate posmatraju se kao intelektualni refleksi koji odražavaju napetosti karakteristične za doba ekstrema.

---

⁵⁰ A. Wijffels, *op. cit.*, 13–15.

PRILOZI

SETH J. FRANTZMAN, Phd. Student
The Hebrew University of Jerusalem

JOVAN ČULIBRK, jeromonah
The Hebrew University of Jerusalem

55.087.2(=1:497.6)(5-11)"1948" ; 355.48(5-11)"1948" ;
28-768(5-11)"1948"

STRANGE BEDFELLOWS: THE BOSNIANS AND YUGOSLAV VOLUNTEERS IN THE 1948 WAR IN ISRAEL/PALESTINE

ABSTRACT: This study examines the role of the Bosnian and other Yugoslav volunteers who fought on the Arab side in the Palestine war, Israel's War of Independence, in 1948. Previous studies have only mentioned these volunteers in passing but through the use of intelligence reports, archival sources and recently published interviews with surviving participants this article reconstructs their role in the war. The case of the Bosnian participation in the 1948 war is of consequence today because of the frequent use of globalized Islamic imagery to promote the interconnectedness of conflicts throughout the world to Muslim communities and encourage recruitment of Muslims for 'Jihad' in an international context. The role of the Mufti of Jerusalem, Hajj Amin al Husayni, in recruiting local Bosnians to fight in Palestine is an early example of this tendency in modern times.

*Let love burn in our hearts
And with a song let's enter battle
To liberate our beloved homeland
For which anyone would
gladly sacrifice his life.*

*Ljubav naša nek u srcu plamti, i sa pjesmom podjimo u boj.
Za slobodu mile domovine svaki rado dat će život svoj.*

– Bosnian S. S. Division song

Introduction

Scholarship in the last twenty years has shed light on numerous aspects of the 1948 war, Israel's war of independence. Benny Morris has examined the origin of the Palestinian refugees, Avi Shlaim has brought to light Zionist-Jordanian relations, Ilan Pappé has claimed there was 'ethnic-cleansing' during the war, Laila Parsons has examined the Druze during the war. However, even with military histories by Chaim Herzog, David Tal, Yoav Gelber, Alon Kadish and Avraham Sela, many narratives of the 1948 remain orphans. These include studi-

es of the first five months of the conflict and examinations of the role of foreign volunteers. Among the foreign volunteers who arrived during the initial civil war in Palestine were a number of Bosnian volunteers.

These volunteers numbered in the hundreds and there may have been as many as a thousand of them who were recruited in Displaced Persons (D. P) camps in Italy to serve alongside the Arab Liberation Army (ALA) which was formed in Damascus in December of 1947. They were former Bosnian-Muslim members of the two S. S divisions which was recruited with the help of Hajj Amin al Husayni. After the Second World War they were interned in POW and then D. P. camps in Italy, unable to return to Tito's Yugoslavia for fear of prosecution, a number of them decided to go to Palestine to fight in what they saw was a Muslim cause.

This article is based on primary sources, archival material, period newspaper reports and interview transcripts of participants. To our knowledge no other scholar has ever examined this aspect of the 1948 war and the story of the hundreds of Bosnian volunteers who appear in many texts on the 1948 war has never been examined. Our article concludes that the volunteers were partly opportunistic but they were also motivated by an early sense of defending fellow Muslims. Most interestingly their efforts would be repaid in 1994 when Muslims from the Middle East and elsewhere journeyed to Bosnia to aid the Bosnian army in its secession from Yugoslavia. The descendants of some of these volunteers have settled in Lebanon and Syria and they join a history of Bosnian settlement in the Middle East that goes back to 1878 and to some extent even further in history.

The Long Shadow of Hajj Amin

In October of 1937 Hajj Amin al Husayni, Mufti of Jerusalem and leader of the Arab Higher Committee was hiding in the Haram al Sharif, the Holy sanctuary atop the Temple Mount in Jerusalem. In July of that year the British had first considered arresting him for instigating the Arab revolt against the British Mandate in Palestine. However he was allowed to travel freely to a Pan-Arab conference in Bludan in July of 1927. The killing of Lewis Andrews, the acting district commissioner of the Galilee on September 26th outside a church in Nazareth enraged the British and it became clear that the Mufti would eventually be forced from hiding. He took sanctuary in the Haram al Sharif on the Temple Mount in Jerusalem on October 1st 1937 (following British arrests of members of the Arab High Committee) and on October 13th, disguised as a Bedouin, he fled to Lebanon via Jaffa.¹

In Lebanon he received sanctuary from the French mandatory authorities, but his contacts with Italian agents and the declaration of war on Germany by Britain and France on September 3rd, 1939 forced him to flee again. This time he made his way to Baghdad disguised as a woman, on October 13th, 1939.² In Baghdad in 1940 and 1941 Hajj Amin increased his contacts with Germany, offering to aid the Nazis in return for their help in gaining independence for the Arab sta-

---

We would like to thank the Haganah archives for their assistance in this research project

¹ Zvi Elpeleg, *The Grand Mufti: Hajj Amin al-Hussaini*, Portland; Frank Cass, 1993, pp. 48–49.

² Elpeleg, p. 56.

tes. The Rashid Ali coup of April 1st, 1941, Hajj Amin's declaration of a 'Jihad' against England, and his subsequent flight to Iran in June of 1941 took him farther from Palestine. From Iran the Italians helped him enter Turkey, and then he made his way to Rome on October 11th. He met with Mussolini and then with Hitler on the 28th of November.³ Hajj Amin schemed with the Italians and Nazis over how he could be of help to their cause and how they might aid him.⁴ After the failure of various schemes to create an Arab military unit from, in one instance from 400⁵ captured Arab POWs that had served with the British in Greece, he eventually settled for recruiting Muslim volunteers in the Balkans, in Bosnia and eventually in Kosovo.

The 13th S. S. Handzar Division, Hajj Amin and the Bosnian Muslims

This was not the first time Hajj Amin had taken an interest in involving non-Palestinian Arab Muslims in his conflict with the Zionists in Palestine. In 1931 he had founded the World Islamic Congress and served as its President. He would continue his activities with these pan-Muslim organizations and other pan-Arab organizations until his death. In this context his involvement with the Bosnian Muslims and his championing of their cause was not so extraordinary.

In speaking to potential recruits Hajj Amin al Husayni stressed the connections they had to the Muslim nation fighting the British throughout the world: „The hearts of all Muslims must today go out to our Islamic brothers in Bosnia, who are forced to endure a tragic fate. They are being persecuted by the Serbian and communist bandits, who receive support from England and the Soviet Union... They are being murdered, their possessions are robbed, and their villages are burned. England and its allies bear a great accountability before history for mishandling and murdering Europe's Muslims, just as they have done in the Arabic lands and in India.“⁶

Three divisions of Muslim soldiers were recruited. The Waffen S. S. 13th Handžar ('Knife') and the 23rd Kama ('Dagger') were formally 'Croatian' units, and the 21st Skenderbeg.⁷ The Skenderbeg was an Albanian unit of around 4,000 men and the Kama was composed of Muslims from Bosnia, containing 3,793 men at its peak.⁸ The Handžar division was the largest unit, composed of around 20,000 Bosnian Muslim volunteers.⁹ According to the *Encyclopedia of the Holocaust*,

³ Elpeleg, p. 66.

⁴ Elpeleg, pp. 68–69. He broadcast propaganda, offered to help in North Africa, and even helped create a Arab paratrooper unit whose members were dropped into Palestine in 1944.

⁵ Around 130 eventually joined the Handžar unit.

⁶ <http://www.srpska-mreza.com/bookstore/handschar/handschar.htm> as retrieved on 5 Aug 2007 03:47:58 GMT.

⁷ Handžar is sometimes written Hanjar or Handschar.

⁸ At the time today's Bosnia was administered by Croatia which was an ally of Germany, while much of modern Serbia was administered by Germany following the invasion of Yugoslavia by Germany in 1941. Christopher Ailsby, *Hitler's Renegades: Foreign Nationals in the Service of the Third Reich (Photographic Histories)*, Potomac Books Inc, New Ed edition, 2004, p. 162.

⁹ George Lepre, *Himmler's Bosnian Division. The Waffen-SS Handschar Division 1943–1945*, Schiffer Military History, Schiffer, 2000.

„These Muslim volunteer units, called Hanjar[sic], were put in Waffen-SS units, fought Yugoslav partisans in Bosnia, and carried out police and security duties in Hungary. They participated in the massacre of civilians in Bosnia and volunteered to join in the hunt for Jews in Croatia.“¹⁰ Part of the division also escorted Hungarian Jews from the forced labor in mine in Bor on their way back to Hungary.

The division was also employed against Serbs, who as Orthodox Christians were seen by the Bosnian Muslims as enemies. When the war came to a close the Handžar division surrendered to the British army on May 8th, 1945. Large numbers of Bosnian Muslim P. O.Ws were moved by the British army from Villach, Udine and Padua to Rimini near Taranto in Italy. According to one of the members of the unit there were as many as 70,000 P. O.Ws, including Bosnians and others, at the camp.¹¹ Hajj Amin's fate was different. He tried to enter Switzerland on May 4th but was eventually apprehended and shipped to Paris by the French. After escaping from his lax French guards he arrived in Egypt on the 28th of May 1946 via Rome and Athens. He would remain in Egypt, struggling to reconstitute the Palestinian Arab National movement under an organization entitled the Arab Executive Committee (also known as the Arab Higher Executive), an organization rebuilt with the acquiescence of the British and chaired by Hajj Amin's relative, Jimal Husayni.¹² There is no evidence that he would ever come in contact with his former Bosnian recruits during the course of the 1948 war in Palestine, however it is clear that his influence on the unit must have been significant.¹³

Meanwhile the former members of the Handžar division began to be transformed from P. O.W camps to D. P. or displaced persons camps in Italy. This was brought due to the creation of Marshall Tito's Yugoslavia at the end of the Second World War. Since the former Bosnian Muslim volunteers in the German S. S. units could not return home for fear of prosecution or internment, they remained in Italy as a people without a country. George Lepre, who is the most knowledgeable scholar on the history of the 13th S. S Handžar and author of *Himmeler's Bosnian Division: The Waffen-SS Handschar Division 1943–1945* describes their fate as; „those Bosnians who elected to remain in the camps eventually found asylum in countries throughout the Western and Arab worlds. Many of those who settled in the Middle East later fought in Palestine against the new Israeli state.“¹⁴ But first they had to get to the Middle East.

The formation of the Bosnian unit in 1947

The Bosnian Muslims, referred to usually as 'Yugoslavs' in period newspaper accounts, remained in D. P camps in Italy until 1947 when it was reported

---

¹⁰ *Encyclopedia of the Holocaust*, Edition 1990, Volume 2, page 707

¹¹ Lepre, p. 308.

¹² Elpeleg, p. 82–83.

¹³ The next time the Mufti was able to meet up with on of his recruits was when he met Husein Dozo, an imam from the Handžar division in Cairo at a Congress of Muslim leaders in Cairo in 1968, Ženi Lebl, *Hadž-Amin i Berlin* (Serbo-Croatian), Belgrade, 2003, pp. 279–281.

¹⁴ Lepre, p. 308.

on April 16th, 1947 that they would be transferred to Germany.¹⁵ The *Palestine Post* reported on April 18th that there was a „reported request from the Syrian government for the transfer of 8,000 Bosnian Moslem [sic] refugees at present in Italy. Yugoslav quarters here say that the Arab League has written to all Arab states, urging them to assist these Moslem D. P.'s, and that some financial help has already been received. Yugoslav officials say that they too want these 8,000 Moslems back, as they are the Hadjar [sic] Division of the German Wehrmacht which surrendered to the British...The Yugoslavs state that they view with the gravest concern the possibility of the transfer of this group to the Middle East.“¹⁶

The Yugoslav concern for the fate of the Bosnians had little to do with support for the creation of Israel. A subsequent article on April 20th noted that Yugoslavia supported independence for all the Arab states, including the Arabs of Palestine. Rather Yugoslavia was interested in the fact that suspected war criminals might be among the D. P.s in Italy.¹⁷

By December, 1947 a nucleus of former 13th Handžar officers had made their way to Syria and were beginning to re-constitute their unit in Damascus. Their knowledge of Arabic would have been rudimentary but their unit's imams, who presumably also were in the D. P camps would have been able to translate some Arabic to them, having learned literary Arabic through religious schooling. A report by Israel Baer in the *Palestine Post* noted that „the latest recruits to the Syrian army are members of the Bosnian Waffen S. S... Syria has offered asylum to the entire Bosnian S. S. several thousands of whom had escaped into British occupation zones in Austria and Germany... a number of Bosnian S. S with their Nazi-trained commanders are now in Syria. It is reported that they are directing a school for commando tactics for the Syrian Army.”¹⁸ No doubt the fledgling Syrian army which had been born in 1946 was in need of officers and trainers with experience. Emilio Traubner, writing on December 3rd 1947 noted that the International Refugee Organization (IRO) was even convinced to fund the travel of Bosnian Muslims from Italy to the Middle East so that they could find homes since they refused to be repatriated to Yugoslavia.¹⁹ Some of these Bosnians may have found there way as far as Iraq as settlers. A report on December 22nd noted that the Iraqi government had sent a representative to Europe to make contact with Bosnian Muslims in D. P. camps and invite as many as 2,500 to settle in Iraq.²⁰

¹⁵ 'Yugoslav D.Ps for Germany', *Palestine Post* April 16th, 1947. These could have been Jewish displaced persons however the report notes that 'about 25,000 Yugoslavs are listed as being in Italy'.

¹⁶ 'Syria wants Muslim 'Nazis'', *Palestine Post*, April 18th, 1947. The *Palestine Post*, the ancestor of today's *Jerusalem Post*, was an English language newspaper published in Jerusalem by Gershon Agron since 1932. It was the newspaper of record for Mandatory Palestine and this research relies heavily on reports from the newspaper.

¹⁷ 'Hearing to be sought by Jewish Agency' April 20th, 1947. Tito's support for the Arab cause in Palestine would continue until September of 1948 when the *Palestine Post* reported that on September 3rd, 1948 „Yugoslavia Supports Israel.“

¹⁸ Israel Baer, 'Bosnian S.S in Syrian Forces,' *Palestine Post*, December 19th, 1947.

¹⁹ Emilio Traubner, 'Sarajevo to Tel Aviv' *Palestine Post*, December 3rd, 1947.

²⁰ 'Palestinian Jews Must Leave Lebanon' *Palestine Post*, December 22nd, 1947. See also 'Iraq needs immigrants,' *Palestine Post*, March 18th, 1948.

What is clear from the Syrian and Iraqi solidarity with the Bosnian Muslims was a degree of pan-Islamic solidarity with Muslims languishing in camps in Europe who had no where to go.

On January 28th, 1948 it was noted that Arab agents were working to recruit Bosnians for the fight in Palestine, which had degenerated into Civil war between Jews and Arabs following the November 29th, 1947 passage of a U. N. resolution for the partition of the country.²¹ These agents were operating on behalf of at least three causes, recruiting for local Arab irregular units in Palestine, for the Syrian regular army and for the ALA. The Syrian army in particular was interested in finding qualified veterans to fly planes and help organized their army. Some of those recruited for the Syrian army later ended up working for the ALA, which was organized in Syria.

On February 2nd it was reported that 25 Bosnian Muslims had arrived in Beirut and were moving to Damascus to join 40 other Bosnians already there.²² A report by Jon Kimche on February 4th, 1948 further noted that up to 3,500 were being transferred to Syria to fight alongside Fauzi Kaukji's (Fawzi Qawukji) Arab Liberation Army (ALA) in its invasion of Palestine.²³ The numbers were most likely an exaggeration. On March 14th a party of 67 Albanians, 20 Yugoslavs, and 21 Croats led by an Albanian named Derwish Bashaco arrived by boat in Beirut from Italy. A Haganah report mentions that there was a German officer among them.²⁴ They were hosted by the Palestine Arab Bureau and made their way to Damascus to join the ALA.²⁵ By this time the points of embarkation for these volunteers were also being used to ship weapons for the fight in Palestine. One ship, the S. S. Lino, full of weapons destined for Beirut was seized and sunk by the Haganah on April 4th, 1948.²⁶ However in the first week of April another two hundred Bosnians arrived in Beirut aboard the boat S. S. Augustina.²⁷

A lengthy report by Claire Neikind, a reporter for the *Palestine Post* on March 2nd described the procedure by which Arab agents were recruiting volunteers among the D. Ps in Italy. Men between 22 and 32 were sought and in return they would receive free passage to Beirut and their families would receive maintenance. If they were Muslims, as in the case of the Bosnians, they were invited to settle and the International Refugee Organization would gladly accept Arab governments taking the D. P.s off its hands. Some individuals were leaving the D. P. camps without permission and sailing anyway. According to Neikind 300 men had already arrived and 90 Croatian Ustaše were also making their way.²⁸

²¹ J. Rosenthal, 'Vatican and Jerusalem,' *Palestine Post*, January 28th, 1948.

²² It also noted that Tito had requested their extradition. Sam Souki, 'Ustachis join Arabs,' *Palestine Post*, February 2nd, 1948.

²³ Jon Kimche, *Palestine Post*, 'Anti-Zionism in Eastern Europe,' February 4th, 1948.

²⁴ Haganah report, March 14th, 1948, „Recruitment“, 105/37/85, Haganah Archives.

²⁵ 'Mixed Guerillas', *Palestine Post*, March 14th, 1948.

²⁶ 'Arms for Beirut Seized by Italians,' *Palestine Post*, April 5th, 1948.

²⁷ 'Nazi fighting forces to support Arabs,' *Palestine Post*, April 9th, 1948.

²⁸ Ante Pavelić's Ustaše were a political movement allied with Nazism between 1941 and 1945. It was known to have committed atrocities and ethnic-cleansing against minorities in Croatia, especially Serbs and Jews. The Ustaše state was enlarged by the Axis powers and included modern

However by this time the IRO had gotten wise to the fact that these men were making their way as mercenaries to engage in fighting and some were being denied leave from the camps. However in the case of Albanians and Bosnians, who were Muslims, the IRO had agreed to release them and Neikind mentioned one group of 135 men who were on their way to Egypt. Fifty-seven were sent to Amman. Between Dec. 1st and Feb. 20th a total of 106 were sent to Syria. Neikind noted that „as soon as their families are settled they enter Arab military service.“²⁹

If one accepts merely the low totals from newspaper accounts it appears that there were at least 520 Bosnians³⁰, 67 Albanians and 111 Croatsians in Syria or Beirut as well as 135 Bosnians on their way to Egypt and fifty-seven Bosnians in Jordan. There were at least 890 volunteers from Yugoslavia and Albania in the Middle East by April of 1948, before Israel's declaration of Independence on May, 15th, 1948.

Upon arrival the volunteers in Damascus found their way to a camp at Katana (Qatana), a Syrian military base south-west of Damascus that the Syrian army had provided for use by the Arab Liberation Army being assembled to invade Palestine.³¹ Here they met their commander, Fauzi Kaukji (Qawuqji) for the first time. Kaukji was fifty-eight years old, a former Syrian officer in the Ottoman army he had led Arab irregulars fighting the British in Palestine between July and October 1936 and 1939 and had now been chosen by the Arab League's general Ismail Safwat to lead the invasion of Palestine. The ALA before before June of 1948 was split into a variety of commands, one under Kaukji in Samaria and others under Abid Shishakly in the Galilee and Sheikh Wahab, a Druze sheikh, in Shafa'amr. There was also an Egyptian unit in the south attached, at least on paper, to the ALA. In June of 1948 Kaukji would be given command over the entire ALA. The Bosnian and other volunteers were trained in Syria and formed into three Battalions of the ALA; the 1st Yarmuk, 2nd Yarmuk and the Hittin. Later a fourth force, the Ajnaddin battalion would be added to this.³² The Bosnians served primarily in the Ajnaddin battalion. Between November 1947 and April 1948 the Haganah (the Jewish underground in Palestine) intelligence estimated as many as 4,000 volunteers had joined Kaukji's army and entered Palestine.³³

The Bosnians who found themselves in Jordan may have joined with Iraqi volunteers who were also affiliated with the ALA. However Haganah intelli-

day Bosnia and some 700,000 Bosnian Muslims, among whom the 13th Handžar and Kama were recruited. After the war senior Ustaše became wanted criminals in Yugoslavia and many fled abroad.

²⁹ Claire Neikind, 'Arabs need Balkan soldiers,' *Palestine Post*, March 2nd, 1948.

³⁰ This is based on Claire Neikind's report on March 2nd and adding the 20 reported on March 14th and the 200 reported in April aboard the *Augustina*. If one instead adds together all of the Bosnians mentioned the total is 691.

³¹ For information see David Tal, *War in Palestine 1948*, London: Routledge, 2004, p. 73.

³² For information see David Tal, *War in Palestine 1948*, London: Routledge, 2004, p. 20.

³³ Intelligence report: 'The Infiltration of Foreign Combatants into Palestine', 15 April - 1948, IDF archives, 661/69/36 (Hebrew). The battalions were divided into 30 man platoons and they were armed with rifles as well as one Bren machine-gun and two 60 mm mortars per platoon. This was probably an idealized version of the force which generally was not well led, was disorganized and fought more as guerillas than a regular unit.

gence discovered that this unit had returned to Baghdad in April of 1948.³⁴ It is more probable the Bosnians joined the 'Army of Salvation' that had been recruited in Palestine by Hajj Amin's cousin, Abdul Khader Husayni. This was not a coincidence, the Mufti had encouraged the recruitment of these men five long years before by haranguing them about the need to defend the Islamic nation or *umma* against the British empire. Now they were fighting what they might have seen as an extension of that empire, the Zionists in Palestine. In addition one unit within the Army of Salvation was led by Hassan Salameh, who had been trained in Germany during the war as a paratrooper and he may have been acquainted with the Bosnians in the Handžar division while in Europe. This theory is partially confirmed by an interview in Beirut conducted in December of 2005 by Hassan Haidar Diab. Diab was able to locate Kemal Rustemović a Bosnian who had served with the volunteers. He claimed to have been a member of the Arab Salvation Army where 150 of his fellow Bosnians served under a Bosnian officer named Fuad Šefkobegović.³⁵

It is not known what became of the Bosnians in Egypt, they may have met the Mufti there, since he was in Cairo at the time, and may have also found their way to Palestine to serve alongside his cousin. There is a very unlikely scenario whereby they might have joined a contingent of Muslim Brothers who invaded Palestine in April of 1948. This unit was commanded by Tarik el Afriqi, A Sudanese Muslim who was close to Husayni.³⁶ By the end of April almost 1,000 Bosnian, Croatian, and Albanian volunteers may have been in Palestine as members of three different armed units.

The Role of the Bosnians in the 1948 War

Between November 29th, 1947 and May 15th, 1948 a civil war was fought in Palestine between Arab irregular units and the Jewish underground or Haganah. During this period the British, who were nominally in charge, mostly stayed out of the fighting. After May 15th and the declaration of the State of Israel five Arab armies, Syria, Lebanon, Egypt, Jordan and Iraq, invaded the country.

The Bosnian volunteers in the Arab forces that marched into Palestine in 1948 were not the first Bosnians to have arrived in the Holy Land. In the 18th century Ahmad Djassir Pasha, governor of Acre, had been a Bosnian Muslim. In 1878, after Bosnia was incorporated into Austria a number of Bosnians were resettled by the Ottomans in Palestine, at Caesarea among other places.

Walid Khalidi has written that by February of 1948 there were only 34 Bosnians in Palestine as part of the ALA.³⁷ As we have shown here this is almost

³⁴ Intelligence Report, 8 April 1948, Haganah Archives, 105/216/2.

³⁵ Hassan Haider Diab, 'Ustaše i Titovi borci zajedno ratovali protiv Izraela!', *Večernji list*, 23.XII.2005.

³⁶ See Netanel Lorch, *The Edge of the Sword: Israel's war of independence 1947–1949*, Jerusalem: Massada Press, 1961, p. 81.

³⁷ Walid Khalidi, 'The military situation in Palestine on the eve of Plan Dalet', *Journal of Palestine Studies*, Vol. 27, No. 3 (Spring, 1998), p. 63.

certainly incorrect. According to General Ismail Safwat who was the general officer commanding the ALA, his units totaled 5,200 men “who had completed their training at the Qatana camp.”³⁸ He indicated that he had Arab, Druze and Circassian volunteers but did not differentiate between the rest of his fighters. Perhaps he was simply not aware of the international nature of his army since he was not actively engaged in leading or training it.

Since the fall of 1947 Arab forces under Abdul Khader Husayni and other locals had harassed Jewish traffic and supplies moving from Tel Aviv to Jerusalem. Eventually the road was effectively closed. By this time the ALA had consolidated a position around Nablus and Jenin, after having infiltrated into Palestine from Syria through Jordan.³⁹ An artillery unit of the ALA was certainly dispatched to Nebi Samuel on April 10th and more units arrived in late April to aid in the siege of Jerusalem but there are conflicting reports that some Bosnians found themselves embroiled in the battle for Kastel (Qastel) between the 3rd and 8th of April, 1948. The Bosnian unit included at most 120 men from the ALA.⁴⁰ This battle was a precursor to the Haganah’s Operation Nachshon which was intended to relieve the siege of Jerusalem. It is not clear what became of the Bosnians who fought at Kastel, it may have been the same unit that was at Jaffa a month later. Most likely they were a few Bosnians who had joined Abdul Khader Husayni’s ‘Mujahadin’.⁴¹ Some of these men may have retired to Ramallah, north of Jerusalem, where it was reported on April 16th that foreigners had taken over the best hotels and „molested“ the local population. Iraqis, Syrians, Poles and “Yugoslavs“ were among those mentioned.⁴²

The next battle that the Bosnian units participated in was at Jaffa between April 25th and May 5th. Jaffa had been allotted to the Arab state in the U. N partition plan, but it was surrounded by territory allotted to the Jewish state. The battle began when the Jewish underground group, the Irgun, launched an attack on the city. According to the Haganah there were 400 “Yugoslavs“ and 200 Iraqis defending Jaffa.⁴³ According to Khalidi the garrison of Jaffa consisted of 350 ALA men and 250 local Arabs.⁴⁴ On the 28th of April Michel Issa, commander of the Ajnadin Battalion, received orders from Fauzi Kaukji to move from the Jerusalem foothills to relieve the siege of Jaffa. At the time he was based at the villages of Biddu and Nabi Samweel with a unit of the Hittin battalion. He took all 250 men with him. The Ajnadin Battalion was made up of local Arabs most of whom had for-

---

³⁸ „A brief report on the situation in Palestine and comparison between the forces and potential of both sides,“ by General Ismail Safwat. The report was sent to the Arab League military committee on March 23rd, 1948 from the Arab Liberation Army headquarters in Damascus. Translated by Khalidi, in Khalidi, ‘Fall of Kastel’ p. 64.

³⁹ General Sir Al. Cunningham to Secretary of State for the Colonies: Weekly Intelligence Appreciation, 13 March 1948, Public Record Office, London, CO 537/3869. See also Tal p. 37.

⁴⁰ Khalidi, ‘Fall of Kastel’ p. 72.

⁴¹ Hanoch Bartov, *Dado, 48 Years and 20 Days: The Full Story of the Yom Kippur War and of the Man Who Led Israel’s Army*, Jerusalem: Ma’ariv Book Guild, 1981, p. 35.

⁴² No title, *Palestine Post*, April 16th, 1948.

⁴³ Intelligence Reports, 2 and 7 April 1948, Haganah Archives 105/98.

⁴⁴ Khalidi, ‘Fall of Jaffa,’ p. 103.

merly been members of the Trans-Jordanian Frontier Force (T. J.F. F). Issa arrived in Jaffa on April 29th at 6am. At the time Jaffa was commanded by Major Adil Najmuddin (Najm al-Din) who proceeded to refuse to hand over the city to Issa. Due to the dispute Najmuddin deserted the city on the 1st of May. According to Issa's telegram to Kaukji, „Adil left city by sea with all Iraqis and Yugoslavs.“⁴⁵

We do not know what became of these two Bosnian units that fought at Kastel and Jaffa. Kemal Rustemović recalled in his interview that he had first been at Nablus, then Jaffa and then at Jenin.⁴⁶ This would mean that members of his Battalion could have participated in both battles. How they made their way by sea from Jaffa to Jenin is not clear, but they could have easily been landed at any beach between Jaffa and Haifa, perhaps at Caesarea or Tantura. What is more likely is that Rustemović's memory was slightly in error and that in fact he had been at Nablus and then Jenin prior to going to Jaffa, from where he was transported by boat to Beirut. The ALA did not take part in the battle of Jenin after Jaffa and did not return to the Galilee until June 9th, 1948.

Between their evacuation from Jaffa and their reunion with the ALA the State of Israel was born on May 15th, 1948. On the same day Arab armies invaded Israel and the war became much wider. When units of the Iraqi army arrived around Nablus and Tulkarem and attempted to cut Israel in half by driving towards the sea, Israel launched a counterattack against Jenin from Afula. During the 3rd and 4th of June, 1948 Israeli forces moved down the Jenin-Afula road and eventually occupied the town situated high in the hills of the West Bank. If the Bosnians participated there is no account of it outside of Rustemović's.

The ALA became a disorganized and largely spent force by the time it saw fighting around Nazareth again between the 14th and 17th of July. During the fighting in the north Kaukji's army of 2,500 men was reduced to only 800 and it's Hittin battalion was driven from Nazareth and into the Northern Galilee. Rustemović was one of these men according to his interview. The *Jerusalem Post* reported that the ALA still included “Yugoslavs.”⁴⁷ On July 18th the *Post* reported that the British government's intelligence had acted to „systematically sabotage [the] Palestine partition scheme“ and provided as evidence the fact that England was aware of the presence of Bosnian volunteers in Syria.⁴⁸

Between the fall of Nazareth and the opening of the Israeli offensive known as Operation Hiram which was launched on October 29th, Kaukji's ALA was completely re-organized. Abid Shishakly and his 2nd Reserve Battalion was sent from Syria to join Kaukji, along with a reinforced Hittin Battalion. Shishakly had been in the Galilee from January to May of 1948 and had returned to Syria in August. The 'army' now had as many as 3,000 soldiers, but moral was low and

---

⁴⁵ 'Report to Fawzi Qawukji, Commander of the Arab Liberation Army Central Front, from Captain Michel Issa, Head of the Ajnadin Battalion, 6 May 1948 as translated in Khalidi, 'Fall of Jaffa,' p. 103.

⁴⁶ Hassan Haider Diab, 'Ustaše i Titovi borci zajedno ratovali protiv Izraela!', *Večernji list*, 23.XII.2005.

⁴⁷ 'Army Staff did not want to accept truce,' *Palestine Post*, July 22nd, 1948.

⁴⁸ 'Britain Sabotaged U. N.,' *Palestine Post*, July 18th, 1948.

training was atrocious.⁴⁹ How many of these men were Bosnians is not known but Rustemović was among them. During the fighting which lasted from October 29th to the 31st, in which the Israel Defense Forces (IDF) conquered the entire Galilee and parts of Southern Lebanon, Rustemović recalled his unit being led by a Moroccan named Ibrahim Beg Sudan. He also recalled participating in a battle at a place called Maijs Al Jabar (Mis al-Jabal), where 8 Yugoslavs were killed including a Slovenian named Franc Robotnik.⁵⁰ A report on November 1st, detailing the capture of the Galilee, noted that some “Yugoslavs“ had been captured during the fighting that had driven the ALA and the Lebanese army from Palestine and actually found the Israeli army in Lebanon.⁵¹

The Bosnians and the 1948 war, strange bedfellows?

It is not known what became of the Bosnians who served with the Arab forces in the 1948 war. Rustemović, who was born in the village of Kuti in Central Bosnia in 1928 joined the Lebanese army in 1950. He served his adopted country for thirty years, married a local woman named Karima and had seven daughters and five sons with her. He was granted Lebanese citizenship, unlike the Palestine refugees who fled to Lebanon, and retired from the army in 1980. According to him none of the Bosnians who had served in the S. S. ever returned to Yugoslavia as they expected to be put on trial for their activities during WWII. Some ended up in America, Australia and Canada.⁵² It is assumed that some also settled in Syria or elsewhere in the Middle East. Today many would be in their eighties and nineties and it is doubtful that many of them survive.

The legacy of the Bosnian participation in the war was recalled by Emilio Traubner when he visited a villa on the outskirts of Jaffa in December of 1948;

„Thirty-five Bosnian Moslems, members of the ‘Arab Army of Liberation,’ were billeted in that house... Yusef Begovich, the Bosnian cook and himself from Pale near Sarajevo has left behind a careful daily record of their meals from which it appears that while on April 5th he had to cater to 35 persons, on April 20th fifteen had already gone. On the 25th only 10 meals were distributed, on the 29th only three and there the entries end... These 35 Yugoslav Moslems [sic] who had a good reason to expect to be among the first to occupy and loot Tel Aviv, are part of a group of some thousands who came to the Middle East to join the *jihad* against Israel.“⁵³

This poignant story reveals much about the nature of the Bosnian volunteers. They were men who could not return home. They had been used as anti-

⁴⁹ Tal, p.419.

⁵⁰ Hassan Haider Diab, ‘Ustaše i Titovi borci zajedno ratovali protiv Izraela!’, *Večernji list*, 23.XII.2005.

⁵¹ ‘Army of the North drives Kaukji out of country,’ *Palestine Post*, November 1st, 1948.

⁵² Hassan Haider Diab, ‘Ustaše i Titovi borci zajedno ratovali protiv Izraela!’, *Večernji list*, 23.XII.2005.

⁵³ Emilio Traubner, ‘Sarajevo to Tel Aviv’ *Palestine Post*, December 3rd, 1947. If the decrease in the number of meals served indicates the casualty rates of the unit, then it is a wonder any of them survived the fighting. Most likely they were being evacuated by sea.

partisan units in the Balkans and participated in war crimes. After the war they had rejoined the cause of the man who had originally supported recruiting them, joining in the fight for Palestine. They shed light on one of the least discussed subjects of the 1948 war, the role of foreign volunteers. Many of the fighters in Palestine even before the declaration of the State of Israel were foreigners. Iraqis, Syrians, even 53 Germans and Englishmen. Many came for different reasons. However the role of the Bosnians is unique and illustrates a greater issue.

The Mufti, Hajj Amin al Husayni, had been interested in pan-Islamic ideas. It is not a surprise that he was able to connect the cause of the Bosnians with his own. In October of 1968 he again met with Husein Đozo, the Handžar divisions former deputy imam in Cairo during a congress of Muslim clergy.⁵⁴ Many years later in the 1990s during the Balkan wars Arabs would journey to the Balkans to participate in war between Bosnians and Serbs. In a strange twist they would be re-paying the debt incurred when 900 or more Bosnians Muslims gave up their homes and past to come to the Middle East to serve the Muslim Arab cause. The involvement of these Bosnians may be seen as an early version of the linkage of Muslim conflicts throughout the world. This has gained increased exposure lately due to the involvement of foreign Muslim volunteers in the Algerian, Lebanese, Kashmiri, Sudanese and Afghani conflicts among others. The role of the Bosnians might equally be seen as an opportunistic one. They had no where else to go and the Middle East offered them a future. But then one has to ask why the Mufti's original recruitment call of joining the 'Jihad' resonated so strongly among them.

Seth J. Frantzman, Jovan Ćulibrk

ČUDNO ORTAŠTVO: BOSANSKI I JUGOSLOVENSKI DOBROVOLJCI U RATU U IZRAELU/PALESTINI 1948

Rezime

Članak ispituje ulogu bosanskih i drugih jugoslovenskih dobrovoljaca koji su se borili na arapskoj strani u Palestini tokom izraelskog rata za nezavisnost 1948. Ranije studije su pominjale ove dobrovoljce tek mimogred, ali je sada na osnovu obaveštajnih izveštaja, arhivske građe i nedavno objavljenih intervjua sa učesnicima, moguće potpunije rekonstruisati njihovu ulogu u ovom ratu. Slučaj bosanskog učešća u ratu 1948. posebno je interesantan u kontekstu savremene upotrebe globalne islamske mitologije u promovisanju međupovezanosti konflikata u svetu, a zarad ohrabririvanja regrutovanja muslimana za „džihad“. Uloga jerusalimskog muftije Hadži Amina al Husenija u regrutovanju lokalnih Bosanaca za borbu u Palestini predstavlja rani primer ove savremene tendencije.

⁵⁴ Ženi Lebl, *Hadž-Amin i Berlin*, Belgrade, 2003, pp. 279–281.

NENAD ANTONIJEVIĆ, Senior Custodian
Museum of genocide victims
Belgrade, Nikole Pasica Square 11

341.322.5(=163.41)(497.115)"1988/2002"(093.2) ;
341.485(=163.41)(497.115)"1988/2002"(093.2)

KIDNAPPED SERBS AND OTHER NON-ALBANIANS IN THE TERRITORY OF THE AUTONOMOUS PROVINCE OF KOSOVO AND THE METOHIJA FROM 1998/99 TO 2002 AND THEIR FATE – INFORMATION¹

The search for the missing persons in Kosovo and the Metohija between 1998/99 and 2002, as the cooperation with the UNMIK was established, followed two streams. One was the search for illegal prisons in which still living persons could be found and the other was the search for graves and mass-graves where the persons who had been kidnapped and then killed were buried. To this day no concentration camp was found, nor are there information about the persons who had been kidnapped and who could still be alive today – the possibility that cannot be excluded. The search for the bodies of the persons who had been kidnapped and then killed, was started in 2001, and was intensively continued in 2002 after three protocols with the UNMIK had been signed which enabled unhindered work of experts from the Republic of Serbia in mixed forensic and medical teams working on the exhumation and identification of victims in Kosovo and the Metohija. Bodies of 409 persons were found since 2001, some 250 being identified (the data keep changing). Until November 17, 2006 the families of the deceased were given bodies of 220 persons. The identification of the exhumed bodies is made with the aid of DNA analysis. For the DNA analysis it is necessary that the families give blood specimens to be compared with the DNA profile of the bones of the dead. Some of the larger grave-sites where the bodies of the missing persons were unearthed are: the Orthodox cemetery in Prizren, the Muslim cemetery in Đakovica, the Orthodox cemetery in Priština, locations Volujak and Mališevo. Unsolved remain the problems from the 1998/99–2006 kidnapping period, such as: responsibility for the illegal camps that had existed, perpetrators of the capital crimes (crimes against humanity, genocide) who are still at large, unsolved murder-cases, human trafficking and trafficking in human organs. The families of the kidnapped and missing persons have the right to actively participate in all processes, particularly in finding of the graves, identification, and they are particularly intitled to correct DNA analysis. The families have the right to every form of suspicion, all kinds of checks and the insight in all evidence and facts.²

---

¹ Based on the documentation from Museum of genocide victims in Belgrade: Fund of documentation about war conflicts from 1991, Kosovo and the Metohia.

² The data from the journal of the Association of the Kidnapped and Missing Persons from Kosovo and the Metohija, „Ometa istina“, II No. 8, April–June 2006, pp. 4–6 and 12.

Jails and camps for the kidnapped Serbs and citizens of other nationalities: the village of Petrovo in the commune Štimlje, neighbourhood of Piskote in the commune of Đakovica, the village of Ponoševac and the Radonjić Lake, the villages of Bibe and Kamena Glava in the commune of Uroševac, the village of Mališevo in the commune of Gnjilane, the village Vrelo in the commune of Istok, Agricultural Estate „Orvin“ and the village of Zrze in the commune of Orahovac, the villages of Budisavce and Svrhe in the commune of Klina, the village of Junik in the commune of Dečani, as well as in several locations in Priština. Certain number of the kidnapped was held in camps and prisons of the KLA in Albania: near the Rinas Airport near Tirana and in Kuksi.³

Zoran Mijatović, former vice-chief of the State Security Service (SSS, now: Security and Information Agency – SIA) of the Republic of Serbia, now retired, published in his book „A Requiem for the State Secret, A Testimony from the Top of the State Security“, basic data about 64 files of documentation about the crimes of the so-called Kosovo Liberation Army (KLA) which had been handed over to investigators of the International Criminal Tribunal for Former Yugoslavia in the Hague. The data concern financing of the KLA and camps the KLA formed and maintained for Serbian and other non-Albanian population. Between February 1998 and June 1999 the KLA illegally imprisoned the kidnapped Serbs and Albanians in various objects (cellars, stalls, auxiliary buildings, private houses, weekend-houses, school-buildings, communal buildings, police stations). Higher and district staffs, training grounds and larger groups of terrorists were located in places where the prisons were. The detained persons were interrogated, tortured, sexually abused massacred and liquidated in a cruel way. „Prisons and camps were located in communes of Glogovac (in the village of Lapušnik), Podujevo (Majance, Gornaja and Donja Lapaštica), Kosovska Mitrovica (Bare, bajgora, Zsbrde, Vaganica), Srbica (Likovac, Krasimirovac, Prelovac, Voćnjak), Vučitrn (Ošljane, Cecelija), Đakovica (Jablanica, Smonica, Nec), Orahovac (Dragovbilje, Drenovac, Mališevo), Suva Reka (Brešance, Budakovo, Samodreža), Prizren (Ješkovo, Našec, Randubrava), Štimlje (Petrovo, Rance, Malopoljce), Uroševac (Petrovo, Jezerce, Burnik, Raka), Kačanik (Ivaja), Lipljan (Klečka), Vitina (Vrbac), Priština (Mramor, Marevac), Dečani (Babajloć, Junik). The main camp of the KLA for the kidnapped Serbs from the Orahovac and Suva Reka districts in 1998 was situated in the village of Drenovac. For the territory of the communes Dečani, Peć and Klina the central camp was in the village of Glođane, whereas in the area of Drenica, the main prison was in Ovčarevo. Jails for the kidnapped persons existed also in Ratkovac, Brešance, Lužnica, Dobrodeljane, Likošani, Iglarevo, Brestovac, Nagavac, Velika Kruša, Opteruša and Orahovac.⁴ Albanian camps for the kidnapped Serbs, Gypsies and other Non-Albanians existed since 1999 in Matičani near Priština (the camp was in a coal cellar), in the village of Novo Čikatovo in the commune of Glogovac, in the region of Drenica (in the cellar of the Pri-

³ Nedeljковић Miloš, Novaković Mile, *Terorizam albanskih separatista i metod njihovog delovanja*, časopis Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srbije, Bezbednost, godina 41, br. 6 (1999)

⁴ Zoran Mijatović, *Opelo za državnu tajnu, svedočenje iz vrha Državne bezbednosti*, Beograd 2004, pp. 127–135, 342–358.

mary School „Zajnel Ajdini“), in the village Brod near Dragaš that was moved to the place Maja e Daličes in Albania or in the village of Zrze near Orahovac, as well as two smaller camps in a mine near Deva, in the village of Dragobilje near Mališevo (coomanders of the camps were Agim Čeku's brothers). The best organized concentration camp for the kidnapped Non-Albanians was in the village of Streoce near Vučitrn, commanded by Đani Imerci. The prison in Vučitrn was on the second level of the Vučitrn department-store, from where the kidnapped Serbs from Priština and other towns were transfered to other parts of Kosovo and the Metohija. Younger men were transfered to the area between Čafa Prušit and Kruma under the mount Paštrik, where they were used as labour force for cutting wood. It is also suspected that a camp for the kidnapped was situated in the underground weapons and ammunitions depot in Klečka near Lipljan, discovered in June 2000. The abandoned depots were given over to members of the Kosovo Protection corps to guard them.

According to the data of the Federal Ministry of Foreign affairs of the FRY (now of Serbia), 100 Serbs, 77 Albanians and 12 persons of other nationalities were kidnapped and disappeared in the territory of the Autonomous Province of Kosovo and the Metohija between April 1998 and June 1999. According to the data of the Ministry of the Interior of the Republic of Serbia, 14 policemen were kidnapped and disappeared during the same period.⁵ Between June 10, 1999 and February 29, 2000, Albanian terrorists kidnapped in the territory of the AP of Kosovo and the Metohija 860 citizens, 822 civilians among them (796 Serbs and Montenegrins, 152 out of them unidentified, 37 Albanians, one of them unidentified and 27 citizens of other nationalities). Out of the total number of the kidnapped citizens 76 were killed (73 Serbs and Montenegrins and three Albanians), four managed to escape (four Serbs), the fate of 716 is unknown (660 Serbs and Montenegrins, 32 Albanians and 24 citizens of other nationalities), whereas 26 were released (21 Serbs and Montenegrins, 2 Albanians and 3 persons of other nationalities).⁶ The ways in which the Serbs and other Non-Albanians in Kosovo and the Metohija were kidnapped by the Albanian terrorists: People were taken out of their houses and apartments, from their cars, from buses on the way to or from work, or on the very working places, or from pubs. Peasants were abducted while working on their fields or looking after their cattle. The gravely ill, invalids, the old, women and minors were kidnapped. Certain number of people was kidnapped during the terrorist attacks of the KLA on towns and villages.⁷

The Federal Ministry of Foreign affairs of the FRY (now of Serbia) published lists of the kidnapped and missing persons from Kosovo and the Metohija.⁸ Since the arrival of the peace-keeping troops on June 10, 1999 to June 10,

---

⁵ *Teroristički akti albanskih terorističkih grupa na Kosovu i Metohiji, Dokumenti i dokazi, 1. January 1998–June 1999*, Vol. III, SRJ, SMIP, Beograd, March 2000, p. 959.

⁶ *Zločini albanskih terorista na teritoriji AP Kosovo i Metohija od 10. juna 1999. godine, Dokumenti i dokazi, IV, prvi deo, SRJ, SMIP, Beograd, March 2000, p. 279.*

⁷ *Teroristički akti albanskih terorističkih grupa na Kosovu i Metohiji, Dokumenti i dokazi, 1. januar 1998–10. jun 1999*. III, drugi deo, SRJ, SMIP, Beograd, mart 2000, 959–974; *Zločini albanskih terorista na teritoriji AP Kosovo i Metohija od 10. juna 1999. godine, Dokumenta i dokazi, IV, prvi deo, SRJ, SMIP, Beograd, mart 2000, 245–279.*

⁸ *Teroristički akti albanskih terorističkih grupa na Kosovu i Metohiji, Dokumenti i dokazi, 1, January 1998–June 1999*, Vol. III, SRJ, SMIP, Beograd, March 2000, pp. 959–974; *Zločini*

2003, 6.392 attacks on Serbs were registered in which 1.197 persons of Serbian nationality were killed, 1.305 wounded or hurt and 1.138 kidnapped. Out of the total number of the kidnapped Serbs, it is known that 155 were killed, 13 escaped, 95 set free, whereas the fate of the remaining 863 is still unknown.⁹ The Serbian Orthodox Church (SOC) also collected and published data about the persecution of the Serbs by the Albanian terrorists in Kosovo and the Metohija.¹⁰ According to the SOC data, at least 936 Serbs (more than 500 of them identified by given name and surname) were killed between June 1999 and December 1, 2001; according to the incomplete and unfinished data, at least 572 Serbs (identified by given name and surname) were kidnapped and disappeared between June 13, 1999 and March 1, 2001.¹¹ According to the data from the report of the Search Service of the Red Cross of Serbia and Montenegro of January 15, 2004, 675 missing persons were registered in the territory of Kosovo and the Metohija.¹² According to the data of the Ministry of the Interior of the Serbian Government, between January 1998 and September 27, 2001, 1.303 kidnapped and missing persons were registered for whose abduction and disappearance Albanian terrorists (KLA) are responsible. 276 persons were kidnapped during 1998, 984 during 1999, four persons either in 1999 or in 2000, 31 persons in 2000 and 8 persons from January 1 to September 27, 2001. The data for the year 1999 are particularly important since they show that the largest number of people were kidnapped between June 1999 and the end of that year, i. e. after the arrival of the international military (KFOR) and civilian (UNMIK) missions in Kosovo and the Metohija. Out of 984 persons kidnapped in 1999, 835 were kidnapped between June to the end of that year.¹³

Nenad Antonijević

INFORMACIJA O SUDBINI KIDNAPOVANIH SRBA I DRUGOG NEALBANSKOG STANOVNIŠTVA NA TERITORIJI AP KiM 1998–2002

Sažetak

Informacija pruža podatke o dosadašnjim naporima da se sazna sudbina nestalih Srba i nealbanaca na Kosovu na osnovu građe koju je prikupio Muzej žrtava genocida u Beogradu.

---

albanskih terorista na teritoriji AP Kosovo i Metohija od 10. juna 1999. godine, Dokumenti i dokazi, IV, prvi deo, SRJ, SMIP, Beograd, March 2000, pp. 245–279.

⁹ The source: the Coordination Centre of the Government of the Republic of Serbia for Kosovo and the Metohija.

¹⁰ *Memorandum o Kosovu i Metohiji Svetog arhijerejskog sabora Srpske pravoslavne crkve*, Beograd 2003.

¹¹ *Memorandum o Kosovu i Metohiji Svetog arhijerejskog sabora Srpske pravoslavne crkve*, Beograd 2003; Srbi ubijeni na Kosovu i Metohiji (jun 1999–1. decembar 2001), pp. 104–149; Spisak kidnapovanih Srba na Kosovu i Metohiji (od 13. juna 1999. do 1. marta 2001), pp. 150–187.

¹² *Izveštaj o nestalim licima, za Kosovo i Metohiju*, Društvo Crvenog krsta Srbije i Crne Gore, služba traženja, 15. januar 2004. A copy was obtained in the Association of families of the Kidnapped and Missing Persons from Kosovo and the Metohija in Belgrade.

¹³ Source: Ministarstvo unutrašnjih poslova Vlade Republike Srbije, Spisak otetih i nestalih lica u periodu od 1. januara 1998. do 27. septembra 2001. A copy was obtained in the Association of families of the Kidnapped and Missing Persons from Kosovo and the Metohija in Belgrade.

PRIKAZI

Dobrica Ćosić, VREME ZMIJA, MALI SVETSKI RAT PROTIV SRBIJE, Službeni glasnik, Beograd 2008, 272

Akademik Dobrica Ćosić je u brojnim delima nastojao da ispiše sudbinu ljudi na srpskoj zemlji u 20. veku. Pisac *Vremena smrti*, *Vremena zla* i *Vremena vlasti* nastavlja da piše o vremenu bombardovanja Srbije, odnosno SRJ 1999. godine. Kako u ranijim tako i u ovom delu on opisuje stradanja i rušenja, promišljajući sudbinu naroda i ovih prostora: „Ovo je vreme koje nijedan mislilac nije predvideo. Sve nas je izigrala Istorija. Učinila nas je neznalica, glupacima. Poniženi smo do kostiju. I kosti su nam pocrnele od poniženja“. (63)

Što vreme više prolazi kao da su nam događaji iz 1999. sve bliži. Posledice bombardovanja u stalnoj krizi i opštoj konfuziji tragičnije su i sve se teže podnose. Rat za Kosovo i oko Kosova, kako pisac kaže, bio je „sa racionalnog gledišta apsolutno besmislen“, bez ikakve nade da će biti dobijen, sa izvesnošću da će Kosovo i Metohija biti izgubljeni a Srbija razorena. „Postajemo težak balkanski invalid koji se decenijama ne može oporaviti“. Ili „Sme li srpski narod u ovoj civilizaciji i svetskoj konstelaciji da svoj opstanak i budućnost zasniva na slavi uzaludnog otpora, na hrabrosti pristajanja da vodi rat koji mora da izgubi?“ (19). Pisac na jednom mestu kaže da ovaj rat može biti jedan od najapsurdnijih ratova u istoriji Evrope, apsurdniji i od verskih ratova. Taj rat upropastiće i proslaviće Srbiju. Deset godina posle Srbija je dobrano upropašćena i kažnjena oduzimanjem teritorije, ali svakako nije proslavljena.

Dominantna tema u knjizi jeste Kosovo i Metohija. Kosovo je postalo srpska kob. „Na tom mitu održavala se najgora srpska vlast čitavu deceniju; na tom mitu zasnovao se anahroni srpski nacionalizam, toliko snažan da Srbi po čitavom svetu i Srbija i pred armadom NATO-a mitinguje: ne damo Kosovo, i *Kosovo je Srbija*. Niti možemo da odbranimo Kosovo, niti je Kosovo i dalje Srbija. Mit je proizveo jednu opaku političku manipulaciju i nacionalni apsurd. Ako pokušamo da ga sledimo – doživjećemo katastrofu od koje se ne možemo decenijama oporaviti; ako kapituliramo – i duhovno i moralno ćemo se kao nacija urušiti do ništavila. Za nas, dakle, ne

postoji Lazarevo opredeljenje; mi danas nemamo izbor između carstva nebeskog i carstva zemaljskog. Mi, očajni Srbi, možemo samo da se opredelimo za manje žrtava. A manje žrtava imamo samo ako kapituliramo. Opstanak nam je u kapitulaciji. Opstanak nam je u pobuni, nacionalnoj revoluciji koja bi svrgla ovaj upropastiteljski režim i spasla istorijski poraženi narod. Ali mi nemamo ljude koji će ka opstanku i oporavku voditi srpski narod“, zaključuje pisac. U knjizi se ponavljaju ranije izrečeni stavovi autora o podeli Kosova.

Druga dominantna misao koja gotovo svakog dana tokom bombardovanja opseda pisca jeste kapitulacija kao spas. U novije vreme, pisac u više navrata izražava svoje stavove o kapitulaciji i predaji kao egzistencijalnom načinu za opstanak i spas naroda. „Spas je u kapitulaciji, u predaji“. Pisac spominje da je kapitulacija bila spasonosno rešenje i 1915. i 1999. Dana 15. aprila 1999. za pisca srpsko pitanje glasi: „Ko je hrabar i sposoban da bude izdajnik? Ko će biti naš Vuk Branković, jer je po svemu S. Milošević odlučio da bude knez Lazar na Kipru...? Koji će srpski političar i general toliko voleti otadžbinu da je spasava kapitulacijom? Jer sada se Srbija spasava kapitulacijom pred Amerikom i Evropskom unijom i zbacivanjem sa vlasti Miloševića i njegove supruge. U stvari, spasavanje Srbije počinje zbacivanjem i odlaskom Miloševića sa vlasti. Zar Srbija ima toliko nisku cenu da joj spas zavisi od odlaska sa vlasti jednog vlastoljubivog autokrate? Zar će nekoliko srpskih naraštaja svoje biološke, umne i stvaralačke potencijale utrošiti na uklanjanje posledica vladavine jednog bankara i jedne frustrirane ambiciozne žene, doktora za samoupravljanje?“ (51). Na više mesta u dnevničkim zabeleškama pisac ponavlja: „Naš spas je u kapitulaciji; kapitulacija sada nije izdaja. Taj paradoksalni obrt u našoj sudbini nema ko da objavi. Ko to učini postaje heroj i spasilac srpskog naroda. Ako se to ljudsko čudo ne dogodi za nekoliko dana, Srbiju i Crnu Goru, čitav srpski narod, čeka mračna, bedna, očajnička budućnost. Da me nije briga za Anu, koja i zbog dece ne bi podnela moju „izdaju“, ja bih u ovom času pristao na žrtvu – da objavim kapitulaciju u ime opstanka srpskog naroda i od savremenika budem proglašen izdajnikom“. (53)

„Spas je u kapitulaciji. A naša nacija nema čoveka koji ima moć i hrabrost da kapitulaciju izvrši. Srbiji je sada potreban mesija – pametan i hrabar izdajnik. Taj paradoks da je spasilac izdajnik, a ne oslobodilac jeste trijumf negativne dijalektike. Ko sada može biti general Nedić?“

Sa ovakvim piščevim stavom složio se i patrijarh Pavle, sa kojim je pisac razmenjivao misli, uz napomenu da to nije kapitulacija nego popuštanje. „Nećemo biti izdajnici ako popustimo pred jačim da bismo opstali. Bog je čoveku dao moć da rasuđuje šta mu je dobro, a šta zlo, šta je niža a šta viša sloboda“, reči su patrijarha Pavla koje je pisac stavio u svoj dnevnik. (74)

Ako se opravdava kapitulacija u Prvom svetskom ratu i u bombardovanju 1999, logično bi bilo da se i kapitulacija u Drugom svetskom ratu razume kao spas srpskog naroda. Pisac, međutim, tu hvali borbu, posebno borbu mladih. A znamo da smo 1941–1945. stradali ne zbog kapitulacije nego zbog međusobnog ubijanja. Kapitulacija uvek ima opravdane i iste argumente koji su razumu prihvatljiviji i jači od stradanja, posebno nepotrebnog stradanja, gde će na kraju biti kao na početku – gde će se i posle žrtava stvari desiti, zbog mnogobrojnih razloga, onako kako je jači zacrtao. Onda su, prema tome, i žrtve uzaludne i otpor nepotreban. Ali, nije reč o kapitulaciji ili borbi. Reč je o ovome: kako nas političke snage dovedu do linije kada se opredeljujemo između lošeg i goreg, između opstanka i borbe? Politički faktori u svojim nastojanjima, po pravilu uskostranačkim a ne nacionalnim, dovode do teško razrešivih dilema i sporova koji kulminiraju ratom i pustošenjem zemlje. Odgovornost je kako na političkoj eliti tako i na ukupnoj srpskoj eliti, koja doprinosi kreiranju javnog mnjenja i nacionalne svesti. Ta svest je ponekad iracionalna, zasnovana na mitovima i stereotipima, ponekad ni bolja ni gora od svesti drugih naroda u okruženju. To nije samo ono što se zove politička odgovornost; to je i ono što možemo nazvati istorijskim razumom, nasuprot istorijskom nerazumom.

Čosićeva hronologija događaja u vreme vazdušne opasnosti jeste knjiga za razmišljanje i propitivanje sopstvenih i kolektivnih stavova, ideja, mitova i zabluda, la-

komislenosti i lakovernosti. „Možda je lakovernost bitno svojstvo Srba. U toj lakovernosti ima spontane dobrote; vere u dobro i pravdu, vere u ljude. Srbi misle da ono što oni ne bi učinili drugima, čak ni neprijateljima, neće ni neprijatelji da učine njima. Kobna zabluda. Srbima neprijatelji u čitavom ovom veku „prijatelji“, i „braća“, čine upravo ono što oni ne očekuju. Smatram da je srpskoj lakovernosti koren u bahatosti, a bahatosti je iracionalnost u korenu. Lakovernost mogu da smene razočaranja, beznada, panika. Bojim se da mostovski patriotizam ne smeni demoralizaciju“. (60)

Antisrbizam je smenio antisemitizam, zaključuje pisac. Srbi su Jevreji kraja 20. veka: „Dogodilo se u ovoj civilizaciji da je televizija svojim lažima pokrenula pola sveta – Evropu i Ameriku protiv jednog malog naroda od desetak miliona ljudi. Zar taj narod može da učini toliko zlo Americi i Evropi da zaslužuje da bude satrven? Zar su albanski zlikovci proglašeni žrtvama veka?“ Percepcije žrtve, dakle, a to su svi narodi na prostoru bivše Jugoslavije. Srbi su, međutim, jedini zločinci i agresori. Koliko će proći vremena da se ta percepcija promeni? I da li se ikada može promeniti, jer su neke ratne propagandne konstrukcije već postale istorijske činjenice, poduprte presudama Haškog tribunala.

Piščevi zapisi su razmišljanja, strahovi i nade čoveka, koji sve to, kao i svako drugo, doživljava na samosvojan način. Svoja razmišljanja razmenjuje sa bliskim prijateljima u zemlji i inostranstvu, sa svojom porodicom, sa svojim unucima. Pisac, međutim, postavlja i sebi i nama mnoga pitanja i dileme koje opterećuju srpsku svest, istoriju i srpski narod. Bitna pitanja na koje srpska elita mora da pruži racionalne odgovore. I ova knjiga pokazuje da mi ne možemo promeniti svet, ali možemo prilagoditi sebe i minimalnim nacionalnim jedinstvom povesti zemlju između istorijskih konstanti koje se mogu formulisati na sledeći način: uvek su nam velike sile i moćniji susedi krojili sudbinu, po pravilu oni sa Zapada, ali uprkos tome celokupan napredak i modernizaciju dugujemo Zapadu. Kao mali ne smemo dopustiti da budemo na oku velikih i moćnih. Bolje je u pozadini delovati, nego od sebe praviti značajnu

zemlju koja to nije – ni po broju stanovnika, ni po snazi, ni po znanju, ni po umenju. Prilagodi se i biti ponosan na svoj identitet.

Momčilo Pavlović

Fareed Zakaria, THE POST-AMERICAN WORLD, (POSTAMERIČKI SVET), W. W. Morton & Company, New York, London 2008, 292

Urednik *Njusvik internešenela* Fared Zakarija privukao je ranije pažnju međunarodne javnosti svojom knjigom *Budućnost slobode*. Prošle godine to je učinio provokativnom knjigom *Postamerički svet*. Time se pridružio mnogobrojnoj plejadi savremenih američkih mislilaca koji sa današnje stajne tačke pokušavaju da sagledaju u kom se pravcu kreću svet i odnosi velikih sila. Zanimljivo je da najveći deo ovih ljudi nisu po poreklu ili rođenju beli Angloamerikanci protestantske vere (WASP). Da li ovaj trend pokazuje veću odgovornost i veću zainteresovanost neamerikanaca za sudbinu Sjedinjenih Država? Ili je to odraz intelektualne hrabrosti koju novi donose sa sobom? Sve u svemu *Postamerički svet* nudi pregršt novih ideja i novih inspirativnih tumačenja, svakom ko promišlja današnjicu i njene izazove.

Glavna teza Fareda Zakarije jeste da njegovo delo ne opisuje pad (decline) Sjedinjenih Država već, kako kaže, rast svih drugih. Osim opisivanja kompleksnosti rasta novih velikih sila Kine i Indije, Zakarija se osvrće na istorijsku analizu uspona Velike Britanije i SAD. Pravi istorijsku paralelu, nudi teze za razumevanje sadašnjeg svetskog trenutka i budućih trendova, pokušavajući da odgovori na pitanje „Šta će značiti živeti u postameričkom svetu?“.

Modernu istoriju sveta autor je sagledao kroz tri istorijska preloma: rast Zapada u 15. veku i dalje, rast Sjedinjenih Država krajem 19. veka i aktuelan rast „svih ostalih“. Ova istorijska matrica ključna je za razumevanje njegove vizije današnjice i budućnosti. Posle razjašnjenja uspona i dominacije Velike Britanije i SAD, autor ukazuje na neizbežnu pojavu drugih država i nacija koje izrastaju na sceni kojom trenutno dominira Amerika. U rastu populacije,

ekonomskoj i finansijskoj moći, rastu tržišta i prosperitetu ostalog sveta kriju se novi takmaci toj nesputanoj moći. U vreme Hladnog rata taj deo sveta smo zvali Treći svet. Pojedini mislioci i autori sada govore o „rastu Azije“, ali Zakarija ukazuje da to nisu precizne definicije. Dobar deo knjige posvećen je stavu da u Aziji postoje najmanje dva buduća „velika igrača“: Kina i Indija, kao i da su azijske razlike značajnije i veće od percepcija sa Zapada.

U provokativnoj Zakarijinoj knjizi najzanimljivija su prva tri poglavlja čija je osnovna teza da su SAD u nekoj vrsti zenita, posle kojeg mora doći do pada ili izjednačavanja sa drugima, koji su u usponu. Analizi mogućih takmaca, Kini i Indiji, autor je posvetio 4. i 5. poglavlje: „Izazivač“, misleći na Kinu i „Saveznik“, koje govori o Indiji. Analizirajući sadašnjicu u kojoj su SAD dominantan globalni igrač, on ukazuje na proces u kome globalna ekonomija napreduje, iako ometena incidentnim situacijama i krizama. Zakarija potencira i razjašnjava fenomen momentalnih informacija o lokalnim ratovima, sukobima, terorističkim napadima, koje su dostupne na televiziji ili internetu i stvaraju utisak da živimo u vremenu bremenitom sukobima. Mada kaže da je svaka bačena bomba „breaking news“, njegova analiza (i neke druge, na koje se poziva) svedoči da je reč o jednom od realno najmirnijih doba u svetskoj civilizaciji. Zakarija čak relativizuje opasnost od radikalnog islama ukazujući na stavove običnih muslimana koji ispoljavaju protivljenje i pasivnost, ili ne obraćaju pažnju na radikalne elemente u svojoj zajednici. Ovaj istorijski period karakteriše činjenica da je ekonomija bitnija i da je u globalnom uzletu, bez obzira na političke i bezbednosne probleme. Sklon istorijskim paralelama, autor upoređuje ovo doba sa poslednjom decenijom 19. veka i pedesetim godinama 20. veka u kojima su zabeleženi sličan uspon i relativan svetski mir.

Zakarija postavlja sledeću hipotezu: živimo u svetu globalnog višestrukog i sinhronizovanog uspona. Shodno tome, postavlja reklo bi se obrnuto pitanje: „Kakve će biti posledice, ne pada, već uspeha?“ Pri tome ukazuje na regulisanje ekonomskih odnosa, konkurenciju, resurse (vodu,

nezagađen vazduh, elektricitet itd.), rast populacije i druge izazove usponu novih svetskih igrača, jer se u globalizovanom svetu sve preliva preko granice i ne može se rešiti resursima jedne države. Autor s pravom ukazuje da uspeh zemlje u ekonomskom ili političkom smislu, pogotovo ako sledi posle epohe pada ili zapostavljenosti, vodi jačanju samopouzdanja i nacionalizma. Zemlje koje tako jačaju nacionalizam na izvestan način dobijaju samopoštovanje, što može da poremeti regionalne ili globalne odnose.

Autor sugerise da je epohi nastanka novog svetskog poretka SAD i Zapada ocekjuju da sile u usponu treba da se uključe u zapadni poredak ili da ga odbace, postajući tako ekskomunicirane i propale države. Te zemlje danas ulaze u zapadni poredak, ali to čine na svoj način i često pod svojim uslovima, komunicirajući među sobom bez posredništva Zapada, tačnije SAD. Svet se, prema Zakariji, kreće u pravcu indiferentnosti prema SAD, odnosno od antiamerikanizma do postamerikanizma.

Da bi objasnio strukturu svog projektovanog sveta u kojem vlada postamerikanizam, Zakarija suočava SAD sa mnogim (budućim) izazovima. To su, pre svega, populacioni debalans (Evropa u tome stoji još lošije) i stagnacija u udelu u globalnoj ekonomiji i trgovini. U tom kontekstu, zaključuje autor, nije reč o političkom stavu, nego prosto o matematici, koja utiče na promenu balansa snaga u svetu. Zakarija razjašnjava svojevrstu izolaciju u kojoj se nalaze Amerikanci (koja utiče na negativan trend): na izdvojenom kontinentu sa svega dva suseda značajno manje snage, slabo poznavajući tuđe jezike, kulturu, običaje oni su ubeđeni da je njihov način života u svemu najbolji. Američka poslovna elita je drugačija od ostalog dela populacije, ali upravo time pokazuje višestruki problem – mogućnost otupljivanja američke oštrice u nadmetanju na svetskoj sceni, a time i političke budućnosti.

Rečnik obe političke partije koje dominiraju američkim političkim životom, kako zapaža autor, uglavnom je okrenut unutrašnjoj politici. Bez mnogo dodira sa realnošću, ovakva politika sudi o svima, a ne sagledava sebe u novim okolnostima. „Novo razmišljanje o novom svetu potpuno iz-

ostaje u Vašingtonu“, oštar je Zakarija. U ekonomskom aspektu ove kritike autor ukazuje da su predstavnici SAD širili po svetu virus liberalizma, tehnoloških inovacija, nametali otvoreno tržište, a sada su ih „domoroci“ prestigli. „Dok se sada svet otvara, Amerika se zatvara“. Autor briljantno uočava da su SAD na početku 21. veka globalizovale svet, ali ne i same sebe (da li se i Srbima desio isti slučaj sa stvaranjem Jugoslavije?). Za razliku od SAD, Evropljani i potencijalne azijske sile su zbog otvorenosti, mešanja uticaja, poznavanja drugih, čestih promena odnosa snaga – u daleko boljoj poziciji da sagledaju nove realnosti. Čak je i sama Amerika nastala kao posledica evropskog iskoraka. Duhovito objašnjavajući ovaj fenomen, autor kaže da je Amerika bila greška u proceni puta do Indije, ali se ispostavilo da je predstavljala „srećan incident.“ On navodi lepezu uticaja koje je Amerika proširila po svetu – od kulture, preko medija do mode i načina komunikacije, zaključno sa jezikom – do te mere da se njeni politički i ekonomski konkurenti služe njima, kao opštim dobrom i pravilom ponašanja.

Istorijski, Zakarija pravi paralelu trenutka u kome se nalazi svet sa SAD na čelu sa vremenom u kome je Velika Britanija dominirala svetom. Paralela izazova usponu jedne sile uspostavljena je kroz primer Burskog rata i intervencije u Iraku. Da li smo zaista u prelomu moći supersile – ostaje da se vidi, ali kombinacijom istorijskih i ekonomskih primera autor pokazuje da se nalazimo u tom procesu. Ako zaneimarimo želju svakog autora da potencira svoje hipoteze i vreme u kome stvara svoje delo ističe kao značajno i prelomno, mnogo argumenata ide u prilog izloženoj teoriji – da smo svedoci procesa postamerikanizacije ili narastanja multipolarnog sveta, sa više značajnih igrača.

U drugom delu knjige, Zakarija nudi više smernica koje bi SAD trebalo da prihvate kao svoj model u novoj svetskoj realnosti. To je politika izbora – kako se ne bi upalo u imperijalnu zamku da se svakoj svetskoj krizi posvećuje ista pažnja i Amerika učestvuje u njenom rešavanju. Američko mešanje u bliskoistočne poslove, ističe autor, maksimalno odvlači resurse, energiju i novac. Zakarija tvrdi da Amerika ne

sme biti „uključena u sve“. U spoljnoj politici treba da gradi široka pravila, a ne uske interese. Standarde u bezbednosti ne treba sprovoditi striktno samo na granicama SAD i tako ograničavati tokove koji donose korist ekonomiji, nego sigurnosne metode treba implementirati po svetu kao standard. Amerika ne treba da sledi britanski model s kraja 19. veka – balansirana sa silama koje su joj bile takmaci, nego treba da uspostavi aktivnu saradnju i da se sa svakom od njih ima bolji odnos nego što one imaju međusobno, kao što je to činio Bizmark. Autor sugerše da treba napustiti uvreženo mišljenje da svet može da vodi samo jedna sila hegemon (ranije Britanija, sada Amerika), jer narastanje drugih ekonomskih tržišta i drugih ekonomskih sila utiče na to da je, prema autoru, bolje pristupati ad hoc rešenjima gde nije nužno da u svakom problemu ili svakom trendu bude dominantan hegemon. Treba „misliti asimetrično“, jer SAD, i pored najveće vojne snage, ne mogu da se izbore sa pretnjama i protivnicima koji nisu u domaćaju projektovane i upotrebljene snage. Iz asimetričnosti često se ide u kreativizam, iz kojeg se može videti da SAD ne koriste (a mogu) mnoge druge moćne alate svoje politike. U ratu protiv terorizma, Amerika guši mnogo proklamovanih sloboda i tradicija, limitirajući civilno društvo koje je do sada bilo jedan od postulata američkog modela društva. Zakarija ističe da legitimnost mora da bude snaga američkog delanja u svetskoj politici. Ukazujući na propuste u razumevanju ovog fenomena, ističe štete nastale u zanemarivanju tog principa u pojedinim američkim akcijama tokom protekle decenije.

Znalačkim stilom, uvodeći sebe u priču kao 18-godišnjeg studenta koji 1982. dolazi na studije u SAD iz daleke Indije, on ukazuje na otvorenost Amerike, koju je imala i tada i koju ima i danas. Tom otvorenošću privlačila je nove ljude i nove ideje, premošćavala razlike između ljudi koji su je stvarali i činila svoje društvo vitalnim. Zakarija svojim primerom ističe da će Amerika izdržati test budućnosti, samo ako i dok bude inspirativno mesto – kao što je bila i njemu kada je postao građanin Sjedinjenih Država.

Bojan B. Dimitrijević

ZATIRANJE SRBA U HRVATSKOJ, priredio dr Bogdan Zlatar, IKP „Nikola Pašić“, Beograd 2008,

Srpskoj nauci su do nedavno nedostajale knjige koje bi temeljno revidirale ranija „znanja“ o Hrvatima i hrvatstvu, njihovom antisrpsstvu i velikohrvatskoj pomami. Zaboravljene su i anatemisane knjige srpskih istoričara koji su govorili istinu o srpskom geopolitičkom i narodnosnom rasprostiranju, kao što su bili Vuk Karadžić, Miloš Milojević iz Srbije, Lazar Tomanović, Risto Kovačić i Lazo Kostić svi iz srpske Boke, Sava Bjelanović i Nikola Tomazeo iz Dalmacije, Vasilije Đekić i dr Bogdan Prica iz Like i drugi zaboravljeni stvaraoци. Zbog brisanja znanja tumača istine o srpskom narodu, u svakodnevnoj pedagoškoj, medijskoj ali i naučnoj upotrebi ostale su brojne laži koje su stvorili tvorci mitološkog hrvatstva iz 19. vijeka. Brojni srpski istoričari, pa čak i oni nacionalni, vjerovali su ali i danas vjeruju da su postojali etnički Hrvati u srednjem vijeku. Oni hrabri odbacivali su hrvatstvo kajkavaca, pod uticajem pojedinih filologa iz 19. vijeka, pa ih svodili na Slovence kajkavce. Pojedini donekle opravdavaju pomen srednjovjekovnog hrvatstva preko teze da su čakavci Hrvati, dok su štokavci Srbi a kajkavci Slovenci.

Posljednjih decenija pojavile su se knjige koje negiraju mitologiju hrvatstva o starim hrvatskim zemljama, starom hrvatskom narodu. Godine 1992. i 1994. objavljene su knjige dr Đorđa Stankovića *Izazov nove istorije* u kojima on ističe rimokatolički faktor kao ključni uzročnik narodnosnog zatiranja slavonskih Srba požeške kotline. Ističem i knjigu dr Sofije Božić o dalmatinskim Srbima i njihovom glasilu „Srpski list“ (*Srpski glas*). Moje knjige *Rimokatolička crkva i hrvatstvo* (1997) i *Srbi rimokatolici takozvani Hrvati* (2006) detaljno revidiraju mitologiju o Hrvatima i hrvatstvu. Ubrzo poslije te knjige pojavila se i knjiga prof. dr Vojislava Sešelja *Rimokatolički zločinački projekat vještačke hrvatske nacije*, čiji naslov jednostavno progovara o njenoj sadržini, odnosno o nadnaciji nastaloj upornim rimokatoličenjem Srba pravoslavne vjere i njihovim pretvaranjem u Hrvate.

U knjige koje revidiraju velikohrvatsku mitologiju spada i zbornik radova *Zatiranje Srba u Hrvatskoj*, u redakciji primarijusa dr Bogdana Zlatara, sintetičko i tematski sveobuhvatno djelo koje je strukturalno dobro ukomponovano. Priređivač Zlatar je oformio šest logičkih poglavlja. Prvo tematsko poglavlje nosi naslov *Koreni sukoba*, a autori priloga su nedavno preminuli akademik Dejan Medaković (*Klupko nespোরазума*), akademik Vasilije Krestić (*Osnovni uzroci nespোরазума Hrvata i Srba*) i akademik Mihailo Marković. Prva dva autora dala su kraći osvrt na istorijat srpsko-hrvatskih sukoba tražeći uzroke nespোরазума u ranofeudalnim vremenima, bez veće kritičke zapitanosti da li su uopšte Hrvati kao narod mogli postojati u tim vremenima. Prilog akademika Mihaila Markovića (koji je inače filozof) nastao je na sličnoj matrici o mitološkoj starini hrvatstva. Autor u istu ravan stavlja srpski i hrvatski nacionalizam koji su po njemu mitski i vremenski istorodni, sa „nerealnim projektima u sadašnjosti i budućnosti“. Akademik Marković navodi slične karakteristike oba nacionalizma: „... stoje dva nacionalizma, od kojih je hrvatski – militantan, virtuelan i agresivan, suviše često u službi konzervativnih sila istorije, dok je srpski nacionalizam pretežno žestok u odbrani (!), bahat prema susedima (!), i lakomisen u odnosima prema velikim silama“.

U drugom poglavlju, *Verska netrpeljivost*, dragocjene članke napisali su: najistaknutiji srpski vaticanolog akademik Dragoljub Živojinović (*Sveta Stolica, Srbi i pravoslavlje u 20. veku*), episkop Atanasije Jevtić (*O unijaćenju na prostoru Srpske pravoslavne crkve*), istoričar dr Veselin Đuretić (*Vatikanski „socijalni inženjering“ na srpskom etničkom području*) i autor ovih redova Nikola Žutić.

Treće poglavlje, *Potiranje srpske nacije i kulture*, obuhvata radove istaknutih književnika, lingvиста, etnologa, doktora medicine i istoričara: prof. dr Miloša Kovačevića (*Hrvatske manipulacije srpskim jezikom*), prof. dr Dušana Ivanića (*Književnost Srba u Hrvatskoj*), etnologa Mile Nedeljkovića (*Napomene o štampi i toponimiji*), dr Momčila Diklića (*Negiranje srpske nacionalne komponente u Hrvatskoj*), dr Bogdana Zlatara (*Spirala mržnje*), nedavno

preminulog istoričara prof. dr Nikole Gaćeše (*Iseljavanje Srba iz Hrvatske u Vojvodinu za vreme agrarne reforme i kolonizacije u Jugoslaviji 1945–1948*).

Stradalništvo srpskog naroda u formi genocida obradili su u četvrtom poglavlju autori koji su veći dio naučne karijere posvetili međunarodno-pravnom, ekonomskom, etičkom i biološkom ugnjetavanju srpskog naroda. Autori vrednih članaka su: prof. dr Smilja Avramov (*Genocid u Jugoslaviji 1941–1991*), dr Đuro Zatezalo (*Jadovno – kompleks ustaških logora 1941*), dr Milan Bulajić (*Politika genocida nad Srbima kroz sistem logora Jasenovac*), prof. dr Slobodan Komazec (*Velika statistička podvala i statistički genocid*) i prof. dr Mirko Zurovac (*Genocid pod plaštom „demokratije“*).

Peto poglavlje, *Etničko čišćenje*, posvećeno je najnovijem egzodusu srpskog naroda, 1991–1995, što je treći put u toku jednog vijeka. Autori su istoričari-geopolitičari i književnici: akademik Jelena Guskova (*Rat u Hrvatskoj 1991, uzroci i povodi*), prof. dr Svetozar Livada dva članka (*Socijalno-demografske promjene etniku u Hrvatskoj; „Oluja“ kao poraz, koju se mitomanstvom želi pretvoriti u najveću pobjedu*) i književnik Radomir Smiljanić (*Srbi žrtva a ne dželat*).

Šesto poglavlje, *Gorka sećanja*, čine memoarsko-istoriografska kazivanja istaknutih srpskih intelektualaca: akademika Dragana Nedeljkovića (*O srpsko-hrvatskim odnosima*), akademika Zorana Konstantinovića (*Ambivalentnost osećanja*), akademika Stevana Karamate (*Srbi i Hrvati – dva pristupa životu i življenju*) i dr Bogdana Zlatara (*Osnivanje Udruženja Srba iz Hrvatske*).

Kao autor prikaza ne mogu da prihvatim unitarni svehrvatski naslov knjige koji bivše srpske zemlje Dalmaciju, Slavoniju i Krajinu podvodi pod antisrpsko hrvatstvo. Slobodan sam da preporučim naslov „Zatiranje Srba u Dalmaciji, Slavoniji, Krajini i Hrvatskoj“. Istorijsku administrativnu oblast austrijske carevine Bansku Hrvatsku (tri županije oko Zagreba) u naslovu logički stavljam na posljednje mjesto, jer je u njoj živjelo najmanje Srba pravoslavne i rimokatoličke vjere.

Zahvaljujući priređivaču Bogdanu Zlataru okupljeni su na jednom mjestu radovi

srpskih intelektualaca koji su ostali vjerni svom narodnom srpskom biću i opredijeljeni za spas istine o srpskom narodu. Međutim, i među tim tzv. nacionalnim intelektualcima i dalje opstaju stavovi o Hrvatima kao potpuno ravnopravnom istorijskom narodu sa Srbima, o narodu koji je starinski pandan srpstvu čija se današnja nacija i teritorija projektuje u prastara vremena slavenskog (bolje rečeno srpskog) naseljavanja. Nasilni državopravni nacionalizam hrvatstva je jedinstvena pojava čak i u svjetskim vjersko-nacionalnim dešavanjima, pošto je ta hibridna nacija stvorena bez jedinstvenog etničkog istorijskog korijena (sastavljena od Srba rimokatoličke vjere i kroatiziranih stranaca).

Nikola Žutić

Dr Nikola Žutić, VATIKAN, SRBIJA I JUGOSLAVIJA, Srpska radikalna stranka, Beograd 2008, 519

U knjizi *Vatikan, Srbija i Jugoslavija* predmet istraživanja je ideološko-politički odnos države i Rimokatoličke crkve (Vatikana). Osnovu interesovanja predstavljale su državne i crkvene manifestacije opšte društvenog (privrednog, kulturnog i političkog) značaja. Autor analizira ideološko sučeljavanje liberalizma i rimokatolicizma u Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Strukturom dela autor je nastojao da pojača svoje osnovno istoriografsko opredeljenje – bavljenje istorijom ideologija (rimokatolicizmom i liberalizmom), kako bi predočio strukturalni pogled na politička, verska i kulturna dešavanja u srpskom društvu krajem 19. i u prvj polovini 20. veka. Polaznu osnovu za koncepciju knjige predstavlja rekonstrukcija državno-crkvenog odnosa. Odnos jugoslovenske države i Rimokatoličke crkve autor posmatra kao odnos nosilaca antagonističkih internacionalnih ideologija građanskog liberalizma i vatikanskog klerikalizma.

Struktura knjige po poglavljima obuhvata razmatranje sledećih pitanja: odnos Vatikana i Kraljevine Srbije; stav Rimokatoličke crkve prema stvaranju jugoslovenske države i ustavnom pitanju 1920–1921; crkveno međudržavno razgraničenje i po-

stavljanja rimokatoličkih administratora 1919–1926, kao i uspostavljanje crkvene hijerarhije i administracije u Kraljevini SHS 1918–1926; konkordatsko pitanje u Kraljevini SHS 1918–1929; „kulturni boj“ između države i Rimokatoličke crkve u Kraljevini SHS; šestojanuarska diktatura i Rimokatolička crkva 1929–1935.

Karakter teme i neophodnost da se tematski obrade svi bitni vidovi odnosa jugoslovenske države i Vatikana, odredili su kompoziciju knjige. Autor je koristio hronološko-problematički metod. Hronološku periodizaciju unutar razdoblja Kraljevine SHS (1918–1929) nije vršio, jer je to jedinstvena istorijska epoha sa državopravnog i ideološko-političkog stanovišta. Državopravna provizornost (1918–1929), pogotovo u verskoj oblasti, trajala je do uvođenja diktature kralja Aleksandra I Karađorđevića. Vidovdanski ustav je predstavljao pokušaj uspostavljanja državopravnog liberalnog konstitucionalizma, koji je u znatnoj meri ostao bez realizacije u praksi, zbog čega je autor odbacio ustaljenu istoriografsku hronološku šemu o razdoblju državnog provizorijuma (1918–1921) i tzv. vidovdanskog parlamentarizma i „centralizma“ (1921–1929).

Autor je nastojao da uoči suštinu vaticanske (crkvene) i državne ideologije, koja se ispoljavala i u delovanju političkih stranaka. Hrvatska pučka stranka (HPS) i Slovenačka ljudska stranka (SLS) bile su produkt nemačkog stranačkog koncepta rimokatolicizma. Taj koncept se u Kraljevini SHS unosi preko Katoličkog pokreta (Seniorata), koji je bio osnivač Hrvatske pučke stranke (HPS).

Razdoblje diktature (1929–1935), u strukturnom nesrazmeru sa periodom Kraljevine SHS, autor je obradio kao jedno poglavlje (unutar kojeg je izvršio tematsko-problematičko grupisanje), budući da je taj period pokriven njegovim ranijim istraživanjima državno-crkvenog odnosa (*Hrvatski metropolit A. Bauer, Ideologija jugoslovenska i njeno raspadanje 1929–1939, Sokoli – ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1929–1941, Kominternu i Kraljevina Jugoslavija u izveštajima E. Žukova itd.*). Za razdoblje diktature autor je istakao svoje nove istraživačke rezultate i stavio akcenat na međunarodni politički

aspekt vatikanske i jugoslovenske politike. Apsolutistički manifest kralja Aleksandra I Karađorđevića uslovlili su delom spoljnopolitički pritisci revizionističkog okruženja, na čijoj je strani nepokolebljivo stajao Vatikan, pa je bio neophodan istraživački prodor u širi međunarodni kontekst evropskih ideoloških i verskih zbivanja.

Rimokatolička crkva je, kako navodi autor, predstavljala savršeno organizovanu internacionalu. Njena pojačana klerikalna aktivnost se mogla relativno uspešno identifikovati zbog čestih klerikalnih manifestacija, o kojima je ostao veći broj izvornih svedočanstava. Izraženi klerikalizam olakšao je istraživanje, pošto je ova crkva bila vrlo aktivna u političkom i kulturnom životu Kraljevine Jugoslavije, pa je na taj način ostavila vidljive tragove u izvorima i literaturi.

Osnovu korišćenih izvora predstavljali su arhivski fondovi državnih institucija, objavljeni izvori iz stranih i domaćih arhiva i biblioteka, bogata svetovna i crkvena štampa, literatura i memoari. Većinu izvora činili su arhivski fondovi jugoslovenskih državnih institucija, dok građu crkvene provenijencije autor nije koristio u većoj meri zbog nepristupačnosti i zatvorenosti crkvenih arhiva. Usled ratnih i političkih prilika autor nije proučavao građu zagrebačkih i ljubljanskih arhiva. Ograničenost izvora nametnula je proučavanje odnosa države i crkve kroz državnu (svetovnu) dokumentaciju, u kojoj su ostali vidljivi tragovi rimokatoličke klerikalne aktivnosti.

U primeni hronološko-problematskog metoda autor je iskazao visok stepen naučne korektnosti. Zbog nepristupačnosti i zatvorenosti crkvenih arhiva s jedne strane, i ograničenosti izvora s druge strane, i sam konstatuje: „Bez 'tajne' masonske i vaticansko-rimokatoličke dokumentacije moje istraživanje je u pojedinim poglavljima doseglo tek stepen djelimične rekonstrukcije pojave, zadržavajući preliminarni karakter.“

Zahvaljujući kompletiranju arhivskih fondova Arhiva Jugoslavije, autor je u pojedinim delovima knjige (Konkordatsko pitanje u Kraljevini SHS 1918–1929, Agrarna reforma i materijalni položaj Rimokatoličke crkve u Kraljevini SHS, Crkveno međudržavno razgraničenje i postavljanje ri-

mkokatoličkih administratora 1919–1926, Uspostavljanje crkvene hijerarhije i administracije u Kraljevini SHS 1918–1926) detaljno rekonstruisao odnos jugoslovenske države i Rimokatoličke crkve (Vatikana).

Rezultati istraživanja do kojih je autor došao govore o tome da su krajnje nepovoljne političke promene iz 1918. godine, kao i pragmatični razlozi koji su ishodište nalazili u strahu od opasnih socijalnih potresa i revolucija (boljševizam), a pre svega uspešan prozelitski rad na pravoslavnom istoku, bili zajednički osnov zbog kojeg je jugoslovenska rimokatolička hijerarhija podržavala formiranje Kraljevine SHS/Jugoslavije, a Vatikan je prihvatio kao neminovnost i „nužno zlo“. Vatikan se protivio takvoj državi, doživljavao je kao opasnost po rimokatolike i očekivao da će u njoj dominirati „bizantska“ necivilizovana Srbija nad „kulturnim“ rimokatoličkim narodima. Jugoslovenski rimokatolički episkopat je, nasuprot tome, naročito u prvim danima po završetku Prvog svetskog rata, u stvaranju Kraljevine SHS/Jugoslavije video povoljnu priliku za očuvanje katoličkih hrvatskih i slovenačkih zemalja (kao delova poražene Austro-Ugarske monarhije) od nepovoljnog mirovnog rasplesa i pogubnog italijanskog prodora u slovenske prostore. Usled liberalnog laicističkog kursa u Kraljevini SHS/Jugoslaviji, koji je suzbijao izražene klerikalne pretenzije Rimokatoličke crkve, kao i zbog savezničkog odnosa Vatikana sa fašističkom Italijom, što je neminovno značilo neprijateljstvo sa Jugoslavijom, početno deklarativno jugoslovenstvo Rimokatoličke crkve postepeno se pretvaralo u neprijateljstvo prema Kraljevini SHS/Jugoslaviji.

Stvaranje jugoslovenske države poremetilo je vekovne granice rimokatoličkih dijeceza, koje su se morale rasparčati. Poseban interes za Vatikan predstavljalo je očuvanje celovitosti mađarskih i austrijskih dijeceza, koje je smatrao „uzoritim“ dijecezama, jer je u njima video temelj svoje podunavske „prohabzburške“ politike, ali i nadu da će se jednog dana preko njih restaurirati Austro-Ugarska. Postojanje takve nade, u ovom slučaju, navelo je Vatikan da niz godina odugovlači međudržavno crkveno razgraničenje sa Kraljevinskom SHS. S druge strane, nesebično podr-

žavajući Italiju, Vatikan je požurio u slučaju kada je trebalo u crkvenom pogledu odvojiti teritoriju Rijeke od senjsko-mo-druške biskupije i pre potpisivanja Rapalskog mira postavio Čelza Konstantinija za apostolskog administratora. Zbog interesa Italije da održi jak uticaj albanskog i italijanskog sveštenstva na jugoslovenskoj teritoriji Vatikan nije sproveo crkveno razgraničenje Kraljevine SHS/Jugoslavije prema Albaniji. Italija je tako dobila mogućnost da uz pomoć inostranog franjevačkog sveštenstva uspešno sprovodi svoju propagandu preko ideje o stvaranju „Velike Albanije“.

Pitanje uspostavljanja redovne crkvene administracije i hijerarhije u Kraljevini SHS rešavano je u konfliktnim diplomatskim pregovorima između jugoslovenskih vlada i Svete Stolice. Opređenje Vatikana za revizionističke zemlje i fašističku Italiju navelo je jugoslovenske vlade da prema njegovoj politici ispolje krajnju obzirivost. Jugoslovenske vlade su na osnovu javno-pravnog položaja koji je Rimokatolička crkva imala u Kraljevini SHS/Jugoslaviji bile u obavezi da preko svojih resora vode nadzor nad organizacijom i radom te crkve. Na osnovu većine pravnih propisa (konkordata, zakona), koji su bili važeći na teritoriji Jugoslavije, bio je neophodan sporazum crkve i države prilikom postavljenja u crkvenu službu. Vatikan je bio u obavezi da državi prizna pravo veta protiv nepodobnih kandidata „lošeg državljskog ponašanja“. Ovi državni prerogativi u praksi su teško ostvarivani. U većini slučajeva, država je morala da popusti i prihvati kandidate Vatikana, koji su kao nosioci habzburško-rimskog duha bili veliki protivnici jugoslovenstva.

Donošenje Vidovdanskog ustava 1921. predstavljao je pokušaj da se okonča državopravni provizorijum Kraljevine SHS. U oblasti vera, međutim, ostala je potpuna pravna praznina i neusklađenost sa pozitivnim Ustavom Kraljevine SHS, budući da ustavne odredbe o verskim pitanjima nisu sprovedene u život sistemskim zakonima. Izbori za Ustavotvornu skupštinu potvrdili su prevlast liberalno-demokratskih i ateističkih stranaka u odnosu na klerikalne, pa je na taj način Ustavotvorna skupština postala antiklerikalno uporište i

pretvorila se u arenu, u kojoj su se liberalni i klerikalni narodni poslanici ideološki sukobljavali oko državno-pravnih pitanja. Klerikalci nisu prihvatili Ustav, koji je bio pun državno-centralističkih, laicističkih i antiklerikalnih odredbi.

Uparedo sa pravnom prazninom u oblasti vera i neusklađenosti sa pozitivnim Ustavom Kraljevine SHS otvoreno je pitanje zaključenja konkordata, inače aktuelno tokom čitavog razdoblja Kraljevine SHS/Jugoslavije. Jugoslavija je potajno bila protiv ustanovljenja konkordatskih odnosa sa Vatikanom, jer su ti odnosi, u zemljama gde su uspostavljeni, značili izvesnu kapitulaciju države pred crkvom. Vatikanu je odgovarao samo konkordat po kome bi on odlučivao o svim ključnim versko-crkvenim pitanjima. Jugoslovenska država nije dozvoljavala da se zbog velikih ustupaka ugrozi njen državni suverenitet i Vatikan postane odlučujući činilac. Sklapanje konkordata između Jugoslavije i Vatikana bilo je praćeno popuštanjem države pred zahtevima i pritiscima Vatikana.

Sprovođenje agrarne reforme u Kraljevini SHS označilo je posebno područje sukoba između jugoslovenske države i Rimokatoličke crkve. Zbog dominacije liberalnog ideološkog kursa, u Kraljevini SHS bila je izražena tendencija deobe velikih zemljišnih poseda svetovne i duhovne aristokratije. Za jugoslovenske liberale agrarna reforma predstavljala je plod revolucionarnog ratnog raspleta i zahtev novog demokratskog doba, dok je Rimokatolički episkopat reformu ocenjivao kao napad na crkveni veleposed i rimokatoličke pobožne zaklade. Episkopat je smatrao da je crkvena zemlja nedodirljiva za agrarnu reformu, pošto je privatno-pravnog karaktera, dobijena ugovorima, odredbom „poslednje volje“, zakladnim pismom. U zemljišnim sporovima po njima merodavno je bilo samo kanonsko pravo. Agrarna reforma je počela da stagnira sa promenom državnog stava o vlasničkom karakteru poseda Rimokatoličke crkve, to jest od vremena kada su počeli izdvojeno da se tretiraju posedi svake crkvene institucije. Čestim „prosvjedima“ Episkopat je stvorio sliku potpune materijalne ugroženosti Rimokatoličke crkve zbog nepravedne agrarne reforme, što nije bilo tačno. Državna agrarna normativa nikada

nije posebno apostrofirala nijednu instituciju, pravno ili fizičko lice, pa tako nijednu versku organizaciju. Za sve konfesije važio je jedinstven kriterijum prilikom određivanja zemljišnog maksimuma. S obzirom na javnopravni položaj verskih organizacija država je bila u obavezi da ih materijalno potpomaže novčanom sumom određivanom prema broju vernika. Nalazeći se u položaju javnih zvaničnika (činovnika) sveštenstvo je u materijalnom pogledu imalo pravo na godišnje plate, dodatke na skupoću i dnevnice. Ministarstvo vera je, u sporazumu sa vladom, odredilo stalne plate sveštenstvu svih vera prema jedinstvenom kriterijumu.

Liberalni karakter jugoslovenske države u oblasti prosvete i kulture (sveštenici u školama nisu imali ključnu ulogu u vaspitanju dece, u školama je postojao liberalni verski deizam i interkonfesionalnost) predstavljao je veliki izazov Rimokatoličkoj crkvi, koja je zbog toga pokrenula „kulturni boj“. I država i crkva su pridavale veliki značaj prosveti zbog njene opšte vaspitne funkcije. Konflikt je nastao već 1919. prilikom rasprave o nacrtima laicističkih školskih zakona i donošenja vladinih prosvetnih dekreta. Rimokatolička crkva je bila pogođena zvaničnom prosvetnom normativom preuzetom od Kraljevine Srbije, jer je smatrala da laicističko prosvetno zakonodavstvo Srbije nije bilo primereno klerikalnim dogmama i kanonima Rimokatoličke crkve. Kada su veroispovedne škole u Vojvodini i Baranji izgubile pravo javnosti i došle pod direktnu kontrolu države, Rimokatolički episkopat je optužio državu da je otimačinom otuđila katoličke škole i drugu imovinu. Podrška za ovakav stav odmah je stigla od Svete Stolice, a vatikanska i fašistička štampa konstruisale su fantastične optužbe protiv „terorističke države“.

U doba ujedinjenja liberalni karakter jugoslovenske države bio je oličen u građanskom staležu koji je u svojim rukama imao političku vlast. Takvo stanje pogodovalo je širenju duha demokratizma i naprednjaštva u tradicionalnim rimokatoličkim krajevima zemlje. U nameri da eliminiše „pošasti modernog bezvjerja“ iz života Hrvata u Hrvatskoj se, preko Slovenije, pojavio Katolički pokret (Seniorat) kao ekspozitura nemačkog katolicizma sa ci-

ljem da unese nove ideje o rehrisťijanizaciji društva preko organizovane političke stranke (Hrvatske pučke stranke). Stavljajući prividno hrvatski nacionalizam u drugi plan Seniorat, a time i Hrvatska pučka stranka, težili su da predanim i dugotrajnim socijalno-političkim radom, bez „plemenskih“ trzavica, ostvare prozelitski cilj pokatoličenja Jugoslovena ali i prevodenja liberala – katolika na ideologiju katoličkog „svjetonazora“. Kasnije je Katolički pokret (Seniorat) iz jugoslovenskih katoličkih krajeva potisla Katolička akcija, koju je kao nov model italijanskog klerikalizma formirao papa Pije XI. Katolička akcija je vršila „socijalni apostolat“, tj. nastojala je da u celokupno društvo unese hrišćanska načela, dok je političke (partijske) metode borbe odbacivala kao liberalni produkt. I pored različitosti u metodama i taktici borbe i rada, cilj Katoličkog pokreta (Seniorata) i Katoličke akcije bio je ostvarenje „socijalnog katolicizma“, odnosno obnova društva po vatikanskom modelu.

Nasuprot očekivanjima Rimokatoličke crkve i Vatikana liberalni karakter države nije prekinut zavođenjem diktature 6. januara 1929. Osim uspostavljanja osnovnih državnih funkcija i promovisanja nove državne ideologije integralnog jugoslovenstva očekivala se konsolidacija međunarodnog položaja Jugoslavije radi učvršćenja frankofilskog liberalnog i građanskog pokreta na Balkanu i u Podunavlju. Ovo posebno zbog toga jer su glavni zagovornici zavođenja diktature u Jugoslaviji bili Francuska, Velika Britanija i Čehoslovačka, nosioci evropske demokratije, liberalizma i antiklerikalizma, ili, po mišljenju Vatikana, „framasonskog sjemena zla“. Vatikan nije mogao da prihvati uspostavljanje jugoslovenstva kao državne ideologije i dominaciju unitarnih liberala u jugoslovenskom državnom vrhu, posebno zbog toga što su akti diktature ukazivali na to da će laicizam, verski liberalizam i antiklerikalizam biti vrlo izraženi u državnoj politici. Odgovor Vatikana i Rimokatoličke crkve obuhvatio je organizovane akcije preko poslanica (okružnica) u kojima su napadali državni liberalni kurs i državne prosvetne i nacionalne institucije i organizacije (prvenstveno Sokole). Nastojanje Rimokatoličke crkve da se suprotstavi masovnoj

organizaciji antiklerikalnog Sokola dovelo je do incidenata koji su privlačili pažnju Svete Stolice i mogli su da rezultiraju teškim posledicama. Jugoslovenske vlade su strahovale od mogućeg prekida diplomatskih odnosa sa Vatikanom iz kojih bi se izrodio prekid odnosa sa Italijom i svim neprijateljima Jugoslavije, što je moglo da predstavlja uvod u rat.

Odnos Vatikana prema Kraljevini Jugoslaviji počeo je da se menja dolaskom Hitlera na vlast u Nemačkoj. Pojava nacističke protestantske i „novopaganske“ Nemačke primorala je Vatikan da vodi obazrivu spoljnu politiku, pa je tako u jesen 1933. iznenada došlo do približavanja Kraljevine Jugoslavije i Vatikana, koji više nije bio siguran u svemoć Italije. Politika „novog kursa“ namesnika kneza Pavla Karađorđevića, odnosno politika promene šestojanuarskog državnog i ideološkog poretka, istovremeno je značila odbacivanje liberalne jugoslovenske ideologije na kojoj je počivala diktatura. Rimokatolički episkopat (posebno nadbiskup Stepinac) i Vatikan pozitivno su ocenjivali „evropejsko“ ponašanje i politiku kneza Pavla u kojoj su videli „sklonost“ prema Rimokatoličkoj crkvi.

Knjiga Nikole Žutića *Vatikan, Srbija i Jugoslavija* predstavlja značajan doprinos proučavanju istorije ideologija. Rezultati istraživanja do kojih je autor došao značajni su za razumevanje političkih, verskih i kulturnih dešavanja u srpskom i jugoslovenskom društvu krajem 19. veka i u prvoj polovini 20. veka, odnosno za vreme Kraljevine Srbije i Kraljevine SHS/Jugoslavije. Autor je uspeo da rekonstruiše odnos države i Rimokatoličke crkve, čime je postavio naučnu osnovu za razumevanje ideoloških konfrontacija liberalizma i klerikalizma u političkim, kulturnim i društvenim manifestacijama za vreme Kraljevini SHS/Jugoslavije.

Dušan Bajagić

Jure Gašparič, SLS POD KRALJEVOM DIKTATUROM. DIKTATURA KRALJA ALEKSANDRA IN POLITIKA SLOVENSKE LJUDSKE STRANKE V LETIH 1929–1935, Modrijan, Ljubljana 2007, 304

Istorija Kraljevine Jugoslavije poslednjih godina predstavlja više-manje zane-

marenu oblast. Istoričari u svim bivšim jugoslovenskim republikama mahom su se okrenuli proučavanju socijalističkog perioda, tako da pojava knjiga koje govore o jugoslovenskoj međuratnoj istoriji neretko predstavlja pravo osveženje. Nedavno se pojavila knjiga mladog saradnika Instituta za novejšo zgodovino iz Ljubljane Jura Gašpariča, *SLS pod kraljevo diktaturo. Diktatura kralja Aleksandra in politika Slovenske ljudske stranke v letih 1929–1935*, uglavnom zasnovana na doktorskoj disertaciji odbranjeni na Filozofskom fakultetu u Ljubljani 2006.

Specifična pozicija SLS i njenog vođe Antona Korošeca u doba šestojanuarskog režima uglavnom nije podrobnije obrađivana ni u jugoslovenskoj ni u slovenačkoj historiografiji. Korošec je u početku podržavao diktaturu kralja Aleksandra I Karađorđevića, participirao u vladi kao ministar, da bi se iz vlade, navodno zbog bolesti, povukao 1930, ostavljajući istaknutog funkcionera SLS-a Dušana Serneca u Ministarском savetu i zadržavajući na taj način blizak kontakt sa kraljem i izvestan uticaj na vladinu politiku. Savremenici su na različite načine tumačili Koroščevo ministarvanje u vladi Petra Živkovića. Ivan Ahčin, njegov blizak politički prijatelj, smatrao je da se vođa slovenačkih klerikalaca na ovakav potez odlučio kako bi sprečio „preveliko zlo za naš narod“, dok je Milan Stojadinović, potonji blizak politički saradnik Antona Korošeca, u svojim uspomenu zapisao da se Korošec sam ponudio kralju Aleksandru. Formalno obnavljanje parlamentarizma i donošenje novog Oktroisanog ustava označilo je početak opozicije SLS-a prema šestojanuarskom režimu. Stranka je bojkotovala novembarske izbore 1931, a krajem 1932. usvojila je Ljubljanske punktacije koje su zagovarale državno preuređenje, ali i okupljanje Slovenaca koji su živeli i u Austriji, Mađarskoj i Italiji u jednu državu. Režim je odgovorio internacijama Marka Natlačena, Frana Kulovca, Antona Ogrizeka, a potom i samog Korošca. SLS je učestvovala na opštinskim izborima u Dravskoj banovini (jesen 1933), ali ne i na petomajskim izborima 1935. Poslednje poglavlje knjige, svojevrsni epilog, posvećeno je padu vlade Bogoljuba Jevtića i formiranju vlade Milana Stojadinovića, u ko-

joj je Korošec posao ministar unutrašnjih poslova. Dan posle formiranja vlade, 25. juna 1935, vodi nekadašnjeg SLS-a čestitao je čehoslovački konzul u Splitu i njegov prijatelj iz „hvarskih dana“ Vlado Smolčić, ističući u pismu da je njegova politika „bila tačno prognozirana i pravilna“. O političkom lukavstvu, snalažljivosti, metamorfozama i neizbežnosti Antona Korošeca u svim političkim kombinacijama mnogo kasnije duhovito je pisao Dragoljub Jovanović u *Medaljonima* posvećenim svojim političkim saradnicima, ističući da bi se vođa slovenačkih klerikalaca verovatno našao i na zasedanju AVNOJ-a i u Titovoj vladi, samo da nije umro 1940.

Knjiga o delatnosti SLS za vreme diktature kralja Aleksandra plod je obimnog arhivskog istraživanja u Arhivu Slovenije, Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umetnosti, Arhivu Jugoslavije, Pokrajinskom arhivu u Mariboru i Istorijskom arhivu u Celju. Da bi nadomestio praznine u arhivskoj građi, Gašparič je koristio čak 18 listova i časopisa, uključujući i čehoslovačke *Lidove noviny* i austrijski *Reichspost*. Kako je istorija Slovenske ljudske stranke izuzetno važna za razumevanje političkih prilika i odnosa u Kraljevini Jugoslaviji, smatramo da će ova iscrpna i vredna studija biti zanimljiva svim istraživačima koji se bave jugoslovenskom međuratnom istorijom.

Ivana Dobrivojević

Nick Miller, THE NONCONFORMISTS. CULTURE, POLITICS AND NATIONALISM IN A SERBIAN INTELLECTUAL CIRCLE, 1944–1991, (NEISTOMIŠLJENICI, KULTURA, POLITIKA I NACIONALIZAM U SRPSKOM INTELEKTUALNOM KRUGU 1944–1991), CEU Press, Budapest 2007, 380

Neistomišljenici, naslov je studije Nika Milera, profesora istorije na državnom univerzitetu Bojsi, Ajdah u Sjedinjenim Američkim Državama. Ovo nije prvi put da se autor (1965) ogleda u novijoj prošlosti Balkana. Još 1997. objavio je monografsku studiju *Između države i nacije. Srpske politike u Hrvatskoj pre Prvog svet-skog rata*. U međuvremenu je nizom članaka pokazao interesovanje za savremene

međunacionalne probleme jugoslovenskog prostora, a posebno za njihovu kulturnu i intelektualnu pozadinu. Monografija stoga i nosi podnaslov *Kultura, politika i nacionalizam u srpskom intelektualnom krugu 1944–1991*. Sužavajući prvobitnu ambiciju da opiše „intelektualni život posleratne Srbije, da bi izvukao zaključke o ulozi koju su intelektualci imali u razvoju nacionalizma u Srbiji“, Miler zapravo prati živote trojice ljudi – Dobrice Čosića, Miće Popovića i Borislava Mihajlovića – čiji intelektualni put smatra paradigmatičnim za svoju tezu. Zasnovana na tekstualnim, vizuelnim i memoarskim izvorima (ali ne i intervjuima i arhivskoj građi), studija prati ove protagoniste u socijalističkoj Jugoslaviji, pa otud i dominantno hronološki pristup koji se odražava u naslovima njenih 11 poglavlja (Simina 9a u Novoj Jugoslaviji; Inicijacije nonkonformista; Čosić: angažovanost i razočarenje 1955–1966; Drama i politika: Mihiz u šezdesetima; Samoubištvo i ponovno rađanje slikarstva: Mića Popović, 1959–1974; Fragmentirana Srbija; Čosićev i Popovićev povratak Srbiji; Od principa do katarze; Deca Kaina; Granice Otkrovenja; Legenda o Siminoj 9a u srpskoj savremenoj istoriji). Kako ovi naslovi otkrivaju, iako raspoređena na vremenskoj osi, kompozicija monografije je u velikoj meri i tematska, pa tako pruža više od priloga za biografije trojice srpskih intelektualaca.

Teme koje su zainteresovale Milera su raznovrsne, a zajednička crta im je transformacija. Ša jedne strane, on prati transformaciju Čosića, Mihajlovića i Popovića, koji su u neposredan posleratni period ušli na revolucionarnom talasu, poput prvog, ili pak kao druga dvojica otvoreni ka levičarskim idejama, da bi se (ko ranije, ko kasnije) našli na nacionalističkim pozicijama, razočarani isprva u socijalizam, pa zatim i u Jugoslaviju. Obrazlažući svoju tezu da je „Dobrica Čosić bio najvažnija intelektualna figura srpskog nacionalističkog buđenja... ali su ga do ove finalne destinacije doveli Mihiz i Popović“ (347), Miler detaljno prati njihove uzajamne uticaje na etapama ovog puta, kao i društvenu transformaciju kojom se ta trajektorija može objasniti. Sa druge strane, nije manje zainteresovan za uticaj koji su ovi autori imali

na društvene promene, pa detaljno prati njihovo učešće u političkim, a pre svega kulturnim borbama u tom periodu. Opisom aktivnog odnosa između trojice ljudi i konteksta u kojem su operisali, autor uspeva da kaže mnogo toga o društvu socijalističke Jugoslavije, a posebno o različitim načinima tematizacije nacionalnog pitanja u njoj. Analizom ovih suptilnih interakcija, Miler je uspeo da se približi meri koju je veoma teško pogoditi u biografskoj istoriografiji, u kojoj je lako preceniti ali i potceniti istinski značaj proučavanih osoba – posmatrati ih bilo kao suverene kreatore događaja, bilo kao puke proizvode društvenih okolnosti. Ovu zamku Miler izbegava tananom analizom političkih i umetničkih uspona i padova svojih protagonista, ali i veoma zahtevnim zahvatom – pokušajem da utvrdi načine kojima su Mihajlović i Popović (a posebno Čosić) „izmišljali sebe“, pokušavajući da početkom 1990-ih učitaju u svoje životne izbore i opredeljenja logiku, doslednost i svrhovitost koja nije nužno uvek postojala.

Jedan od najinteresantnijih nalaza ove teze jeste autorov pokušaj da demistifikuje auru izgrađenu oko kružoka koji se okupljao u stanu u Siminoj 9a. Ne poričući značaj ovih sastanaka nonkonformističnih mladih intelektualaca, ne poričući impresivnost imena koja su promaširala kroz ovu sobu (pored trojice Milerovih protagonista, tu su i Mihailo Đurić, Pavle Ivić, Živorad Stojković, Vojislav Đurić, Dejan Medaković...), on samo podseća da su u vreme ovog družbovanja blistave karijere bile tek pred njima, i pita se u kojoj se meri može prihvatiti kao osnovana njihova samoproklamovana uloga nosilaca „najvažnijih vrednosti njihove generacije“. Iako se posvetio demistifikaciji „siminovaca“, Miler nije umanjio ulogu članova ovog kružoka u srpskoj politici. Detaljno prativši njihovu afirmaciju u kulturnim borbama koje su karakterisale pedesete godine, njihovo razočarenje sistemom sredinom šezdesetih i prelazak u opoziciju režimu desetak godina kasnije, on pripisuje stvaranje „kulta Simine 9a“ značaju koji su njeni nekadašnji stanari i njihovi gosti imali sa kraja osamdesetih i početka devedesetih godina. Doživeli su da ideologija, koju su postepeno stvarali na društvenim margina-

ma, postane važan deo dominantnog srpskog političkog diskursa i značajno su doprineli oblikovanju i jačanju savremenog srpskog nacionalizma. Miler vidi i tragiku njihove uloge upravo u ovom uspehu, koji im je doneo uglavnom razočarenja, ponovnu marginalizaciju i (samo)izolaciju.

Milerova studija otvara niz važnih i podsticajnih pitanja za razumevanje najnovije istorije Srbije, ali i nameće očigledna pitanja. Da li su njegovi protagonisti zaista bili tako odsudni u stvaranju novog srpskog kulturnog identiteta? Kakvi su bili odnosi između „siminovaca“ i ostatka srpske kulturne elite? Gde su tu intelektualci iz establišmenta (Ivo Andrić, Milan Bogdanović ili Vasa Čubrilović), iz opozicije (Borislav Pekić ili Mihajlo Mihajlov) ili oba istovremeno, poput Milovana Đilasa? Iako Miler često referira na Marka Ristića iz prve i Antonija Isakovića iz poslednje grupe, lako je zamisliti druga imena umesto njihovih. Proširivanjem tog kruga bi se znatno usložnio opis srpskog kulturnog pejzaža, posebno tokom kompleksnih preplitanja zvaničnih i opozicionih diskursa osamdesetih godina. Autor, međutim, nije propustio da obrazloži svoje reduktivne izbore, i ne smatra svoj rad studijom koja daje definitivne odgovore na pitanja stvaranja kulturnih identiteta u Srbiji i Jugoslaviji. Naprotiv, ne osporavajući potencijalna alternativna čitanja, on s pravom naglašava važnost dijaloga o ovom do nedavno zanezarenom aspektu srpske i jugoslovenske istorije, o kojoj su u inostranstvu „isprva imali šta da kažu prvo novinari, a zatim društveni naučnici“. Zabrinut je što od njih istoričari koji se uključuju u debatu nasleđuju „tri tendencije: smeštanje politike u centar interpretacija, preterano oslanjanje na istorijske analogije, i naposljetku opisivanje, radije no objašnjavanje“. Uz knjigu Jasne Dragović Soso *Spasioci nacije*, koja u užem vremenskom okviru osamdesetih godina temeljno analizira aktivnost većeg broja intelektualaca angažovanih u preoblikovanju srpskog nacionalnog pitanja, ali i uz radove Endrjua Vahtela i Erika Gordija, Milerova studija predstavlja podsticaj autorima iz zemlje da se poduhvate dubinskog iščitavanja kulturne istorije Srbije i Jugoslavije.

Vladimir Petrović

Boža L. Pavlović, TREĆI SRPSKI USTANAK, USTANAK U TOPLICI 1917 – SVEDOČENJE UČESNIKA, Beograd 2007, 391

Pred nama je memoarsko-istoriografsko štivo o Topličkom ustanku, nastalo iz pera svedoka istorije, odnosno neposrednog učesnika događaja koji su opisani. Autor dela pripada jednoj od uglednijih srpskih porodica čiji koreni sežu duboko u istoriju. Preci Bože Pavlovića sa Čeva (u Crnoj Gori) pod vođstvom vojvode Peka Pavlovića, jednog od vođa bosansko-hercegovačkog ustanka, preselili su se 1880. u selo Berilje, opština Prokuplje, na desnoj obali reke Toplice. Tu se 23. decembra 1898. rodio autor ove knjige, a njegova porodica učestvovala je i stradala u Balkanskim i Prvom svetskom ratu. Sam Boža je učesnik Topličkog ustanka od prvih dana. Posle rata školovao se u Beogradu, gde je diplomirao na Pravnom fakultetu. Doktorirao je u Parizu 1941. sa temom „Sloboda štampe u Jugoslaviji“. Do početka Drugog svetskog rata službovao je u opštini Grada Beograda. Za vreme okupacije nije radio, već je porodicu (tri sina) izdržavao prodajom ličnih stvari i bavljenjem zemljoradnjom. Posle rata bavio se advokaturom. Umro je 21. maja 1967.

Knjiga koja je pred čitaocima predstavlja Pavlovićevo sećanja na događaje tokom 1917 – od početka ustanka protiv bugarske okupacije pa do kraja 1917. kada je prestala svaka organizovana akcija protiv okupatora. Pavlovićevo pripovedanje počinje kratkim opisom događaja iz 1915. kada je počela velika nemačko-austrougarska ofanziva na Srbiju. Udružene nemačke i austrougarske armije, pod komandom feldmaršala Augusta fon Makenzena, započele su napad 5. oktobra 1915. snažnom artiljerijskom pripremom i malim desantnim akcijama. Sutradan je počelo forsiranje Dunava i Save. Osnovni pravac prodora bio je usmeren iz Banata, preko Dunava ka dolini Velike Morave. Srbija je napadaču mogla da suprotstavi najviše 300.000 vojnika, dobrim delom starijeg životnog doba, razvučenih na oko 1.000 kilometara fronta.

Prvu tačku najžešćeg udara predstavljao je Beograd. Grad je napadnut strahovitom artiljerijskom vatrom 6. oktobra. To-

kom celog dana na Beograd je sručeno najmanje 30.000 granata, izuzetno velike razorne moći. Prestonicu su pored redovnih trupa branili i civili, starci, žene i deca koji su uzimali oružje od poginulih vojnika. Neprijatelj je napredovao, ali veoma sporo i uz velike gubitke. Za dve nedelje borbi, Makenzenove trupe ušle su tek oko 30 kilometara u dubinu Srbije. Bugari su u napad krenuli 11. oktobra, udarili u leđa srpsku odbranu, ali su ostali prikovani na polaznim položajima. Nemački glavni Generalštab uputio je pojačanja sa francuskog bojišta. Srbi, razvučeni na tri strane, odstupali su korak po korak, a uz vojsku se povlačio i narod. Desetine i desetine hiljada civila, sa decom potovarenom u kola ili u rukama, vukući i noseći ono što se moglo poneti, išli su prema jugu, ne znajući gde će se zaustaviti. Srbija je predstavljala pokretnu masu izbeglica bez krova i hrane, koja odstupa po nevremenu i bespuću.

Ostareli kralj Petar I Karađorđević je na prvoj liniji fronta; njegov sin je na položaju sa običnim vojnicima. U Berlinu uzalud iščekuju srpsku ponudu za kapitulaciju. Na sednici vlade od 29. oktobra u Kruševcu, kojom je predsedavao regent, usvojena je odluka „da se ima istrajati do kraja u dosadašnjoj politici“. Iako i sile Antante očekuju da Srbija pristane na separatan mir, srpski moral je bio veći od svih iskušenja. Izlaz je tražen u svim pravcima, osim u kapitulaciji.

U prvoj polovini novembra 1915, srpske trupe i narod slivaju se na Kosovo. Vlada i Vrhovna komanda odlučuju da se izvrši povlačenje do albanske obale. O tome su obavešteni saveznici i traži se pomoć u hrani i opremi. Vrhovna komanda izdaje naredbu o povlačenju 25. novembra 1915. Spas je viđen u istrajnosti, strpljenju i krajnjoj izdržljivosti celog naroda. Vojska je bila u rasulu, neverica i očaj pretili su potpunim rastrojstvom. Glad je harala, bekstva su bila svakodneva. Iskušenja povlačenja preko albanskih gudura i strah od nadolazeće zime nisu svi izdržali. Razočarenje zbog izostanka savezničke pomoći pratilo je teško mirenje sa mišlju da borbu treba nastaviti van otadžbine. Ispred je bio nadmoćni neprijatelj, a iza leđa albanske komite koje su sprečavale ulaz u sela gde se mogla naći hrana i topao konak.

Vlada je u Skadar stigla 28. novembra, a Vrhovna komanda 6. decembra. Muke su bile prevelike, stradanja neizdrživa, neopisiva. Albanske planine postale su masovna grobnica neprebrojanih ljudi, neizbrojanih sudbina, neostvarenih životnih snova. Ostale su zauvek rasute kosti desetina hiljada pomrlih od gladi, iznemoglosti, zime ili od šiptarskih kuršuma. Sredinom decembra 1915, dolaskom na albansku obalu, okončana je tek prva etapa stradanja. Pripreme za evakuaciju Srba sa albanske obale počele su 29. decembra, a 8. januara 1916. odlučeno je da se srpska vojska prebaci na Krf.

Pavlovićeva tri brata bila su u srpskoj vojsci, a on je sa mlađim bratom rešio da krene za njima. Zarobljen je u Prištini, kasnije je prebačen u Kruševac, odakle je uspeo da pobegne i vrati se u rodnu Toplicu. Pavlović jednostavnim jezikom dočarava stanje u Toplici za vreme okupacije. On iskreno piše o onome šta je doživeo, a njegovi zaključci izdržali su probu vremena i zato predstavljaju dragoceno memoarsko štivo za proučavanje istorije srpskog naroda u ovom periodu. Pavlović piše o uništavanju srpske inteligencije, razbijanju srpske crkve i o ratnim zločinima bugarskih okupacionih trupa. Tokom 1916. Pavlović se sklonio „u šumu“ jer nije želeo da bude mobilisan u bugarsku vojsku.

Posle odstupanja srpske vojske, došlo je do raspoređivanja srpske teritorije između Austro-Ugarske, Nemačke i Bugarske. Okupirana Srbija podeljena je na dva dela: na zapadne i središnje oblasti u rukama austrougarske vojske i na istočne i južne oblasti pod bugarskom vojskom. Srpsko društvo pod okupacijom predstavljalo je osakaćen organizam. Bilo je to umnogome neprirodno društvo u kome su muškarci u punoj snazi predstavljali pravu retkost. Prilike su bile takve kakve je okupator mogao samo da poželi. Upravljao je društvom koje je sačinjavala nejač. Najveći broj tih žena, dece i staraca morali su teško da rade kako bi preživeli i udovoljili rekvizionim zahtevima. *Posebno su Bugari sprovodili brutalnu politiku asimilacije.* Srpska kultura je zatirana, vršena je nasilna bugarizacija, svi natpisi na radnjama i ustanovama morali su da budu napisani na bugarskom jeziku, sprovedene su česte deportacije

preostalih zdravih muškaraca. Malobrojni učitelji, sveštenici i druga inteligencija bili su na neprestanom genocidnom udaru.

Ispod potištenosti i velike tuge, srpski narod je skrivao nadu i veru u ratni preokret. Svakodnevn život u mnogim krajevima Srbije pretvorio se u epski prkos okupatorima. Mnogi osuđenici na smrt, kako su zabeležile okupacione vlasti, držali su se „junački i tu nikako nije reč o lažnoj pozici, nego o znaku odlučnosti, duhovne snage, srdžbe i preziranja neprijatelja“. Iz Valjeva je, na primer, izveštavano da smrtnu kaznu „i muškarci i žene dočekuju stoički mirno“ i da se „na gubilištu drže dobro i muški“.

Pavlović je, kao školovan mlad čovek, bio zapisničar u štabu Koste Pećanca i u prilici da bude neposredni svedok mnogih događaja. Dragocen je opis susreta sa četom vojvode Koste Vojinovića na Kopaoniku, a posebno je pisano o okupljanju samoniklih boraca protiv Bugara, kao i njihovom organizovanju u čete i jedinice. Pavlović je opisao i dolazak grupe Crnogoraca u Toplicu, braće Milinka (kapetan) i Toška (student filozofije u Jeni). Detaljno je opisao susret Koste Pećanca i Koste Vojinovića u noći 8/9. novembra 1916. u selu Gornje Spance. Izuzetno dragocena su njegova zapažanja i analize odnosa između vodećih gerilaca u Toplici, od Kopaonika do Prokuplja, od Kuršumlije do Ristovca. U pitanju je potresna priča o „osvajanju slobode“, priča o patnji ali i nadi jednog naroda, o njegovoj spremnosti da se bori za slobodu bez obzira na posledice.

Početkom 1917. srpske četovođe se šire po Toplici i Jablanici. Sve se više priča o podizanju ustanka. U narodu se razgorela nada o pobuni, mada je gerilskim vođama bilo jasno da je veći uspeh nemoguće ostvariti. Tek stasali mladići prosto su se slivali u šume. Prvi veliki sukob odigrao se u blizini sela Blaževa na Kopaoniku. Komite pod komandom Koste Vojinovića sukobljavaju se sa austrougarskom patrolom iz Kruševca.

Pavlović manicom vrsnog analitičara prati i beleži prve borbe protiv okupatora, zajedničku komandu Pećanca i Vojinovića i organizaciju gerile koja je nezadrživo rasla. Naš autor istovremeno analizira stvaranje bugarske mreže špijuna i otkriva pr-

ve izdaje i od strane običnih ljudi – seljaka koje bugarska vlast organizuje kao doušnike. Posebnu vrednost ima poglavlje „U glavnom štabu“ (126–139). Pavlović je bio u prilici da neposredno prati rad Koste Pećanca, njegova razmišljanja i odluke koje je donosio. Bio je u prilici da neposredno sagleda strukturu ustaničke organizacije. Zapisivao je poruke, odluke, mišljenja, herojske podvige ali i izdaje.

Najdragocenija su autentična svedočanstva o dilemama ustaničkih vođa: da li, kada i u kom obimu podići ustanak protiv nadmoćnije bugarske vojske? Pavlović se ne dvoumi i jasno iznosi pozicije Pećanca koji je bio za čekanje, jer nije smeo „da primi odgovornost pred Vrhovnom komandom i pred narodom za jedan preuranjeni ustanak“ i Koste Vojinovića koji je smatrao da narod ima dovoljno snage da „smrtno rani“ bugarsku vojsku, što bi ubrazilo opštu ofanzivu: „Isticao je svoje borbe po Kopaoniku, u kojima je isprobao i snagu i volju neprijatelja za borbu. Uvideo je da je moral i Švaba i Bugara na niskom stepenu i da posle prvih plotuna lako beže ili se predaju. Vreme je da pokažemo hrabrost i junaštvo. Nema mesta među nama kukavicama i Brankovićima“.

Boža Pavlović uverljivo i nepristrasno piše o teškom sukobu između dvojice ustaničkih vođa kada je umalo došlo do oružanog sukoba između Vojinovića i Pećanca koji je, na kraju, suočen sa mogućnošću da bude oglašen za izdajnika, prihvatio proglašenje ustanka. Ustanak je pokrenut prerano, pomoć srpske vojske nije mogla da stigne, stradanje naroda bilo je ogromno. Pavlović piše iskreno o dramu gušenja ustanka, kao i o uzrocima uzaludnog žrtvovanja. Njegova zapažanja su eksplicitna i tačna i istoričar im ništa ne može prebaciti. Otvoreno piše o isključivosti koja je dovela do nepoverenja, što je slomilo ustanak bolje od bugarske vojske. To se najbolje sagledava u poglavlju „Vojinovićeve borbe i plan o novom ustanku“ (248–253), u kome se vidi kako Vojinović ne može da prihvati činjenicu da mu drugi komanduje. Pavlovićev tekst jasno pokazuje da je optužba vojvode Petra Bojovića i pokretanje Anketne komisije u Narodnoj skupštini 1919. bila neopravdana i da je optužba protiv Pećanca bila neutemeljena. Odluka o pokre-

tanju ustanka bila je pogrešna, a sam Pećanac nije imao nikakvih obaveštenja od srpske Vrhovne komande na Solunskom frontu.

Toplički ustanak je surovo ugušen, ali je predstavljao najjači gerilski pokret u okupiranim zemljama tokom Prvog svet-skog rata.

Kosta Nikolić

Mira Radojević, NAUČNIK I POLITIČKA, POLITIČKA BIOGRAFIJA BOŽIDARA V. MARKOVIĆA (1874–1946), Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Beograd 2007, 436

Srpska historiografija je deficitarna u pogledu biografija istorijskih ličnosti, posebno kada je reč o 20. veku. Vladari i oficiri predstavljali su prirodnu metu političke i vojne istorije. Malom broju monografija posvećenih elitama po znanju i moći pridružila se knjiga dr Mire Radojević *Naučnik i politika, Politička biografija Božidara V. Markovića (1874–1946)*. Jedan od vođa Samostalne radikalne stranke, ličnost iz vrha Demokratske stranke u Kraljevini Jugoslaviji, značajan svedok na Fridjungovom procesu, naučnik koji je presudno doprineo uvođenju uslovnih kazni i učestvovao u oblikovanju krivičnog prava i prenošenju znanja na brojne generacije studenata, propagandni stručnjak koji je kroz *Slovenski jug* i radom u srpskom presbirou u Ženevi doprineo trijumfu građanske ideje o Jugoslaviji, sagovornik i svedok u rešavanju problema sa Hrvatima u vremenu između svetskih ratova, dobio je adekvatno mesto u istorijskoj nauci.

Knjiga sa uspehom prevazilazi zamke neizbežnih nedostataka izvora ili „tiranije malih stvari“ sa kojima revnosni biografi često suočavaju čitalačku publiku. Namera autora bila je da preko Božidara Markovića i kroz njegovo vreme progovori o vezi srpskih intelektualaca sa politikom. Ambivalentan odnos intelektualaca prema politici možda je najbolje opisao Andre Malro, ministar kulture u vreme Šarla de Gola, u knjizi *Uže i miševi*: „Nasuprot onome što misle političari, političari ne rade ništa. Oni okupljaju zemlje, očekujući da ih izgube. Brane interese, očekujući da ih izne-

vere.“ Pa ipak, tvorac misli nije uspeo da se suprotstavi sopstvenom političkom angažmanu. Možda ovu izjavu treba čitati na drugačiji način, kao priznanje da je razlika između željenog i postignutog konstanta iskustva susreta mislećih ljudi i političke arene. To iskustvo bilo je sastavni deo života Božidara Markovića i njegovih savremenika.

Kompoziciono tkanje monografije, predgovor *Politička biografija: zašto i kako?* (5–19) i pet hronološko-tematskih poglavlja (21–397) sa inspirativnim *Zaključkom* (399–402), obimnim izvorima i literaturom (407–424), podređeni su zanemarenoj i u izvorima nedovoljno sačuvanoj ličnosti koja nije bila okaljana aferama, sa izrazitom snagom savesti. Jedan od retkih moralno prihvatljivih političara i za Hrvate i za komuniste na kraju svog životnog puta Božidar Marković, godinama rođenja i smrti, predstavljao je međaše uspona i kraja građanske ideje o jugoslovenskoj državi. Generacija poslednje trećine 19. veka, kojoj je pripadao i Božidar Marković, svoje moralne i političke kredibilitete stvarala je sa uverenjem o neophodnosti moderne građanske države za Srbiju, sa snažnom nacionalnom svešću, prateći njima savremene ideološke tokove i boreći se protiv autoritarnih režima poslednjih Obrenovića.

Dr Mira Radojević u predgovoru navodi da se opredelila za političku biografiju pod pritiskom malog broja dostupnih izvora o životu i delu Božidara Markovića, jer vreme nije bilo sklono očuvanju tragova koje je ovaj političar i naučnik ostavio. U tami uništenih ili nedostupnih izvora ostali su i osnovni porodični podaci. Tamo gde su izvori onemogućavali junaka monografije da progovori svojim jezikom, autor je izveo premošćenje na osnovu zapisa ljudi i okruženja bliskog Božidaru Markoviću. Zato ova biografija nije samo priča o jednom čoveku i vremenima kroz koje je prolazio već i dragoceno svedočanstvo o pokolenju koje je nosilo slične ideje, zajednička verovanja i nit moralne ideje vodilje u modernoj srpskoj politici.

Prva glava, *Mladost i politika (1874–1903)*, upoznaje čitaoca sa mladim godinama Božidara Markovića i zajedničkim političkim iskušenjima njega i savremenika. Rođen u radikalskoj učiteljskoj porodici, u

sukob sa politikom Obrenovića ušao je kao student veoma politizovane Velike škole zbog čega je bio isključen na 12 meseci. Po završetku studija došao je zbog verbalnog delikta protiv vladara u sukob sa zakonom, ali je dugo trajanje sudskog procesa iskoristio da doktorira u Nemačkoj na univerzitetu u Frajburgu. Svest o potrebi sticanja znanja kao neophodnosti za napredak države i njega samog bila je dominantna od samog početka školovanja u inostranstvu. Za razliku od mnogih prijatelja i budućih političkih saradnika, nije bio frankofonski usmeren. Ivandanjski atentat bio je prekretnica za tek zaposlenog sudskog pisara. Teške reči za krunisane glave u privatnoj prepisci i psihoza progona stvarnih i izmišljenih protivnika Obrenovića koštale su ga presude na 8 godina zatvora. Pomilovan 1900. godine, opredelio sa za Samostalnu radikalnu stranku, koja je 1901. izašla na izbornu scenu Srbije. Tako je ušao u redove osoba koje će se kasnije gordo nazivati „moralnom žandarmerijom“ Srbije. Kada je 1901. postao profesor Pravnog fakulteta odredio je lične smerove za ceo život: u zavetrini nauke i kovitlacu politike.

Drugo poglavlje, *Godine političkog zrenja (1903–1914)*, posvećeno je epohi demokratskog napretka Srbije i širenja jugoslovenske ideje u čemu je Božidar Marković imao važnu ulogu. Po obaranju dinastije Obrenović, našao se u krugu neuspešnih zagovornika republikanskog uređenja države. Nesklon žestokim stranačkim borbama u političkoj areni, mladi profesor se opredelio za praktično promovisanje ideologije jugoslovenstva, stvarajući porodicu i baveći se naučnim radom. Odsustvo iz dnevne politike omogućilo mu je da postane poznavalac tokova, zemalja i ljudi koji su bili posvećeni, tada se činilo, zajedničkoj jugoslovenskoj ideologiji. Bez harizme političkog vođe za mase, našao je sebe 1907. u funkciji predsednika društva „Slovenski jug“ i urednika istoimenog lista. Jugoslovenski nacionalizam bio je ideja vodilja širenja kulturne uzajamnosti i političkog zajedništva na prostorima Južnih Slovena. Tada su uspostavljene saradničke i prijateljske veze Božidara Markovića sa Tomašom Masarikom, ali su „Slovenski jug“ i Božidar Marković postali meta

austrougarskih obaveštajnih krugova. To je verovatno jedan od razloga zašto Marković nije ostavio dublje pisane tragove o prostoru i vremenima u kojima je delovao. Aneksija Bosne i Hercegovine omogućila mu je da evropsku javnost, putem brošura, izvesti o naučnom viđenju srpskog pogleda na spor sa Habzburgima oko ove teritorije. Nacionalni rad Bože Markovića bio je povod odluke da postane član organizacije „Narodna odbrana“, zadužen za Hrvatsku, Bosnu i Slavoniju. U očima Siton-Votsona pripadao je krugovima mladih, idealističkih javnih radnika. Fridjungov proces 1909. diskreditovao je austrougarsku propagandu, u kojoj je društvo „Slovenski jug“ označeno kao navodni posrednik vlasti iz Beograda u finansijskom podržavanju Hrvatsko-srpske koalicije, sa namerom rušenja Habzburga i stvaranja jugoslovenske države. Svedočenje Božidara Markovića na sudu, uprkos zastrašivanju svedoka i izazivačkim pitanjima Fridjungove odbrane, zadalo je jak moralni udarac Beču u očima evropske javnosti. Proces je, po rečima Markovića, suštinski odbranio pravo i potrebu jugoslovenske ideje da postoji, kao odgovor na austrijski pritisak prema slovenskim narodima, a tvrđenje Beča da se time ugrožava imperija bilo je opovrgnuto. Za njega, proces je predstavljao prvu pobedu jugoslovenstva. Kao urednik *Slovenskog juga* i pisac brojnih potpisanih i nepotpisanih uvodnika lista, kritikovao je, po njemu, nedovoljnu orijentisanost srpske vlade prema jugoslovenskoj politici. U toj fazi jugoslovenstva bilo mu je sporedno pitanje da li je reč o jednom narodu ili o narodima, mada je tu ideologiju doživljavao kao nacionalnu ideju. Akcenat njegove propagande bio je usmeren ka dokazivanju jedinstva Srba i Hrvata kao prvom koraku prema budućoj političkoj zajednici. Samostalci, u čijim se redovima nalazio, bili su uspešniji u propagandi ideologije države koja još nije postojala, nego na političkoj sceni Srbije. Težina neizbežnih kompromisa, stranačke borbe i izborni neuspesi pogđali su i psihološki pritiskali vrh stranke, pa su povremeno izbijali sukobi. Stvarao se generacijski jaz između mladih i starijih samostalaca. U pokušaju da se oživi rad stranke učestvovao je i Božidar Marković, koga je bliskost sa Ljubom Davidovićem i

Jovanom Skerličem dovela do vrhova politike, uprkos tome što je odbijao položaje u koalicionoj vladi samostalaca i radikala, a unutrašnji život stranke odvijao se bez njegovih aktivnosti.

Treće i najobimnije poglavlje, *U službi nacije, ideje i države (1914–1918)*, posvećeno je ulozi Božidara Markovića u vihori ratnih godina. Rezervni oficir u vojsci Srbije, posle povlačenja sa ratišta učestvovao je u formulisanju ratnih ciljeva kao naučni ekspert, posebno angažovan na kreiranju unutrašnjeg uređenja buduće države. Pratio je strane misije koje su posećivale Srbiju. Tako je počeo njegov intenzivan ratni rad na stvaranju jugoslovenske propagande. U drugoj godini rata, za Božu Markovića bila je predviđena politička misija u Ženevi sa ciljem odbrane jugoslovenskih granica i interesa. Iako nije imao razvijene veze sa naučnicima i političarima u svetu, kao poznavalac jugoslovenskih prilika bio je od koristi u gradu neutralne zemlje gde su se propaganda i špijunaža zaraćenih strana razvijale velikom žestinom. Bio je posrednik u komunikacionom lancu između vlade Srbije i Jugoslovenskog odbora. Prisustvovao je sednicama odbora i imao je ulogu savetodavca. Sredinom 1915, učestvovao je u skiciranju programa rada Jugoslovenskog odbora. Ženevski bilten bio je propagandni pomak za koga se vezuje ime Bože Markovića, iako se spor o njegovom tvorcu vodio među savremenici tokom Prvog svetskog rata. Preko 50 listova, uključujući tri iz Švajcarske, bili su predmet brižljive analize Božidara Markovića i njegovih službenika. Dvor, vlada, Skupština, diplomatska predstavništva Srbije, važnije strane ličnosti koje su podržavale srpske ciljeve i znale srpski jezik primali su biltene iz Ženeve. Osnovni propagandni cilj bio je prikazati Bugare i Mađare kao protivnike Antante i sprečiti razvoj simpatija kod saveznika prema njima. Nesporazumi sa vladom koja je nameravala da ukine srpski bilten 1917, a zatim to učinila godinu dana kasnije, pokazali su da u vladi nije bilo dovoljno razumevanja za ciljeve biroa. Prihvatio je Krfsku deklaraciju, zamerajući joj dužinu iz ugla modernog propagandiste. Bio je sklon ideji balkanske federacije kao odbrani od nemačkog prodora u te krajeve. Ne-

prijatelji iz krugova radikala prebacivali su Markoviću i krugu oko njega da su imali previše simpatija prema Bugarima. Prelazak ženevskog biroa na stranu Jugoslovenskog odbora značio je zaoštavanje u odnosima sa srpskim vlastima na Krfu. Sukob oko koncepcija ujedinjenja i saziva Opšte narodne skupštine pokazao je dubinu nepoverenja srpskih vlasti prema pristalicama ideja Jugoslovenskog odbora. Izjednačavanje srpskog i jugoslovenskog doprinosa ujedinjenju i pristajanje na autonomije i federalizam postali su osnovni činioci razlaza Bože Markovića sa srpskom vladom. Prešao je put od lojalnog službenika države do kritičara njene politike i ideologa ujedinjenja na ravnopravnim osnovama. Zabrana širenja štampanog predavanja Bože Markovića, *Naše narodno ujedinjenje* iz 1918. godine, zvanično iz vojnih razloga, pokazivala je svu podeljenost srpskih političara oko jugoslovenskog pitanja. Pred kraj rata, novinarski biro u Ženevi bio je raspušten. Korist od njegovog rada bio je u upoznavanju stranih centara moći sa svim aspektima jugoslovenske ideje.

Period između dva svetska rata obuhvaćen je četvrtim poglavljem *Između ideala i stvarnosti (1919–1941)*. Vreme delovanja Bože Markovića u Jugoslaviji započelo je stvaranjem Jugoslovenske demokratske lige i njegovim učešćem na Mirovnoj konferenciji u Parizu kao člana etnografsko-istorijske sekcije koja je bila zadužena da odbrani granice nove države. Posle neuspeha lige, koja je ispovedala sredinu između centralizma i federalizma preko autonomija sa zakonodavnom vlašću, Boža Marković je pristupio Demokratskoj stranci jer je, za razliku od nekih bivših stranačkih prijatelja koji su postali republikanci, jugoslovensku državu smatrao važnijom od oblika njenog državnog uređenja. Mada nevoljno, prihvatio je ideju centralizma nove partije. U listu *Nedeljni glasnik*, čiji je urednik bio, nastavio je promociju ideje jugoslovenstva. Dok je popuštao Hrvatima, bio je mnogo oštrij protiv slovenačkih autonomnih težnji. Bio je među organizatorima konferencija na Ilidži i u Zagrebu, a služio je kao „čovek za vezu“ između srpske i hrvatske opozicije u vremenu vlasti integralnog jugoslovenstva. Zbog svog političkog angažmana prisilno

je penzionisan. Kritikovao je stvaranje Banovine Hrvatske, pokazujući da srpska popuštanja Zagrebu ipak imaju granice. Odbio je da preuzme stranku posle smrti Ljube Davidovića, prepuštajući je Milanu Grolu.

Poslednje, peto poglavlje *U emigraciji (1941–1946)* svedoči o drugoj, poslednjoj, emigrantskoj etapi razočaranog političara i intelektualca. U izbegličkim vladama obavljao je dužnosti ministra pravde i ministra bez portfelja. Bio je član ministarske misije u SAD. Saznanja o nacionalnim i političkim podelama u vladi i emigraciji, genocid nad Srbima u NDH uz bolest, pogibiju sina u ratu, krah ideja u koje je verovao, zatamnila su poslednje godine života političaru čije su etičke vrednosti prevazilazile domete i skromnih ličnih ambicija, pretvarajući ga u moralnog misionara jugoslovenstva

Kao što postoje osobe sklone preveličavanju sopstvenog značaja u vremenu u kome su živeli tako, kao njihov antipod, postoje ljudi koji su posvećeni skrivanju svoje veličine iz moralnih obzira ili drugih potreba. Božidar Marković je bio jedan od njih, „ljudi iz senki“, pa je svako traganje za zapisanim svedočanstvima bilo pod pritiskom nametnute „nevidljivosti“. Spremnost autora da se dođe do svakog podatka koji bi uklonio zastore vremena, prepreke nestale i nedostupne građe, čini biografiju Božidara Markovića mnogo kompleksnijom nego da se zadržala na nivou ličnih životnih stremljenja. Prelazi iz opšteg u pojedinačno i iz pojedinačnog u opštu sliku društva i osoba iz vremena Bože Markovića čine da čitalac stekne vernu, iako nepotpunu, predstavu o „liku i delu“ čitave grupe njemu bliskih ljudi, poput Milorada Draškovića, Milana Grola, Milana Markovića, Ljube Davidovića i mnogih drugih učesnika srpske i jugoslovenske drame u 20. veku. Knjiga Mire Radojević *Naučnik i politika, Požička biografija Božidara V. Markovića (1874–1946)* ostaće nezaobilazna za proučavanje istorije srpske elite i ideologije jugoslovenstva. Nametnuće se kao svojevrsni priručnik za pisanje biografija, a u stilskom i književnom smislu ostaće putokaz koga treba slediti, mada će dostignute naučne i literarne standarde biti teško prevazići.

Ljubomir Petrović

Momčilo Pavlović, ROTARI KLUB SUBOTICA 1929–2008, Rotari klub Subotica/Institut za savremenu istoriju, Subotica/Beograd 2008, 249

„Ljudi je bilo na svakom koraku, ali prijatelja nigde“, izjavio je Pol Haris, mladi advokat iz Čikaga, koji je 23. februara 1905. sa poznicima, trgovcem ugljem i konfektionarem, održao prvi sastanak jednog kluba čiji je cilj bio da poveže i proširi krug poslovnih i profesionalnih poznanstava u vremenu opšte otuđenosti među ljudima. Inicijalna ideja bila je da se mesto sastanka uvek menja – rotira, zbog čega je klub nazvan Rotari klub (Rotary Club). Nedugo zatim rotari pokret je počeo da se širi osnivanjem novih klubova u San Francisku i ostalim velikim gradovima Sjedinjenih Američkih Država, te njihovim prelivanjem izvan nacionalnih granica u Vinipeg (Kanada), Dablin (Irska), kao i u mnoge druge gradove sveta. Širenje rotari klubova u velikoj meri je omogućilo saznanje osnivača ovog pokreta da prijateljstvo i međusobni lični interesi nisu dovoljni da motivišu zauzete profesionalce da se sastaju svake sedmice, već da je neophodno energiju usmeriti i na poboljšanje života onih kojima je pomoć potrebna. S tim u vezi, počelo se sa realizovanjem projekata služenja zajednici po ugledu na Rotari klub Čikago koji je 1907. izgradio prvo prihvatilište blizu Gradske kuće. Ta praksa je omogućila da rotari pokret narednih godina definiše četiri principa – pitanja kao fundamente svog postojanja i delovanja, a koji glase: „Da li je to istina? Da li je to pošteno za sve učesnike? Da li će se time unaprediti prijateljstvo i dobra volja? Da li će služiti na dobrobit svih učesnika?“ Osnivanjem Rotari internešenela (Rotary International) kao matične organizacije pokret je definisan kao „organizacija poslovnih i profesionalnih ljudi, udruženih širom sveta u cilju pružanja humanitarne pomoći, podsticanja visokih etičkih standarda u svim profesijama kao i nastojanje unapređivanja dobre volje i mira u svetu“. Pri tome treba imati u vidu da Rotari ne predstavljaju humanitarnu organizaciju, već organizaciju sposobnih i profesionalno ostvarenih ljudi dobre volje sa prvenstvenim zadatkom izgradnje boljeg sveta za sve. Za

amblem rotari pokreta simbolično je uzet zupčanik sa 24 zupca i šest paoka, kojem je kasnije dodat žleb bez kojeg osovinu ne bi mogla da funkcioniše. Jedna od najvažnijih odlika rotarijanskog pokreta jeste pravilo da se na formalnim i neformalnim okupljanjima izbegavaju teme koje mogu izazvati rasprave i neslaganja, odnosno među rotarijancima nema mesta političkim, verskim, rasnim, polnim i svim sličnim diskriminirajućim diskusijama i razmiricama. Od šezdesetih godina 20. veka pravo učešća u rotari pokretu dobijaju i žene, a ovaj pokret ima i aktivnu ulogu kao član Organizacije ujedinjenih nacija.

Koliko je Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno Kraljevina Jugoslavija bila plodno tle za razvoj rotari pokreta svedoči činjenica da je prvi rotari klub osnovan već 1928. u Beogradu, a zatim u Zagrebu 1929. godine. Kuriozitet je da su oba kluba ceremoniju čarterovanja, kojom svaki klub po dobijanju čarter povelje stiče potvrdu regularnosti postajući član porodice Rotari internešenela i stupajući u službu svojoj zajednici, održala 1929. godine na Plitvičkim jezerima kao zajedničku manifestaciju. U periodu do 1940. osnovani su klubovi u Novom Sadu, Subotici, Osijeku, Pančevu, Zemunu, Nišu, Leskovcu, Kikindi, Zrenjaninu, Bečeju, Vršcu, Somboru, Bačkoj Topoli, Kanjiži, Jagodini, Paraćinu, Čupriji, te se svojom aktivnošću i brojnošću Kraljevina Jugoslavija izborila da 1931. godine dobije poseban distrikt sa brojem 77 u kojem je postojalo 12 klubova sa 303 člana. S tim u vezi je i podatak da je Kraljevina Jugoslavija dočekala izbijanje Drugog svetskog rata sa 34 kluba i 804 člana, od čega je samo Srbija imala 15 klubova sa 347 članova. Ipak, prava snaga domaćeg rotari pokreta bila je pre svega u njegovom članstvu koje su činili ugledni pojedinci, poput dr Vojislava Kujundžića – osnivača beogradskog Rotari kluba, Ferdinanda Gromberga – prvog predsednika beogradskog Rotari kluba, vlasnika Smederevske železare i suvlasnika Borskih rudnika, guvernera distrikta Jugoslavija – Eda Markovića, Stevana Pavlovića i Stevana Vagnera, počasnog guvernera – kneza Pavla Karađorđevića, Milana Stojadinovića – predsednika vlade Kraljevine Jugoslavije i člana borda direktora Rotari internešenela

1935, književnika i nobelovca Ive Andrića, poznatog matematičara Mike Alasa, kao i mnogih drugih. Svim pobrojanim ličnostima, kao i ostalim rotarijancima, zajedničko je bilo da su otvoreno i sa ponosom isticali da su članovi rotari pokreta, jer su delovanje i rad rotari organizacije bili i do danas ostali javni i transparentni. Razbuktavanjem rata u Evropi 1940. godine procenjeno je da dalje regularno delovanje rotari klubova onemogućeno, pa je doneta odluka o obustavljanju rotarijanskih aktivnosti. Posle rata, iako rad rotari klubova nikada nije formalno bio zabranjen, ostalo je veoma malo živih predratnih rotarijanaca, dok elitizam koji je ovoj organizaciji pripisivan nije bio u skladu sa ideologijom novog društvenog poretka u Jugoslaviji, tako da su ideja rotarija u Srbiji i rad klubova morali biti „uspavani”. Tek 1989. godine stekli su se uslovi da u Beogradu bude formiran prvi Inicijativni odbor za reosnivanje Rotari kluba Beograd. Pošto je primljen u Rotari internešenel 5. maja 1992, klub se 1994. izdvojio iz distrikta sa Austrijom, Mađarskom, Slovenijom, Hrvatskom i proglasio se Specijalnom zonom širenja rotari ideje pod direktnom nadležnošću tadašnjeg predsednika Rotari internešenela, čime je omogućeno da se 1995. reosnuju rotari klubovi Novi Sad i Zemun, a 1997. Rotari klub Subotica.

U svetlosti dosada opisanog, nemerljiv je doprinos dr Momčila Pavlovića, direktora Instituta za savremenu istoriju u Beogradu, u istraživanju istorijata rotarijanskog pokreta u Jugoslaviji i Srbiji, što je rezultiralo naučnom publikacijom *Rotarakt klub Subotica 1929–2008. godine*, objavljenom povodom proslave 10-godišnjice reosnivanja kluba. Zasnovano na dostupnoj arhivskoj građi domaće i strane provenijencije, dokumentaciji koja je prvi put predstavljena naučnoj i kulturnoj javnosti, kao i na drugim relevantnim izvorima, delo je hronološki podeljeno na dva segmenta. Prvi segment tretira istorijat kluba od osnivanja 1929. do izbijanja Drugog svetskog rata na teritoriji Kraljevine Jugoslavije 1941, a drugi se bavi razdobljem od reosnivanja kluba 1997. do 2008. kada je knjiga odštampana. U brojnim podnaslovima može se uočiti da je autor temeljno analizirao rad Rotari kluba Subo-

tica tokom njegovog postojanja, sa posebnim osvrtom na pitanja čarterovanja, međuklupske i međudistriktna saradnje, humanitarnih akcija, promene uprave, prijema članstva, organizovanja proslava i bratimljenja, što je sve potkrepljeno bogatim popisima svih članova, predsednika, kao i važnih datuma iz istorijata kluba. Rotari klub Subotica, koji je bio peti po osnivanju i jedan od najuglednijih klubova u Kraljevini Jugoslaviji shodno svojim akcijama i radu na korist zajednici u čemu je ponekad čak išao ispred Beogradskog i Zagrebačkog kluba, u periodu 1929–1941. brojao je 63 člana među kojima su predsednici kluba bili: inž. Milan Manojlović, dr Milivoj Kendelac, dr Miloš Pavlović, Kosta Kapamadžija, dr Josip Martinis, dr Ivo Boschi, Vilim Conen-Jakobčić, Dezider Roth, dr Ladislav Lipozenčić i Pavle Grabovac, a u periodu 1997–2008. godine 69 članova od kojih 12 predsednika: Đorđe Petričević, Josip Sušnjar, Imre Kern, Velimir Stefanović, Lajčo Mamuzić, Bela Bodrogi, Duško Guslov, Lazar Marković, Tivadar Tot, Milan Uzelac, Jožef Čikoš i Petar Glavaški. Od značajnih akcija Rotari kluba Subotica u periodu 1929–1941. treba izdvojiti: Jela svakog; Jeftina nedelja; Zimska pomoć – Darinka; pomoć slikaru Handi i nekolicini muzičara i učenika; uvođenje noćnog voza Subotica – Novi Vrbas; Kasa radosti; međudistriktni sastanak 77 i 82. distrikta; osnivanje kluba u Bačkoj Topoli; Blagajna nepredviđene kolektivne pomoći; Udruženje za unapređenje privrede Subotice; Subotička privredna nedelja i izložba; pomoć kolonistima oko Subotice; akcija oko sprečavanja preseljenja Železničke direkcije iz Subotice u Beograd; nagrada za svetosavski temat studentima Pravnog fakulteta Subotica; Filatelističko društvo Bačka. U periodu 1997–2008: pomoć zdravstvenom centru Subotica; pomoć dečjoj ustanovi Kolevka; slanje dece na oporavak u Mađarsku; tradicionalna novogodišnja prodaja sokova, čaja, sendviča i prikupljanje sredstava za humanitarne aktivnosti; Bербanski dani na Paliću; međudistriktna saradnja sa klubovima u Mađarskoj i Rumuniji; finansijska pomoć drugim organizacijama i udruženjima u Subotici; organizacija brojnih koncerata i predavanja; saradnja sa klubovima u distriktu i širom sveta. Po-

sebnu draž daju izvanredno grafički i dizajnerski rešeni format i stil štampe koji čine da knjiga podseća na starinski album prepun romantičnih razglednica Subotice iz opisanog perioda, kao i fotografija istaknutih rotarijanaca, rotari svečanosti i administrativnih materijala vezanih za rad Rotari kluba Subotica. Ova monografija je time učinjena pristupačnijom širokoj publici, a dat je i rezime na mađarskom jeziku čime je u potpunosti uvažena multikulturalnost subotičke sredine. Iako omogućava kvalitetnije sagledavanje lokalne istorije Subotice i severne Bačke, delo prvenstveno stvara preduslove za bolje razumevanje rotari pokreta koji ima tradiciju i kontinuitet duži od jednog veka.

Taj pokret je produbio veze Srbije sa Zapadom, a njegovi članovi su bile istaknute ličnosti koje su trajno obeležile određene periode jugoslovenske i srpske istorije 20. i 21. veka. Objavljivanje knjige *Rotari klub Subotica 1929–2008. godine*, koje je pomogao Institut za savremenu istoriju u Beogradu, osvetlilo je put razjašnjavanju nedovoljno proučenih momenata jugoslovenske i srpske društvene istorije, što pruža nadu da će autor svoja istraživanja u doglednom periodu krunisati historiografskom monografijom o rotarijanskom pokretu od njegovog osnivanja u Kraljevini Jugoslaviji do danas.

Miomir Gatalović

ISTORIJA 20. VEKA, 2009, 1

Izdavač
INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU
Beograd, Trg Nikole Pašića 11, tel./faks: 33 98 362

Za izdavača
Prof. dr Momčilo Pavlović, direktor

Tiraž: 200
Prvo izdanje

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd
93/94

ISTORIJA 20. veka: časopis Instituta za savremenu istoriju / glavni i odgovorni urednik Bojan B. Dimitrijević. - God. 1, br. 1 (1983) - Beograd (Trg Nikole Pašića 11) : Institut za savremenu istoriju, 1983 - (Trstenik: M-graf). - 24 cm

Polugodišnje. - Nastao spajanjem:
Istorija 20. veka (1959) = ISSN 0535-8930 i Prilozi za istoriju
socijalizma = ISSN 0522-8042
ISSN 0352-3160 = Istorija 20. veka
(Beograd. 1983)
COBISS. SR-ID 11831554

Štampanje časopisa pomoglo je Ministarstvo za nauku
i tehnološki razvoj Republike Srbije

Štampa: M-graf, Trstenik

---

str. 228 BELA